

8/891 2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHUSZONNYOLCADIK KÖTET

229

(662., 663., 664. SZÁM) - 667. sz.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

TARTALOM.

DCLXII.

	Lap
AZ ABSZOLUTIZMUS KORA MAGYARORSZÁGON. — Horánszky Lajostól	1
EMLÉKEZÉS PALÓCZY LÁSZLÓRA. — Takáts Sándortól	15
BAKSAY SÁNDOR. — Áprily Lajostól	38
A DRÁMA ÉS A SZÍNPAD A XX. SZÁZADBAN. (I.) — Sebestyén Károlytól	50
HELIODÓRA. (I.) — Elbeszélés. — Gesztesi Balogh Gábortól	74
KÖLTEMÉNYEK: <i>A költő. — A nagy ütés. — Hogy igazságunk gyáva- ságba fült . . .</i> — Sajó Sándortól	90
A LEGÚJABB KOR VILAGTÖRTÉNETE. — Nagy Miklóstól	94
SZEMLE: 1. <i>Európa helyzete, értéke és szerepe az egykorú világban a háború előtt és után.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Takáts Sándor (1860—1932).</i> — Nagy Miklóstól	109
IRODALOM: 1. <i>A nyelv eszméje.</i> — (Dr. Hellmuth Dempe: <i>Was ist Sprache?</i>) — Papp Istvántól.	
2. <i>A montenegrói kérdés.</i> — (Nicovich Krsto: <i>La difesa del diritto. Il Montenegro dinanzi al mondo.</i>) — Bajza Józseftől.	
3. <i>Falu Tamás új regénye.</i> — (Falu Tamás: <i>A halottak is él- nek.</i>) — r.-től	121

DCLXIII.

GRÓF BATTHYÁNY KÁZMÉR ÉS EMLÉKIRATAI. — Horváth Jenőtől	129
A SZAVAK DRAMATURGIÁJA. — Hevesi Sándortól	161
A DRÁMA ÉS A SZÍNPAD A XX. SZÁZADBAN. (II.) — Sebestyén Károlytól	180
HELIODÓRA. (II.) — Gesztesi Balogh Gábortól	200
RUBÉN DARÍO SPANYOLAMERIKAI KÖLTŐ. — Spanyolból, — Körösi Albintól	210
EURÓPA-PÁRT. — Lukács Györgytől	222

SZEMLE: 1. *Négyesy László.* — Kéky Lajostól.

2. *Visszapillantás hat év magyar festészetére.* — Petrovics Elektől.

3. *A zenei év.* — Papp Viktortól — — — — — 226

IRODALOM: 1. *A szláv írás.* — (Tentor Mate: *Pismo i postanak: alfa-beta.* — *Latínsko i slavensko pismo.*) — Bajza Józseftől.

2. *Egy új diákregény.* — (Péter Károly: *A sárházi csata.*) — —i-től 250

DCLXIV.

RÓMAI BENYOMÁSOK. — Gróf Apponyi Alberttől — — — — — 257

NEGYPEN ESZTENDŐ. — Berzeviczy Alberttől — — — — — 278

A NEMZETEK POLITIKAI JELLEME. — Kornis Gyulától — — — — — 287

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN REGÉNYE ÉS ÉJSZAKÁJA. — Balogh

Jenőttől — — — — — 324

EGY KISAJATÍTOTT MAGYAR TUDÓS. — Olay Ferencről — — — — — 343

KÖLTEMÉNYEK. — *A magyar nyelv.* — *Zirci ének.* — Sajó Sándortól 354

SZEMLE. 1. *Gróf Apponyi Albert.* — Berzeviczy Alberttől.

2. *Sajó Sándor.* — Kéky Lajostól.

3. *Montaigne.* — Rubinyi Mózesről — — — — — 359

IRODALOM. 1. *Gróf Klebelsberg posthumus könyve.* — (Gróf Klebelsberg Kunó: *Utolsó akkordok.*) — Grósz Emiltől.

2. *Kelet közlekedésügye.* — (Ifj. Fellner Frigyes: *Távolkelet közlekedésügye.*) — Weber Andortól.

3. *Állampolgári nevelés.* — (Báró Malcomes Gyula: *Állampolgári nevelés.*) — Bernát Istvántól.

4. *Új magyar eposz.* — (Szabó László: *Csaba királyfi.*) — a—i-től 372

AZ ABSZOLUTIZMUS KORA MAGYARORSZÁGON.

(Berzeviczy Albert munkájának harmadik kötete,)

Idei történetírásunk szép aratást hozott, szellemi értékeink kincsesháza becses művekkel gazdagodott. Károlyi Árpád Batthyányja után, melyet a tudományos bíráló ritka egyhangú elismeréssel fogadott, most Berzeviczy Albert munkája fekszik előttünk, az abszolútizmus történetének harmadik kötete, mely a kiváló író művének régóta várt folytatása. A kötet tartalma már az első futó benyomásra is bizonyítékot adhat az író kutató szorgalmáról, lelkiismeretes alaposágáról, mely tollát kezdettől fogva irányította. Berzeviczy át tudta hidalni azokat a nehézségeket, melyek egy részletekben megjelenő munka hátrányai. Minden eddigi kötete a bevégzettség erejével hat és nem hagy hátra oly hézagokat, melyek a folytatólagos áttekintést és az ítélkezést megnehezíthetnék. Munkabeosztását is úgy végezte, hogy minden kötet egységesen adhatja vissza azt, ami részletekre osztva az egyes korszakokat önállóan visszatükrözheti.

Az abszolút korszak szellemét, az események mozgató rugóit, a szereplők jellemét, célkitűzéseit már az eddig megjelent kötetekből is megismerhetjük, ami ezután felépül, már csak kupolája lehet a műnek, melynek betetőző sikerére jogosan következtethetünk. Az író eleinte három kötetben óhajtott volna elvégezni feladatát, de a kidolgozandó értékes anyag annyira felhalmozódott, hogy eredeti beosztásától el kellett térnie. Kétséges, vajjon a hátralévő anyagot képes lesz-e egy kötetbe beletömöríteni. Az eddigi eredményt tekintve, kívánatos volna, hogy minden megkötöttségből kikapcsolódva úgy fejezze be művét, mint azt a cél fontossága megszabja.

A kötet első fejezete a Patens-harcot ismerteti, gazdag részletességgel, sokban új adatok nyomán. Az ellenállás, melyet a rendelet felidézett, az egész nemzetet egy táborba hozta, a közös veszély tudata a harcosokat valláskülönbség nélkül egységes küzdelemre sarkalta. A vallásszabadság ügye, mint a multban, ismét a nemzet ügye lett, összeforrasztva az erőket a közös cél szolgálatában. A nemzeti összetartás életereje, nemes, tisztult lendületével, híven állítja elénk a korszakot, szemben a kormányzat rövidlátásával, a fejetlen kapkodások és balfogások rendszerével, mely gyümölcsöket csak a küzdőknek hozhatott. Az új rend hamar igazolta, hogy szellemben és irányzatban semmivel sem jobb az előzőnél, s ha az eszközök alkalmazásában, véres megtorlásokban és durva kíméletlenségekben voltak is enyhülések, az inkább a rendszer erögyengülésének, a korszellem változásának, mint a vezetők belátásának volt köszönhető.

Berzeviczy könyve érdekes képet rajzol a kormányzat belső harcairól, az ellentétekről, melyek kiegyenlítést nyerni nem tudtak. Minden bátrabb, őszintébb szó, — mint a báró Hübner rendőrminiszteré — mely a megértést kívánta szolgálni, veszedelmes kockázattal járt, a forradalomtól rettegő szellem még mindig fogva tartotta a lelkeket és merevséget támasztott ott, ahol a kölcsönös megértés méltányosságával az ellentétek kiegyenlítést nyerhettek volna. Ennek az irányzatnak az élén Albrecht főherceg állott, aki makacs megátalkodottsággal védte a rendszer sáncait, melyet az összbiriodalmi érdek és a hagyományok szempontjából megtámadhatatlannak tartott. A főherceg egyáltalában tagadásba vette a magyar alkotmány jogosságát, szerinte az események folytán a jogeljátság állapota Magyarországra nézve éppúgy előállott, mint a csehekére a fehérhegyi csata után. A merevséget csak fokozhatta, hogy ez a szellem magyar tanácsadóknak is pártfogásra talált. Gróf Nádasdy Ferenc igazságügyminiszter szintén ellenzi azt, hogy a magyaroknak politikai jogok adassanak. Midőn a minisztertanácsban a helytartóságok csökkentéséről szó esik, ellenző véleményét azzal bővíti ki, hogy amíg az 1848-i nemzedék él, Magyarországon egy általános országgyűlés okvetlenül forradalomra vezetne.

Utal arra, hogy az országgyűlés a területi és közjogi integritást nemcsak a kétes érvényű 1848-i, hanem az 1791-i és 1836-i törvények és koronázási hitlevelek alapján is követelheti.

Hiábavaló volt azonban a kormány minden erőlködése, a folyvást erősödő közszellemet nem lehetett többé megtörni. Kétségtelen, hogy a magyar álláspont javára szolgált Ausztria szorult helyzete is. A külpolitika feszültségén kívül, mely különösen az olasz viszonyban nyert kiélestedést, a biródalom zilált pénzügyei is nagy veszedelmekkel fenyegettek. Ehhez járultak a belpolitika bajai, a katonai korrupció, mely az 1859-i olasz háború után nyíltan kifakasztotta a rendszer belső sebeit. Mindezek Ausztria tekintélyét aláásták és a külföld rokonszenvét a magyar nemzet felé fordították. E korban a külföld sajtója, támogatva az emigránsoktól, melegen érdeklődik a magyar ügy iránt és élesen ostromozza a kormányt, melynek nem sok oka lehet, hogy a reá vonatkozó bírálatokat ablakába tegye.

A hatalom megpróbál mindent a közhangulat ellensúlyozására; a tüntetéseket, ahol lehet szétkergeti, a protestánsok gyűléseit betiltja, hatósági beavatkozással megakadályozza. Különösen felháborította a kormányt a híres esztergomi lakoma, mely Scitovszky János hercegprímás ötvenéves papi jubileumára a magyar társadalom színét-javát összehozta. A lakomán Albrecht főherceg is résztvett, Rauscher bécsi érsekkel és gróf Thun kultuszminiszterrel. A lakomán a főherceg felköszöntőben üdvözölte a főpapot, abban a hitben, hogy a hivatalos primási válasz után nem lesz több felszólalás. Kíros megütközésére egymás után állottak fel a szónokok és lelkes, tüzes magyar beszédekkel ünnepelték a jubiléumot, politikai vonatkozású éllel az időkre és az eseményekre. Gróf Cziráky János, báró Jósika Samu és Bartakovics Béla egri érsek voltak a lakoma kuruc szónokai. A megbántott főherceg felháborodva, még a lakoma vége előtt távozott és jelentést tett Bécsben a rettenetes eseményről. A minisztérium foglalkozott is az esztergomi tüntetéssel, de a megtorlásból nem lett semmi. A felelősségre vont Cziráky János azt mondta, hogy ő születésénél fogva az ország gyer-

meke, s királya iránti törhetetlen hűsége mellett izzó hazaszeretetét, nemzete nyelvéhez és szokásaihoz való ragaszkodását megtagadni sohasem fogja. A küzdelemből a katolikus klérus is kivette részét, vezérével, Bartakovics egri érsekkel, aki a Patens-harcban bátran színt vallott a protestánsok mellett.

A kormány azt hitte, hogy a régi rendszerrel ismét boldogulhat és ehhez alkalmazta taktikáját. Újból előkerültek a fegyverek és az eszközök a Bach-rendszer lomtárából, a «Cabinet-noir», a kémszolgálat megint életbe lépett, a gyanusok rendőri ellenőrzés alá kerültek, főleg a bécsi magyarok, akiknek minden lépését Argus-szemek kísérték. Az új rendőr-miniszter, Thierry, szakított humánus lelkű elődjének mérsékletével és életbeléptette a régi rendszert, az erőszakosságok és üldözések ismert taktikájával. E férfiú neve Széchenyi tragédiájával is kapcsolatos, mert habár közvetlenül nem is volt a katasztrófa okozója, a rendszer és a szellem, melyet magával hozott, a döblingi házkutatás, nagy hatással volt Széchenyi idegállapotára, mely egy kétségbeesett pillanatban az öngyilkos fegyvert a kezébe adta.

Berzeviczy könyve színes, megkapó képet ad e korról, melyet Széchenyi katasztrófájával kapcsolatban klasszikus tömörséggel jellemez. Falk Miksa, Kecskeméthy Aurél és Károlyi Árpád nyomán végleg tisztázza a kérdést, oly ítéletben, melyet mint perdöntőt végérvényesen elfogadhatunk. A nemzeti gyász Széchenyi halála után, a pesti mozgalmak, a Forinyák-féle katonai vérengzés, mely a döblingi tragédiával egybeesik, mozgalmas, életeleven képekben vonulnak el előttünk. A nemzeti felbuzdulás lángja folyvást növekedőben van, amit csak fokozhat Albrecht főherceg távozása, amiben a nemzet sorsának jobb fordulatát látja. Helyét Benèdek Lajos tábornok, a solferinói szerencsés hadvezér váltja fel, akinek magyar származása fokozza a reményeket. Szereplése nem is hagy rossz emléket maga után. Méltányos bánásmódja, őszinte, egyenes katonajelleme jó benyomást kelt, de ezek csak előnyös személyi tulajdonságok voltak és nem szolgálhattak következtetésül oly rendszerváltozásra, melyet a vérmesebbek fűztek jöveteléhez. Benedek-

ben voltak vonások, melyek a magyar lélekben rokonszenvet kelthettek, hevülékeny lelke már ebben az időben is közismert volt, s talán ennek tulajdonítható az a fellángolása is, mellyel a minisztertanácsban a császárnak azt ajánlotta, hogy közpénzen emeltessen szobrot Széchenyi emlékének. A minisztertanács, mely a kérdést tárgyalta, érdekesen tükrözi vissza a különböző álláspontok érveit és előítéleteit.

A bécsiek nagyon csalódtak, ha azt hitték, hogy pusztá kormányzócserevel vagy más egyéb hangulatkereső változtatással a magyarokat megnyugtathatják. A hatalmasok meggyőződhetnek róla, hogy mélyreható orvoslás nélkül a magyar kérdést megoldani nem lehet. A minisztérium érezte is, hogy érdemben is a cselekvés terére kell lépnie, csak a megértés helyes útját nem tudta megtalálni. Ennek a nehezen kiforradó, küzdelmes korszaknak a történetét alapos részletességgel tárgyalja a szerző, az ellentétek harcaival, melyekben különösen az egybehívandó országgyűlés kérdése körül fejlődik ki a vitatkozás. Az álláspontok ellenére a fiatal uralkodó önálló elhatározása dönt, az egységes magyar országgyűlés eszméje diadalmaskodik, szemben Nádasdyval és Thierry rendőrminiszterrel, akik ezt a megoldást veszedelmesnek tartják.

Mindezek azonban nem nyugtathatták meg a nemzetet, legkevésbé a kibővített birodalmi tanács, mely a hatalmi rendszerre csak újabb csalódást hozott. A nemzeti közvélemény valósággal kipellengérezte azokat, akik a tanácsba kinevezettek, és többen, mint báró Eötvös József, vissza is utasították a jelöltséget, bárminő erős nyomást akart is a hatalom rájuk gyakorolni. A terv még Ausztriában sem talált visszhangra. Különösen izgatta a nemzetet, hogy a Patens miatt folyó harcban a kormány nem akart engedni. Benedek Lajos, az új kormányzó, katonás nyíltsággal küzdött a merevség ellen, mellyel Thun kultuszminiszter akarátát keresztül-erőszakolni óhajtotta. A nyomások alatt Thun kénytelen volt engedni s végül amnesztiát adott azoknak, akik a Patens-harc miatt büntetésben részesültek. Az októberi diploma és Thun távozása meghozta a döntő fordulatot, a sérelem orvo-

soltatott, csak a kormány kudarca nem, mely a kilenc hónapos harcot követte.

Mindezekben a külpolitikai helyzet fordulatai is nagy szerepet játszottak, a kormány merevségét nem lehetett volna egykönnyen megtörni a külső helyzet bonyodalmai nélkül. Az olaszországi forrongás okkal aggodalmat keltethetett, a szicíliai forradalom sikere, az olasz nemzeti eszme előretörésével, gondolkodóba ejthette a bécsi vaskalaposokat, annál is inkább, mert a lelkesedés lángja első sorban Magyarországon fogott tüzet, Garibaldi sikerei folytán, melyekben magyar segítségnek is része volt. A nemzet Garibaldi-lázban égett, a hír szárnyaira vette a mellette küzdő magyar hősokeket, Türr, Tüköry, Teleki Sándor neveit a népszerűség dicsfénye koszorúzta. Tüzes, kalandvágó hazafiak kiszöktek Olaszországba, hogy a harcban Garibaldi mellé álljanak. Klapka, a magyar forradalom régi vezére is mozgolódott, az osztrák körök nem csekély megrökönyödésére. Kossuth, Klapka, Teleki László meghívást kaptak Turinba, hol Viktor Emánuel hozzájárulásával megegyezés jött létre a piemonti kormány és az emigráció vezetői között az Olaszország és Ausztria között kitörendő háború esetére.

Kétséget sem szenvedhet, hogy ezeknek az eseményeknek is része volt abban a fordulatban, mely az októberi diplomával bekövetkezett. A külföld ezidőben erősen foglalkozott a magyar kérdéssel, oly rokonszenvek kíséretében, melyek nem szolgálhattak az osztrák kormány álláspontjának, önbizalmának megerősítésére. Loftus bécsi angol nagykövet kormánya nevében az osztrák külügyminiszternek a magyarországi törvényes állapot helyreállítását ajánlja. Érdekes jelensége volt az időknél a nemzetiségnek mozgolódása is, melyben a multtal szemben előnyös változások mutatkoztak. A magyar-horvát testvériség szelleme is hódítani kezd, következtetést adva az időkre.

Nemcsak a politikai, hanem a társadalmi harcokat is ismerteti Berzeviczy könyve, az irdalmi mozgalmakat, melyeknek a közszellem fellerdítésében nagy része volt. Különösen a Kazinczy- és a Berzsenyi-ünnepnek voltak a tűz melengetői, a kegyelet oltára körül csoportosuló nemzet

tüntetése nyilatkozik azokban a mindjobban tért veszítő hatalommal szemben. A könyv az októberi diplomát megelőző küzdelmeket is vázolja, eszmeáramlataikkal és szereplőkkel együtt. Különösen a megerősített birodalmi tanácsban lefolyt harc ragadja meg figyelmünket, következtetést adva a magyar harcosok tekintélyének, tudásának és ékes-szólásának a túlsúlyára, mely a küzdelemben vezetett.

A harcok háttéréből ezuttal is rokonszenvesen domborodik ki Benedek egyénisége, akit katonás őszintesége, nyílt szókimondása a legválságosabb pillanatokban sem hagy cserben. Különösen az az előterjesztése kelthet figyelmet, melyben a magyar közállapotokról számot ad. Bátor szavakkal kifejti, hogy a magyarok túlnyomó többségének a kívánsága az alkotmányos alapra való visszatérés. Ez alatt a következők volnának megszívlelendők: a régi országgyűlés összehívása, Ő Felsége megkoronázása és eskütétele a viszonyokhoz képest módosítandó alkotmányra, az ország integritásának helyreállítása, legalább is a Bánság és a Vajdaság visszacsatolása által, s végül oly alkotmány, mely Magyarország törvényhozási és közigazgatási autonómiáját teljesen biztosítja. Berzeviczy megállapítja, hogy Benedek kívánságai körülbelül azok voltak, melyek hét év multán a kiegyezésben megvalósulást nyertek, és hozzáteszi, hogy a hatalom önmagát és a magyar nemzetet is sok szenvedéstől és csalódástól kíméli meg, ha kellő időben elfogadja azt, amit később a viszonyok nyomása alatt elfogadni kényszerült.

A könyv második részlete az októberi diplomától a februári patensig lefolyt időt tárgyalja, következetes alapos-sággal, mely sem tárgyi érvekben, sem okfejtésekben egy pillanatnyi hézagot sem mutat. Az író követ köre épít, azzal a logikai erővel és élesen ítélő tárgyilagossággal, mely kövendő példája lehet a hivatott történetírásnak. Az októberi diploma történetét, az új rendelkezések tartalmát és jelentőségét a legapróbb részletekig ismerteti és megállapítja azoknak kétértelműségeit, homályait, kiegyenlíthetetlen ellentéteit, melyekkel nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában is tisztában voltak. Hiába volt minden hangulatkeltés, a kormány minden szemfényvesztő erőlködése, a közfel-

fogást nem lehetett megteveszteni. Az októberi diploma torzszülött volt, melyet egyik fél sem volt hajlandó gyermekének elfogadni. Még a személyi változások sem hoztak enyhülést, holott az ország jobbnevű közéleti férfiai, mint báró Vay Miklós, Majláth György foglalták el az első vezető állásokat. A konzervatívok különben sem voltak népszerűek, a közvélemény bizalmát még azok a férfiak sem tudták megnyerni, akik egyéniségüknél fogva a köztiszteletre jöget tarthattak. Sem multjuk, sem politikájuk nem volt rckonszenves a nemzet előtt, mely a hagyományokkal összeforrvva vezéreinek azokat tartotta, akik az 1848-i törvényekből folyó jogfolytonosság alapján állottak. Ez az álláspont, Deák Ferenc vezéri nimbuszával felruházva, a versenyt megközelíthetetlené tette, még oly eszes, tehetséges harcosok számára is, mint aminőkkel a magyar konzervatívok dicsekedhettek. Bárminő rossz hatást szült is azonban az októberi diploma, voltak eredményei, melyeket keveselni nem lehetett. Ezek között kétségtelenül a legjelentősebb volt a Bánság és a Vajdaság visszacsatolása, mely az ország régi területi épiségének visszaállítását jelentette.

Az új fordulat nagy személyi változásokat is hozott, meglepetésszerű fordulatokkal. Az uralkdó gróf Goluchowski államminisztert hirtelen elbocsátotta állásából és helyette Schmerling Antal volt igazságügyminisztert nevezte ki. Berzeviczy hozzáfűzi, hogy a kinevezés horderejéről akkor sejtelve sem volt senkinek. Anrál tisztábban áll előttünk ma már ez a férfiú, mint olyan, aki a magyar nemzet sorsára kezdettől fogva mindvégig a legvégzetesebb befolyást gyakorolta. Szerepe, mely azóta tisztázást nyert, rendszerének eszközei, melyekkel dolgozott, irányt adnak arra, hogy a megkülönböztetésnek minő mértékével értegeljük őt azokkal az ellenfelekkel szemben, akik az elvi ellentétek ellenére egyéni megbecsülésre kötelezhetnek. Maga az uralkdóház is megkívánhatta e balvégzetes államférfi szolgálatait, Ferenc József királynak élete végéig viselnie kellett a megbélyegzettséget, melyet a Schwarzenberg—Schmerling—szövetségnek köszönhetett. Károlyi Árpád könyvéből tudjuk, hogy a szabadságharc áldozatainak tragikus sorsát Schmerling dön-

tötte el, az ő tanácsadó véleménye volt az, mely a fiatal, tapasztalatlan uralkodót útvesztőbe vitte, aki lelkiismeretével hosszasan küzdve csakis akkor engedett, midőn rosszindulatú tanácsadói elhitették vele esetleges engedelemének a trónra és a birodalomra káros következményeit. Schmerling fondorlelkűsége még attól sem riadt vissza, hogy az okmányhamisítás eszközéhez folyamodják s az uralkodót a tények célzatos meghamisításával megtévessze. Haynau teljhatalma csakis így érvényesülhetett, ez döntötte el a magyar áldozatok sorsát, mely lelkiismeretes, előrelátó tanácsadók irányításával nem az ismert tragikus fordulatot vette volna. Sajnos, a gonosz munkában, ha nem is közvetlen, magyarok is közreműködtek, s így nem csoda, ha a fiatal uralkodó a befolyásoknak áldozatul esett. Ferenc Józsefnek egész életén át viselnie kellett a keresztet, az áldozatok véres árnya kísérte őt még akkor is, midőn alkotmányos uralkodói nemes vonásaival, jellemével és kötelességérzetével az egész művelt világ tiszteletét kivívta. Ezt a kálváriát Schmerlingnek köszönhette, a hű tanácsadónak, aki élete végéig magas állásokban, a megbecsülés dicsfényében ragyogott. Mint a legfelsőbb törvényszék elnöke fejezte be pályáját, jellemzésül a régi Ausztriára, melynek első bírói székében ily férfiú oszthatott igazságot.

Különbben is miért vetnök mérlegre a fiatal uralkodó gyengeségét, ha maga a nemzet is Schmerlinggel szemben szinte érthetetlen tévedésbe eshetett? Benne a magyarság a jobb idők fordulatát látta, a jog és a méltányosság bajnokát, akitől sérelmeinek orvoslását várta. Egyik tünete volt ez is a kor túlfeszített hangulatának, mely a reményeket hevítette, a fantáziákat szélsőségbe vitte. Berzeviczy könyve a hangulatokról is számot ad, élénk rajzokban, melyek közül különösen az 1861-i események képe domborodik ki jellegzetes éllel. Ez a munka egyik legkiemelkedőbb része, mélyreható történelmi vizsgálódása és okfejtése által a legsikerültebb alkotás. Igaz, hogy maga a tárgy is kínálkozik arra, hogy az írói ösztönt fokozza, a nemzeti küzdelem kifejlődésének drámai mozzanatait vizsgálódása körébe vonja. Az országgyűlés harca, a pártok élete, az eszmék összeütközései, beállítva

abba a lázas, mozgalmas korba, mely izgalmas fordulatokban bővelkedik, gazdag forrása mirdannak, ami a hivatott történetíró ambícióját hevítheti. Igaz, hogy az író itt erősen kitaposott ösvényen jár, de nem eredménytelenül, mert kutatásai világosságot derítenek ott is, ahol a történetírás eddig csak tapogatózva haladhatott. Különösen Teleki László tragédiájának kitűnő lélekrajza ragadja meg figyelmünket, érveinek és következtetéseinek logikai okfejtésével, mely egy bevégzett ítélet döntő erejével hat, szemben a homályosságokkal és félreértésekkel, melyekből egy hosszú korszak kibontakozni nem tudott.

Teleki László idegrendszerét a száműzetés megpróbáltatásai erősen megrongálták, míg végül örökös tépelődéseivel, hazája sorsán töprengő aggdalmaival, gyakran súlyos életgondok által is gyötörtetve, a kétség önemészítő lelkiállapotába jutott. Elfogatásának izgalmai sem szolgálhattak idegrendszerének csillapítására, s a fejedelmi kegy, mely a börtönajtót megnyitotta számára, nem emelhetette önérzetét, melytől a kegykeresés minden jellemvonása távol állott. Teleki hazajöretelekor azt mondotta, hogy az uralkodói nagylelkűségért nem kötötte le szavát cserébe, de kétségtelen, hogy mint a lovagiaság kérdésében önmagával szemben is mindig szigorú mértékkel mérő jellem, nem szabadulhatott oly benyomások alól, melyeket az uralkodói elhatározás nagylelkűsége gyakorolt reá. Telekinek éreznie kellett, hogy az uralkodói kegyelemnek, mely lovagias köntösben jelentkezett, tartozik valamivel, de érezhette azt is, hogy a viszonzás csak önmegtagadás árán volna lehetséges. A viszonyokban rejlett, hogy ez az önmegtagadás összeütközésbe jutott multjával, mely meg nem alkuvó harcot követelt tőle. Lelki tépelődéseit csak növelhette, hogy a gyanúsítások nem kímélték meg a végzetes császári kihallgatás folytán, melynek titokzatos lefolyását sokan a fanatikusok közül az ő rovására magyarázták. A gyanúsítók megalkuvásról, elvfeladásról suttogtak és a bécsi ármány áldozatát látták Telekiben, kinek ellenállását a császári kegyelem megtörte.

Kétségtelen, hogy más, erősebb idegrendszerű, kevésbé érzékeny kedély e lelki összeütközések között megtalálhatta

volna állásfoglalásának tisztult középútját. De az idegrendszerében feldúlt, a jellem és becsület kérdéseiben fanatikus Teleki László, aki egy görbe pillantásért is kész volt halálos párbajt vívni bárkivel, erre a higgadt önszámadásra képes nem lehetett. Hozzájárultak még az örökös lelki izgalmak, melyek a küszöbön álló harcban a legnagyobb erőfeszítés próbáját háritották reá, ellentéte Deákkal, s mind-ebben lelkiismeretének szava, mely okkal vizsgálódásra kényszeríthette őt a túlfeszítések kockázataival szemben. Mind oly sorshatározó tényezők, melyeknek láncolatában Teleki László tragédiájának kulcsa megtalálható.

Felette figyelemreméltó, becses része a munkának az is, mely a nemzetiségi kérdést tárgyalja, gazdag részletességgel, eddig nem ismert új megvilágításban. A magyar kérdés nehéz erőpróbáival itt tisztába jöhetünk, megismerhetjük az akadályokat, melyek az államférfiúi felelősségnek határt szabhattak, a túlfeszítésekre nézve következtetést adhattak. Deák kiegyezési művének hatalmas átütő erejét semmi sem bizonyíthatja döntőbben, mint az, hogy a nemzetiségi ellentéteknek ekkora feszültségével szemben képes volt az egységes magyar állameszme álláspontját diadalra juttatni. A szélsőségek politikája, mely a kiegyezéssel szemben mindvégig harcot folytatott, itt domborodik ki a maga történelmi felelősségében, bizonyára nem azoknak igazolására, akik a kivívott közjogi helyzettel szemben örökös nehézségeket támasztottak, figyelmen kívül hagyva a belső erők feszültségét, mely sehol sem volt oly kiélezett, mint a nemzetiségi kérdésben. Azok a tanulságok, melyeket Berzeviczy könyvéből ebben a tekintetben nyerünk, a kiegyezési korszak leszámolására nézve is fontos jelentőségűek.

A kötet befejező része a provizórium első térfoglalását tárgyalja. Schmerling eleinte óvatos tartózkodást tanúsított, de csakhamar elvetette álarcát. Az erőszak uralma ismét munkába lépett, a rendszer megkezdte lélekrontó munkáját, sokban veszedelmesebb eszközökkel, mint aminőkkel Bach uralma az országra nehezedett. A magyar társadalomra újabb, a réginél nehezebb erőpróba várt, harc a hatalmi korrupció eszközeivel, melyeknek fegyvertárát a provizórium

vezetői az időközben elgyengült társadalom soraiból akarták kiegészíteni. A lemondott tisztikar helyét elfoglalják a társadalom lejtőre jutott szerencsétlenei, akiknek szolgálati készségét a rendszer céljaiban számadásba vonja. A történelmi középosztály megroppanásának a jelei már ekkor szembeötlőbben mutatkoznak.

A könyv ismerteti a vármegyék belső harcait, a kormány céljait és intézkedéseit, bő részletességgel az ismert történelmi nyomokon. Az üldözés ismét megirdul és főleg a sajtó munkásai ellen irányul, s ezt gróf Pálffy Móric, az új helytartó, inkább kiélesíteni, mint mérsékelni törekszik. Falk Miksa, Pompéry János, Szilágyi Virgil és többen az ismert neves írók közül börtönbe kerülnek, a szabad szó minden megnyilatkozása főbenjáró veszedelemmé válik. A titkos besúgók, akik között magyarok is vannak, ismét munkába lépnek, a szaglászó kopók mindenhova, magánkörbe, a családi élet szentélyébe behatolnak, hogy kémkedéseikkel a kormánynak szolgálatot tegyenek.

Ehhez járultak az ország zilált közállapotai, melyek sötét képet mutattak. A természet csapásai is hozzájárultak a nyomorúsághoz. Mintha a közrend teljesen felborult volna, a rablócsapatok garázdálkodása általános volt az egész országban. Különösen a Dunántúl, Somogyban, a Bakonyban, feltámadt újult erővel a régi rablóvilág, középkori állapotokra emlékeztető szégyenletes jeleneteivel. A bakonyi betyárromantikával Deák Ferencnek is alkalma van közvetlenül megismerkedni. Pusztaszentlászlói kastélyába 1863 tavaszán betörnek a haramiák s csak Isten őrzi, hogy a haza bölse szerencsésen meg tud menekülni szorongatott sógorával együtt.

Míndez a vármegyei önkormányzat megszüntetésének következménye volt, az új rendszer megtermette gyümölcsseit és csak arra szolgált, hogy kétes, korrupt tisztikarával, mely a hatalom vak szolgájává szegődött, valamint tehetetlenségével a tekintélytiszteletet és a közrend alapjait megin-gassa. A vármegyéket belső harcok dúlták, a társadalmi ellentétek a végsőig kiéleződtek, a jobb, függetlenebb elemek visszavonultak a közélet szolgálatától. Alig múlt el egy esztendő és a régi közszellem, a társadalmi és nemzeti egység,

melyet az előző két év magával hozott, veszedelmesen bomladozni kezdett.

A nemzetiségi mozgalmakban is aggodalmat keltő fordulatok mutatkoztak. Szemben az előbb tapasztalt kedvezőbb jelenségekkel, ismét felülkerekedtek az ismert ellenséges irányzatok, a magyar állam ellen törő célzataikkal. Ezt a fordulatot is Schmerling kétszínűsége okozta, aki úgy akarta feltüntetni magát, mint a nemzetiségi pártfogóját a magyar elnyomással szemben, viszont a magyarságot a nemzetiségi veszély fokozásával igyekezett megpuhítani és rendszerének a jármába hajtani.

A Schmerling-kormány politikájáról, a folyvást élesedő osztrák-poroszl viszonyról, a schleswig-holsteini ellentétről, egyáltalában az uralkodó világpolitika kérdéseiről a tárgy keretéből kiemelkedő, széles arányú rajzot kapunk a könyvben. Érdekesen jellemzi ez azt az átalakulást is, mely a nemzet lelkében végbement az átélt tanulságok folytán. A nemzeti fellángolás és az ezzel feléledt remények kezdenek lelohadni, még a vérmesebbek is láthatták, hogy mit érnek az ábrándképek, a fantáziák a sokszor hangoztatott külföldi segélyről és más egyebekről, melyekkel a nemzet eddig magát áltatta. Különösen lesújtóan hatott Kossuth konföderációs terve, mely egyjelentőségű volt a történelmi magyar állam feladásával. A terv heves tiltakozást váltott ki a nemzetben, az emigráció vezérei is a legélesebben állást foglaltak ellene. Kossuth eszméje minden irányban lankasztóan hatott és az addigi küzdelem erejét is megroppantotta. A kiábrándulásnak az volt a következménye, hogy a nemzet régi vezéréből elfordulva Deákhoz csatlakozott, aki ha nem keltett is vérmes reményeket, a jogfolytonosság alapján állott s nem hirdette a lemondást, a megalkuvást, mint aminő a dunai konföderáció tervében kifejezésre jutott. A nemzet érettségére vall, hogy ezt a végzetes tervet elutasította magától és szakított a délibábok politikájával, mely csak újabb bonyodalmakba sodorhatta volna.

Voltak ugyan jelenségek, melyek a bécsi felfogások átváltozására is következtetést engedtek. Bárminő erőket igyekezett is a rendszer kifejteni, mégis látnia kellett, hogy a helyzet nehézségeivel alig tud megküzdeni. A tervezgetések

ismét megkezdődtek, a konzervatívok újra munkába léptek, odaát Ausztiában is megváltozott a hangulat, a magyar ügy mellett nyíltan pártfogó hangok hallatszottak. A sajtóban is megindultak a vitatkozások, különösen Kemény Zsigmond tolla ezidőben folytonos munkában volt, mélyreható fejtegetéseit, vitatkozásait mohón olvasta a közönség. Különösen nagy feltűnést keltett vitatkozása Kovács Lajossal, Széchenyi régi bizalmas hívével, aki a Reichsrattal való megegyezés megkísérlését ajánlotta. Kemény Zsigmond erősen bírálta Kovács Lajos ajánlatát és a közjogi álláspont melletti szilárd kitartást hirdette. Szavának annál nagyobb súlya volt, mert abban mindenki Deák Ferenc véleményét sejtette.

A tervezetések azonban nem sokáig tartottak, mert Schmerling nyilatkozata hamar bevágta az útját azoknak, akik a megegyezésre nézve reményeket tápláltak. A Reichsrat pénzügyi bizottságában kijelentette, hogy a magyarok szeretnek terveket kovácsolni, de a kormány nem tárgyal senkivel, mert álláspontja változhatatlan. A porosz követ szerint ez a nyilatkozat hiúsította meg a kiegyezést, melyre a hangulat mind Magyarországon, mind Ausztriában 1862 őszén kedvező volt. Ez időben maga az uralkodó is kifejezést adott békülékeny szellemének. A Magyar Földhitelintézet küldöttsége előtt szokatlan melegséggel nyilatkozott, kifejtve azt, hogy szíve vágya volna, ha Magyarország érdekeit nemcsak anyagi, hanem egyéb tekintetben is biztosítva látná. A remények azonban hamar füstbe mentek, a kormány folytatta balvégzetes politikáját. Ezzel szemben Deák nem látott más lehetőséget, mint a várakozást, mely az ellentéteket kiegyenlítheti, a békét megérlelheti. Szerencsétlen fordulat volt mindenképpen, mert a nemzetnek az eljövendő évek nyomorúságait keserves áron kellett megfizetnie.

Ennek a küzdelmes, válságos korszaknak az ismertetését várjuk a következő kötetből, mely a munka zárköve lesz. Az előzmények után minden reményünk meglehet arra, hogy a mű a maga bevégzett egységében történetírásunkat egy hézagpótló, monumentális alkotással fogja gazdagítani.

EMLÉKEZÉS PALÓCZY LÁSZLÓRA.

A mult század első öt évtizedéről bátran elmondhatjuk, hogy ez a nagy tehetségek korszaka volt. A nagy idők és a nagy emberek e korszakában országos hírre és népszerűsége szert tenni nem könnyű dolog volt. S ha Palóczy László mégis megszerezte nemzete elismerését és szeretetét, akkor nemcsak a haza javára tett munkásságával, hanem tehetségével is fel kellett tűnnie. Ha a dolog nem így állt volna, akkor Arany János, Fáy András, Czuczor, Lévyay, Jókai stb. nem írtak volna róla annyi elismeréssel.

Palóczy László nem tartozott ugyan korának legnagyobbjai közé, de méltán sorolhatjuk őt a leghasznosabbak közé. Innét van, hogy alig akad követ a jelzett időben, aki az országgyűlések részéről annyi kitüntetésben részesült volna, mint ő.

Tudott dolog, hogy Palóczy három évtizednél tovább volt az országgyűlések egyik legnépszerűbb tagja. Az 1827. évtől kezdve 1861-ig képviselte Borsod megyét. Mint szónok, mint publicista s mint országgyűlési jegyző nemcsak fáradhatatlan volt a munkában, hanem ki is tüntette magát. Méltán mondták róla kortársai, hogy valóságos tükre ő a magyar alkotmánynak. Csodával határos emlékezőtehetsége lévén, kisujjában volt a törvénykönyv, a biblia, a hazai és világtörténet. Az év minden napján megmondotta, micsoda nevezetes dolog történt e napon a népek multjában. Szónoklataiban szinte szórta, vetette a legkritkább és a legtalálóbb idézeteket s ezeket oly elmésen alkalmazta, hogy előadása nemcsak mulattató, hanem egyúttal oktató is volt. Körmönfont magyar kifejezései, tréfás ötletei, szellemes humora,

folyékony előadása a legmulattatóbb szónokká tevék őt, akit mindenki örömmel és élvezettel hallgatott.

De nemcsak az a tehetség volt meg benne, hogy kacagásra tudta indítani hallgatóit; ha kellett, komoly beszédével éppúgy tudta az emberek szeméből a könnyeket is kicsalni. A nagy hazafinak: Bánffy Lászlónak temetésén elmondott gyönyörű búcsúbeszédével például annyira megindította a lelkeket, hogy hangos zokogás hallatszott mindenfelől.

Palóczy László mint a kerületi ülések jegyzője temérdek üzenetet, feliratot, törvényjavaslatot és indítványt szerkesztett. Boldogan mondta, hogy ő volt az első, aki a magyarnak magyar nyelven szerkesztett törvényeket nyújthatott.

Nagy szerepet játszván az országgyűléseken, a titkos rendőrség igen sok jelentést küldött róla Bécsbe. Sajátságos jelenség, hogy e rendőri jelentésekben sokkal több jót és szépet találunk Palóczyról, mint rosszat. Szinte kivétel ez a rendőri jelentésekben. Csengery írta volt Palóczyról, hogy «kálvinista szögletesség» jellemezte őt. A rendelkezésünkre álló hivatalos jelentések mást mondanak. Ha ilyen ember lett volna Palóczy, akkor a főherceg nem kérte volna őt magához s nem tanácskozott volna vele. Széchenyi István, Wesselényi Miklós, Deák Ferenc, Beöthy Ödön, Kölcsey, Klauzál stb. sem tüntették volna őt ki annyira barátságukkal. Nem kálvinista szögletesség, hanem puritán egyszerűség jellemezte őt. Az azonban igaz, hogy az elkeseredett vallási vitákban erősen védte a maga protestáns vallását és hevesen támadta az üléseken a jezsuitákat. Az országgyűlésen kívül, a társas életben azonban megszűnt felekezeti ember lenni s örömmel barátkozott minden jóérezsű magyarral. A szellemességen kívül kellett valamelyes szeretetreméltóságnak is benne lennie; mert hiszen — hogy többet ne mondjunk — Kopácsy primás asztalánál még akkor is ott találjuk őt, mikor a primás a megyei követek közül csak alig néhányat hívott meg ebédre. Több káptalani követtel meg jóbarátságban állott.

Bár jómaga is nagy tekintélynek örvendett s bár az

ellenzék főembereihez tartozott, szerénység dolgában és tekintélytisztelőben túltett igen sok követtársán. Határtalan tisztelettel viseltetett Deák Ferenc, Beöthy Ödön, Klauzál, Bánffy László, Wesselényi Miklós stb. személye iránt. Mikor ez utóbbi 1843-ban Gräfenbergből visszatért, Palóczy, Ráday Gedeon, Beöthy Ödön stb. lépésről-lépésre kísérték a félig vak hazafit. Ez a gyöngédség annyira meghatotta Wesselényit, hogy Beöthy Ödönt és Palóczy Lászlót a pozsonyi ligetben megölelte. Ez a kitüntetés — a rendőri jelentés szerint — annyira elérékenyítette Palóczyt, hogy a zokogástól alig tudott szóhoz jutni.

A titkosrendőri jelentések szerint Palóczy volt az országgyűlések hivatalos szónoka. Ő köszöntötte fel az üléseken a nagy hazafiakat, ő búcsúztatta őket a temetéseken s ő tartott legtöbb szónoklatot a korában még nagyon divatos ünnepélyes ebédeken és vacsorákon. Kitűnő toasztozó volt. Egy-egy lakomán néha tíznél is több borköszöntőt mondott és sohasem keveredett ismétlésekbe s mindig mondott valami eredetit, valami vidám dolgot. Felköszöntőit mindenkor a szellemes humor jellemezte. Még az országgyűlési titkosrendőrség jelentései is állandóan híres toasztozónak mondják őt. («Der berühmte Toasttrinker, der Deputirte Palóczy.»)

De nemcsak mint toasztozó tűnt ki. Az országgyűlési tárgyalásokon számtalanszor felszólalt és beszédeivel mindig elismerést aratott. Ezekben a politikai beszédekben tűnt ki az ő nagy olvasottsága, ritka törvényismerete. Kortársa, Vahot Imre írta volt róla 1843-ban: «Igen sajátos, eredeti magyar szónok, ki a komoly méltóságú követi táblát kimeríthetetlen jó szeszélyével, mulattató elmés ötleteivel szokta leginkább felderíteni, noha gyakran az ünnepélyes komolyság s a magasztosabb lelkesedés sem hiányzik beszédéből.»

Mint szónok — írja Vahot Imre — ő a legnagyobb mértékben sans gène s valódi nonchalance-szal beszél.

Azok a rövidke életrajzok, nekrológok, melyek idáig napvilágot láttak, igen sok téves adatot sorolnak fel róla. Azt írják, hogy jószágai voltak s egy ideig azok igazgatásával foglalkozott. A titkosrendőri jelentések szerint azonban egy egyszerű kálvinista papnak a fia volt s elvégezvén tanul-

mányait, megyei szolgálatba állott. Hibásan írják róla, hogy az 1832—1836. évi országgyűlésen szerepelt először mint követ. Palóczy már az 1825—1827. évi országgyűlésen Borsod megye követe volt.

Vay Ábrahám, Borsod követe, ugyanis 1827-ben távozván az országgyűlésről, a megye Palóczyt küldé fel helyette Pozsonyba. A titkosrendőrség ez alkalommal azt jelentette róla, hogy, bár egy református pap fia, tetteiben leginkább a feltűnő nyersség jellemzi őt. Tudományos téren is műveletlen. Mindig az ellenzékhez tartozott s csak egyetlen jó tulajdonsága van, hogy kitűnően ír és beszél magyarul.¹

Nincs mit csodálnunk a titkosrendőrség e fura jellemzésén. Mindent megmagyaráz az, hogy Palóczy az ellenzékhez tartozott. Az ellenzék legkiválóbb tagjairól pedig nem egyszer azt írták Bécsbe, hogy gyalázatos halált érdemelnek. Ezt jelentették például a kitűnő Desseffy Józsefről, Vay Józsefről stb. Hogy a nagy Wesselényi Miklóst még hamis bankók gyártásával is vádolták, az eléggé ismert dolog.

Palóczy László mind az 1825 — 1827. évi, mind a későbbi országgyűléseken is minden hazafias mozgalomban résztvett. Beszélt az országgyűléseken, főleg a magyar nyelv és a vallás-egyenlőség ügyében. Mivel jeles publicista volt, a jegyzői teendőkön kívül cikkeket is írt s ezekben nagy történeti készütségével és törvénykönyvünk alapos ismeretével tűnt fel.

Horváth Mihály írta, hogy 1833-ban az országgyűlés nagyobb küldöttséggel üdvözölte a királyt születésnapján Bécsben. Bevett szokás szerint ilyen alkalommal a király ebédet adott a küldöttség tiszteletére. Ám most, vagyis 1833-ban az uralkodóház egyetlen tagja sem jelent meg az ebéden. A király — írja Horváth Mihály — Fürstenberg őrnaggyal képviseltette magát. A királyt Palóczy köszöntötte fel magyar beszéddel.

¹ «Obwohl er der Sohn ist eines reformirten Predigers, zeichnet er sich dennoch in den meisten seiner Handlungen durch eine auffallende Roheit aus. Auch in scientischer Hinsicht ungebildet; gehörte er immer der Opposition an und hat blos die einzige gute Eigenschaft, dass er sehr gut ungarisch spricht und schreibt.» (Polizei-Hofstelle, a volt titkosrendőrség levéltára.)

Megtörtént-e ez, avagy nem, megállapítani nem tudjuk. A főudvarmesteri, a Kabinet-Archiv, a Staatskanzlei stb. iratai közt az ebédről semmi sem található. A Staatskonferenz aktái azonban foglalkoznak az országgyűlési küldöttséggel. Ez ügyben 1833 február 3-án Metternich, Reviczky, Nádasdy és Kolowrat tanácskoztak. A királyi család által adandó válaszok nyelvét illetőleg a latinban állapodtak meg s azok megírását a magyar kancellárra bízták. A konferencia ajánlotta, hogy a király az eddigi szokás szerint ebédet adjon a küldöttség tiszteletére. A küldöttség 58 tagból áll. A Staatskonferenz a résztvevők neveit nem sorolta fel.¹

Február hó 10-én Metternich elnöklete alatt újra tanácskozást tartottak. Itt határozatot hoztak, hogy az üdvözlés alkalmával sem a király, sem a kormány tagjai nem hozzák szóba az országgyűlési dolgokat és semmi célzást nem tesznek azokról az üzemekről, melyek a nádor ellen most az országgyűlésen folynak. Reviczky azon legyen, hogy a deputáció tagjai mennél hamarabb visszatérjenek Pozsonyba az ország dolgainak végzésére.

A király — a jegyzőkönyv szerint — mindezt tudomásul vette.²

A titkosrendőri jelentések is megemlékeznek a küldöttség Bécsbe való utazásáról, de Palóczy nevét ezek sem említik.

Horváth Mihály fentebbi állítására meg kell jegyeznünk, hogy a király adta ünnepi ebédeken a szónokot előre kijelölték s az illetőnek latin beszédet kellett tartania. Ami Fürstenberg őrnagyot illeti, ő nem 1833-ban, hanem 1826-ban képviselte Bécsben a király adta ebéden ő felségét. E miatt nagy volt a rendek között a zúgolódás; mert lealázónak tartották magukra, hogy a király egy közönséges őrnaggyal képviselteti magát.

Meg kell még jegyeznünk, hogy az uralkodóház üdvözléte Bécsbe menesztett küldöttség tagjaiul mindig olyanokat választottak, akiknek díszes magyar öltözetük volt. Palóczynak azonban aligha volt díszruhája; mert mindig ódivatú magyar ruhában járt.

¹ Konferenz-Akten 115.

² Konferenz-Akten 142.

Ferstl rendőrtanácsos február 15-én már jelentette a rendőrminiszternek, hogy a Bécsben járt küldöttség tagjai mit beszéltek fogadtatásukról. Az uralkodó kegyesen fogadta ugyan őket, de azért érezni lehetett, hogy az országgyűlés folyamatával nincs megelégedve. Sem a király, sem a királyné nem jelent meg az ünnepi ebéden.

Ferstl ezután elmondja, hogy a királyra mondott felköszöntőben a szónok azt kívánta, hogy ő felsége szintén ötven évig uralkodjék, mint első Lipót. Ez — írta Ferstl — kissé különösen hangzott; mert I. Lipót alatt Magyarország alkotmánya haldoklófélben volt. Aztán Eperjesen és vidékén a gyermekek egymást ma is Caraffa, Musztafa, Akasztófa névvel csufolják. Ferenc király pedig a magyar alkotmány megerősítésén fáradozik!

Ferstl rendőrtanácsos e jelentésében Palóczy nevét nem említi s csak egyetlen felköszöntőről tesz említést. Ha Palóczy soronkívül mondott volna felköszöntőt, Ferstl bizonyára megemlékezett volna erről. Idővel talán majd több adat kerül napvilágra s így eldönthető lesz, hogy Palóczy tényleg ott volt-e Bécsben s elmondta-e azt a borköszöntőt, amelyet húsz év után Aszalay mesés formában megírt s melyet ő utána Horváth Mihály is megemlített néhány sorban.

Palóczy különben ez országgyűlésen már a legnépszerűbb emberek egyike volt. Résztvett a kerületi ülések vitáiban. Ő volt az első, aki ott indítványozta, hogy Pesten országházat és nemzeti színházat építsenek. Az országházat illető indítványát a rendek elvetették. A nemzeti színház építésére ellenben négyszázezer forintot ajánlottak.

A titkosrendőrség és a konfidensek jelentései szerint Palóczy legsűrűbb látogatója volt a patriota (ellenzéki) kaszinóknak és a politikai konventikulumoknak. Már 1834 február 17-én jelentette Pozsonyból a titkosrendőrség az ellenzéki kaszinóról, hogy ott a hangulatot Palóczy és Ragályi teszik vidámmá szellemes előadásaikkal s jóízű adomáikkal. Ugyancsak Palóczyról jelentette a rendőrség, hogy résztvett az országgyűlési ifjak (jurátusok) kaszinójának megalapítá-

¹ Interims-Bericht vom 30. Jänner 1836.

sában.¹ Ehhez még hozzáfűzte a titkos rendőrség, hogy a jurátusok között Palóczy kancellistái a legvakmerőbbek és a legexaltáltabbak.²

Az 1834. év június hó 27-én, vagyis László napján, Palóczy az ülésterembe lépve, a követek pártkülönbség nélkül zajosan tüntettek mellette s hangosan éljenezték őt. Az országgyűlési ifjak pedig litografia útján arcképét sokszorosították s az egész országban terjesztették. Ez a figyelem annyira meghatotta Palóczyt, hogy könnyezve köszönte meg a jurátusoknak e — szerinte — meg nem érdemelt kitüntetést.³

Az 1835. év tavaszán az ellenzék tagjai a szatmári követek tiszteletére lakomát rendeztek. Jelen volt ott Deák Ferenc, Wesselényi Miklós, Beöthy Ödön, Kossuth, Vay, Pázmándy stb. Palóczy ez alkalommal egyik felköszöntőt a másik után mondta. Először a királyt és a királynét köszöntötte fel, aztán a nádort, majd meg a személynököt. Végül a jelenlévők mindegyikét szép toasztokkal tisztelte meg.

Az 1835. év ápril 26-án az ellenzék tagjai a Schiller-féle kertben gyűltek össze ebédre. Itt az ellenzékre nézve oly örvendetes eseményt: a Peel-féle minisztérium bukását ünnepezték. Jelen voltak: Deák Ferenc, Beöthy Ödön, Palóczy, Bárczay, Géczy, Tarnóczy, Szombathelyi, Sárközy, Bernáth, Luka, Vásárhelyi, Péchy, Budaházy, Vay, Darvay, Szirmay, aztán Wesselényi Miklós, Kossuth és Ferenczy, az országgyűlési protestáns lelkész stb. Az ebéd végén Palóczy toasztot mondott ő felségeikre, a főherceg nádorra, a személynökre s végül az új angol minisztérium szerencséjére és javára.⁴

¹ 1834 aug. 16-i jelentés: «So scheint es klar und deutlich, dass das ganze Werk der Opposition ist, und den ersten Impuls hiezu vorzüglich Kölcey, Deák, Palóczy, Bezerédj etc. gaben.»

² «Überhaupt werden die Schreiber des borsoder Comitats-Ablegirten bei allen Gelegenheiten als die exaltirtesten und verwegendsten Köpfe geschildert.» (Ferstl jelentése 1834. aug. 6.)

³ «Von Rührung weinend sagte, dass er diess für eine solche Auszeichnung erkenne, dass er den Wunsch der Landtagsjugend zu erfüllen sogar für seine Pflicht erachte» etc.

⁴ «Die Gesellschaft entfernte sich nach aufgehobener Tafel in sehr heiterer Stimmung aus dem Speissorte.»

Bárczay — írja tovább e jelentés — május 1-re ugyane helyre hívta meg ebédre az egész társaságot. A jövő hó 4-én is ebéd lesz e helyen Wesselényi tiszteletére. Darvay követ két ebédet is ad a Schiller-féle kertben ; az egyiket szintén Wesselényi tiszteletére adandja. E sok ebédet — írja a titkos jelentés — a jóérzésűek véleménye szerint Wesselényi támogatása s védelme ügyében rendezik.¹

Tudott dolog, hogy Palóczyt mély tisztelet és ragaszkodás fűzte Kölcseyhez. Ő is azok közé tartozott, akik Kölcseyt visszahivatása alkalmával az ülésteremben üdvözölték. Az ellenzék legkiválóbb tagjai búcsúvacsorát is rendeztek Kölcsey tiszteletére. Széchenyi István, Klauzál, Dessewffy, Bezzerédj, Balogh, Felsőbüki Nagy Pál, Kossuth Lajos, Beöthy, gróf Vay sok más követtel és főrenddel együtt jelen voltak a vacsorán, melyen a titkos referens jelentése szerint komoly és ünnepélyes hangulat uralkodott. Az első felszólaló Kölcsey Ferenc volt. Az ő politikai beszéde után Palóczy szólalt fel. A titkosrendőrség jelentése szerint e híres toasztzó hosszú beszédet mondott, melyben arról a mély fájdalomról és veszteségről szólt, melyet Kölcsey távozásával a haza szenvedett. Sok csapás érte már az országot a jelesebb követek visszahívásával, — mondja — de a legnagyobb csapás ez országra Kölcsey távozása. Az ő kedélye mélyebb, elméje nagyobb, hazaszeretete izzóbb volt valamennyiünkénél. Örök kár tehát távozása.

Palóczy ezután városaink felvirágoztatásáról beszélt. Majd meg a hallgatagon ülő Nagy Pált aposztrofálta. Nem érti, — úgymond — mért hallgat oly mélyen, hiszen életében sosem követte azt a mondást, hogy a hallgatás a bölcsesség ékessége.

Palóczy után Széchenyi szólalt fel, még pedig a magyar nyelv érdekében.

A titkosrendőrség ugyanez év dec. 15-én jelentette, hogy Fáy és Somsich a rendi ülésteremben aláírási ívet köröz-

¹ «Und man findet es sogar wahrscheinlich, dass Wesselényi sehr bald bei diesen Reunionen die Hauptrolle spielen und vielleicht selbst wieder als Chef der sogenannten gesetzlichen Opposition unter dem Klange der Champagnergläser ausgerufen werden dürfte.»

tek. Palóczy kerületi jegyző tiszteletére akarnak lakomát rendezni s így a rendeknek iránta való háláját kifejezni. Már harmincan aláírták. Ez lesz az első nemzeti jutalom az igazi hazafi részére. A jövőben az efféle kitüntetést a megyékben is meg fogják honosítani.¹

Az 1836. év elején a rendek pompás serleget készíttettek Bécsben Palóczy részére.² Az aranyozott ezüstserlegre Palóczy címerén kívül még Fáy Andrásnak e két sora volt rávésve :

Szíved, eszed, tollad honnak vala szánva Palóczynk!
Érte barátidnak vedd ezen hála jelét.

Szokatlan dolog volt a serleg átadása. Ez ugyanis a kerületi ülésen (febr. 24) történt. Az üdvözlő beszédet Felsőbüki Nagy Pál tartotta. Palóczy szép beszédben, meghatva köszönte meg e kitüntetést.³ A titkosrendőrség jelentése szerint a rendek mindkét beszédet megörökítés céljából lefratták.

A serleget ezután Rudics, bácsi követ lakására vitték, Rudics ugyanis díszebédet adott Palóczy tiszteletére. A meghívott vendégek közt volt Széchenyi István, Wesselényi Miklós, Károlyi György, Vay, Deák Ferenc, Eötvös, Somsich, Lónyay, Kossuth, Pfannschmidt (Zsedényi) stb. stb.

E fényes ebéd — írja az országgyűlési titkosrendőrség — nagyon hasonlított a Kölesey tiszteletére adott búcsúebédhez. Az ebéden elhangzott toasztok közül — Ferstl rendőrtanácsos jelentése szerint — különösen kitűnt Széchenyi Istváné és Felsőbüki Nagy Pálé. Ittak a magyar nyelv diadaláért; kocintottak a latin nyelv halálára és Magyarországnak ellenségeinek pusztulására.⁴

¹ «Dieses soll die erste Nationalbelohnung sein, die man für die Zukunft auch in den Komitaten angedeihen lassen will» etc.

² A Kohlmarkton lévő Hauptmann ezüstművesnél készült a pompás serleg s az alatta lévő tányér. A serleget a rendek nevében gróf Zichy László rendelte meg Bécsben.

³ «Palóczy nahm diesen Beweis der Freundschaft mit sichtbarer Rührung an und versprach in seiner Dankrede auch in Zukunft seine Kräfte zum Dienste seiner Majestät und der Wohlfahrt der Nation zu weihen» (Ferstl jelentése 1836 febr. 24. Pozsonyból.)

⁴ Pressburg, den 25. Februar 1836.

Ugyancsak február 24-én este az országgyűlési ifjúság is kitett magáért. Fáklyásmenettel és szerenáddal tisztelte meg Palóczyt. Lovassy László tartá az ünnepi beszédet. A titkosrendőrség jelentése szerint Palóczy így szólt az ifjúsághoz: «Kedves és drága testvéreim! A haza reményei! Nemes ifjúság! Az a kitüntetés, melyben ma a rendek részesítettek, most, íme, megisméltódott. Az én törekvésem mindig az volt s az is marad, hogy minden erőmmel előmozdítсам a haza javát. Mint kerületi jegyző, ezen az országgyűlésen is igyekeztem kötelességemnek megfelelni. Az ifjúságot én mindig becsültem és szerettem, barátja voltam, mindent megtettem kiművelésére, hogy ha majd mi öregek visszavonulunk, ők, a fiatalok foglalják el helyeinket. Az én oldalam mellett már hetvenkilenc ifjú — köztük több mágnás — nevedett s minden igyekezetem oda irányult, hogy jó hazafiakká neveljem őket. Sokan közülök jobb emberekké lettek, mint jómagam!»

«Fogadjátok forró köszönetemet a mai kitüntetésért. Szívem szorong s elfogult. Addig szeressetek engem, amíg én hazámat szeretem, akkor hiszem, hogy becsülésteekre mindig méltó leszek. Isten éltesen benneteket.»

Palóczy ezután megölelte s megcsókolta az ifjúság szónokát, Lovassy Lászlót. Ez — mondá — valamennyi ifjúnak szól!¹ Ez év január 30-án tartott kerületi ülésen Palóczy indítványára a rendek elhatározták a magyar színház építését Pesten. Ugyancsak Palóczy tett indítványt országház építésére Pesten.²

Ugyanez év (1836.) június 20-án báró Vay Miklós borsodi főispáni helytartó 150 terítékes ebédet adott Miskolcon. Ebéd után az alispán a megye nevében arany tintatartót és aranytollat nyújtott át Palóczynak, a következő, Fáy András írta két sorral:

Borsod aranytollat nyujt ím számodra, Palóczy!
Mert szívvel, tollal hon s megye híve valál!

¹ Pressburg, den 25. Febr. 1836. Ferstl jelentése.

² Pressburg, am 30. Jänner 1836.

Ugyanez alkalommal Borsod megye honfiai Prandtner pesti ezüstmívesnél készített díszkardot adtak Palóczynak. A kardot az ország, a megye és Palóczy címere diszíté Czuczor versével :

A haza lelke beszélt, szavait jegyette Palóczy.

Tisztelik a hazafit borsodi szívrokoni.

Miskolcra írták 1839 január 16-án, hogy a megye gyűlésén, amint látszik, az történik, amit Palóczy akar. Az ő megszokott, döntő szavával a maga javaslatát szokta elfogadtatni.¹ Mikor például Borsod megye gyűlésén Palóczy felolvasta Pálffy Fidélnak fölmentését a kancellárságtól, Palóczy szemével intett Szemere Bertalannak, Nagy János városbírónak, és Nagy Gudronnak, akik aztán a mellett szóaltak fel, hogy a megye ne üdvözlje a távozó Pálffy Fidélt. Palóczynak is ez volt óhaja s ez teljesebbé is ment.

Palóczyt az országgyűléseken mindég azon küzdők között találjuk, akik a magyar nyelvért, az alkotmányért és vallásszabadságért a leghevesebb harcot folytatták. A kormány ellenállása és makaessága azonban még a leglelkesebb hazafiakat is elkésérette. Maga Palóczy is kifáradt a küzdelemben. Az 1839—1840. évi országgyűlésen már maga jelentette ki barátai körében, hogy hiábavalónak látszik minden erőfeszítése, a siker mindig elmarad.

Az egyik titkos referens jelentette 1839 július 30-án Bécsbe, hogy Palóczy László megbizalmasabb barátai körében érdekes nyilatkozatokat tett. Ő — mondá barátainak — már megunta az örökös küzdelmet a kormány ellen s megbánta, hogy feljött az országgyűlésre, s még inkább megbánta, hogy a jegyzőséget elfogadta. Látja, hogy az ellenzék nem sokáig tartja fenn magát s előbb-utóbb meg kell hajolnia a mágnások akarata előtt, egy izenetben, melynek megírása neki (Palóczynak) keserű verítékbe fog kerülni. A nemzet hasztalanul küzd ; mert a kormány végül mindig elnyomja. Így volt ez mindig az osztrák uralkodóház alatt s így is marad örökké. A nemzet elnyomott nemzet marad ; mert a kormánynak nem fekszik szívéen a magyar nemzet emelése, hanem arra

¹ Notizen aus Miskolcz vom 16. Jänner 1839.

törekszik, hogy a különféle országokat egyesítse a monarchiában. A kormány e törekvése mellett a magyar nemzetnek el kell buknia ; bár az uralkodó rangja igazában Magyarországon alapszik. Ám a külvilág előtt Magyarország csak egy tartomány, melynek ügyeit nem a nemzet fejei vezetik, nem ők kormányozzák az országot, hanem idegen miniszterek, csehek, osztrákok és olykor külföldiek is, nem törődván semmit számtalan törvényünkkel. Ily körülmények közt hogyan juthat e nemzet önállóságra, miként virulhat fel nemzeti léte Európában? Ilyen lévén helyzetünk, jobb lett volna török iga alatt maradnunk, mert ott is csak nemzeti önállóságunkat veszítettük volna el, de legalább vallás terén egyenlők maradtunk volna. Sőt meglett volna a reményünk, hogy Görögország példájára nemzeti függetlenségünket is kivívhattuk volna. Elődeink helyesen tették ugyan, hogy a királyságot az osztrák házra ruházták ; de hibáztak, hogy nem szabtak feltételeket s nem ragaszkodtak ahhoz, hogy az uralkodóház Magyarországon lakjék s magyarrá legyen. Ha az egész uralkodóház — az üres császári cím miatt — ebbe nem egyezett volna bele, a családnak legalább egy ágát kellett volna elődeinknek ez országba követelni, mely ág aztán magyarrá vált volna. Minden bajunk onnét van, hogy uralkodóinkat egyáltalán nem érdekelte nemzeti becsületünk és dicsőségünk, s mi — a nélkül, hogy észrevettük volna — nemzeti existenciánkat elvesztettük. Így aztán minden érdekünket alárendelték az osztrák tartományoknak. Míg ez a viszony Ausztriához fennáll, mi magyarok politikai nagykorúságról nem álmodhatunk s egész életünk örökös, hiábavaló küzdelemből fog állani.¹

A magyar nyelv kérdésében Deák és Klauzál a mérsékletet és az engedékenységet ajánlták híveiknek. Palóczyt és társait ez az engedékenység nagyon elkeserítette. Ők (via facti) kimondották, hogy ő felségéhez csak magyar nyelven s nem latinul kell ezután reprezentálni. Palóczy, aki kitűnő

¹ Pressburg, den 30. Juli 1839. («Palóczy äusserte sich noch vorgestern im Kreise seiner vertrauesten Freunde, dass er schon des ewigen Kampfes gegen die hohe Regierung müde sei.» etc.)

latin volt, a többi között így szólott : Én nem tudok latinul. A felterjesztéseket fordítsák latinra azok, akik ma himnuszt zengtek a latin nyelvnek. Én mint jegyző nem fordítok többé latinra semmiféle felterjesztést.¹

Ez év november havában a tárnokmester nagy ebédet adott. A titkosrendőrség megírta Bécsbe, hogy Palóczy, a híres toasztozó ez ebéden ismét feltűnő borköszöntőt mondott. Szent Mártonnal kezdte beszédét, akiről a híres mártonhegyi kolostort nevezték el. Azután a ludakról emlékezett meg, melyeket Márton napján szoktak elfogyasztani. Mivel Szent Márton előnapja volt, tehát a ludakról nem feledkezhetett meg. Ezek azután eszébe juttatták a kapitoliumi híres ludakat, no meg Genserich vandal királyt. Ezután felemlíti, hogy azt a lúdtollat, mellyel Napoleon aláírta lemondását, ezerkétszáz frankon vásárolták meg. Ám azt a lúdtollat, — mondá Palóczy — mellyel a király a magyar nyelv ügyében kiadott legutóbbi végzését aláírta, százezer forinttal sem lehetne megfizetni.

Palóczy ez utóbbi mondása arra vonatkozik, hogy a király megengedte, hogy az országgyűlések felterjesztései ezentúl csakis magyar nyelven szerkesztessenek.

Az 1839. év nov. 4-én jelentette az egyik titkos levelező Zala megye közgyűléséről, hogy ott a többi közt szóvá tették, hogy a megye követét, Deák Ferencet, nemcsak az országgyűlési ifjak, hanem a követek is több ünneplésben részesítették. Nevenapján például Palóczy László köszöntötte őt a kerületi ülésen, mely alkalommal a követek mind állva hallgatták Palóczynak szép üdvözlő beszédét. Koppányi Ferenc Zala megye gyűlésén aztán azt indítványozta, hogy Palóczynak és az országgyűlési ifjúságnak beszédét örök emlék gyanánt a vármegye levéltárába helyezték el. Ezt az indítványt egyhangúlag elfogadták.²

Az 1843—1844. évi országgyűlésen Palóczyt ismét egyhangúlag választották meg kerületi jegyzőnek. A rendek ez

¹ Pressburg, am 25. Okt. 1839.

² «Notizen über die von den Ständen des Zalaer Komitates am 4. Nov. 1839. abgehaltene Generalkongregation.»

alkalommal zajos tüntetésben részesítették a nagy hazafit. Palóczy megkapó szókkal köszönte meg a kitüntetést s boldognak mondta magát ; mert ő volt az első, aki a kerületi jegyzőkönyvet nemzeti nyelven vezethette.¹

Ez országgyűlés — amint tudjuk — elfogadta azt a javaslatot, hogy a nem nemesek is vásárolhatnak nemesi jószágot. Palóczy ekkor a többi közt így szólott volt : «Ma van évnapja a mohácsi vésznek, mely Magyarországot veszedelembé döntötte. E naptól kezdve Magyarország rendei az ország föl-emelésére oly döntő befolyású dolgot nem tettek, mint ma.»

Palóczy mindig híve volt a demokratikus elveknek és a közteherviselésnek, tehát fentebbi nyilatkozatán nincs mit esodálnunk.

Ez évben pusztította el Miskolc városát a nagy tűzvész. Palóczynak és vejének háza is leégett. De Palóczynak volt még egy kisebb háza, amelyet megkímélt a tűz, s így családja földél alá került. Ő maga pedig Pozsonyban maradt. Vay Miklóshoz írt szép levelében mély fájdalomának adott kifejezést a várost ért nagy csapás alkalmával. Csak annak örvend, — írta — hogy a levéltár nem égett el ; a maga kárán nem búsul. «Különben pedig — írta volt — csak Palóczy László, nem pedig a borsodmegyei követ háza égett le. Helyemen maradok. Az ég az enyémeokről otthon gondot visel. Inkább szükséges vagyok én Pozsonyban, mint Miskolcon.»

Igaza volt Palóczynak ; mert mint kerületi jegyzőt nehezen nélkülözték volna az országgyűlésen.

A titkosrendőrség ezúttal azt jelentette róla Bécsbe, hogy nem akarta a napidíjakat elveszteni, azért maradt Pozsonyban. Régi szokása volt a titkos rendőrségnek meg a bizalmas levelezőknek, hogy a hazafiakat ilyen hamis és hazug vádakkal igyekeztek befeketíteni.

Egyik titkos referens jelentette Bécsbe 1843 június 25-én, hogy az ellenzék tagjai tegnapelőtt este az illyr mozgalmak s a nyelvzavarok ügyében tanácskoztak. Palóczy ez alkalommal így szólott volt : Mindenféle nyelvzavarnak meg kell szünnie ; jogunk van követelnünk, hogy a kormány

¹ Pressburg, am 17. Mai 1843. Interimsbericht.

ünnepélyesen kijelentse, hogy Magyarországon csak magyar állampolgárok vannak s az idegen elemeknek Magyarországon semmi feladatot sem kell megoldaniok. A szász-román elem az Olt mellett, az illyroman a Száva mellett, a szlávomania a Tátrában, a latinomania Horvátországban mind ugyanazon fán növekedett. Mindannyi egy húron pendül.

Mikor gróf Ráday beszédében e szép latin mondást idézte: «Altam memento rebus in arduis servare mentem», Palóczy arra kérte Rádayt, hogy latin mondásaival ne rontsa el az ő gyomrát. Én — mondá Palóczy — ifjú voltam II. József uralkodása alatt, de a császár e szavait sohsem feledem el: «Egy nemzet csak addig él, ameddig a nyelve él, és minden nemzet, melynél a hivatalos nyelv holt nyelv, elpusztul és sírba száll.» Ezt — mondá Palóczy — mindenkinek szívéen kell viselnie, aki gyermekeiben, mint magyar állampolgároknak, tovább akar élni. Aki Magyarországon egy idegen elem feladatáról beszél, azt én bolondnak tartom, hacsak nem hazaáruló az illető. Ezt én II. Józseftől tanultam, aki megérdemli, hogy emléke örökké megőriztessék. Amíg a nyelvzavargásokat a királyi nemtetszés erőteljesen meg nem akadályozza, a «magnanima percora gens Hungara» hízegő mondásnak semmi értelme sincs.¹

Ez évben Szatmár megye visszahívta két jeles követét: Újfalussyt és Kovácsot. Újfalussy búcsúzott el a rendektől az okt. 24-én tartott kerületi ülésen. Lelkes éljenzés követte szép és hazafias beszédét. A rendek nevében Palóczy köszöntötte a távozó szatmári követeket. A haza bizalma kíséri mindkettőjüket otthonukba, — mondá Palóczy — s ez szolgáljon nekik vigaszul.²

A szatmári követek tiszteletére adott lakomán is Palóczy volt az ünnepi szónok.

¹ Aeusserungen in einer Kötterie von Oppositionsmännern über die Sprachwirren in Ungarn, Pressburg, den 25. Juni 1843.

² Interimsbericht über die Circularsitzung der Stände am 24. Okt. 1843. — Okt. hó 14. Palóczy a királyi városok ügyében nagy beszédet tartott. Ez alkalommal jelentették róla Bécsbe: «Nicht nur sein Gedechtniss, sondern auch seine Spässe ältern.» (Ez azonban nem felelt meg a valóságnak.)

Az országgyűlési ifjúság nagyra becsülvén Palóczyt, 1843 november elején elhatározta, hogy fáklyás zenével tünteti ki. Reuss herceg altábornagy azonban parancsot kapott a fáklyásmenet megakadályozására. A főistállómester és Reuss herceg elrendelték, hogy a katonaság töltött fegyverrel vonuljon ki. Ha az ifjúság részéről ellenállás történék, a császári parancs értelmében a katonák sortüzet adjanak. Ha pedig a nádor ismét engedélyt adna a fáklyásmenetre, — írja a titkos referens — akkor Reuss herceg azonnal Bécsbe menjen ő felségéhez.¹

Valamivel későbbben jelentették Bécsbe, hogy a jurátusok december 2-án este fáklyásmenetben akarnak Palóczy lakása elé menni s neki szerenádot adni. A jurátusok kijelentették, hogy e szándékuktól semmi el nem térítheti őket.

Megtudván ezt a nádor, Palóczyt arra igyekezett rávenni, hogy mondana le az efféle tüntetésről. Palóczyt azonban eddig nem lehetett rávenni ilyesmire.²

A tervezett fáklyásmenet matadorjai a titkos jelentések szerint Degré Alajos, Gőczey, Kozma Márton és Szász Antal voltak.

Tudott dolog, hogy ez időben minő elkeseredést szült nálunk az illyr mozgalom. A horvátok javára kiadott királyi végzés ügyében a megyei, a városi és a káptalani követek a hallgatóság kizárásával az ülésteremben konferenciát tartottak. Az ellenzék tagjai itt igen élesen támadták a királyi végzést, melyet sértőnek tartottak a magyar nemzetre.

Palóczy is felszólalván, kifogást emelt a királyi leiratban foglalt ezen szó ellen: *volumus* (akarjuk). Angolországban — mondá Palóczy — a király e szót akkor használja, mikor a törvényhozás tagjai egy «bill»-ben megegyeznek. Ha ez az eset nem fordul elő s a király mégis a *volumus* szót használja, ez alkotmányellenes volna. A rendi tábla a magyar nyelv ügyében hozott határozatát nem vonhatja vissza, mert ez esetben a magyar nemzetiséget vetik a horvátok lábai elé.

¹ Pressburg, am 3. Nov. 1843.

² «Derselbe (t. i. Palóczy) war aber bis nun zu keinen entsprechenden Schritte zu bringen» (Pressburg, am 1. Decemb. 1843.)

A latin nyelv már az országgyűlésnek nem tanácskozási nyelve. Azelőtt az izenetek nyelve is latin volt s minden külső beavatkozás nélkül ez is megszűnt. Horvátország sérelmét Ossegovich fogalmazta, még pedig magyar nyelven. Tehát ő is elismerte az űsust. A kormánynak gondoskodnia kellett, hogy háború esetére az ország egyes részeit egyesítse. Csak Angolországban van oly minisztérium, mely a nemzeté, Magyarországnak nincs. Kövessük Angolország példáját, egyesüljünk mindnyájan a nemzetiség e fontos kérdésében. Kérjük inkább az országgyűlés felosztatását, mint határozatunk visszavonását. Az ország elkeseredése a nyolc előterjesztést amúgyis fényesen fogja keresztülvinni.¹

Egyik referens 1844 május 18-án kelt jelentésében azzal gyanúsította Szemere Bertalant, hogy hivatalt fog kapni. Ezért nem járt az ülésekre s ezért tetteti magát betegnek. Fontosabb kérdésekben ugyanis nem akar a kormány ellen beszélni. Ezt a dicsőséget átengedi az öreg Palóczynak, de ez a Palóczy már nem igen talál visszhangra; mert történeti idézetei már elkopottak s nézetei idejüket múlták.

A titkos referensnek e jelentését Bécsben bizonyára szívesen vették. Azonban a valósággal teljesen hadilábon állt. amit Palóczyról írt; mert ő szellemileg és testileg teljesen a régi volt.

Az 1844. év aug. 18-án jelentette az egyik referens Pozsonyból Bécsbe, hogy a főherceg nádor magához kérette Palóczyt és Pázmándyt s felszólítja őket, hogy az áttérés ügyében valamelyes közeledést hoznának létre a két tábla között. Ennek következtében ma délután Palóczy szállásán tanácskoztak is a követek. Mivel azonban nem voltak nagyobb számmal, határozatot nem hozhattak.

A vegyes házasságok ügyében érkezett királyi végzés kihirdetésekor Palóczy igen loyális beszédben mondott köszönetet ő felségének. Amint egykor — mondá Palóczy — II. Ferdinánd a harmincéves vallásháborút előidézte, úgy

¹ Bericht über die allgemeine Konferenz, welche von den Deputirten der Komitate, Distrikte, Städte und Kapitel mit Ausschliessung des Auditoriums am 13-ten November 1843. Mittags abgehalten wurde.»

most V. Ferdinánd, mostani uralkodó királyunk hű magyar nemzetének megadta a vallásbékét. Teljes joggal nevezhetjük tehát őt pacificator (békességteremtő) Ferdinándnak.¹

Amint már említettük, az országgyűlés tagjai többször adtak ebédet és vacsorát Palóczy tiszteletére.

Az országgyűlési titkosrendőrség ezen ünnepi ebédekről mindig részletes jelentést küldött Bécsbe. Az országgyűlés tagjai László napján rendszeren adtak ilyen ünnepi ebédet Palóczy László tiszteletére. A sok közül csak néhányat említünk itt meg. Az 1843. év június 27-én a Lövházban volt az ebéd Palóczy tiszteletére. Gróf Teleki László és gróf Vay Dániel voltak a rendezők. Az ebéden százan vettek részt. A győri cigánybanda szolgáltatta a zenét. Tizennyolc felköszöntő hangzott el az ebéden. Szemere Bertalan volt az első, aki Palóczyt köszöntötte fel.² A titkosrendőri jelentés szerint Szemere beszéde tetszett legjobban. Ő a hazáról és a nemzetről beszélt, melyeket Palóczy a saját személyiségénél is többre becsül.

Szemere után Bezerédj szólalt fel. Szemerének — mondá — igaza van ; ám a nemzetnek és a hazának emberekre van szüksége, olyan emberekre, mint Palóczy. Ezért élteti ő Palóczyt, mint a nemzet és a haza igaz fiát.³

Az ünnepelt Palóczy első felköszöntőjében imígyen szólt : nyugodt lélekkel tekint vissza életpályájára és a hála érzése tölti el lelkét ; ugyanis fáradságos munkája fejében jutalmul a haza elismerése jutott részül ; mert hiszen a nemzet képviselőit látja itt összegyűlve, akik ez ünnepélyt az ő tiszteletére rendezték. Köszöni a Gondviselésnek, hogy neki ily édes jutalom jutott osztályrészül. Ígéri, hogy a még hátra-

¹ Interimsbericht über die Landtagsverhandlungen am 11. Nov. 1844.

² «Szemere zieht dem Toaste für Palóczy zwei Dinge vor, die Palóczy höher schätzt als seine eigene Persöhnlichkeit, nämlich Vaterland und Nation» etc.

³ Bezerédj után Klauzál mondott toasztot s lelkes hangon köszöntötte a haza legünnepeltebb fiát : Deák Ferencet. («Mögen wir in seinem Geiste unseren Berufe entsprechen, er (Deák) aber möge zum Glück des Vaterlandes hoch leben! Ich meine Deák, dessen Andenken dem Vaterlande ewig unvergesslich bleiben wird.»)

lévő napjait a nemzet szent ügyének szenteli, hogy öntudata sírjáig el ne veszítse a közbecsülést.

Vay Dániel az írókat köszöntötte fel s ezek közt első-sorban Vörösmartyt, aki a nemzetet érezni, s amit érez, szavakkal kifejezni tanítja.

Kossuth beszédében azt fejtegette, hogy most van szükség a jellemzilárdságra, hogy az országgyűlés mindazon eszméket megvalósíthassa, amelyeket a sajtó — mint a nemzeti irány organuma — eddig hirdetett. A nemzet jövője most azon férfiakon nyugszik, akik itt összegyűltek.

Szemere Széchenyi Istvánra emelte poharát, aki szerinte a nemzet első reformátora s aki most is kitartással küzd eszméinek megvalósításáért.

A legtöbb felköszöntő — jelenti a titkos referens — igen szép volt. Hazafias szellem szólalt meg mindegyikben, magasztalások nélkül. A kormányt nem is hozták szóba s a kormánypártot nem támadták. Pedig az utóbbi pártból Zsedényi vezetése alatt számosan vettek részt az ebéden.¹

A rendőri jelentés megjegyezte még, hogy minden felköszöntő után megszólaltak a mozsarak s a zenekar a Mar-seillaise-t és a Rákóczi-indulót játszotta.

A következő, 1844. évben Palóczy László nevenapját Pozsony legszebb kirándulóhelyén, a Vaskutacsánál ülték meg. Ezen az ebéden is százan vettek részt. Szabadban, a fák alatt terítették a vendégeknek. A rendezők gróf Ráday Gedeon és Klauzál Gábor voltak.² A főrendek közül résztvettek az ebéden Batthyány Lajos, Kázmér és Pál, Széchenyi István, három Vay, báró Mesznil, Teleki László, Lopresty, Wenckheim Béla, Zichy Ottó. A megyei követek legtöbbje szintén megjelent. Két zenekar játszott, egy német, melyet hazaküldtek, és egy cigány. Az első borköszöntőt Palóczy mondta a jelenlévő főrendekre, a másodikat a rendekre, a harmadikat Batthyány Lajosra, a negyediket Széchenyi

¹ Pressburg, den 27. Juni 1843. Das Mittagsmahl zur Feier des Namenstages des Borsoder Deputirten Ladislaus Palóczy.

² „Alles war im Überflusse da, die Zubereitung der Speisen gut, und an guten Weinen fehlte es auch nicht. Es wurden hundert Bou-teillen Champagner geleert.

Istvánra, az ötödiket Vay Miklósrá. Ez utóbbi Borsod megye nevében Palóczyt köszöntötte fel. Majláth a haza jövőjére üritette poharát. Gróf Széchenyi István is felszólalván, egységre, összetartásra buzdította a honfiakat — a tróntól az utolsó kunyhóig stb.

A titkos jelentés szerint még sok toaszt hangzott el. Az egyik annak az óhajnak adott kifejezést, hogy a főrendi tábla többsége mennél előbb kisebbséggé legyen. Egy másik felköszöntő a főrendi tábla megszüntetésére emelte poharát. Gróf Batthyány Lajos így szólott: Éljenek mindazok, akik a közadózás mellett vannak, s gebedjenek meg («auf ungrisch gebedjenek meg»), akik az özadózás ellen vannak! Wenckheim Béla Magyarország és Ausztria elválására üritette poharát. Gróf Teleki László is ilyenformán beszélt.

Az ebéd este nyolc órakor ért véget. («Palóczy selbst war seelenvergnügt» etc.)

Ugyanez év április havában volt az uralkodónak születésnapja. Ez alkalommal Klauzál Gábor adott ebédet. Sok beszéd hangzott el itt is. Palóczy természetesen ez alkalommal is kivette a maga részét. («Palóczy beurkundete wieder seine Virtuositäet in Toastspräachen.»)

Ezen 1844. év június havában jött Pozsonyba a bécsi Rotschild. A személynök nagy ebédet adott tiszteletére. Az ünnepi szónok természetesen megint Palóczy volt. Szellemes beszédében Magyarországra invitálta valamennyi Rotschildot, hogy itt fejtsék ki gazdasági tevékenységüket.¹ Rotschild nem nagy örömmel vette a felszólítást, de válaszában azért megígérte, hogy nem feledkezik meg Magyarországról.

Palóczynak ilyen s másféle toasztjáról sok jelentés ment Bécsbe. Nagy kár, hogy a titkosrendőrség csak kivonatossan ismertette azokat.

Vége lévén az országgyűlésnek, Palóczy otthon a megyei gyűléseken folytatta azt a politikát, melyet eddig az ország-

¹ «Palóczy toastirte in den schmeichelhaftesten Ausdrücken und sprach den Wunsch aus, dass der Baron sammt seinen in den verschiedenen Hauptstädten Europas residirenden Brüdern nach Ungarn kommen und diesem Lande ausschliesslich ihren Reichthum und ihre moralischen Kräfte widmen möchten.»

gyűlésen képviselt. A titkos jelentések ugyan azt írták róla, hogy szellemileg és testileg is megöregedett ; de ez nem felelt meg a valóságnak, mert Palóczy a régi maradt, sőt tekintélye az iránta érzett mély tisztelettel egyöttemben még növekedett is. Említők már, hogy Palóczy az 1847. év előtt való országgyűléseken az elkeseredett vallási vitákban élénk részt vett. Felszólalásait temérdek történeti adattal és idézettel támogatta. Saját vallása védelmezése közben több támadást intézett a jezsuita rend ellen. Az 1847. év január 3-án Miskolcra levelet írt volt Ghyczy Kálmánnak. E különben humoros levélben is megemlékezett a jezsuitákról. Néhány részletet itt közlünk e kiadatlan levélből : «Tisztelt Barátom! Sok és boldog újesztendőket s azokban Isten minden áldásait kívánva, kedves házi feleségét, az engem Pozsonyban minden belső és külső appertinentiákkal ellátott, Ezsau-lencsével többször megvendégelt kegyes asszonyomat alázatosan tisztelem.» — E sorok után a két Pázmándyt üdvözli s levelét így folytatja : «Méltóztassék nekik megmondani, hogy engem a római jezsuiták igen dehonesztáltak. Ugyanis a mult ősszel Roskoványi Ágoston egri kanonok és Sisvay József, az érsek titoknoka s most már egri plébános összeállván, elváltak Rómát és pápát látni. Oda voltanak hat hétig. Hazajövéen, azon üzenetet hozták nekem, hogy a jezsuiták mostani generálisa : pater Rothaan azt tudakozván tőlük, hogy miután ők egri papok, ismernek-e engem? S ők erre igennel felelvén meghagyta nekik pater Rothaan, hogy különös tiszteletét és köszönetét nevében nékem jelentsék s egyszersmind mondják meg, hogy ő arról van meggyőződve, hogy én a jezsuitákat csak könyvekből s csak a régi jezsuitákat, nem pedig a mostaniakat ismerem, úgyhogy bármibe merne fogadni, hogy ha én Rómába mennék s velük társalkodásom után tapasztalásomból győződnék meg arról, hogy a mostani jezsuiták micsoda jámbor, kegyes és brillant emberek ; legfőlebb tizenöt napok alatt magam is jezsuita lennék.» (Ghyczy Kálmán iratai közt van e levél eredetije.)

Ismert dolog, hogy Palóczy László az 1848. évi országgyűlésnek korelnöke s egyik legtiszteltebb képviselője volt. A kormánnyal együtt később ő is Debrecenbe, majd azután

az országgyűléssel együtt Szegedre ment. A szabadságharc leverése után ő is a katonai törvényszék elé került s kötél által való halálra ítéltetett. Azonban hamarosan kegyelemben részesült, s hazamenvén megyéjének és az ircdalomnak élt Miskolcon. A város népe nagy tisztelettel és ragaszkodással viseltetett iránta. Mikor 1860-ban a hetvenhetedik élet-évébe lépett, Lévay József vezetése alatt küldöttség kereste őt fel s Lévay meglehangú beszédben biztosította őt ragaszkodásukról. Ugyanekkor este a városiak szerenáddal tisztelték őt meg. Az 1861. évben a megye ismét képviselőnek választotta. Úgy látszik, érezte és sejtette, hogy élve már nem kerül vissza szülőföldre. Midőn ugyanis megválasztását megköszönte, meghatva kérte a miskolciakat, — ha tán időközben meghalna — temessék őt a miskolci temetőbe.

Palóczy — amint tudjuk — az 1861. évi országgyűlésnek is korelnöke volt. Ezt a méltóságot ápril hó 19-én lelkes beszédben engedte át a megválasztott elnöknek: Ghyczy Kálmánnak. Ez volt Palóczy utolsó beszéde. Néhány nap mulva az elnök (Ghyczy Kálmán) már szomorúan jelentette a képviselőház ápril 27-én tartott ülésén, hogy «Magyarhon legnagyobb polgárainak egyike megszűnt élni.»¹ Ghyczy Kálmán szép beszédéből álljon itt e pár sor:

«Palóczy László ma éjjel, éjfél után félórakor meghalt. Kimulása előtt néhány perccel végszavaiban áldást mondott e házra. Ősrégi római jellemű férfiú volt ő a Cincinnatusok korából, ki honszeretettől ihletett lelki nagysággal meg tudta vetni a fényt és a hatalmat, melyet neki kitűnő képességeinél és érdemeinél fogva a nagy hivatalok viselése nyujthatott volna — azon magasabb dicsőségért, hogy mint egyszerű polgár függetlenül s így annál sikeresebben szolgálhassa a hazát. Hat országgyűlésen volt ő jelen, mint hazánk legjelesebb megyéi egyikének követe, mint ékes tollú jegyző, fáradhatatlanul tevékeny, folyvást állhatatos és tántoríthatlan hazafiúi jellemmel. Tagja volt ő és sokat fáradozott korelnöke az 1848-i képviselőháznak, résztvett ezen örökké nevezetes nemzetgyűlésnek minden eseményeiben s az ország jogáért

¹ Hetvennyolc éves korában halt meg.

és törvényeiért vívott küzdelmeiért ernyedetlen lélekkel viselte a rabság láncait. Mindezekért magasztos öntudatán kívül csak egy jutalma volt, de a legszebb és legnemesebb, melyben szabad honpolgár részesülhet : a nemzet elismerése, melynek egybegyűlt képviselői, halála előtt rövid néhány nappal, ünnepélyes határozattal kijelentették, hogy Palóczy László a haza hálájára érdemes. Halálának híre gyász hír lesz az egész országban s emléke a nemzet szívében örökké élni fog.»

Kubinyi Ferenc képviselő indítványa szerint az országgyűlés aztán kimondotta, hogy a ház három napra üléseit elnapolja ; hatheti gyászt rendel el s a temetés költségeit a képviselőház viseli. Kubinyi után még Jókai Mór szólalt fel s azt indítványozta, «hogy a ház vállalja magára az elhúnyt nagy hazafi számára emelendő síremlék felállítását».

Palóczy temetése a Nemzeti Múzeum előcsarnokából történt. Páratlan részvétellel, óriási tömeg vett részt a temetési szertartáson. A halottat aztán Miskolcra szállították s ott nagy gyászünnepély kíséretében helyezték őt örök nyugalomra. Az 1861. országgyűlés tagjai a miskolci reform. templomban díszes emléktáblával örökítették meg Palóczy emléket. Borsod megye pedig mauthauseni gránitból készült hatalmas emléket állított sírja fölé.

Halálakor a lapok gyászkeretben jelentek meg s a Pesti Napló Arany Jánosnak e két sorát nyomtatta Palóczy neve alá :

Menj fáradt veterán! egy nemzet látta halálod.
Kézben fegyverrel, harcon elesni dicső.¹

TAKÁTS SÁNDOR.²

¹ *Palóczy halálakor.* 1861. ápril 27.

² E szám nyomdai munkálatai alatt dec. 21-én elhúnyt jeles munkatársunknak ez utolsó dolgozata; revízióját még halálos ágyán is sürgette.

BAKSAY SÁNDOR.

A halál és a születés évforduló-alkalma, félszázados ünnep és centenárium, az időben egymás mellé állította őket : Aranyt és Baksayt.

A nagyobb távlatú évfordulók értékerősítő és újrafényező vagy szempont-eltoló és újrarostáló alkalmak, kínálkozó dátumok az esztétikai revízió számára.

1932 többet hozott Aranynak, mint 1917. Idősebb nemzedékek régibb beállítású és ifjabb nemzedékek mai szemlélete most egyenlő erővel emelte fel és mutatta meg a művészetét. A kisebbitő gyanakvás, melyet egy újtó lírai lendületből az Arany-iskola kultuszba merevítő törekvése váltott ki, egyszerre eltűnt ; Ady harcosan éles és a maga egyéniségét hangsúlyozó meghatározása Arany «tempózásáról» és a «kerékített poémák»-ról a legújabb nemzedék értékelésében talaját vesztette. A világháború után felzúgó magyar disharmónia csodálkozással áll meg az aranyjánosi összhang teljesítményei előtt s már-már a kongeniális korszak emberének érdekelt-ségből fakadó izgalmával keresi a fékező harmónia mögött a modern érzékenységű lélek balladás és tragikus világának eléggé fel nem tárható területeit. A szétesett magyarság a magyar egyetemesség művészi tükrözésében gyönyörködik.

Az 1932-ik esztendő Baksay Sándor idillikusabb életének és költészetének szempontjából kevesebb meglepetést hozhatott. Kezdetről fogva nyílt terület volt a Baksay-világ s az életét és értékeit összegező irodalomtörténet már 1921-ben lezártnak tekintette a reá vonatkozó kutatást s új szempontok és megfigyelések felbukkanásában nem reménykedett. Egy nagy intuíció fénye mégis szoborszerűen s a szoborszerű-

ségen átütő életes valóságában mutatta meg pásztori alakját élete és munkássága különbözetenlküli egybesimulásában.

Péterfy «problémátlanág» nevet adott a hiányérzetnek, mely művei elolvasása után benne megmaradt. Realizmusának szembeszökő vonását elejétől látták s ezen a ponton olvasóiban és kritikusaiban egyaránt korán felmerült az Arany nagyobb művészetével való részleges összehasonlítás indokltsága. Új szempontot leginkább a közelmultban divatosá tett regionalizmus jelszava jelenthetne beállításánál, melyet Schöpflin tanulmánya vetett fel. Különösebb eredményt talán ez sem hozhatna ennyire feltárt kutatási területen, de értékelését érdekes rendező elv alá helyezné környezete és művészete összefüggésében.

A nyáron Baksay munkái véletlenül Stendhal regényei mellé kerültek az érdeklődésemben. Szinte párhuzamosan olvastam őket s a nagy lélek-anatómus alakjainak összeszött szenvedélyei és nagyobb világérzése az Ormánság és Kiskúnság kisebb láthatarú, egyszerűbb síkú prédikátorlelkeivel és Jókai-romantikától is színezett kalandoraival egyidőben szerepeltek a tudatomban. Talált Áron és Dombay Máté Julien Sorellel és Fabrice-szal találkozott és mérközött ízlésem és ítéletem előtt.

De először a verses munkákon mentem végig. Újra elolvastam az *Iliast* és újra éreztem vele szemben a hálát, hogy valamikor a görög világért való lelkesedésem első nagy élménye tudott lenni. Az volt a törekvésem, hogy megjelent verseken és kéziratban maradt családi bizalmasságú poémákon át először a rímek költőjét keresem meg Baksayban. S amíg olvastam, többször eszembe kellett jutnia a két dátumnak : Arany születési éve 1817, Baksayé pedig 1832. A különbség tizenöt esztendő, körülbelül annyi, amennyi alatt egy lenyűgözö stílusú költői hatalom a maga hatását a felserdülő második nemzedék lelkében stílusformáló erővel megrögzíteti. Ami ez előtt a hatás előtt van, aránylag kevés : önéletrajzi megemlékezés önképzökori «lírai csicsergések»-ről, nemzedék-jelzö vallomás : «faragtam verseket Petöfi és Lisznyay nyomán», aztán a késöbbi évekböl pár finom zenéjü családi költemény, a gyermektelen idill komoly bájü megszólalásai

a kor dalstílusában, a prózában alakuló Baksay-nyelv egyénisége nélkül. A Petőfi-hatást a tőle idegen egyéniség hamar elhullatja. Egyetlen nagy magyar szerelme a versben — már *Toldi* óta, de *Buda halálán* keresztül függetlenség-feladó átengedéssel — Arany János lett, akinek ősi múltú tizenkettes dallamai felivódtak benne és testévé váltak a Baksay-technikának. Mintha véletlen külsőségek is azt mutatnák, hogy Baksay költői pályafutása kisebb görbén követi az Arany nagyszerű irodalmi ívét, ahogy a Garam futása a Vág nagyobb lendülettel forduló vonalát. Csakhogy ami Aranyban alkotó ösztön és stílussteremtő önkénytelenség, Baksaynál másodlagos irodalmi termeléssé, műfordítássá halkul. Az *elveszett alkotmány*nak, Arany első pályanyertes munkájának, a pályanyertes Pharsalia-fordítás felel meg, hexameternek a hexameter, a csúcsockig szökkenő *Toldi*nak és *Buda halálának* a teljes *Ilias* és a félbenmaradt *Odysseia*. Folytathatnók a párhuzamot egy lépéssel és erős zárjelek közé rejtett indiszkrécióval elárulhatnók, hogy az Arany-vonal aristophanesi szakaszának is van megfelelője a Hérácskáról szóló vers szerzőjének egy pajzán palinódiájában.

Az Arany Toldi-dallama már a Pharsalia fordításakor ott zenélhetett mélyen a lelkében, de a formaváltást akkor még nem merte volna megtenni s azt a lucanusi tartalom sem indokolta. Ezen a fordításon 1869 előtt dolgozott, a *Buda halála* is a hatvanas években — 1864 után — lesz ritmikai sodrássá a lelkében, de műalakító hatását csak a magyar *Ilias*ban érvényesíti. Ez a hang alapszineiben nem az övé, nem is a Homerosé : hellén szerelmének megvallására itt az Arany hún nyelve adott kifejező eszközöket. Nagyszerű eredeti alkotásig — a *Modok Péter* és *Mihály pap* helyi hagyományból merített elbeszélésein túl — nem próbált kitérni a tizenkettes formában. De második területén, reprezentánsnak tekinthető költői munkájában, az *Ilias*ban ezt a második lelkévé lett Arany-muzsikát élte ki magából. A sorok «ódon lengése», a belső periódusok hullám-játéka, a külső ritmikai tagolódás, az archaizáló inverziók, az ősien tömör hanghordozás — *Buda haláláé* jobban fedte az ősi és heroikus tartalmat — az egész hangtest félreismerhetetlenül utal elsősor-

ban a hún eposzra, akárcsak Szabó László mai eposzfolytató, Aranyt tudatosan követő s ritmikájával azonosuló kísérletei. (Ami heroikus tartalom volt Baksayban, azt nem itt, hanem a másik, az igazi síkon s a magateremtette nyelven a *Dámá*-ban birkózta ki magából.) Ebben az Ilias-fordításban a magyar költői stílus története szempontjából különös és érdekes találkozás történik a formának a tartalommal. Az Arany népi eredetű eposzhangjába asszimilálódott homerosi vonások adnak találkozót a műfordításon keresztül — a viszontlátás örömeivel — az ősi homerosi tartalomnak.

Arany ismerte az első kísérletet. Baksay, bármilyen szerény és nagynyugalmú ember volt is, ezt a találkozást nem várhatta közömbösen. Arany véleményéről mindössze ennyit könyvelhet el: «Az öreg Arany nagyon tartózkodó.» De Arany versei között ilyen címűre akadunk: *Klasszikusok körmönfont fordítása*. Aristophanes klasszikus fordítója s az eredeti technikáját aggodalmasan tisztelő és megőriző költő, a goethei, byroni és shakespearei formákkal küzdés magyar bajnoka fejesóváló verset írt a magyarosított Homeros olvasásakor. Ezt jelezhetette az imént említett «tartózkodás». De jelenthetett mást is, aminek Arany szerénysége sohasem tudott volna kifejezést adni: az Ilias-fordításban a magalkotta eposzi idiómával találkozott. Nagyérzékenységű füle azt is megérezhette, hogy itt nemcsak forma-, hanem lélek-váltás is történt s ezzel a megéréssel szemben akkor még nem izmosodhatott meg az a Baksaynak kijáró elismerés, hogy a homerosi kincset magyar köntösben — ha «vaskosítva» is — a magyar lélek könnyen megközelíthető és birtokolható, majdnem népi kincsévé tette.

Milyen különös változása a stílussteremtő és stílustemető időknek! Baróti Milont hexameterben fordít s alig száz év múlva Baksay Homeroszt az Arany népies-régies magyar zenéjű ritmusában szólaltatja meg. De ez a kísérlet sem előzménytelen: hellén hagyomány és magyar dallam ötvözetté egyesítő törekvéseit már a Gyöngyösi korában ismeri irodalmunk. Olykor Baksayt olvasva az az érzésünk, mintha a Gyöngyösi-formákon nevelkedett Aranyon át idekapcsolódnék vissza s a magyarosak legnemesebb vonásait mutatná,

akikkel klasszicizáló lelkesedésén kívül magyar zártságában, sőt zárkózottságában is rokon. Ott áll mint késő magyaros irodalmunknak azon a mesgyeútján, magyar búzaföldek és pipacsmezők között, ahol a görög-latin világ hagyománya átvándorol szellemi kincsestárunkba, hogy — akárcsak latin eredetű szavaink — az irodalom és a mögötte élő lélek magyarrá hasonító nagy hangrendjébe beilleszkedjék.

Az *Ilias* magyar nyelve és zenéje: ez az a csatorna, mely Arany nagyobbhullámú vizeivel a legláthatóbban köti össze. Ha Arany-epigonnak mondták, utószülöttségének vonásait csak ezen a területen kereshetjük. De lélekrokonságukat sem nehéz felismerni s ezekkel a vonásokkal hadd egészítsük ki itt az eddig megmutatott Arany-Baksay kapcsolatot. Ilyen vonásai: Felelősségérzete, mely minden írásával és igehirdetésével szemben jellemezte s egész egyéniségét az eticizmus rendíthetetlen alapjaira építette. Kényes dekórum-érzéke, mely realizmusát a zolai naturalizmustól élesen elhatárolta, de a humort, írásainak külön magyar fűszerét, az álarcos komolykodás kedvéért sohasem áldozta fel. Epikai hitelkeresése, mely tárgyválasztásban földjéhez köti s *Dámájában* érvényesül a legszélesebb arcvonalon. Biblikus kálvinista hagyományok egyéniség-alkító közössége. Népi eredetű és dallamú, gyökérszagú magyarság, mely az újított szavaktól éppen annyira idegenkedik, mint Arany bihari nyelvtetése. És végül föld- és hagyománymélyből egyenletesen sugárzó emberséges, türelmes magyarság, mely megbujik az egyensúlyos mondatok tiszta levegőjében s inkább a szeretet kritikai látásában és halkságában keresi a kifejezés útját, semmint a rikító felkiáltójelek páthoszában.

De lélekformáló különbség közöttük Baksay optimista és a gyökerekig egészséges, Arany idegesen egyensúlytalan, Nessus-ingbe öltözött lelkivilága. Ott az idill, itt a ballada és tragikus elgondolás belső feltételei; ott a vidéki élet határoltóságának nagyobb meghittsége, itt a magyar egyetemesség nagyobb átmérője. Ott az összhang és a békés szerénység, itt a szerénység felszíne mögött örvénylő elégedetlenség, nagy alkotások nagyfeszültségű, ostoros ihletője.

Ilyen általános vonásokból tevődik össze és alakul ki

előttünk a másik arc : az alkotó Baksay arca. A hatáskutató szem Jókai-vonásokat is fel tud fedezni ezen az írói képen. De Baksaynál a romantikus mese- és jellemtartalom feszítő-ereje kisebb, a részletlátó realizmus ábrázoló ereje hangsúlyosabb s ezért komoly fékező erő ; regionalis bizalmassága pedig tartalmas és színes egyéni különbözet Jókai szélesebb világképű regényeivel szemben.

Mert ennek az írónak az igazi erőforrása itt van : regionalis határoeltságában. Ha tájszólással élne, mint a székely Nyirő József vagy Tamási Áron, ez a vidéki látás külső hangsúllyal is jelentkeznék s írói arcát és művészete kútforrását még élesebben megmutatná. De ő baranyai nyelvének elsősorban tartalom-rendező dallamát hozza magával s ezért kapcsolódik be könnyen, szűknek látszó köreivel, az irodalmi egyetemességbe.

Regionalizmus! Erdélyi fülnek a maga színgazdagodást jelentő építő tartalma szerint kedvesen cseng ez a szó s mindig megújítja bennem a gondolatot : Mennyi szürke folyóvízzé közömbösült kristálypatakvíz van ebben a nagy Dunában! Mennyi mészkő, gránit, dacit, trachit és bazalt a magyar irodalom százados gúlatestében. Mikes Zágona és Berzsenyi Ságja, Kisfaludy Sándor Somlyója, Kemény Marosvölgye, Petőfi Kiskúnása és Vajda János Vaáli erdeje — mennyi külön dal az irodalom nagy Psalmus Hungaricusában!

Itt a zöldpartú Okor csörgedez szemérmes kanyargással, meg a Bakér, a hellenizáló író kedves Bakerion-ja. Harsány kiáradások nélkül, egyenletes lüktetéssel keresik a Dráva és a Duna medrét. De vajjon fellüktet-e Okoron meg Bakéren a torkolatok ereje, dobban-e bennük a Duna hulláma s üzen-e nekik a tenger? Tolakodik a játékos szókapcsolat : Bakértől az Óceánig... És ha sekély a víz, támad-e bennünk olyan érzés, mint Brandesben Tolsztoj olvasásakor : Alacsony parti-vízbe lépünk, de azon is érezzük, hogy folytatása az elmélyülő és végtelenbe táguló tenger?...

Baksay legotthonosabb szépírói területe : a keskeny arcvonal irodalma. Ezt a keskeny arcvonalat, amelyen már nagyon nagy tehetségek törtek át a halhatatlanság irányá-

ban, erős öntudatossággal tartja tiszteletben. Alig ismerünk író-t, aki a maga határait aggodalmasabban ismerte volna. Nem volt professzionista, irodalmi kalandra semmi sem csábította. «Írói dilettantizmus»-nak minősítette művészetét és «aesthetikai excessusok»-ról beszélt, de a jövő a dilettáns szót, nyugodt lelkiismerettel, az amatőr tiszta jelentésű szavával helyettesítette.

Írásainak ősforrása: mesélő kedve, melyet az emlékek és gyermekkori szemléletek bősége dúsgazdag felszereléssel támogat. Ezeknek a szemléleteknek a területét sohasem hagyja el egészen; ha irodalmi kedvében nagyobb kirándulásra gondol, akkor is a helyi emlékek bizalmasabb kis kerti kapuján indul el útjára. Éles és tiszta ez az emlékezet s mert a hangulatok színét is biztos kapcsolással őrzi, lírát hordoz: Baksay egyéni líráját, mellyel ilyen tisztán költeményeiben sohasem találkozunk. Nemesak az erdőkre emlékezik, meg a fákra, a levelek és a levelek erezete is éles világitásba kerül a felidőzésben. Szűkített írói tudatmezőben áll a kép, fovea centralisban, melyre éles sugarakat vet a visszaidőzésre serkentő inspiráció. Határoltsága és reálistusa tulajdonképpen egy. Csak a Patak banya falusi reggelének leírására, a gyermekek iskolába indításának motívumokban dús jelenetére és a banya garaboncás jellemzésére gondolok. Nábobja a falusi élet megfigyeléseinek. Valóságra beállított szeme a halvány és elvont színeket nem őrzi meg. Mondják, hogy a teológiában is inkább a gyakorlat, mint az elméletek embere volt. Reálista szeme a Krisztus területén is inkább tennivalókat látott, mint ködbe homályosodó teóriákat.

A legszűkebb körben tud a legélesebben látó és leghangulatosabb lenni. Ez a legszűkebb kör számára a családi történet. Szereti keretbe fogni a mesét, szeret multról meséltetni a nagymamával. Történeteit a keretkövetkezetesség megőrzése kedvéért olykor nem mindig természetesen kínálkozó közbeszólásokkal zavartatja. Máskor multörző napló kerül a gyermekek kezébe s a családi kör mögé a szabadságharc szélesebb epikájú köre pirosan felrajzolódik. A másodszemélyes megszólítások kapcsoló erejű bizalmasságukkal csak fokozzák ezt a naplóillatú közvetlenséget. Innen patriar-

chalis vonása s az a meggyőződése, melyet szerény metafórával tolmácsol: hogy ő szederinda, «mely egy arasznyi területet fut be az udvaron».

Másik határvonala a milieu kerülete: «A v̄etések, az erdők, a berkek, a nádasok! Az én népem fiai és leányai!» «Szépligetes Ormánság...» «Némának kellene lennem, ha a te nyelvedet nem beszelném.» Ezt a nyelvet nem az irodalom adta, legkevesbbé Arany; alapréteg ez, ősi dallam, melyre az *Ilias*-ban Arany nyelve reá alakodott s hún veretű súlyával a Baksay-hang feltörését megakadályozta. Pedig ez a hang az ő külön ereje s nekünk, olvasóknak, külön magyar gyönyörűségünk. Az erdélyi kiejtést nem szerette, bántotta a fülét, idegenkedett a transsylvanismustól. Úgy sejtem, hogy ez az idegenkedés benne nem az egységére kényes irodalmi nyelv tiltakozása volt, hanem sokkal inkább a maga regionális külön színeinek öntudata, egy transdanubianismus körvonalozatlan érzése, mely a távoli Erdély más színeitől és külön hanglejtésétől elválasztotta.

Időbeli és térbeli nostalgiaiból születtek legszebb és legmeghittebb írásai. A térbeli vágyakozást kiváltó távolság nála nem nagy kilométerszámmal is kifejezhető: vissza a Kiskúnságból az Ormánságba, a legmelegebb, fészek-illatú milieu-körbe, melynek a sugara merészen kinyúlt és nagyon messze futott, ha túl a nagyvízen Verbászig elért, ahova német szóra küldték az ormánsági fiút. *Egy* nostalgia világéletében hiányzott belőle: külföldre sohasem kíváncszott. A magyar vidék lelke dalolt benne és az ösvény költészete. Ezzel védelmezte meg írói szüzességét «az egész aranyfüstös civilizációval szemben».

S család és vidék egymással összeérő és sokszor egybeeső karikája tágul és mélyül. Az ösvényeken túl széles utak szaladnak Debrecenig, a «szent városig», s ki a pusztába, ahol a kemény magyar röggel birkózik a vetni készülő prédikátor. A coetus élete, Talált Áron démonian gonosz és Ispéro anekdotásan kedves alakjai körül történetek szövődnek. Felvonul a «színehagyott fekete kabát születési arisztokráciája». A családi mult mögött történelmi távlatok tárulnak s ezek a távlatok megtelnek a négyszázéves kálvinizmus alakjaival. És

felvonulnak a hit hősei, akik a lélek homerosi és bibliai csatáit vívják korral, Habsburg-ellenhatással és pusztai árvasággal. Hősi arcképsorozat ez a baranyai Sztárai alakjától kezdve a Patak banya XVIII. századba rajzolt alakján keresztül Dombay Máté tiszteletes úrig, a kondori pusztá lélekplántáló vitézéig. Valamennyien ott járnak «a felséges Úrnak árnyékában» s van köztük egy — legtragikusabban rajzolt alakja, a gyönyörű Patak banya — aki az első keresztyénség hősi elszántságát a zuhanásig hordozza magában és a vértanúhalálig. Ez a kis regénye már történeti korrajzba épül s a helyi hagyomány történelmi múlt felé hullámzó vonalát a legjellegzetesebben mutatja.

De a kör tágulása itt még nem áll meg. Multba fúró szenvedélye a lokális hagyománykeresés archeológiai eredményein túl egyszer hatalmas, fekete kőre bukkan. A baranyai talaj nagyméretű tragikus témát dob fel, melynek megmunkálásában és szoborrá faragásában minden megedzett történelemlátó erejét megmutathatja és kipróbálhatja, megizmosodott realizmusának művészetével. S megszületik egyetlen igazán regénylélekzetű munkája : a *Dáma*, melyet maga is a legnagyobb érzett alkotásai között. A regionalista látókör kitágul, a Bakér vizébe fellüktet a mohácsi Duna széles kiáradással. A kálvinista életen és sorson túl feltornyosul a magyar fekete fátum. A külön Baksay-ritmus, melyet verseiben hiába kerestünk, tragédiásan-hősi témára hangolódik. A próza kilép a zárt bizalmasságból s a költő határterületekre kitolódott tehetsége az óriási tárgy dinamikájának feszítő és felfokozó ereje alatt sokszor szinte csodákat művel. Érdekes, hogy itt is a regionalista inda mozdít és indít, a baranyai népdal löki meg az inspirációt : Csele árka tele szederindával . . . Ez a dal nő meg benne, áradássá duzzad és nem nyugszik addig, amíg kiszélesült, viharos sodrába nem gyűjt s nem állít történelmi nyersanyagot, fantáziakincset, rendező eszmét : élő történelmi tragédiát. Az Okor sem maradhat ki a sorstragédiából : a dédelgetett pataknak is szerephez kell jutnia Török Bálint kicsapásánál.

Megmozdul az egész Baksay-orchester : népi hagyomány, történelmi tudás, klasszikus képillusztráció, ótestamentomi

prófécia, az inspiráció nagy árama az eszme fölényével való viaskodásban, dús nyelvi hangszerelés a forma megalkotásában, keményre és tömörre fegyelmezett páthosza a Mohács körül eldübörgött kettős istenitéletes zivatarnak: az egész felfokozott Baksay-tehetség minden idegszálával felvonul a főmű megalkotására.

És mégis: az alkotás valahol sebet kap, a nagyvonalú építkezés stílustörést szenved. A formáló kéz bizonytalanodni kezd a hallatlan erejű anyag súlya alatt s ez az ingadozás kettős stílust teremt: a formáló kiugrik a kiforrt prózaritmusból s átugrik a tehetségétől idegen drámai jambusokba. Elhagyta a keskeny frontot s baranyai fegyverzetben kivonult, hogy a leghatalmasabb magyar történelmi tárggyal mérje össze erejét. Ormánsági bárdjával bezúzta az érc-kaput, de akkora rést nem tudott törni rajta, hogy legmarconább hőse, a történelmi tragédia teljes fegyverzetében, meghajlás nélkül tudjon bevonulni rajta. De izomjátéka gyönyörű volt s a sujtás ereje messzire dörgő. A csata fináléja pedig: Szalkai érsek és a prédikátor egyetértésbe ölelkező küzdelme a magyar zászló körül, a legművészibb erejű s örök tanulságú Baksay-didaxis. Hiába: Mohács a maga kozmikus hátterű történelmi erőinek méreteivel olyan témaóriás, mellyel egyetlen írónknak sem sikerült a művészi diadal teljességével megküzdenie. Talán csak a *Zord idő* írójának sikerülhetett volna, neki is csak művészi erejének teljes megfeszítésével s formáló tehetségének szigorú megfegyvelésével.

Baksay ebben a munkájában töltötte ki tartalommal az egyetememes magyar kört, nem csoda, hogy neve is ezzel a munkájával tapadt egybe a köztudatban. De a *Dámát* mégse szabad kisebb munkái rovására kiemelni. A körök szűküléséről és tágulásáról beszélni tulajdonképpen metaforikus megvilágító módszer, de az egyetemesség nem a téma horizontális terjedelmén fordul meg elsősorban, hanem mélységet kereső intenzitásán s a belesugárzó humanum tartalmi sűrűségén. Közhely, hogy egy négysoros költemény világérzésnek adhat hangot s hatalmas terjedelmű regények nélkülözhetik az emberi tartalom ezer visszhangot verő egyetemességét. Metafora tehát az is, ha azt mondom, hogy Baksaynál a legszéle-

sebb kört, a humánumét, elsősorban bibliai egyetemessége adja. Homerosi látása ezt a bibliai látást színezi, de a humánum irányába forduló lendületének csak kisebbik szárnyát adja. Állandó és egyenletes meleggel sugárzó lelki tartalom ez a biblikum, első réteg a phylogenetikusnak nevezhető magyar ősréteg felett, szinte négyszáz esztendő vérré vált öröksége. A klasszikus réteg, részben mint iskolai ismeretkincs, csak ezek fölé rakódott. A Krisztusból áradó szeretet őskereszttyénségi s az embertölelés evangéliumi és ótestamenti érzületén keresztül tartja a meg nem szakadó közösséget az embersorssal. Alakjainak mélyített erkölcsi rajza, irgalmassága bűnöseivel szemben, optimizmust sugárzó szeretete és humora : munkáinak biblikus alapon fakadt kísérőzenéje. Talált Áron legnagyobb büntetése az, hogy «hiába- valóvá tett magára nézve minden isteni kegyelmet». Elképzelésének bibliai ősisége sokszor ajándékoz meg ótestamenti jelenettel. Ilyen a *Patak banya* arató képe, melyben a napi munkájukat elvégzett fáradt aratók a szegény Ilona búzáját is levágják névtelen jósággal, tiszta szeretetből. Ezt a regényrészletet csak át kellene tenni Károli elbeszélőmultas, ódon nyelvére, hogy bibliai szépsége teljesen kibontakozhassék.

Ha a *Dámán* keresztül a Duna lüktetett fel regionalizmusába, bibliai érzelmi rétegen keresztül állandóan csapkodja baranyai és kúnsági szigetét az emberi egyetemesség : a tenger. Baksay Sándor művészetének javát szűk területhez kötötte, de ezen a transdanubianus területen nagy zenék adtak egymásnak találkozókat : egy ősi magyar ritmus, a biblia zsoltáros muzsikája és a görög költészet homerosi kara.

1885. december 16-án itt állt ezen a helyen a Kisfaludy-Társaság színe előtt s fájdalmasan fegyelmzett lélekkel búcsúztatta Dömötör Jánost. Barátját, az öngyilkosságba fült életű budapesti tanárt, vidéki elszigeteltségének hűsleges esztétikai tanácsadóját. Ebben az emlékbeszédben a sebtelen lélek és ki nem billent egyensúly búcsúzott az erőszakosan elcsendesített disharmoniától. Visszagondolt a kísértő mélyenkék baráti szemekre s lefogott érzékenységgel vallotta : «Nem tudtam, hogy azokon belül kénköves lángok mardossák az

agyat.» Értékelte is a halott költő hátramaradt munkáit*s lelkesebb értékelés közben a reá nézve annyira jellemző mértéktartással vetette közbe a kérdést, mintha lelkiismeretén kívül a közönség megszólalása is volna : «Nem lesz sok?»

Amíg ezen a megemlékezésen dolgoztam s férfiasan bájos, de izmosan magyar alakját belevéstem az emlékezetembe, sokszor fülembé csengett az ő kritikai túlzástól tartóztató kérdése : «Nem lesz sok?» De egy másik hang, az igazságkeresés másik pólusról érkező, sürgető hangja kérdéssel felelt a Baksay-kérdésre : «Nem lesz kevés?» Az egymást változó két kérdés emelkedő hangsúlyának hullámvölgyében és kiegyenlítésében én így láttam őt. S ahogy láttam, úgy kellett megmutatnom. A változó ízlés válogathat munkái között, a zűrzavarosan nyugtalan kor el is távolodhatik problémátlannak mondott, de mindig tiszta forrású művészetétől. De az irodalmi és nyelvi közömbösülés mai korában érdemes felmutatni színes és gazdag magyarságát. És az írói professzionizmus etikátlan korában jól esik rámutatni a tiszta szigeten élő nemes amatőrre.

ÁPRILY LAJOS.

A DRÁMA ÉS A SZÍNPAD A XX. SZÁZADBAN.

— Első közlemény. —

1. A dráma.

Van-e a XX. századnak drámája? Határpont-e az 1900 a dráma történetében? Kezdődik-e vele olyan új, biztosan felismerhető, minden eddigitől eltérő, *sui generis* dráma, amilyen volt a romantikusoké a XIX. század huszas éveiben vagy a realistáké? Meg lehet-e találni azt a *caractère saillant*-t, amelyről nyomban felismerjük, hogy ez a dráma csak a XX. század terméke lehet, semmi más koré?

Igen, a dráma, amely kora társadalmi, politikai vagy akár művelődési mozgalmainak függvénye, elárulja ezt a kort. Az a dráma, amelynek egyik elsőrendű mozgóatója egy automobil-katasztrófa (Mirbeau: *Les affaires sont les affaires*), nem keletkezhetett a múlt század közepén. A *What price glory*, a *Rivales*, a *Fehér felhők*, a *The End of the Journey* a háború utáni kor gyermekei. De a rideg üzleti szellem tragédiájával egy időben születtek verses drámák rímekkel, sok holdvilágos, ábrándos romantikával és olyan lendülettel, amely rideg és lapos korunktól voltaképpen idegen. És mindig voltak és lesznek szép számmal színpadi költemények, amelyek *időtlenek*, amelyek ép úgy születhettek volna Racine korában vagy a francia forradalom viharos napjaiban, mint közvetlenül a háború előtt vagy a háború után. A törvényszéki orvos meg tudja állapítani, hány órával, hány nappal előbb következett be a halál az előtte fekvő hullán. De hol az az esztétikus, aki André Rivoire pásztorjátékáról vissza tud következtetni szerzője korára?

Hogy a huszadik század drámájáról összefoglaló ítéletet mondhassunk, két műveletet kell elvégeznünk: a differenciálást és az integrálást. Számba kell vennünk egyfelől azt a

sokféleséget, változatosságot, haladást, fejlődést, gazdagodást, amelyet a dráma az utolsó harminc esztendőben megért; nem szabad elzárkóznunk az elől, hogy a dramaturgia kánonát új műfajokkal tágítsuk, amelyek e korszak előtt ismeretlenek voltak; és érdeklődéssel kell megállanunk az olyan egyéniségek előtt, amelyek semmiféle dramaturgiai kánonba nem sorozhatók be (G. B. Shaw, Georg Kaiser, Pirandello, Jules Romains). Ha tudunk élni ezzel a módszerrel, akkor nem kell attól tartanunk, hogy beszámolónk a XX. század drámájáról egyhangú lesz, unalmas, híjával a tarka színeknek és a mozgalmas jeleneteknek.

Másfelől azonban mégis meg kell kísérelnünk, hogy ezt a tarka-barka sokszínűséget és sokrétűséget valamilyen címen egységbe is foglaljuk. Hogy megtaláljuk az eltérőkben a közös vonást, az ellentétekben a harmóniát. S nem szabad visszariadnunk attól sem, hogy ez egység fölfedezése érdekében a szellemiség szomszédos területeire kockáztassunk egy-egy rövid kitérést. Más szóval: ahol a közvetlen kutató módszer felmondja a szolgálatot, ott igyekezzünk az analógia fáklyájával világosságot árasztani a dráma félhomályos területeire.

Már most kétségtelen dolog, hogy korunk bizonyos irányokban az *uniformizálódás* felé törekszik. A néprajz jelentősége viseletben, étkezésben, modorban, nevelésben és neveltségben napról-napra hanyatlik. Ma London, Párizs, Bécs, Berlin, Budapest nagy nemzetközi szállóiban és társaságaiban körülbelül ugyanabban az órában, ugyanolyan divat szerint öltözött hölgyek és urak ugyanazt a zajos jazz-muzsikát hallgatják, ugyanazokat a divatos táncokat járják. A komolyabb elemek London, Párizs, Oslo, New-York, Buenos Aires, vagy Kairo klubjaiban ugyanarról a gazdasági válságról vitatkoznak, amely ugyanúgy megrázza az egyik világrészt, mint a másikat. A kultúra mélyebb rétegeibe is behatol ez az egyenlősödés. Minden nemzet féltékenyen őrökdi a maga külön irodalmának és művészetének haladásán és érvényesülésén. De egyik sem zárkózik el kínai fallal a másikkal jó értelemben vett hatása és befolyása elől. Elmúlt az az idő, mikor Franciaország irodalmát az önteltségnek, az *autar-*

kiának protekcionizmusa védte meg a német, olasz vagy angol vetélkedéstől. A világháborút előkészítő diplomáciai cselszövészek, titkos szerződéskötések, propagandák idejében Anglia már rég feladta a *splendid isolation* elvét. Az irodalmi és művészeti *splendid isolation* feladása azonban évtizedekkel előtte járt a politikainak. Anglia zeneileg ép úgy nem tud meglenni import nélkül, mint a föld terményei dolgában.

Hatalmas élő áramlásban vonulnak a szellem alkotásai, politikai határokat semmibe véve, országról-országra, oda és vissza, örökös kölcsönhatásban. És, mint a Golf-áram, mindenüvé éltető meleget visznek magukkal. A javak kicserélése e ponton simább, szerencsésebb, termékenyítőbb, mint a gazdaság világában, ahol a vámhatárok megbénítják ezt a cserét, alákötik a javak forgalmának természetes vérkeringését és megakadályozván a szabad fejlődést, megnyomorítják és válságba, sőt romlásba és kétségbeesésbe űzik a nemzeteket, az emberiséget, az embert magát. †

Akadnak a tiszta szellemiség nagy nemzetközi, világot átfogó birodalmában is elszomorító jelenségek. De ezek mind a szellemiség körén kívül eső, sőt egyenesen szellemellenes, mert politikai tényezőkre vezetendők vissza. Hogy az úgynevezett utódállamok nem bocsátanak be magyar lapot, magyar könyvet, még egy magyar zsolttárt vagy ABC-füzetet sem (mert benne van a Magyar Hiszekegy), ez végtelenül lehangoló, a maga korlátoltságában, butaságában, oktalanságában megdöbbentő; de szerencsére elszigetelten áll és olyan intézkedéseken alapul, amelyek megsemmisítése csak időnek, és talán csak rövid időnek kérdése lehet.

Szerte a nagyvilágban szüntelenül száguldanak a villamos áramok, amelyekbe bekapcsolódnak legtávolabbi országok és népek; egyre mélyebb társadalmi rétegekbe hat alá ez a nagyszerű elektromosság; a technika a maga csudáival új nevelőjévé szegődik a tömegeknek. Csak a henye szofisztika láthatja a gépben az ember ellenségét, a technikai haladásban az emberiség hanyatlását, talán bukását. Viszont csak a felszínes optimizmus fog minden újabb találmány láttára felkiáltani Ulrich Huttannel: «Mily öröm élni!»

Nem feltétlen öröm manapság élni. A technika vívmá-

nyaiért, a természettudományok fölfedezéseiért, a közlekedés gyorsaságáért súlyos árat kell fizetnie az emberiségnek. A társadalom tépettebb, mint volt valaha. Rétegei egymásra helyezetttségének nyugalmát, az egész struktúra egyensúlyát napról-napra katasztrófák forgatják fel. A világháború örökéletűeknek hitt politikai, társadalmi, gazdasági, nyelvi, sőt vallási alakulásokat döntött halomra és átértékelte az erkölcsi értékeket is. A háborút követő korszak semmivel sem kisebb vagy kevésbé fájdalmas rázkódtatásokkal gyötri a válságokkal vajudó kultúremberiséget.

Minden valaha élt drámaírók közül a legnagyobb, Shakespeare, jelölte meg igen tüzetesen a színjáték célját: hogy tükröt mutasson a természetnek és felmutassa a kornak önnön ábrázatát. Amit Shakespeare a műfajtól követelt, azt a maga alkotásaiban meg is valósította. Ő akkor is tulajdon kora ábrázatát mutatta fel, ha a plebejusok és patriciusok emésztő küzdelmét tárta fel *Coriolanusban* vagy a római csőcselék hitványságát, ingatagságát, alacsony szenvedélyeit a *Julius Caesarban*; Corneille-ből, Racine-ből, Molière-ből a hozzáértő rekonstruálhatja a Napkirály udvarának erkölcsét, ízlését, stílusát, sőt mindennapi társalkodásának nyelvét. A nagy spanyol drámaírókból nehézség nélkül olvashatjuk ki a lovagi és vallásos spanyol szellem minden fernköltségét, minden korlátoltságát, minden eltévelyedését. A Sturm und Drang zseniálisködő úttörőin megismerszik az akkori német génusz nagyot akarása és készületlensége, a hagyomány békőitől szabadulni vágyása és az új formák megteremtésére elégtelensége. Lessing és Nagy Frigyes lelke minden eltérésük, sőt ellentétességük mellett is rokon. Schiller lángoló, mindent és mindenkit magával seprő szavakat talál nyugtalan kora lelkének tolmácsolására. És ha Goethének ideig-óráig sikerült is kikapcsolnia magát a nemzeti élet áramából (mint ahogy erre önnön vallomása szerint tudatosan törekedett), az örök értékű *Faust* vagy *Iphigenie* mellett mégis csak megénekelte *Götz von Berlichingent*, a nagy lázadót és *Egmontot*, a németalföldi szabadságharcok hőjét.

És végig a XIX. századon egész Európa drámairodalmában megtaláljuk a kor és a dráma kölcsönhatását. Talán

legtanulságosabban a magyar költői irodalomban, amely egyébként is mindig a legszorosabb kapcsolatot tartotta a nemzeti étellel. Katona *Bánk bán*jának éppen abban van halhatatlan érdeme, hogy történelmi életünknek csaknem minden égető problémáját fölvetette: a dinasztikus hatalom, a nemzeti ellenállás, a jobbágysors öröklött kérdéseit, öröklött válságaival és öröklött nyomorúságaival egyetemben. Kisfaludy Károly többnyire kezdetleges, kiforratlan kísérleteit soha nem muló hálánk és kegyeletünk fogja megóvni a feledéstől azért, mert e nagy írónk és nagy emberünk a legmostohább külső körülményekkel dacolva a semmiből teremtette meg a művelődésnek, a pallérozódásnak egyik leghatékonyabb eszközét, a drámát és a hozzá való színpadi készséget. Ez ideális törekvése párhuzamos a nagy Széchenyi Istvánnak, Kazinczy Ferencnek, Kisfaludy Sándornak és úttörő társainak nemes igyekezeteivel. Viszont hogy Kisfaludy Károly drámái Kotzebue-nak, sőt ennél selejtesebb német, francia és olasz írónak eleven és megtermékenyítő hatását mutatják, az megint csak ítéletünket igazolja: hogy a dráma a maga korától el nem választható.

Vörösmarty lánglelke szinte holtáig szerelmese, szolgálja, lovagja a színpadnak. Hogy ez a szerelem nem volt olyan gyümölcsöző, aminőnek e csodálatos géniusz másnemű megnyilatkozásaiban mutatkozik, annak talán az lehetett az oka, hogy Vörösmartyt éppen a drámában tudományos elméletek, teoretikus megfontolások, irodalmi ismeretek inkább megbilincseltek, mintsem szárnyra emelték. Túlságosan sokat tudott, olvasott, túlságosan el volt kötelezve dogmáknak és dramaturgiai normáknak, hogysem teljes mértékben meg tudott volna szabadulni a béklyóktól. De amit a színpad számára írt, az egy darabja kora legbensőbb szellemi életének. Romantikája megtermékenyült az Európán átviharzó francia romantikától. A titkok, borzalmak, meglepetések technikája hiánytalanul átszarmazott az ő drámáiba is. És ahol legszubjektívebb gondolatait, legfájóbb érzéseit tárja fel, ahol a lírikus birokra kél a drámaíróval és leteperi, ahol Vörösmarty legmélyebb és legeredetibb, tehát a legragyogóbb: a *Csongor és Tündé*ben, ott a mesterek mestere, Shakespeare,

ihleti és oktatja, az vezeti kézen és juttatja el, legalább a költői anyag művészi megformálásában, a kívánt célhoz.

Jóban-rosszban az epigonok, a tehetségesek és kontárok, a hivatottak és a műkedvelők, a pillanatnyi siker hajszolói és az ábrándos poéták mind koruk gyermekei. Szigligeti Ede, a magyar népszínmű atyja, a magyar nép felfelé törésének, politikai és társadalmi érvényesüléséért való jogos küzdelmének ad hangot és színt a színpadon. Költő akkor, amikor *Beldi Pálban* vagy *II. Rákóczi Ferenc fogságában* történelmünk ihletését érzi és érezteti. Kitűnő mesterember akkor, amikor a gondjaira bízott Nemzeti Színház játérendjét évről-évre hosszabb-rövidebb életű darabokkal gazdagítja. A mi szempontunkból tekintve ugyanez az értékítélet illeti meg Csiky Gergelyt, Váradi Antalt, Somló Sárdort s az utánuk következő drámaírói nemzedéket.

Minél közelebb jutunk azonban a határhoz, amelyet a magunk számára kiindulópontul választottunk, a XX. század küszöbéhez : annál nehezebbé válik feladatunk, annál bonyolultabbakká, rendszertelenebbekké a jelenségek, annál szét-húzóbbakká a törekvések. Nemcsak Európa-szerte, hanem nálunk is. Ami egyébként természetes. Mert nincs művészetünknek és művelődésünknek egyetlen ága sem (beleértve a képzőművészeteket és az exakt tudományokat), amely olyan szoros és szerves kapcsolatban élne Európával, mint a dráma és a színpad. Már a múlt század utolsó évtizedében kezd érezhetővé válni ez a divergencia. A színpadon teljesen kiéli magát a realizmus és az utolsó merész lépést, sőt ugrást is megkockáztatva, átesap egy kíméletlen, durva, minden ízlés és finomság ellen gyűlölködő naturalizmusba. Az olasz *verismo* ezt a túlzást is túlozza. A *Feodalizmoban* Pedro átharapja Sebastiano torkát, a *Cavalleria Rusticanában* Turiddu csaknem leharapja Alfio fülét. Az ember állattá aljasodik, hogy végre kiérdemelje a természetes ember nevét. A *verismo* csak azt ismeri el igaznak, ami egyben brutális és szennyes is.

S ugyanakkor felüti fejét a rég halottnak hitt romantizmus. A világitómesternek kék fényről kell gondoskodnia ; a Hold lesz a színpad uralkodó csillaga, a színész, aki már-már rabja lett a szürke, köznapi, bukdácsoló, göröngyös

prózának, kénytelen zengő rímeket betanulni és a fennkölt, patétikus, szárnyaló dikcióhoz alkalmazni szavalását. Gerhart Hauptmann írja a *Vor Sonnenaufgang* naturalista rémségeit és a *Versunkene Glocke* harangzúgásos, áhítatos, költészettől sugárzó és illatos tirádáit. Ő a szerzője a *Rose Berndt*nek, ennek a típikus cseléddrámának és az *Und Pippa tanzt* misztikus, szimbólikus, mély perspektívájú cselekményének. Sudermann nem átalítja a színpadra vinni a berlini *Hintergebäude* proletárszagát, rothadt erkölcsét, eladóváltát, minden piszkát, és ugyancsak ő vállalkozik arra, hogy az áhítatosak emlékezetébe visszahívja a Keresztelőnek, Krisztus mesterének és útegyengetőjének mártírsággal ékes alakját.

Minő küzdelmek vívhatták harcaikat e költők lelkében, mikor az ellentétes irányok, hitelvek, dramaturgiai világnézetek között ingadoztak : ki tudná megmondani? E kényes kérdésekről az érdekeltek nem szeretnek nyilatkozni. Azt ellenben tudjuk, hogy a színpadon és a színpad körül milyen csaták dúltak és dúlnak mai napig az eltérő felfogások elszánt és szélsőséges képviselői között. Mindegyik a maga igazára esküszik. A régihez ragaszkodók a merész újítókat kiátkozzák és amennyire hanyatló hatalmuktól telik, az érvényesülésben megakadályozzák. A «modernekn» maradisággal vádolják, elavultaknak bélyegzik a hagyományokhoz ragaszkodókat. De míg a két ádázul ellenséges tábor körén belül sincs meg a kívánatos egység, annál kevésbbé az együttműködés. Forradalmat többféle recept szerint lehet csinálni. És a forradalmi pártok is töredékekre bomlanak, mint ahogy Oroszországban 1917 tavaszán forradalmi szocialisták, mensevikik és bolsevikik verekedtek egymással, dühödtebben, mint a polgári pártokkal vagy a cárizmus utolsó élve maradt szolgálival. A dráma és a színpad forradalmában is van középpárt, amely hajlandó a megegyezésre a régi hagyományokkal; és van szélsőbal, amely lerombolja a régit, hogy az omladékokon egy egészen új, a fölismerhetetlenségig elváltoztatott formát építsen föl. Az ilyen felforgató stílustörekvéseknek természetes frigyestársuk a modern rendezés, amelynek szintén forradalmi ambíciói vannak. Ámbár e pontban bajos eldönteni : a tyúk volt-e előbb vagy a tojás? Az új dráma fegy-

vezette-e föl az új rendezést vagy az új rendezői törekvések ihlették-e meg a költőket? Láttára annak a csaknem mindenható, mindenesetre pedig döntő jelentőségű szerepnek, amelylyel a legújabb kor a rendezést felruházta, a primadonnákkal egy sorba helyezte: közelálló az a föltevés, hogy a rendező hatásköre az első és az írónak csak a másodrendű szerep jut. Nem dicsőséges szerep, nem is igen egyeztethető össze a költőnek és a költői alkotásnak eredendő rangjával és méltóságával. De mit lehet tenni ellene? A költő már régebbi időkben lemondott rangjáról és méltóságáról: mikor darab helyett szerepet írt divatos színművészeknek és színművésznőknek. Manap, amikor a rendezőnek szolgáltatója ki magát és művét kényre-kedvre: csak a hanyatlás természetes folyamatát folytatja.

És itt elérkezünk egy kényes ponthoz, amely azonban a legnagyobb mértékben megérdemli és, amint látni fogjuk, le is köti figyelmünket. A szerző — és e névvel gondosan elkülönítettük a költőtől — a maga munkája után meg is akar élni, sőt ha lehet, meggazdagodni. A színpad mindig üzlet volt (jórészen még a régi görögöknél is, a misztériumjátékok idejében is, amelyeknek megvoltak a nyereséggel vagy veszteséggel dolgozó vállalkozóik), a drámaírás csak a XIX. század folyamán vált igazán üzletté. A tantième-rendszer a szerzőknek siker esetén állandó jövedelmet biztosít. S ezzel a színpad az irodalmi alkotás egyik fontos nemének olyan ösztönzőjévé lett, amellyel a regény csak kis tört részben, a líra egyáltalában nem rendelkezik és nem dicsekedhetik. A jövedelem arányos a sikerrel, a siker arányos a tömeg tetszésével, a tömeg tetszése száz és ezer tényezőtől függ, láthatóktól és láthatatlanoktól, a láthatók közt a legfontosabb a primadonna, a láthatatlanok közt — a rendező. Csoda-e mindezek után, hogy a szerző szinte vakon alárendeli magát e két hatalmi tényező akarátának, ízlésének, kritikájának, de szeszélyének is?

A drámaírás üzlet. Hellyel-közzel egészen tűrhető üzlet. Ha az árú részére sikerül nagy nemzetközi piacot biztosítani, akkor az üzlet *chanceai* megnagyobbodnak, akkor nagyarányúvá fejlődik a vállalkozás és gazdaggá teheti emberét.

Mi sem természetesebb, mint az, hogy a szerzők többségükben már a fogantatás szent és titokzatos pillanatában inkább hajlanak olyan koncepció felé, amely Kopenhágában és Detroitban ép úgy megállja a helyét, mint Budapesten és Adelaide-ban, hogysem szűkkörű nemzeti vagy társadalmi témához nyúlnának, amelynek — a kritika kicsinyítő formulázása szerint — kizárólag lokális jelentősége van.

Azonban még mindig marad egy eléggé tiszteletreméltó kisebbség, amelynek az irodalom és a színpad szent ügy; amely első sorban, ha nem is kizárólag — mert lehetetlenséget nem szabad követelnünk — a maga belső ihletése után indul; s amelyet a maga legszűkebb környezetének, hazájának, felekezetének, pártjának, társadalmi osztályának küzdelmei, eszméi, céljai izgatnak, foglalkoztatnak és termékenyítenek meg.

A drámaíró körülnéz a maga portáján és érzi, miképpen hat rá egészen közvetlenül a *jelen*. Mint ostromolja ezerféle, egymásnak ellenmondó benyomásaival, mint szorongatja szükségleteivel, mint aggasztja válságaival és vergődéseivel. Érzi, miképpen futnak keresztül rajta a legkülönbözőbb szociális szálak, amelyeknek ő, akarva, akaratlan, kereszteződő pontja. Érzi, hogy nem áll magában; hogy vannak társai a nyomorúságban; hogy nincs elhagyva az inség óráiban s hogy viszont mások is elvárják tőle a tettekben mutatkozó hajlamot a segítségre, az összeműködésre. A drámaíró szolidáris a jelenel, tagja a közönségnek és szószólója a *közélet pátoszának*.

De ez csak keresztmetszete a költő egyéni és szociális létének. A jelen sohasem gyökértelen. A jelen mindig szorosan kapcsolódik a multhoz. A jelen örököse a multnak. Átvett tőle sok terhet, bilincset, balga előítéletet, renyhe maradiságot. De átvett tőle igen becses javakat is: tiszteletreméltó hagyományokat, nemzeti és faji önérzetet, szervesen fejlődött kultúrát, érzésbeli összetartozást az előttünk élt nemzedékekkel, hódolatot a nagyok iránt, akik multunknak fényt és nevet adtak, akik zászlóvivői voltak haladásunknak, akik nélkül históriánk sivár és fénytelen könyv volna, nem méltó az elolvasásra.

De ez a könyv dicsőséges és ragyogó, nagyon is méltó a

megismerésre. Ez a könyv nyitja fel az ismeretlen vagy rosszul ismert multak zárát; ennek köszönhetjük épülésünk és okulásunk legjobb óráit, költészetünk és mindenfajta művészetünk legszebb remekműveit. A drámaíró is — ha él és lobog benne a közélet ama pátosza, amelyről az imént szóoltunk — szívesen fog nyúlni a történehez, mint a költői ihletés kimeríthetetlen kútfejéhez, mint a drámai összetűzések és tragikai katasztrófák kincsesházához. Ha csak néhanap, ha csak ritka sátoros ünnepen is, de a dráma sem tengetheti életét merő szürke és érdektelen figurák között, neki is szüksége van az emberi nagyság példaképeire, a jókra, de még a rosszakra is. És hol találja meg ezeket a tündöklő példaképeket, a hadvezető, államalkotó, kultúrateremtő hősöket tisztább tenyészetben, mint a történelem lapjain? Henye ellenvetés, hogy ezen a területen az elődök már mindent learattak: a történelem annyiféle, ahányan szemlélik és kiki a maga tanulságait olvashatja ki belőle. Az pedig még vértelenebb vád, hogy a történeti anyag választása bizonyíték a szerző leleményének fogyatékoságára. Rég túl vagyunk már azon a megállapításon, hogy a költői mű eredetiségét és érdemét nem anyagának újsága, meséjének kigondolt volta dönti el, hanem belső értéke, eszméi gazdagsága, szerkezetének kerektsége s egysége, dikciójának lendülete, stíljének egyéni színezete.

És valóban a XX. század drámája nem irtózik annyira a történelmi témáktól, mint gondolhattuk volna. Bármerre tekintünk széjjel a modern színpadi irodalomban, mindenütt eléggé sűrűn találkozunk a történelmi tárgyú színművekkel. De a modern költő beállítottsága a históriához mégis nagy változáson ment keresztül. A klasszikus, a romantikus költő rajongva csüggött a történelem nagyjain. Természetes távolságot teremtett egyrészt a históriai alakok és korszakok, másrészt önmaga és publikuma között, mert itt egy optikai paradoxon érvényesült: a távolság nem hogy kisebbítette volna, hanem megnagyobbította a történelem hőseit, épen megfordítva, mint a fizikai valóság világában. A realizmus korának alig volt számba vehető viszonya a történelemhez: ez a stílus szinte eleve ki is zárta a dráma (és a regény) köré-

ból a multat. Célja a realitás ábrázolása. Számára azonban a történelem nem realitás, hanem legendák, ferdítések, tudatos hazugságok, sötétben való tévelygések ködös konglomerátuma. A realista nagyon is el van foglalva a jelennel ahhoz, hogy a multba kalandozzon. S ha olykor eluralkodik rajta is a közélet pátosza (amire számos jó példát idézhetnénk, de elegendő lesz talán az egykor nagyon hatásos Dumas fils-féle tendenciózus drámákra, Brieux, Lavedan, Kistemaeckers, jórészt Ibsen és Björnson műveire hivatkoznunk): akkor is fenntartja érdeklődését és hevülését napjaink égető problémái számára.

A XX. század történeti drámáinak szerzői érzik a szükségét annak, hogy helyreállítsák az élő kapcsolatot a jelen és a mult között. Nagy történeti korszakot éltek át; tanúi voltak egy egészen egycélú világegésnek; látták hatalmas monarchiák összeomlását, nemzetek rettentő vézését, hanyatlását, agóniáját; megérték földalatti erők és szenvedélyek váratlan kirobbanását; közelből látták az emberi élet relatív elértéktelenedését, az emberi vagyon semmivé foszlását, az emberi kultúra végső veszedelmét. Hogy e szörnyőségek nem múlhattak el nyomtalanul fejük felett: önként értődik. S mivel a háborús lélek cselekvőképessége mai napig sem sorvadt el, gesztiója ma is érezteti hatalmát, kisugárzásai állandósítják a fegyveres állapot leggyötrőbb következéseit: csak természetes, hogy maig sem számolhattak le a háborúval, mint a mult, vagy mondjuk szabatosabban: a közelmult történeti tényével. A háború él. Mindnyájunk tudatában, mindnyájunk érzésvilágában, mindnyájunk gazdasági helyzetében. Ha mindnyájunkban él, vajjon föltehető-e, hogy épen a drámaíró lelkéből halt ki?

Már most a drámaíró, akinek lelke látható formában vetíti színpadra azt, ami bennünk, közönségben él és hat és viharzik és nem tud nyugalomhoz jutni: keresi a mai felfordult világ analógiáit a multban. Hogy tanulságot, vigaszt, enyhületet merítsen belőle. Hogy megint egyszer a történelmet az élet tanítómesterének szerződtesse. És megdöbbenve kell látnia, hogy az egész világtörténelemben nem talál eseményt, amely nagyságában, messzehordó erejében, ará-

nyaiban és következményeiben az utolsó világháborúval össze volna mérhető. Ha a görög-perzsa háborúkat vagy Róma hódító háborúit, a népvándorlás vérzivatarait, vagy a kereszties hadak embertékozlását, a harmincéves háború iszonyatait, vagy Napoleon hadjáratait megsokszorozzuk a korbeli distanciával, mint hatásfokozó tényezővel: még mindig nem közelítettük meg a tannenbergi, marnei-, isonzói, piavei, verduni, ypres-i csaták nagyszerű borzalmasságát. Ha egybevetjük a westphali béke térképalkító hatását a versailles-i, trianoni, st. germaini békeszerződéses világátformáló hatalmával: meg kell döbennünk azon, mennyivel nagyobb idők tanúi lettünk mi, mint voltak a XVII. század szenvedő, nyomorgó, kifosztott, véresztéstől alélt nemzetei.

Mi a logikus következménye ennek az összehasonlításnak, amely mintegy ránk kényszeríti önmagát, amely elől sem történetíró, sem politikus, sem publicista, sem drámaszerző egy pillanatra sem térhet ki? A történelmet megfordított látcsövön keresztül nézzük. A mult eseményei eltörpülnek a jelen perspektívájába beállítva. S az eseményekkel együtt szükségszerűen az események hordozói, a hősök is. Meg vagyunk győződve róla, ha Carlyle ma írná meg gyönyörű tanulmányát a *Hősökről és a hősök tiszteletéről* egészen más tanulságokat vonna el a mult és a jelen összehasonlító szemléletéből, mint nyölcvanhat esztendővel ezelőtt.

Az eltérés a jelen és a mult történelemszemlélete között kettős természetű. A mai históriai felfogás csak annyiban ítéli a történelem studiumát gyümölcsözőnek és fáradozásra érdemesnek, amennyiben belőle egészen közvetlen okulást meríthet a jelenre. Azokon a nagyon széles mezőkön, ahol egyetlen analógia sem virágozik, amelyekből semmiféle okulást nem meríthetünk, a kutatás meddő, tehát egyúttal káros is. A költő, akinek képzelete szabadabb a histórikusénál (bár sem a történeti tárgyat feldolgozó költő alapos tájékozottság nélkül, sem a történetíró rekonstruktív fantázia nélkül jó munkát végezni nem fog), találhat a multban értékes intelmet a jelen számára ott is, ahol a történetíró csak száraz adatot tudott fölfedezni. A költőt intuiciója segíti ott, ahol a közrendű, prózai lélek felmondja a szolgálatot. A költő misztikus

erejű varázsvesszeje élő vizet tárhat fel ott, ahol mi elepedünk a szomjúságtól. A költő nagy erkölcsi, sőt logikai kapcsolatok rejtelmait oldhatja meg ott, ahol elénk a formátlan chaosz mered. Herczeg Ferenc a *Bizáncban* rokonságot talál a kelet-római császárság bukása és az osztrák-magyar monarchia bomlása között. (*Árva László királya* megrázó dialektikával állítja egymás mellé Hunyadi Lászlónak, a magyar lovagiság tükrének és Tisza Istvánnak meggyilkolását). *A hid* hidat ver száz esztendő magyar törekvései, küzdelmei, ideáljai, önvádjai, testvérháborúságai között.

De a ma drámaírója egy másik módon is eltérhet fel fogásban a klasszikus vagy romantikus előd történet szemléletétől. A ma drámaírója a világtörténelemnek talán legnagyobb, legsúlyosabb jelentőségű eseményét érte meg és látta látó szemmel. Neki többé semmi sem imponálhat. Ha Isten különös kegyelméből (vagy büntetéseképen) még életben volna valaki, aki szemtanúja volt Napoleon hadjáratainak és nagy elragadtatással beszélne nekünk Marengóról, Jenáról, Austerlitzről, Aspernről, Wagramról, majd Borodinóról, Lipséséről, a Száz Napról és Waterloóról: annak bárki, aki ma elérte a harmincadik esztendőt, nyugodtan a vállára verhetne és elhallgattathatná azzal az igazsággal, hogy láttunk mi mind ennél nagyobb dolgokat. Nagyobb ember tömeget egymással szembeállítva; szörnyűbb vérontást; tökéletesebb harci készséget, fejlettebb hadi technikát; véresebb csatákat és véresebb békekötéseket. S láttunk hadvezéreket, akik többet tudtak, nagyobbat mertek és biztosabban győztek, mint Napoleon és valamennyi tábornoka, mint Károly főherceg, Blücher és Wellington.

A történelmi nagyságok összezsugorodtak. Korunk legvitatottabb, de feltétlenül egyik legérdekesebb és legtehetségesebb drámaírója, G. B. Shaw, a legfelölőbb példa arra, hogy' került a ma embere tegeződő viszonyba, sógorságba, komaságba a történelem hírességeivel. Az ő Julius Caesarja ha nem is épen emberséges, de embernői ember, aki tudatosan gúnyt űz önnön caesari mivoltából; Kleopatrája félig fejlett, de teljesen hisztérikus, bolondos, mulatságos királykisasszony. Napoleont elnevezi a *Man of Destiny*-

nek, a végzet emberének és úgy kezeli, mint egy Miles gloriosus-t, aki valamelyik londoni klubban igyekszik unatkozó klubtársait szórakoztatni müncheni adáival. Talán legsikerültebb és legkomolyabb drámai műve, a *St. Joan*, tele van szándékos anakronizmusokkal, amelyek mind arra való, hogy történelmi felfogásunkat megingassák, az évszázak élén csillagként haladó eszményeket kompromittálják és meggyőzzenek bennünket a történelmet mozgató erők alacsonyágáról és a történelem hőseinek gyarlóságáról, gyengeségéről, hiúságáról.

Shaw egyénisége oly természetű, hogy ez a költő iskolát nem alapíthatott, még csak utánpótlást sem találhatott. De a mód, ahogy történelmi drámáiban a históriát kezeli, nem áll egyedül. Németek, franciák, olaszok, sőt magyarok is — talán ugyanazon környezetbeli viszonyok hatása alatt — ugyanazt a barátságos tiszteletlenséget tanúsítják a multtal szemben. És Strindberg *Krisztinája*, amely ez egész körön és koron kívül született, szintén a történelmi cinizmus bélyegét hordja homlokán.

A XX. század drámájának szembeötlő jelensége az új, eddig nem ismert műfajok és műfaji megjelölések nagy sokasága is. A költőknek új elnevezéseket kellett kitalálniuk, a dramaturgiának regisztrálnia, hogy közelebből meghatározzák, szabatosan kifejezésre juttassák a dráma anyagát, eszmei céljait, esztétikai vagy teljesen az esztétika körén kívül eső törekvéseit. *Tragédia, komédia, polgári dráma* még a XIX. század gazdag drámairodalmával szemben is elegendő volt arra, hogy magába foglalja az összes elgondolható változatokat. Szinte azt lehetne mondani, hogy ez a felosztás patriarkális volt, nemzedékről-nemzedékre szállott, külső és belső forradalmak viharzása ellenére, amelyek néha alaposan megrázták és átformálták a színházat, változatlanul megmaradt. A XX. század drámája nem boldogul ezekkel a szisztémákkal. A XX. század dramaturgiája nem tudja Prokrusztesz ágyára feszíteni a napról-napra felmerülő új drámai jelenségeket «Name ist Schall und Rauch», mondja Goethe Faustja. Igaz, de ez az igazság a hitre vonatkozik és érvényes, nem a tudományra. A tudományban a név mögött

a fogalom, a fogalom mögött a realitásokból leszűrt megállapítás rejlik. Minden új vívmány, minden haladás, minden induktív úton elért eredmény új nevet követel. Ennélfogva minden új név a logika megfordított rendje szerint új vívmányt, új haladást, új ercdményt jelent.

S vajjon nem így van a XX. század dramaturgiájának világában is? A *drámai idill*, a *szimbólikus színmű*, a *néptragédia* (egészen elütó tárgyban, hangban, felfogásban, bonyodalomban, kifejtetben a népszínműtől), az egyszerűen *játéknak* minősített színdarab, *fantázia* és *valóság* játékos vegyülete, a *mese*, mesterségesen egyszerű, vagy ahogy manapság szeretik mondani, «egyszerűsített» cselekvényével, tudatosan naív szereplőivel, egyenes vonalú jellemzésével és szerkezetével, az *életkép*, laza, hanyagul szerkesztett, szoros felvonások helyett képekre bomló, mind egy-egy paradigma, amelyből levonhatjuk az általános érvényű szabályt, hogy a dráma napról-napra új műformákkal gazdagszik, a nélkül, hogy ezért okvetlenül nyerne tartalomban és értékben is.

Vegyük hozzá azt, hogy egy új romantika szellemének mindegyre növekedő hatása alatt a regény és a dráma egyaránt lázasan kutatja a multat; talán azért, hogy a szerző és a közönség menekedjék a sivár, elviselhetetlen jelentől és elforduljon a még sivárabb, reménytelen jövőtől; talán azért is, mert korunk leleménye kimerült és az enervált nemzedék kénytelen ihletet, tárgyat, mesét és mesehóst már meglévő irodalmi forrásokból meríteni. Innen van, hogy a mai dráma olyan szívesen fordul a régebbi korokhoz segítségért, ha nyersanyagra van szüksége. Innen hosszú sora az «újra átélte» Elektra, Antigone, Philoktetes, Ajas-tragédiáknak. Így kelt életre Ben Jonson *Volponeja*, így vált drámai hőssé a jeles író, Cyrano de Bergerac, de a szegény, szerelmében szerencsétlen Scarron is, Cervantes is, sőt Beaumarchais is (nem Goethe *Clavigója*ra gondolok, amelynek a *Figaro házassága* halhatatlan szerzője nem hőse, csak mozgatója).

A régi tárgyakkal, régi írókkal, régi novellákkal és drámákkal együtt feltámadtak régi drámai műfajok is. El voltak temetve egy hatalmas geológiai réteg alá, amelyet a meg-

változott viszonyok, életföltételek, ízlésirányok raktak rájuk. A maguk idejében a közszükség hívta őket életre. Küzdtek a kezdet nehézségeivel, fejlődtek, kivirágoztak, csaknem monopolisztikus befolyásra és népszerűsége tettek szert. Aztán elhanyaglottak és — meghaltak. Talán nem is haltak meg: az újabb korok újabb igényeihez alkalmazkodva átalakultak. De a fölismerhetetlenségig. És a történelem, nem a biológia szemszögéből nézve ez épen annyit jelent, mintha valóban kipusztultak, mintha végleg magvuk veszett volna. Már Shakespeare korában angol földön alig van nyoma a vallásos misztériumjátéknak. A színpad túlságosan elvilágiascdott ahhoz, hogy a közönség érdeklődése megbírta volna az egyhangú, unottá lett bibliai csodákat. Már Shakespeare korában üldözik, lenézik, kicsinylő gúny céltáblájául szemelik ki a rögtönző színészeket, akik a *commedia dell' arte* chablonjaival egykor meg tudták teremteni a hivatásos, önmagában biztos, minden nagy művészi feladat dicsőséges megoldására képesített színészeket.

És napjainkban, szemünk láttára feltámad a vallásos játék és hatalmas erővel megrázza, magával ragadja, földöntúli világba emeli a tömegeket. Angliában az *English Morality Play Society* több helyen önálló színházakat tart fenn, kitűnő írókat foglalkoztat. Egy fiatal osztrák író, Max Mell, a misztériumjáték szellemében vallásos drámát ír és nagy hatást ér el. A Burgtheater műsorába iktat egy másik színművet, amelynek hősnője a nép együgyű leánya, aki csodát művel a hit erejével. Egy harmadik osztrák költő — dramaturg, rendező, esztétikus egy személyben — felújítja a bécsi Schottisches Gymnasium növendékeivel az iskolai drámát és példátlan figyelmet tud kelteni egyre nagyobb arányban kibontakozó kísérletei iránt. Georg Terramare — így hívják a bátor kezdeményezőt — ma már a németnyelvű közönség első drámai színházában kapott teret és lehetőséget arra, hogy nagy apparátussal életre támassza a misztériumjáték hagyományait. Oberammergau színjátszó parasztjai ezreket vonzanak a kis bajor faluba, ahol minden ház, minden ösvény, minden rög a Krisztus kínszenvedéséről és kereszthaláláról szóló örökéletű tragédia szellemét sugározza.

És nálunk Voinovich Géza a *Magyar Passio* ó- és újszövetségi képeivel, az Evangéliumok velős igéivel, a templomépítés szimbolikájával, Krisztus hófehér, napsugárból szőtt alakjával megihleti és önmaga fölé emeli áhitatos hallgatóságát s eltölti a híven figyelők lelkét az örök Igazságnak, a földöntúlinak, a hitben való megigazodásnak, az örök életnek sejtelmeivel.

A *commedia dell' arte* megújításával szintén történnek számba vehető kísérletek. Ha sikerük kevésbé meggyőző, annak több oka is van. Az első és legfontosabb az, hogy évszázadok óta a színész és a közönség a dráma szövegének tiszteletében nőtt fel; a színész azonban a szöveget nemcsak szentségnek érzi, hanem biztos talajnak is, amelyen művészkedése megvetheti lábát. Ha ez a talaj kisiklik alóla, elveszti biztosságát. Nem nevelkedett arra, hogy egy adott drámai helyzetet a maga leleményéből megoldjon; hogy a beszéd és ellenbeszéd játékos dialektikáját a maga ötletességéből szőjje-fonja; hogy hirtelen ríposztot, váratlanul rátörő támadást, óvatlan cselet a maga lélekjelenlétével hárítson el. Hozzá van szokva ahhoz, hogy a szerző gondolkodjék helyette. Hiszen megannyiszor kitűnően mulató fültanúi vagyunk annak, hogy a színész még a magánéletben is egy idézettel. drámai foszlánnyal, szerepe egy-egy sorával fejezi ki a tulajdon gondolatait. Nem szabad elfelednünk azt a fontos szerepet sem, amely a színész művészi tevékenységében a *súgó* részül jut. A legtöbb színész súgó nélkül egyáltalán nem boldogul, még ha egyébként teljesen biztos is a dolgában. Ha egyebet nem, a *végszót* a súgónak «föl kell adnia». Márpedig a rögtönzés épen arról veszedelmesen ismert és nevezetes, hogy nincs végszava.

De a *commedia dell'arte* nagyobb méretű másodvirágzásának egy mélyebb, lélektani ok is útjában áll. A *commedia dell'arte* képtelenség még csak elgondolni is ama zajos, túláradó, illemhatárt és fegyelmet nem ismerő jókedv nélkül, amely egyaránt magával ragadja a színpadot és a nézőteret, sőt amely ugyanabba a villamos áramba kapcsolja be a színészeket és a közönséget. Nem is igazi *commedia dell'arte* az, ahol csak a színész rögtönöz; ahol a közönség a maga

tevékeny részvételével nem sarkallja, tüzei, nem készíti mindig újabb és újabb ötlettermelésre a színészt. Már pedig ez a tevékeny részvétel ma alig gondolható el. Itt-ott még gyér maradványokban mutatkozik a délszaki népeknél, olaszoknál, délfranciáknál, spanyoloknál. De a művelt nagyvárosokban már itt sem. Annál kevésbé az igazi drámai művészet komoly központjaiban, ahol a közönség önfegyelméhez szokott; ahol botrányt, talán pánikot idézne elő egy szóvita a színpad és a földszint valamelyik tüzesebb látogatója közt. Ezekben a színházakban a publikum külső, ünnepi öltözködése és belső, lelki viselkedése között megbonthatatlan harmónia uralkodik.

Hogy mégis történnek kísérletek a rég elvirágzott, rég eltemetett *commedia dell'arte* fölélesztésével, bárha módosított, korunk igényeihez alkalmazkódó formában, azt mégis meg lehet és meg kell értenünk. A mai «rögtönzött játék» minden egyéb, csak nem rögtönzött. Szövege ép úgy meg van állapítva, meg van rögzítve utolsó betűjéig, mint bármely más drámáé. Rendezőkönyvből nem hiányzik az utasítás a legjelentéktelenebbnek látszó mozdulatra, mimikára, gesztusra, helyváltoztatásra sem. A világítómester a maga példányával kezében ellenőrzi a fényhatásokat. A sűgő rendületlenül ott van a lyukban és morzsolja a szöveget. A *commedia dell'arte* csak annyiban érdemli meg régi tisztés nevét, hogy szerzője a régi obligát figurákkal, a hagyományos patronokkal dolgozik; hogy tánclépésekben vagy legalább is egy nem hallható (vagy esetleg hallható) zene ritmusára mozgatja őket, hogy keresetlen, egyszerű, sőt megannyiszor együgyű motívumokkal dolgozik, az Arlecchino, a Pantalone, a Colombina, a Dottore motívumaival; olyan affektált és olyan stilizált, mint a régi pásztorjátékok, emezek bája, artisztikus volta és gazdagsága nélkül. És nem igazán jókedvű. Mert a szerző célja nem a mulattatás, mint volt egykor, amikor a kócos, kiéhezett banda (nők és férfiak vegyest, mert itt már nők is színészkedtek, nemük nagy gyalázatára) minden rongy faluban felütötte sátorfáját és szellős, esőmosta «theatrumába» csalogatta síppal-dobbal a bámész parasztságot. Amikor az volt a parancs, hogy «Ridi Pagliaccio!» S a pojáca nevet-

tetett, mert maga is nevetett. Ma a szerzőnek «mélyebb céljai vannak» a sekélyesebb műformával. Ma színészei gondosan öltözködő, kifogástalanul fésült úrihölgyek és urak, feddhetetlen tagjai legalább is a középosztály társadalmának. S amily arányban szűnt *outcast* mivoltuk, nőtt állásuk tekintélye és a szerencsésebbjének jövedelme és világi gazdagsága is: olyan arányban fogyott természetes jókedvük, gondtalan kacagásuk, tréfakergető dévajságuk. Még művészek, de már hivatalnokok is. Rendes, pontos tisztviselők, akik elsején és tizenötödikén fölveszik fizetésüket. És akik nincsenek restanciában (föltéve, hogy megtanulták szerepüket. Ami nem mindig bizonyos). És ami a jókedvet illeti, a hiba nemcsak bennük van, hanem mi bennünk, közönségben is. Nagyon is fanyarok vagyunk, nagyon is gondsujtottak, aggódók, kifáradtak, ledolgozottak, hogysesem át tudnók adni magunkat teljesen, egész lélekkel az elszórakoztatásnak vagy éppen a vigasságnak. Játék közben akárhányszor rajtaérjük magunkat, hogy gondolataink messze kalandoznak: üzletre, hivatásra, kötelezettségekre, a holnapra. Ha a színészen még oly gazdag forrása is buzogna a derűnek, az isteni jókedvnek, a groteszk humornak: ezt a közönséget nem volna képes maradéktalanul kiragadni gyötrő képzetek közül és magához emelni a magáról megféleldekezés, a felszabadulás tündérvilágába.

Van még a tündérvilágnak egyáltalán valami mondani-valója számunkra? Megértjük még a fantáziának, a fantasztikumnak hol tüzes, hol igéző, hol izgató, hol elandalító nyelvét? A XX. század drámája erre a kérdésre egy meglepő, de határozott *igennel* felel. Közvetetlen elődje, a XIX. század, még a XVIII.-nak racionalista iskolájában nevelkedett. Hogy a realiztikus költészet messze elkerülte a fantasztikust, az önként következik józan, a valóság rögéhez kötött természetéből. De közelebről megtekintve a romantika fantáziája is színtelennek, eszmeszegénynek bizonyul, nem is szólva arról, hogy a fantáziával üzőtt romantikus játék mennyire híjával van az őszinteségnek, mennyire mesterkelt és erőltetett. Gondoljunk Victor Hugo romantikus titkaira, amelyekből hiányzik a titok éltető lelke: a drámai feszültség. Kit tart

ma fogva az a rejtelem, hogy Marion Delorme nagy courtisane, aki szerelmében tisztul meg? Egy Didier-t. Kit izgat a «Polichinelle titka», hogy Ruy Blas nem miniszter, hanem lakáj? Egy Erzsébet királynét. Már Hernani titka hidegen hagyja ellenfelét, V. Károly királyt is. S mikor kiderül, hogy Triboulet nem kedvesét, hanem leányát rejtegeti Párizs rejtett zugában, a fordulatot az udvar szívtelen népe minden megilletődés nélkül veszi tudomásul. A mi Vörösmartynk drámái műveiben is a romantika kitaposott országútján ballag a fantázia, a helyett, hogy szárnyas Pegazusként a fellegekbe emelkednék.

És íme a XX. század drámájában új erőre kap, új területeket száguld be, új konfigurációkat hív életre a költői képzelet. Merész lendülete a sztratoszféra magasságaiba ragadja. Filozófiai hajlandósága metafizikai mélységekbe csábítja. A dráma magára vállalja, hogy a titkok titkait feszegesse, mint Goethe *Faustja*, Byron *Kainja* és *Manfredje*, Ibsen *Brandja*, Madách tragédiája. De nem ölti fel a könyvdráma nehézkes alakját; épenséggel nem vágyik arra a tisztességre, hogy halott lapokon eltemetkezzék és sorsát az olvasó érdeklődésére, fogékonyságára, elmélyedő készségére bízza. Kikívánkozik a színpad fényességébe; épúgy megbecsüli és keresi a hatás eszközeit, mint bármely társadalmi dráma, vígjáték vagy — óh jaj! — operett. Szárnyaló igéit rábízza népszerű színészek beszédes ajakára. Égi eszményeit ünnevelt színésznők földi szépségében testesíti meg. S teljes hatásának, sikerének, érvényesülésének csak a színpadi technika teljesítőképességének természetes korlátozottsága szab határt. Mert ez a technika ma már sokat tud, de mégsem mindent. És mindig megtorpan, ha a természetfelettit kell ábrázolnia. Ádám és Lucifer repülése az űrben megoldhatatlan probléma. A *Versunkene Glocke* mesevilágának nem emberi alakjait földönjáró emberek csak hiányosan tudják érzékeltetni és elhíttetni. Maeterlinck *L'oiseau bleu*-jének elmosódó, ködös, népmesészerű hangulatait megöli a színpadi realizmus vaskossága.

Mert itt ezen a ponton van a nehézségnek, az ellenmondásnak, a diszharmóniának gyökere: a színpadi realizmus,

amely több mint félszázada uralkodik, ránevelte a közönséget arra, hogy a valóságnak mennél hívebb utánzását követelje a színpadtól. Igazi ajtót, igazi kilincset, igazi bútort, igazi fát, igazi bokrot, igazi ételt, igazi italt. Az igazinak ez a követelése olyan mélyen meggyökeresedett a közönségben, hogy fölszisszenünk minden stílusbeli eltévelyedés, keveredés, anakronizmus láttára. Megütközünk azon, ha egy renaissance idején játszódó drámát gótikus architektúrával és bútorokkal díszleteznek. A színpad és a nézőtér között nincs eltérés, amíg és amennyiben a valóságnak valószerű ábrázolásáról van szó.

Egészen megváltozik ez a viszony, megbomlik ez a harmónia, mihelyt a színpad nem a valóságot adja vissza, hanem a költői fantázia birodalmának egy-egy szegmentumát. Még pedig megváltozik két okból. Először azért, mert, amint már kifejtettük, a színpad mindig elégtelennek bizonyul, ha a rendelkezésére álló, tisztán valós, szemmel látható, kézzel fogható eszközök útján imaginárius, csak a képzeletben élő alakokat és tárgyakat akar elénk varázsolni. Másodszor azért, mert amikor ilyen meseszerű meséről, mythosról, csodatételről, természetfeletről van szó, a közönség megszűnik egységes, tömör lélektani tömegnek lenni; töredékekre bomlik, amelyek nagyon is különböző módon vannak beállítva a színpadon lejátszódó eseményekhez. Az egyik töredék képes követni az író fantáziájának merész röptében és szívesen kiegészíti a maga képzeletéből, ha miben a színpad a dolgok eredendő természete szerint adós maradt. A másik a valóság rögéhez tapadt, azt hiszi el, amit lát; azt fogadja el, amit ésszel fölér; kicsinylő gúnnyal, hitetlen cinizmussal mosolyog a színpad erőlködésén, ha ez nem tudja megfogadni Hamlet bölcs tanácsát: «Illeszd a szót a cselekményhez, a cselekményt a szóhoz».

Nagyon sok gondot okoz ez az egybe nem vágóság a színpadnak, amelyet eléggé sűrűn foglalkoztatnak a természetfölötti jelenségek ábrázolásának problémái; még többet a költőknek, akik szabadságukban érzik magukat megnyirbálva a színpadi eszközök elégtelensége által; s akik annyi elkedvetlenítő kudarc után sem tudnak és nem is akarnak le-

mondani ama «szent örületről», amelynek tünetei a *Szent Ivánéji álom* gyönyörű szavai szerint épen a most ismertetett «kóreset» jelenségeivel azonosak, mert ott is «a költő szeme földről az égbe, égből földre villan, míg ismeretlen dolgok vázait megtestesíti képzeletje, tolla a légi semmit állandó alakkkal, lakhelylyel és névvel ruházza fel».

Rajongó költő és hideg közönség. A hit igéi és a hitetlenek füle. Égbe röppenő fantázia és röghöz kötött észszerűség. Fent intuitív mélybelátás, lent kapaszkodás az empirikus észleletanyaghoz. Fent divináció, amely kitalálja a kitalálhatatlant, lent — kétszerkettő négy. Hol volt ily tátongó úr a színpad és a nézőtér között? Soha és sehol. Ezt az űrt kitölteni és a régi, teljes harmóniát helyreállítani elkövetkezendő nemzedékek hivatása, nagyszerű munkája. De ennek a munkának közönsnek kell lennie: részt kell belőle kapnia a költőnek, akinek nem szabad sohase végkép elszakadnia korától, legfeljebb világító fáklyaként előtte haladnia; a színpadnak, amelynek életbevágó érdeke, hogy míg egyfelől eszközeit állandóan tökéletesíti, másrészt igyekezzék önmagát összhangba hozni a költői művel; és végül a közönségnek, amely nem rágódhatik örökké ugyanazokon a csontokon, amelynek ki kell vergődnie öröklött békőiből, bármilyen kényelmesnek érzi is évszázadok óta megszokott börtönét, és el kell magát szánnia arra, hogy a költő és a színpad vezetésével új fölfedező utakra indul.

Itt az egyesült művészetek, a dráma és a színpad a vezetők, a tömegek a vezetettek. De van a XX. század drámairódmának olyan változata, amelynél a szerepek kicserélődnek. Ahol a tömeg diktál, a költő engedelmesskedik. Ahol a tömeg vágyai, törekvései, indulatai a fontosabb jelenségek, a dráma a másodrangú. Mindenfajta irányzatos, politikai drámát ebbe a kategóriába kell soroznunk. Már most az elméleti esztétika katedrai magaslatáról a priori el lehet utasítani ezeket a drámai műveket. A *l'art pour l'art*-nak rég levitézlett, de még kísértetképen visszajáró jel-szavával egyszerűen nem létezőknek lehet tekinteni őket. Mi erre a kényelmes álláspontra nem helyezkedhetünk. Vizsgálódásunk módszere első sorban történelmi és csak

azután — és csak a szükségszerűség mértéke szerint — értékelő. A nélkül tehát, hogy ezekről az irányzatos színművekről akár kategorikusan megsemmisítő, akár értékosztályozó ítéletet mondanánk, kénytelenek vagyunk megletűkkel számolni, hatásukról tudomást venni.

Nem először történik, hogy a színpad átalakul szószékké. Schiller egyik legmegkapóbb balladája, a *Die Kraniche des Ibykus* elbeszéli, hogy két rablógyilkos Aischylos *Eumenidái*-nak előadásától úgy megtörik, hogy elárulják és a büntetőbírósnak kiszolgáltatják magukat: *Die Szene wird zum Tribunal*. A költők mindig egyúttal erkölcsi eszmék, vallási dogmák, társadalmi világnézetek szószólói is voltak, akár tudatosan és tervszerűn, mint a középkori misztériumjátékok szerzői, akár kimondott célzat nélkül, mint a legnagyobbak, egy Shakespeare, egy Molière. A XX. század tendenciózus drámája abban különbözik ezektől az előzőitől, amiben a XX. század erkölce, világnézete, társadalma a XVI. vagy a XVII. Kr. utáni vagy az V. Kr. előtti századétól. A XX. század átvette közvetlen elődjétől, a XIX-től az osztályharcot: a XX. századnak nem egy drámaírója korának, társadalmi hovátartozandóságának, politikai meggyőződésének parancsára műve tengelyévé megteszi az osztályharcot. A XX. század közösségi lelkét mélyen megrendítették, egyensúlyából kivetették, a kultúra hanyatlásának, sőt várható bukásának rémképeivel telítették a világháború eseményei, a békeszerződések tévedései, jogfosztásai, igaztalanságai. Csoda-e, ha a XX. század drámaírója, szinte akarata ellenére is, krónikásává lesz a világválságnak, prédikátora a világbékének, propagátora a békeszerződések teremtette világkép megváltoztatásának? Cenzura elnyomhatja, mesterségesen táplált és félrevezetett közvélemény lehurroghatja, iskolás esztétika orrát fintorgathatja rá: itt van, kitermeli a maga véres vagy vértelen példányait, ostromolja a hallgatók fülét és eszméi diadalának reménységét az ismétlés, a nyomatékos hanghordozás, a színpadi ékesszólás erejébe veti. Gyakran megesik, hogy a közönség ezeket a termékeket a nem tetszés félreismerhetetlen nyilatkoztatásával veti vissza. Elég volt neki a háborús izgalmakból, lövészárak-romantikából, srapnel-

robbanásból, háborúellenes szólamokból. Ha egyszer egy évben vagy egy hónapban rászánja magát az áldozatra, hogy pénzt és időt fecséreljen egy színházi estért, akkor szórakozni, mulatni, nevetni, mindenekeelőtt és mindenekeelőtt pedig feledni akar. Feledni a kor nagy és a nap apró bajait. Feledni háborút és békét, vér- és pénzveszteséget, a közelmúlt minden iszonyatát, a jelen sivár vigasztalanságát. És ezek a darabok, a *Vetélytársak*, *Az út vége*, *A tábornok*, *Szibéria* stb. stb. éppen feledni nem engedik. Sőt kézzelfogható módon, rikító megvilágításban hurcolják eléje azt, ami legjobban fáj. Fellázadó életösztone tiltakozik e drámai aktualitások ellen.

De hiába. A drámai aktualitások mögött ott van a költő, aki szíve vérét ontotta bele a műbe, amelynek ha nem is drámai menetét, de motívumait, belső rugóit, szenvedéseit és szenvedélyeit ő maga átélte. És a költő mögött ott vannak a milliók, ellenállhatatlan tömeghatalmukkal és parancsoló szavakkal: igenis, újra és újra el kell mondanotok, ami mindnyájunk szívét nyomja, agyát izgatja és torkát fojtogatja. Tudatossá tenni a hadviselés szükségességét minden eljöheto hadviselés ellen. Mélyen belé vésni a lelkekbe a mult tanulságait, feltárni a legnagyobb borzalmakat azok előtt, akik szemmel nem látták, füllel nem hallották, ennél fogva nem ismerik és nem gyűlölik és nem útálják és nem ítélik el eléggé.

SEBESTYÉN KÁROLY.

HELIODÓRA.

— Elbeszélés. —

— Első közlemény. —

A világháború második évében valahol a wolhiniai orosz mocsarak vidékén — egy korán sötétedő szeptembervégi alkonyatban — hárman üldögéltünk az előretolt megfigyelőben. Délben még melegen, biztatóan tűzött a nap a beláthatatlan síkságra, de ilyenkor, alighogy lebukott izzó korongja, hirtelen, minden átmenet nélkül, borzongatóan lehült a levegő. Alattomosan lopakodva nyirkos párák indultak meg felénk kelet felől, a Nagy Mocsarak irányából, hogy csakhamar sűrű köddé sűrűsödve átláthatatlan tejszerű gomolyaggal borítsák be köröskörül az egész láthatárt.

Ilyenkor idefönn éreztük csak át igazán, hogy milyen meddő és haszontalan minden hiú emberi fölényeskedés: ősemberi énünk elszakíthatatlan szálakkal kapcsolódik a környező természeti erőkhöz. És még valamihez, amit nem tudtunk megmagyarázni. A mi hangulatunk is — minden mesterkedésünk ellenére — pontosan követte az időjárás szeszélyes hangulatát. Egyszerre elmúlt a nappali verőfény derűs jókedve . . . különös, megmagyarázhatatlan szorongás fogott el mindhármunkat. Szinte lelkünkig hatolt ez a nyomasztó, nyirkos ködfátyol, hogy azután szívünkig érve végleg beborítson. Tovatűnt déli optimista bizakodásunk és néma szótlanságba merülve hallgattunk egymás mellett.

Közben szinte pillanatok alatt állásainkig hömpölygött a mindent beborító ködgomolyag és ellepett bennünket is, már nemcsak lelkünket, hanem testünket is borzongatva. Nemcsak színe, hanem szaga is volt ennek a különös, szorongató szürkéségnek. Feneketlen sötét barlangok, nyirkos, sohasem szellőzött pincék, évszázados kripták minden félelmetes

szomorúsága benne vibrált nedves érintésében. A Prjpat-mocsarak egész titokzatos ismeretlenségét borította reánk miazmás lehellete. Olyan vigasztalan sötétséggel, mint maga az örök elmúlás . . . Nem törte meg semmi a csendet, csak nagyon messziről, nagyon halkán a pólicok fájdalmas, bánatos kiáltása, amely ebben a nagy némaságban különösen emberinek tetszett. Mintha egy párját vesztett asszony siránkoznék, kiáltozna valamerre.

Idegesen rezzentem össze és önkéntelenül világitó karórámra pillantottam. Még csak háromnegyedhatot mutatott. Háromnegyedhat. Erről egy pillanat alatt megint eszembe jutott minden, amit szerettem *egykor*. A város, az otthon, a család . . . az én egész régi *igazi* életem. Amit elhagytam vagy ami talán engem hagyott el, hogy soha többé vissza ne térjen . . . Hat óra . . . Ilyenkor fordult *akkor*, azelőtt a délután az estébe. Ilyenkor már vége volt a mindennapos nagy terveknek. Vagy az otthon barátságos melege ölelt körül. Vagy a jóbarátok köre. Vagy az a leány várt éppen, akit *egykor* szerettem. Ilyenkor gyúladt ki lassan a korzó ezernyi színes, fényes lángja. Most éreztem csak, mint minden balga, véges ember, hogy milyen boldog voltam akkor.

Koromsötét volt már. Csak három apró kis izzó pont sziporkázott a nagy, elnyelő szürkeségben : hármunk cigaret-tájának tüze, — amint idegesen szívtuk egyiket a másik után.

A mocsár felől pedig egyre sűrűbben, egyre követelőbben kiáltoztak a Prjpat bánatos madarai.

Idegesen felpattantam helyemről és csaknem ugyan-ebben a pillanatban két társam is megmozdult.

Bárándy, a tüzér-kadett, aki a legfiatalabb volt közöttünk, törte meg végre a kínzó hallgatást. Mintha csak előbbi gondolataimra adott volna választ, ennyit mondott :

— Meglátjátok, nem fogok innen soha hazajutni . . . Érzem . . .

És hosszát sóhajtott rá . . .

Mihályfy huszárfőhadnagy bosszúsan szakította félbe :

— Szamár vagy, kadett. Jobb lett volna az ilyen tacsókókat még az anyjuk szoknyája mellett hagyni. . . Ezek az

undok bestiák bolondítják meg itt az embert örökös síránkozásukkal. Ki kellene pusztítani, ahol csak egy szál is van belőlük.

Azután megint csend lett egy pillanatra. De mintegy válaszképpen most még közelebből egyre hangosabban hallatszott a pólicok kiáltása. Innen is, onnan is.

Most én is megszólaltam :

— Hagyd csak. Igaza van a kadettnek. Mostanában én is egyre gyakrabban gondolok erre. Úgy érzem éjtszakánként, mintha polipkarokkal ölelne magához ez a végtelen ködtenger és nem akarna elengedni többé.

Mihályfy letorkolt :

— Zöld kölykök vagytok. Ostobaság . . .

Tovább folytattam, mindjobban belemelegedve :

— Csak vigasztalni akarsz. Biztosan terajta is erőt vesz néha ez a szívet szorító szomorúság. Az elmúlás megérzése. Nem tudom, mi ez . . . Az őseMBER páni félelme, valami tudatalatti sejtés . . . vagy misztikus erők befolyása . . . Mondd, — de egészen őszintén — te nem hiszel semmi földöntúli, titokzatos hatalomban?

— Nem, őszintén és igazán. Nem hiszek semmiféle kísértetmesében . . .

Aztán felnevetett. Hanem nagyon erőltetetten hangzott a nevetése.

— De megígérem, — folytatta kis szünet után — hogy ha bármikor életemben történni fog velem valami rendkívüli, megmagyarázhatatlan vagy emberfeletti, őszinte beismeréssel fogom elmondani mindkettőtöknek.

Azután megint elakadt a beszélgetés és rövidesen — miután már teljesen besötétedett — mindhárman bevonultunk a megfigyelőből.

*

A frontszakaszra hetek óta ránehezülő nyomasztó csendességet már a másnapra virradó pirkadáskor átmenet nélküli élénkség váltotta fel. Eleinte csak szórványos puskatúzzal kezdődött, de rövidesen megszólalt innen is, onnan is a gépfegyverek monoton kattogása . . . Úgy látszott, készül valami *odaát*.

Az unalomig megszokott pörköltből és a soha el nem mulasztott feketekávéból álló ebédünk után éppen leheveredtem egy negyedórára, mikor halk kopogtatás zavart fel gondolataimból.

— Ki az? — kérdeztem felriadva.

— Én vagyok, hadnagy úr — hangzott kintről a válasz. A legényem hangja volt.

Egyszerre elrebbent az álmoság szemeimből. Hiszen Péter, a tisztiszolgám, igazi Cerberusként őrködött fülkém ajtajában. Főleg ilyenkor, a rövid déli pihenő idején, nem zavarna fel ok nélkül.

— Bújj be... No mi a baj? — kérdeztem hirtelen felugorva.

Már ott is állt előttem a derék kun gyerek és mellőzve a különben világért el nem felejtett forscriptos haptákat, lihegve bökte ki:

— A kadett úr...

— No mi történt vele? — nógattam idegesen, mert tudtam, hogy csak Bárándyról beszélhet.

— ...megsebesült... most jött a telefonjelentés a megfigyelőből.

Kivágtam fedezékem ajtaját. Odakint már egész élénkséggel szóltak a puskák. Futólépésben siettem a vagy ötszáz lépésre fekvő osztályparancsnokság felé. Péter mögöttem bukdácsolt ormótlan csizmaiban. De még oda sem értünk: máris hoztak valakit a domb mögül egy rögtönzött hordágyon... Bárándy volt. Már alig volt benne élet... Mikor föléje hajoltam, azért mégis megismert... Szörnyű erőlködéssel sóhajtott felém elhaló hangon:

— Úgy-e megmondtam!

De az is lehet, hogy csak képzeltem az egészet... Még sóhajtott egyet és a kezét tartó ujjaim éreztek egy halk, remegő kézszorítást... Aztán vége volt... Bárándy kadett, a kedves fantaszta gyerek nem volt többé... Mihályfy főhadnagy már nem válthatja be teljes egészében a szavát. Már csak nekem számolhat be arról, amit ígért.

És két nap múlva a mi kettőnk útjai is szétváltak. Mihályfyt váratlanul felmentették a katonai szolgálat alól. Az elválthatatlan «Hármas-szövetség» így szűnt meg egyik napról a másikra. Elsodort egymástól a sors kiszámíthatatlan játéka — olyan hirtelenül, olyan kíméletlen kegyetlenséggel, ahogyan az elsárgult faleveleket letépi, felkavarja és elsodorja egymástól az őszi szél.

*

Azután mozgalmas napok, hetek következtek . . . Mihályfytól csak nagyritkán jött egy-egy pársoros kártya és még ritkábban ment válaszul tábori-lap. Aztán egészen elmaradt a levélváltás.

Lázás, szomorú, fekete hónapok jöttek. Lassan-lassan évekké sokasodva . . .

Összeomlott minden bizalom és reménység. Minden, amiben hittünk; minden, amit szerettünk. Hová lett az otthon, a jóbarátok köre? Hová lett az a leány, akit szerettem?! Elmúlt, eltűnt, hogy soha többé vissza ne térjen.

Majd a vörös hónapok lázas boszorkánytánca és a román megszállás brutális éve után a trianoni megpróbáltatás szakadt az országra . . . Szégyenkezve, szinte a fal mellé lapulva jártunk az utcán és nem mertünk egymás szemébe nézni.

A tőzsdekonjunktúra, az entente-missziók ideje volt ez. Idegen világ, idegen emberek danse macabre-ja tombolt körülöttünk.

Egyszer a budai hegyekben kóboroltam egy kora tavaszi alkonyatban. A nyári vendéglők bezárva hallgattak a nyirkos szürkületben. Kiránduló sem járt még a környéken. Valahol Máriaremete táján járhattam. Egy útkereszteződésnél hirtelen magas fakereszt tűnt elém. Egyszerű faoszlopra rögtönzött bádog-Krisztus volt. És csak közvetlenül a közelében vettem észre, a félhomályban, hogy emberi alak áll előtte. Levett kalapú férfi volt. Lépteim zajára hátrafordult...

— Te vagy? — kiáltotta.

Egészen közel léptem hozzá az ismerős hangra. Végre én is felismertem. Mihályfy volt.

Mikor a villanyoson befelé tartottunk a Városba, kíváncsian kerestem, kutattam arcvonásaiban a régi Mihályfyt. Csak jellegzetes szabású arcélén és kifejező szemeiben találtam meg az egykori főhadnagyot. Egészen megváltoztatta a polgári ruházat, az azóta növesztett szakáll és a homlokán futó mély barázdák. Halántékán pedig már egészen fehér volt a haja. Beszédjén, taglejtésein az egykori szinte gascogne-i fölény helyett most mélabús, halk szomorúság lappangott.

Az estét együtt töltöttük. A Krisztina-város egyik mellékutójában volt kétszobás lakása. De csak egy-két hetet időzött Pesten, — mint elmondta — az év többi részét azelőtt Ausztriában, most legutóbb meg falusi magányában töltötte.

Szivarra gyujtottunk. Bodor füstfelhőket fújva ültünk hosszú ideig néma hallgatással — talán mert *annyi* mondani-valónk lett volna egymásnak.

Nem tudom miért, az a régi együttlét jutott önkéntelenül eszembe, amikor hármásban ültünk odafent a szeptembervégi alkonyatban ilyen néma hallgatással egymás mellett. Azon az utolsó estén, mielőtt felbomlott a mi hármunk szövetsége. Amikor lelkünket, testünket borzongatta a mindent beborító ködgomolyag: Bárándy halálának előestéjén... Olyan élénken láttam most magam előtt a kadettet, — szinte a hangja is ott csengett a fülemben.

Hirtelen megmozdultam. Megszólaltam :

— Emlékszel a kis kadettre ?

— Emlékszem... Hogyne emlékezném — felelte ő halkan. Aztán kisvártatva hozzátette :

— Még egy régi tartozásomat kellene lerónom neki is, amiről már rég be akartam számolni. Egykor megígértem, hogy ha bármikor az életben valami rendkívüli, megmagyarázhatatlan fog történni velem, őszintén elmondom. Kettőtök helyett már csak neked tudom elbeszélni. Eddig valami különös szemérem tartott tőle vissza.

És beszélni kezdett :

* * *

Vissza kell térnem arra az időre, amikor tőled elváltam. Felmentésem teljesen váratlanul ért : egyáltalában nem kér-

tem és nem számítottam rá. Hosszú töprengést okozott, vajjon elfogadjam-e? Aztán úgy határoztam, hogy eleget teszek a felső parancsnak, követem a véletlennek élém kijelölt útját. Hiszen otthon is hasznot tudok hajtani — ha kell. Megvallom, eleinte tetszett is a fronthónapok hosszú, lelket ölő egyformasága és az első év véres mozgalmassága után a nagyvárosi élet. A kényelmes ágy, ízletes étel, vidám társaság. De csak egy-két napig. Aztán már terhemre volt mindez. Szüntelen odafent jártak gondolataim, pihenés idején vagy a legzajosabb szórakozás órájában egyaránt. Ezért nagyon megörültem, mikor egy őszi napon azt az utasítást kaptam vállalatomtól, a banktól, hogy felsőmagyarországi erdőgazdaságait kell a helyszínén felülvizsgálnom. Kilencszáztizenöt október harmincadikán indultam el az esti személyvonattal a fővárosból. Pontosan tudom ma is a dátumot, mert később naplószerűn feljegyeztem mindent, ami evvel a különös élménnyel kapcsolatos volt.

Másnap délelőtt érkeztünk Nyitrára egy kellemetlen éjtszaka után. Elkövettem azt a könnyelműséget, hogy sem meleg kabátot, sem takarófélét nem vittem magammal. Odafenn pedig egyszerre beköszöntött a tél. Mikor Nyitrán kiszálltam, hogy megvárjam a szárnyvonal csatlakozását, apró, fehér pihékben szálldogálni kezdett a hó.

Este nyolc óra tájban érkezett a vicinális Rudna állomásra. A megállapodás szerint itt várt a gazdaság kocsija. Innen még vagy húsz kilométert kocsin kell majd megtennem.

A kis falusi állomáson teljesen télies kép tárult szemem elé. Itt már egészen komolyan hullott a hó és hófehér lepel borított be mindent. Meg voltam dermedve a huszonnégyórás utazástól, de mégsem fogadtam meg az állomásfőnök tanácsát, — aki vendégszobájának felajánlásával erre az éjtszakára magához invitált, — hanem egy csésze forró tea felhajtása után az azonnali indulás mellett döntöttem.

— Mennyi idő alatt érhetünk a telepre? — kérdeztem az erősen tót kiejtéssel beszélő öreg kocsist.

— Három óra alatt odavisznek a lovacskák — hangzott válasza.

Megnéztem a lovait. Két igénytelen kis mokány, hegyi ló volt a könnyű bricska elé fogva. De én még odaátról, Galiciából meg a szerbiai offenzíva idejéből ismertem ezeket a pompásan bevált kis bosnyák lovakat. Nyugodtan megbízhattam bennük. Elindultunk.

Sötét felhők borították az eget, mégsem volt teljesen sötét körülöttünk; a mindent beborító hólepel sejtelmes fehérsége világította meg utunkat. Olyan volt az egész kihalt, néma táj, mintha egy gigantikus szemfedővel borították volna be. Talán azért jutott ez a hasonlat eszembe, mert Mindszentek napjának éjtszakája volt.

Végtelenül hosszúnak tetszett ez az éjtszakai magányos kocsit. Semmi sem hallatszott, csak a lovak patáinak a hórétegtől letompított halk zaja, meg időnként tót kocsisomnak mély, dörmögő biztatása, amivel lovait nógatta.

Egyetlen kísérőnk a mellettünk kanyargó hegyipatak volt, mely egyhangú zúgással követett bennünket. Rudnanskának hívták.

Lassan-lassan egyre magasabbak lettek a környező hegyek és a széles völgykatlan szűk hegyszorossá keskenyedett. A fenyőfák pedig egyre nőttek, szálasodtak mellettünk.

Elgondolkozva, szóltanul ültem helyemen és megint éreztem azt, amiről odafenn oly sokszor beszéltünk: hogy milyen elszakíthatatlan szálak kötnek össze bennünket a környező természeti erőkkel.

Úgy éreztem, mintha már napok óta haladnánk ebben a vigasztalan, egyforma szürkeségben, mikor végre hátrafordult kocsisom.

— Megérkeztünk — mondta és előremutatott. Csak ekkor vettem észre, hogy közvetlen előttünk hatalmas várszerű épület emelkedik ki a környező fenyőerdő sűrűjéből.

Kocsisom hangos kiáltozására végre kinyílt egy ajtó és a kiszűrődő világosságban két emberi alak tűnt fel. Lámpásokkal siettek felénk. Bemutatkoztak. A telep intézője és egyetlen tisztviselője voltak.

Csak innen, közvetlen közélről látszott, milyen impozáns épület előtt állok. Olyan volt, mint egy középkori várkastély. A közepén kétemeletes volt és a sarkain sarokbástyák emel-

kedtek. Még a lőrösszerű nyílásokat és a kiugró mellvédeket is meg lehetett különböztetni.

De nem volt időm, hogy alaposabban körülnézzek, mert az intéző hangos szóáradattal tessékelt be az ajtón, amiből engem hirtelenjében most csak egyetlen mondat érdekelt : hogy friss, meleg estebéddel várnak.

Az egyik elsőemeleti szobában tálalták fel az egyszerű, de jóízű vacsorát. Már azért is ízlett, mert farkasétvágyam volt. Tágas bolthajtásos terem volt ez. Hatalmas, hosszú tölgyfaasztal foglalta el a közepét és öreg, divatjából kiment karosszékek meg faliszekrények körvonalait tudtam egyelőre kivenni a félhomályban, Mert félhomály volt : csak egyetlen, gyengefényű petróleumlámpa világított. Vendéglátó gazdáim már túl lehettek megszokott időben elfogyasztott vacsorájukon és inkább csak udvariasságból tartottak velem.

Az intézőt Schultznéak hívták. Magas, szikár, középkorú morva ember volt, amit idegenszerű kiejtésén azonnal felismertem. A társa húsz év körüli fiatalember, aki csak néhány hónapja került a vállalathoz. Testi hibája miatt nem sorozták be a hadseregbe : erősen bicegett a féllábara.

Mindkettőjükön látszott, hogy ritkán jár erre intelligens ember és még ritkábban van alkalmuk fővárosból érkezett vendéghez. Csak a másnapos újságok híreiből értesülnek a világ eseményeiről.

Valósággal ostromoltak kérdéseikkel. Persze első sorban a háborús helyzet érdekelte őket. Ilyenféléket kérdeztek :

— Vajjon meddig tarthat még?

— Meg lesz-e karácsonyra a fegyverszünet?

— Igaz-e, hogy az oroszok képtelenek az ellentállásra?

Alig győztem felelgetni, és persze közben bőven kivettem részem a vacsorából. Csak akkor jutottam szóhoz, mikor szivarra gyujtottunk. Akkor én vettem át a kérdező szerepét.

Megtudtam, hogy az egész erdőgazdaság még nagyobb, mint eddig tudtam. Pontosán huszonnyolcezer ötszáz hold, az utolsó felmérés szerint. Megtudtam, hogy a rajeci telepen levő harmadik gőzfűrészt is üzembe helyezték az elmúlt héten és ennek bemutatását éppen másnapra tervezték. Arról is értesültek már, hogy a hadsereg részéről megkaptuk az új,

pontos, számszerű igénylést. Ellenőrző látogatásomnak tulajdonképpen az volt a főcélja, hogy a vállalatot pénzelő bankom érdekeit összhangba hozva a hadsereg részére történő szállításokkal, új, egységes és felfokozott kitermelési tervet állítsak össze. A nyers tervezet iratai és számszerű kiszámításai elő voltak készítve számomra és ott feküdtek az asztalon az erdőterület pontos térképei is.

De engem most, hogy éhségemet lecsillapítottam és fáradt tagjaimat kényelmesen kinyujtva hátradőltem támlászekemben, mindezeknél jobban érdekelt a különös környezet, amelyre egyáltalában nem voltam elkészülve. Budapesten tréfásan ugyan megemlítették előttem, hogy nem lesz semmi panaszom a «szállásom»-ra, de arra, hogy ilyen várszerű kastélyban lesz rezidenciám, mégsem számítottam. Nem leplezve kíváncsiságomat, kutatva jártattam végig szememet a bolthajtásos terem falain. Az egyik oldalon impozáns kő-kandallóban már tüzet raktak és kékes lánggal izzó hatalmas fenyőhasábok kellemes langyos meleget terjesztettek az ódon helyiségben. A falakon pedig olajfestmények körvonalait vehettem ki néhány agancs és vadásztrófea társaságában.

— Valóságos várkastély ez — fordítottam át hirtelen a beszélgetés témáját.

— Az is. Valamikor az Illésfalvy grófok kezdték építeni. Az ő idejükből származik a középső traktus — válaszolta Schultze intéző.

— Hiszen akkor a tizenhatodik századból valónak kell lennie — csodálkoztam. Mert belső szégyenkezéssel beismerhettem magam előtt, hogy sohasem hallottam, hogy ezen a vidéken, ebből a korból való, ilyen ép állapotban levő kastély van.

— Azt mondják, valóban több mint háromszáz éves. Nem érdeklődtem eddig a részletek iránt, de úgy tudom, hogy teljesen elhanyagolt állapotban volt már, mikor a múlt század elején új gazdája restauráltatta. A második emeleti részt meg az oldalszárnyakat is akkor építették hozzá . . . Aztán kihalt ez a család is, mint hajdan az Illésfalvy grófoké, és egy gazdag bécsi gyáros vette meg.

— És a bank hogyan jutott hozzá?

— Akkor még nem voltam itt, de ezt már pontosan tudom. Mikor a múlt évben az első orosz betörés volt, a gyáros hirtelen eladta a mieinkkel szomszédos erdeit és a kastélyt is nagyjából kiürítette. Egyideig megint üresen állt az épület. Tavasszal azután ezt is átvettük tőle. De mi csak néhány hete lakunk benne.

— Kényelmes szállás. Lehet vagy harminc szoba benne.

— Igen, de jórészt használhatatlan állapotban. A második emelet jelenleg teljesen lakhatatlan. A tető ugyanis egészen el van korhadva. A földszinti helyiségekben meg még nagyobb a hiba. A tavasszal kellemetlen látogató járt itt. Május elején lehetett, hogy hirtelen kiöntött a Rudnanska. A gőzerővel folyó erdőirtások következtében egészen kilépett medréből és közvetlenül a kastély faláig ellepett mindent. Áradása előntötte a földszinti helyiségeket. Azóta azok is használhatatlan állapotban vannak. Sok pénz kellene a rendbehozatalukhoz.

Míg Schultze úr egy szuszra elhadarta mondanivalóját, társa egyre csendesebben ült helyén. Szempillái minduntalan lecsukódtak. Látszott, hogy halálosan álmos. Engem is szinte elemi erővel lepett meg a fáradtság. A kandallóban is kialvóban volt már a zsarátnok. Csak egy-egy izzó parázs világított. A petróleumlámpa egyre sötétebben pislogott. Felállottam.

— Ideje, hogy lepihenjünk — mondtam. — Holnap be kell járnom az egész telepet... Csak még a szobámat mutassák meg — tettem hozzá.

Két hatalmas terjedelmű bolthajtásos termen haladtunk keresztül, amelyekből a petróleumlámpa fényénél édeskeveset láttam. A harmadik helyiség kisebb méretű volt. Ez volt hálólhelyemül kiszemelve.

— A lámpát majd itt hagyom — mondta Schultze, gyertyát gyújtva.

Jó éjt kívántak. Bezáródott mögöttük az ajtó. Még hallottam, hogyan távolodnak lépéseik a szomszédos sötét termeken keresztül. Azután csend lett. Egyedül maradtam.

Most néztem csak alaposabban körül. Szobám is régi, évszázados bútorokkal volt berendezve. A főhelyet a nagy baldachinos ágy foglalta el. Oldalt meg két nagy, masszív,

sokfiókú szekrény állt. Itt is volt két régi olajfestmény a falon, mindkettő arckép. Erősen megfakult vásznukról csak körvonalakat lehetett felismerni. Mindegyik páncélos középkori vitézt ábrázolt, teljes harci fegyverzetben. Talán ez tette olyan barátságstalanná az egész helyiséget. De hozzájárulhatott a monumentális bútorokon kívül az ágyat és a két gótikus ablakot borító nehéz, sötét függöny és az egész szobának komor tónusa is. Valami különös, kellemetlen, dohos szag nehezedett rám. És sűrű, nyomasztó, szinte fojtogató csend . . .

Olyan nagy, olyan néma volt ez a csendesség körülöttem, hogy kintről be-behallatszott a Rudnanska bánatos, mormoló csobogása . . . Azután egy óra ütött valahol mély gordonkahangon a messzeségben. Előbb négyet, majd egyet . . .

Újra tagjaimra nehezült az egésznapos fáradtság lenyűgöző ereje. Petróleumlámpám is alig pislákolat már mellettem. Egyszerre minden átmenet nélkül elnyomott az álom . . .

Nem tudom, meddig alhattam. Hirtelen felriadtam. A lámpa már nem égett, úgy látszik, kifogyott belőle a petróleum. Gyufát meg elfelejtettem kikészíteni. Koromsötét volt körülöttem. És csend. Csak a Rudnanska mormolt méla csobogással odakint és a szél fütyörészett halkan a kandallóban.

Egyszerre felfigyeltem . . . Úgy hallottam, mintha halk lépések közeledtek volna a szomszéd szoba irányából. Nesztelen, szinte suhanó lépésekkel járkált valaki odaát . . . De az is lehet, hogy csak a szél zúgása volt . . .

Aztán újra elaludhattam. Mert amikor kinyitottam szememet, valahonnan derengő félhomály szűrődött be szobámba. Az előbb még zárva hagyott ajtó most nyitva állott és halk léptekkel közeledett onnan valaki. Most már nem volt képzelődés. A lépések egyre közelebb jöttek. . . és az ajtónyílás fényében élesen megvilágítva, karcsú, magas női alak jelent meg.

Karcsú termetére pompás rubinvörös bársony öltöny simult, nyakát finom ezüst-csipkés Medici-gallér keretezte. A beáradó világosságnál pontosan megfigyelhettem arcát is. Valami kimondhatatlan báj sugárzott kedves leányarcáról és égszínkéék szeméből. Aranyszőke hajkoronáját meg széles gyöngydíszes diadém ékesítette.

Megigézve, csaknem lélekzetemet visszafojtva figyeltem. És ekkor ő is észrevett, rám vetette kristálytisztaságú tekintetét. Merően nézett reám, majd jobbkezelével felém mutatott. Egyszer . . . még egyszer . . . Majd harmadszor is . . . Aztán egyszerre eltűnt, mintha a föld nyelte volna el.

Eltűnt, mint egy látomás, mint egy csodálatos álmokép. Mert annak kellett lennie, hiszen reggel az ajtót újra zárva találtam.

Mikor nyolc órakor Schultzeék bekopogtattak, első kérdésem ez volt hozzájuk :

— Van valaki nő a kastélyban?

Csodálkozva bámult rám.

— Dehogy, senki . . . azaz egy kis cselédleány, aki a durva munkáknál meg a mosogatásnál segít a szakácsnak.

Nem kérdezősködtem tovább, de egész nap nem ment ki fejemből a különös látogató. Nem tudtam elhinni, hogy csak álmokép volt. Ilyen élénk, ilyen csodálatosan valószínű látomás nem is lehetséges.

A nap gyorsan elmúlt, hiszen sok megtekinteni valóm volt. Az egész terepet természetesen be sem járhattuk, a rajeci telep megvizsgálását is másnapra kellett halasztani. A bricskával is lassabban tudtunk csak haladni, mert az éjszaka folyamán megenyhült az idő és a kétnapos hórég az utakon sűrű, vendégmarasztaló sárrá olvadt.

Délután öt órakor köd ereszkedett le a hegyekből és mire visszaérkeztünk szállásunkra, teljesen besötétedett. A nagy teremben, amelyben előző este vacsoráztunk, még nem gyújtottak be a kandallóba ; kellemetlenül nyirkos volt a levegő és ezért Schultze indítványára az ő szobájukba tértünk, hogy átnézzük a számadásokat. Úgy látszik, ez a nagy ebédlőterem volt a főépület közepe, mert ettől jobbfelé — Schultzeék szobája felé — haladva két ugyanolyan terem sorakozott, mint az én hálószobám irányában.

De ezek a termek nem voltak bebútorozva. Lépéseink zaját tompán verték vissza a kopár falak. Schultzeék szobája kellemes meglepetésemre teljes ellentétük volt. Az én hálószobámhoz hasonló nagyságú volt, de meglátszott rajta, hogy már hosszabb ideje laknak benne.

Ebben is ott álltak a fal mellett az ódon régi szekrények, de volt benne néhány mai bútor is. Egy íróasztal, iratszekrény, két összehajtható tábori ágy és az ablak előtt hosszúkás asztal néhány Thonet-székkal. A padlót meg futószőnyeg borította. A kandallónyílásba valamilyen kéménytoldó szerkezettel kis vaskályhát illesztettek. Ennek barátságos melege is lakályosabbá tette a helyiséget.

A hosszú asztal mellett foglaltunk helyet, — négyen — mert az egyik fűrésztelep főmérnökét is bevontam a mai tanácskozásba. Kiterítettük a térképeket és Schultze, hogy jobban áttekinthessük az egész nagy speciálkártyát, a lámpát az iratszekrényre helyezte.

Ebben a pillanatban, éppen én mondtam valamit — torkomon akadt a szó. Megdöbbenve taszítottam ki magam alól a széket . . .

A szemközti falon függő festményre meredt a tekintetem. Hatalmas életnagyságú arckép volt, dús aranyozású keretben és fiatal leánykát ábrázolt. Mindenről megfelejtkézve odasiettem. Nem volt érzékcsalódás. Ugyanazt a középkori viseletű nőt ábrázolta, — mint éjtszakai látomásom. Lámpafénynél még döbbenetesebb volt a hasonlóság. Tizennyolc-húsz év körüli karcsú termetű, szinte törekenyen finom nő volt. Hajlékony termetét ugyanolyan pompás rubinvörös bársony öltöny fedte, hófehér nyakára is ugyanaz a habszerű ezüstsipkés Medici-gallér simult. De főleg arcának jól megfigyelt vonásai oszlattak el minden kételkedést. Kimondhatatlanul bájos mosolya meg tiszta égszínkék szemei szinte élni látszottak. Isteni ihlettel megáldott művész lehetett, aki ilyen tökéletes élethűséggel örökítette meg.

— Önt is megbabonázta a kép? — hallottam mögöttem Schultze kérdését.

Úgy éreztem magamat, mint akit hirtelen ébresztenek fel mély, ópiumos kábulatából. Lassan megfordultam. Úgy kérdeztem halkán :

— Kit ábrázol?

— Bizonyosan valamelyik Illésfalvy grófkisasszonyt. Ott függött eddig az ebédlőben. De ez a gyerek valósággal beleszeretett. Azért hoztuk át ide a lakószobába.

A gyerek : a bicegő fiatalember volt. Ránéztem. Csillogó szemekkel, kipirultan állt helyén. Eddig jóformán észre sem vettem. Most valami titkos közösséget éreztem kettőnk köré fonódni.

Mikor vége volt a tanácskozásnak, mi ketten továbbra is ott maradtunk a szobában. Lámpával kezemben vizsgálgattam a festményt. Valami írást vagy feliratot szerettem volna kisillabizálni rajta. Sajnos, helyenként alaposan megviselte az idő. Aranyszőke hajfürtjei már egészen meg voltak fakulva a képen. De legjobban az alsó rész barnult meg. Ott, ahol arisztokratikusan finom kezei végződtek, valami sötét folt csúfította el a vásznat. Nedvesség érhetette. Annyit tudtam csak kivenni, hogy valamit tarthatott a kezében vagy a karján. Legalól — ahol a festő jelzésének és a feliratnak kellett lennie — hosszas vizsgálódás után aranyos betűk cirádáit fedeztem fel. Némi képzelőerővel ezt tudtam kibetűzni :

... ELIO ...

A vizsgálódásnak a vacsora vetett véget. Asztalbontás után pedig a másnapi munkaterv összeállítása foglalt el. Megint éjjel felé járt az idő, mikor szobámba visszavonulhattam.

Most tudtam csak zavartalanul átengedni magamat gondolataimnak. Újra és újra magam elé idéztem az éjszakai látomást. Kétkedő, talán túlzottan reális alaptermészetem ezúttal sehogy sem tudta magyarázatát adni az utolsó huszonnégy óra eseményeinek. Eleinte úgy iparkodtam megoldani élénk álmomat, hogy talán megérkezésem után áthaladtam azon a szobán, ahol a kép volt és akkor jóformán tudatom alatt fogadta be agyam az ábrázolt női alak körvonalait. Ez a tudat alatt bevésődött impresszió vetülhetett elém aztán egy élénk álomkép formájában. De ez a feltevésem csakhamar megdőlt. Kétséget kizáróan meggyőződhettem ugyanis arról, hogy abban a szobában az előző este nem jártam, azon nem is haladtam keresztül. Nem volt átjárás rajta. A képet pedig soha sehol sem láthattam.

Sokáig töprengtem magyarázatot keresve, mert hatá-

rozottan éreztem, hogy ezúttal — életemben először — valami különös, megmagyarázhatatlan történt velem. Mégis vannak hát dolgok, amelyeket nem lehet egyszerűen természettudományi magyarázattal megoldani? Rögtön eszembe jutottak a kadett szavai. Íme az én életembe is belelopakodott az emberi ésszel felfoghatatlan, természetfölötti ismeretlen . . .

Ahogy visszaidéztem a vörösbársonyruhás grófkisasszony alakját, valami az eszembe ötlött. Az egész jelenés mozdulatlan álomképszerűségében egy mozdulat ragadta meg akkor is különösen figyelmemet. Az, amikor merően reám nézve jobbkezével háromszor egymásután felém mutatott. Egyszer... még egyszer . . . majd harmadszor is. Ez a hármas intés olyan élénk, olyan döbbenetesen emberi volt . . . okvetlenül valami különös jelentőségének kellett lennie. Vajjon mit akarhatott mondani ezzel?

GESZTESI BALOGH GÁBOR.

KÖLTEMÉNYEK.

A költő.

Valami meglendíti lelkedet,
Mint fuvalom a kis harangvirágot :
Virág virágra hajladoz,
Falomb falombnak suttog, panaszol :
Én hallom mind e hangot
S szívem már úgy zúg, mint egy ős nagy erdő . . .

Te vagy a hang
S én visszhangod vagyok,
Te vagy az érzés, halkszavú,
S én hangerősítőd vagyok.
Azért vagyok,
Hogy szíved halk patakszavát
Százezrekével egybevetve
Zúgó folyammá hömpölyítsem ;
Azért vagyok,
Hogy könnyeidből tengerár legyek,
Halk sóhajodból harsogó vihar
És jajra döbbenő szivemből
A magas égre harsonázzam
A tiszaparti bánatot . . .

Olykor csak magamért vagyok
S nem is tudom,
Hogy titkokat sugok füledbe,
A magad titkait, ,
Hogy éléd tartom lelkem tiszta tükrét
S te belenézel
És megismered benne magadat ;
Nem is tudom,

Hogy szíved nyelvetlen harangját
 Megütögetem egy-egy szál virággal
 S te ámulón és boldogan
 Hallgatod tenszived zenéjét . . .

Ó, én csak magamról beszélek,
 A magam titkait zenélem,
 És lelkeden csak úgy suhanok át,
 Mint esti szél a falevélen ; —
 Csak elsohajtom enmagamnak,
 Hogy mért oly szép a nyári erdő,
 S a magas ég, ha csillagos,
 És mért oly ríkató a nóta,
 Ha hegedűből áradoz, —
 Csak elsohajtom enmagamnak,
 Hogy csupa ámulás az élet,
 Azért oly csodaszép,
 S hogy csupa elmúlás az élet,
 Azért oly szomorú . . .

Ó, én csak magamról beszélek,
 A magam titkait zenélem
 S te hallgatod, csak hallgatod
 S míg lelked rajtam andalog,
 Egyszerre ráismersz magadra
 És felsohajtasz meghatottan :
 Ez én vagyok, — ez én vagyok . . .

A nagy ütés.

Csak hittel kell fölnézni rá
 És Istenembert látni benne :
 Krisztus leszáll a bús keresztről,
 Mert ő a sírók segedelme ;
 Szelíd szemével sugarazza

Kétségek zordon vadonát
 És kézenfog és átvezet
 Szédítő szakadék felett
 Keskenyke deszkahídon át . . .

S jaj, Krisztus egyszer későn jött elém,
 S jaj, nagyot estem akkor, én szegény!
 Fölöttem : felhős barna ég,
 Alattam : nagymély szakadék, —
 Egy nagy ütés ért hirtelen
 S éreztem akkor : az ütestől
 Egész világom összeroppan . . .

Mire Krisztus jött : szívemet
 És szívemben a haza képét
 Úgy szedte össze — darabokban . . .

Hogy igazságunk gyávaságba fült . . .

Hogy igazságunk gyávaságba fült
 S Isten, utálva bűneinket,
 Levette rólunk jobbkezét :
 Az Ipolyhídra állt az ördög
 És kacagott és rámvigyorgott.

A túlsó parton a hegyormok
 Oly szomorún, oly szemrehányón,
 Oly vádló némasággal álltak :
 Szívemből akkor jajra csordult
 A szégyen és a bánat, —
 És sírni, sírni, sírni kezdtem,
 Ahogy nem sírt tán senki még, —
 Nagy, meddő búval úgy sirattalak,
 Szép szülőföldem, Felvidék!

És néztem aztán dél felé,
 És fölzokogtam : Délvidék . . .

És mentem napkelet felé :
A Királyhágón állt az ördög
És kacagott és rámvigyorgott,
S jaj! kard se villant, ágyuszó se dörgött ;
Moghunyázkodtak a hegyormok
És szétterült a szennyes ár . . .
Én Istenem, én Istenem,
Akkor halálos porba vertél, —
S én már csak hörgőn mondtam akkor : Erdély . . .

SAJÓ SÁNDOR.

A LEGÚJABB KOR VILÁGTÖRTÉNETE.¹

A történetírás feladata lévén, hogy megörökítse a világ színpadán szerephez jutott embercsoportoknak, népeknek (nemzeteknek) és ezek kebelében az uralkodó-családoknak, a különböző pártoknak, társadalmi (gazdasági) rétegeknek, vallásfelekezeteknek, szellemi irányoknak és így tovább a politikai hatalomért, területekért, gazdasági előnyökért, avagy a szabadságért stb. stb. a békés versengés, de gyakran a háború eszközeivel is szakadatlanul folyó küzdelmeit, ahhoz, hogy egy bizonyos kor eseményeit helyesen megítélhessük, vezető eszméit megállapíthassuk és a beállott változásokat kellően értékelhessük, egyfelől bizonyos időbeli távolságra (történeti távlat) van szükség, másfelől pedig arra, hogy az illető korszak mint lezárt egész álljon mögöttünk.

Nem véletlen, hogy a legtöbb korszaknak egy-egy nagy háború a kezdő- és a végpontja. Míg ugyanis béke idején általában a magasabb erkölcsi felfogás, egészséges családi élet, nagyobb szaporodás, szorgalom, tudás, műveltség, a gazdasági és társadalmi viszonyokkal s a szomszéd népek helyzetével, törekvéseivel számoló okos bel- és külpolitika visznek előre egy-egy nemzetet a boldogulás útján, addig a háborúban a küzdő felek összes erkölcsi, szellemi, gazdasági, politikai képességei és férfias ereje együtt döntik el a végső eredményt. E vonatkozásainál fogva válik az embertől a legnagyobb testi és lelki erő kifejtést, az önfeláldozás legmagasabb fokát kívánó háború a történetírás leghatékonyabb megtermékenyítőjévé.

A világháború is — azonfelül, hogy az emberiségnek eddig át-szenvedett legborzalmasabb élménye — egyúttal minden időkre szóló határkő az egyetemes történetben. Szörnyű vér- és vagyonszűntetéséből fakadt az a gyűlölködő szellem, mely újra rajzolta Európa politikai térképét és ezzel a kiengesztelődés és újjáépítés

¹ Balla Antal: *A legújabb kor világtörténete. Az utolsó hatvan esztendő világpolitikai eseményei.* Budapest (Kir. magyar egyetemi ny.), 1932. 363. l.

helyett újabb megpróbáltatások felé sodorja immár nemcsak a háborúban résztvett nemzeteket, hanem a semlegesen maradt országok népeit is. Nem csoda tehát, hogy ámbár a történeti távlat hiányzik is még és számos fontos bizalmas okmány talán csak évtizedek múlva kerül napvilágra, többet írtak eddig is a világháborúról, mint a XIX. század valamennyi háborújáról együtt.

I.

A világháborúnak máig nyomdafestéket látott magyar irodalmában komoly, maradandó becsű, a hasonló külföldi művek között is számot tevő munka Balla Antalnak, a jótollú publicistának és történétírónak évek hosszú során át végzett gondos anyaggyűjtés alapján készült kötete az utolsó hatvan év világtörténeti eseményeiről.

Mielőtt tulajdonképeni feladatához fogna, bevezetésül biztos kézzel rajzolja meg azokat a mozgató erőket, szellemi, politikai és gazdasági áramlatokat, elsősorban a liberalizmust és nacionalizmust, melyek hatása alatt alakult ki a XIX. század hetedik évtizedéig Európa politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális életrendje.

1871-gyel indul meg a négy részre osztott munka. Az elsőben *Az imperializmus kora* nem épen találó cím alatt — mert az ókortól (pl. perzsa, pún, római) napjainkig (pl. francia, cseh, szerb, oláh) volt és van imperializmus — az 1871-től 1900-ig terjedő három évtizednek az 1871—1878, az 1878—1894 és az 1894—1900 évesorok szerint kitűnően összeválogatott eseményeit vázolja országonként, kiegészítve a századforduló általános politikai és gazdasági fejlődésének eszményeiről, irányairól és eredményeiről adott ügyes összefoglalással.

A második részben az 1900-tól 1914-ig lefolyt 14 év történetét ismerteti *A világháború előzményei* címmel, szintén négy fejezetre tagolva. Az elsőben azokról az eseményekről nyújt világos áttekintést, melyek részint a Vilmos német császár túltengő önértéztől áthatott nyilatkozatai, de még inkább a nagynémet gazdasági és politikai terjeszkedési törekvések nyomán támadt féltékenység folytán Németországot lassanként elszigetelt helyzetbe juttatták. A második tömören beszámol Japánnak a XIX. század utolsó négy évtizedében bekövetkezett bámulatos fejlődéséről, melynek eredményeként az 1904/5. évi háborúban az oroszokon tengeren és szárazföldön aratott döntő győzelmével a világ nyolcadik nagyhatalmává emelkedett fel. Viszont Oroszország, a vérbe fojtott forradalmak s a felemás alkotmányos engedmények és a világháború kitérésével félbemaradt föld-

reform hazája, megérett arra, hogy egy újabb elvesztett háború esetére az addig lekötött forradalmi erők áldozata legyen. Majd sorra vonultatja fel a marokkói válságot az algécirasi konferenciával, melyen először derült ki Németország és a monarchia külpolitikai elszigeteltsége, a Vilmos császár kezdeményezésére II. Miklós cárral kötött, de a világ szerencsétlenségére életbe nem lépett björköi egyezményt, a németellenes angol liberális párt 1905. évi nagy választási győzelmét, mely után 1907 aug. 30-án Grey, a szlávbarát külügyminiszter megkötötte az egyezményt Oroszországgal a két világhatalom ázsiai érdekköreire nézve. Ezzel formásképpen is megalakult a hármasság, mely teljesült Németország bekerítése, mely államnak egyébként kiváló, de Bismarcknak nyomába se lépő kancellárja: Bülow még a Vilmos császár szerencsés külpolitikai ötleteit, kezdeményezéseit sem tudta felhasználni. A harmadik fejezetben a volt monarchia és a Balkán történetének 14 évét olvassuk. Ausztriában minden nép kiszakadni készül az állami kötelekből. Magyarországon a végletekig kiélezett közjogi harc teszi lehetetlenné az egységes belső front kialakulását, az egyre súlyosbodó társadalmi, gazdasági problémák és a Bécsből, de a határokon túlról is szított nemzetiségi kérdés megoldását. Igen jó jellemzést ad Ferenc Ferdinándról, a koalíciós kormányról, a nagyszerb törekvésekről s az annexiók válságáról. Végül a negyedik fejezetben a béke utolsó öt évének eseményeit tárgyalja. Nagyjelentőségű fordulatok és egyre újabb válságok kergetik egymást. Marokkó fővárosának francia megszállása, Olaszország tripoliszi hadjárata s a balkáni háború jelzik, hogy Európa végzete közeledik s hogy Törökország feldarabolása után Európa utolsó, dinasztikus elv alapján berendezett állama: az osztrák-magyar monarchia kerül sorra, mihelyt Oroszországnak Konstantinápoly és a tengerszorosok meghódítására, Franciaországnak Elzász-Lotharingia visszafoglalására irányult törekvései és Angliának Németország gazdasági és tengeri terjeszkedésétől fűtött ideges féltékenysége egységes terv szerint keresik a leszármolást a magukra maradt német és osztrák-magyar szövetségekkel.

A munka harmadik részében, ugyancsak négy fejezetre osztva, a világháborút írja meg a szerző. Az első fejezetben a világháború közvetett és közvetlen okait állítja össze s a felelősség kérdését tisztázza higgadt, komoly tárgyilagossággal. A második és harmadik fejezetben a világháború katonai és politikai történetéről ad, tömörsége mellett is igen jó, világos áttekintést 1916 végéig, illetőleg az összeomlásig. A negyedikben pedig a béketárgyalásoknak meglehetősen bonyolult menetét s a békediktátumokat ismerteti, a döntő szerepet játszott államférfiak kitűnő jellemzésével.

A mű utolsó (negyedik) része három fejezetben a világháború után francia hegemonia alá került, gazdaságilag és pénzügyileg tönkrement s politikailag a fél- és egész diktatúra eszközeivel kormányzott Európának, valamint az Európából úgyszólván kiszorult Törökországnak, Kínának és az Amerikai Egyesült-Államoknak helyzetét vázolja. Méltán állapítja meg zárófejezetéseiben, hogy «még soha egy nemzedék, soha egy korszak sem állott olyan bonyolult, súlyos, nagy feladatok előtt, mint a mostani».

Mint e rövid vázlat is mutatja, a szerző hatalmas feladatra vállalkozott, de ehhez hozzá kell tennünk, hogy munkáját nagy gondal, lelkiismeretességgel és tárgyilagossággal végezte. Jelenkori történetről lévén azonban szó, mikor még számos esemény okaival, rugóival nem vagyunk tisztában, természetesen nem mondhatjuk, hogy egyes megállapításait újabb kutatások nem fogják módosítani vagy megdönteni. Ezt a kockázatot senki sem kerülheti el, aki nem egészen kitaposott ösvényeken vezet végig olvasóit, kik nem várhatják meg, míg esetleg egy fél-évszázad múlva a levéltárakban ma még féltve őrzött titkos megállapodásokról, bizalmas följegyzésekről is lehull a zár.

II.

A műre vonatkozó kritikai észrevételeinket két csoportba foglaljuk. Először azokat a tényállításait vesszük vizsgálat alá, melyekkel nem értünk egyet, előre bocsátván, hogy megjegyzéseink nagy része a magyar történettel van kapcsolatban.

Mindenekelőtt nem osztjuk álláspontját a kiegyezés megítélésében. «A monarchia két fele — írja — voltaképen az uralkodó kegyéből kapott alkotmányt. Mi hivatkoztunk az ősi magyar alkotmányra, pedig az uralkodó jóvoltából kaptunk alkotmányt, melyet az tetszése szerint visszavonhatott» (33. l.). Továbbá «a tragédia, melyet Kossuth előre látott, nem a kiegyezés ténye miatt, hanem azért következett be, mert a világháború előtti nemzedék nem látott a jövőbe és a kiegyezést, melyet maga Deák is ideiglenes megoldásnak tekintett, tovább nem fejlesztette» (34. l.). Nézetünk szerint a tárgyi igazság az, hogy a kiegyezésben mindkét fél engedni volt kénytelen: Deák a tiszta személyes únióból, Ferenc József a valóságos reális únióból, mely követelésük mellett 1861-ben még rendületlenül kitartottak, de ez a kölcsönös engedékenység nem jelentette azt, hogy nemzetünk az uralkodó jóvoltából kapta volna alkotmányát, csak azért, mert az 1867: XII. tc. az egyik napról a másikra készült 1848: III. tc. 13. §-ának a közös ügyekre vonatkozó hevenyészett rendelkezését

részletes, szabatos, a tényleges hatalmi viszonyoknak megfelelő intézkedésekkel pótolta. Azt is tudjuk, hogy a Habsburg-családból származott uralkodóink szívesen túltették magukat az alkotmány korlátain, de azért nem állíthatjuk, hogy királyaink adták és vonták vissza alkotmányunkat.

A kiegyezés fejlesztése szempontjából pedig az volt a baj, hogy amikor az Európa-szerte győzelmes nemzeti eszme az európai Törökország után kikezdte a dinasztikus elv utolsó fellelőjét: a habsburgi kettős monarchiát is, amikor tehát a magyarságnak is sürgősen ki kellett volna építenie a maga faji fennhatóságát biztosító gazdasági, társadalmi, egyházi és művelődési berendezkedéseit, amire egyébként a nagyhatalmi állás a nemzetiségek elnyomása nélkül megadta volna a legmesszebbmenő lehetőségeket, ezt a drága időt s politikai, gazdasági, társadalmi erejét és képességeit az egymás közt vívott és a Béccsel folytatott közjogi harcokra pazarolta, amivel okot és alkalmat adott arra, hogy Bécs, mint régebben is nem egyszer tette, nagyhatalmiságának biztosítékait vele szemben ismét a nemzetiségekben keresse. Csak természetes, hogy a magyarságnak ez a belső harca és Bécs rövidlátó politikája kedvezően hatott a nemzetiségek és a határokon túl kevéssel előbb török fennhatóság alól önálló állami létre emelkedett oláh és szerb királyságok önérzetének és étvágyának megnövekedésére. E közjogi harcok nélkül, mint azt a csehek példája is tanúsítja, önként következett volna be az az állapot, melyet a szerző a fejlődés természetes útjának nevez, t. i., hogy «Ausztria átalakuljon föderatív állammá, Magyarországot pedig perszonális unió kapcsolja Ausztriához» (35. l.).

Másként ítéljük meg Tisza Kálmánt és Wekerlét is. Előbbiről adminisztratív és pártvezéri képességeinek elismerése mellett úgy vélekedik, hogy «nem volt nagy tehetség» (37. l.) és «első sorban bürokratikus volt» (38. l.), aki 15 év alatt vagy 7000 hivatalt kreált (u. o.). (Ez utóbbi állításnál szívesen láttuk volna a hiteles forrásra való hivatkozást, mert 7000 hivatal legalább 30,000 alkalmazottat — tisztviselőt és szolgát — jelent, már pedig ily mérvű létszámszaporítás megállapítására az 1874. és 1890. évi hivatali címtárak és költségvetések összehasonlítása nem ad alapot.) Viszont Wekerléről azt vallja, hogy «Andrássy Gyula mellett az egész szabadelvű időszak legnagyobb szabású államférfia . . . Remekül tudott bánni az emberekkel s kétségtelenül voltak diplomata-tulajdonai» (68. l.).

Wekerle kitűnő pénzügyi szaktudását mindenkinek el kell ismernie, de pl. az aranyváltóra való áttérést meg sem kísérelhette volna, ha Tisza kormányzása nem építi meg hozzá az alapot a kiegye-

zésnek és az ország belső rendjének megszilárdításával. Más szóval Tisza nagyobb építő államférfíúi munkát végzett, mint Wekerle, ki utóbb két ízben vállalt miniszterelnöksége alatt is a fölmerült nehézségek céltudatos megoldása helyett szívesebben alkalmazta a kényelmes halogatásnak vagy a lényeg megkerülésének taktikáját. Tisza Kálmán a *salus rei publicae* elvére való hivatkozással elfogatta az ország területi épsége ellen aknamunkát folytató Miletics Szvetozár képviselőt, de megfigyeltette az összeesküvés gyanúja alá került Helfy Ignácot is. Wekerle ellenben tétlenül nézte gr. Károlyi Mihály igazgatását akkor is, mikor erre Tisza István a Ház nyílt ülésén figyelmeztette, amint a «nemzeti tanács» ellen sem járt el, bár az ügyesség kellő időben megtette javaslatát. De Bosznia annexiója kérdésében sem láttuk nála az igazi államférfíúi előrelátást. Ami pedig az emberekkel bánni tudást illeti, Tisza Kálmán nagyszerű emberismerettel megteremtette és fenntartotta a szabadelvű pártot, amelynek számos hibája mellett jelentős érdemei is voltak. Wekerle ellenben nem volt pártvezér s azonkívül könnyen tett és szívesen elfelejtett ígéretei sem váltak népszerűsége javára.

A német-orosz viszony megromlásának és a francia-orosz közeledésnek okairól azt mondja a szerző, hogy azokat «biztosan nem tudjuk . . . , ezt is olyan körülmények hozták magukkal, . . . amelyek az emberi akaraton kívül állanak» (71. l.).

Kétségtelenül vannak nagyjelentőségű történeti események, melyek az emberi akarattól független okokból következnek be. A francia-orosz közeledés azonban nem tartozik az ilyen események közé. Mellőzve itt a részleteket, a Bismarck lángesze és acélos akarata által megteremtett német császárság a Dánia, az Ausztria és Franciaország ellen viselt győzelmes háborúk tüzeiben született meg. A fegyverrel kivívott eredményeket, köztük első sorban a kontinens vezérhatalmi állását Bismarck csodálatraméltó diplomáciai ügyességgel igyekezett biztosítani. Így vonta szövetségi rendszerébe Andrassy megértő közreműködésével a kiegyezésben kettős monarchiává alakult habsburgi birodalmat (1879) és Olaszországot (1882), sőt sikerült neki a «három császár-egyezmény» (1881 és 1884), majd a «viszontbiztosító egyezmény» (1887) megkötése révén meleg baráti viszonyt létesítenie és fenntartania Oroszországgal is, noha ezt a nagyhatalmat az 1878 márciusában San Stefanóban kicsikart s a Balkán fölötti hegemoniát és Konstantinápoly megszerzésének lehetőségét jelentő békefeltételek minden előnyétől elütötte a berlini kongresszus. Jól tudta ugyanis Bismarck, hogy Európa békéje csak addig nyugszik szilárd alapokon, míg Európa két nagy elégületlenje: a revanche vágyától fűtött

Franciaország és a Dardanellák birtokára áhítózó Oroszország össze nem fognak.

Az orosz politika céljaira, hátsó gondolatára jellemző volt, hogy ugyanazon a napon (1887 június 18), mikor Berlinben gr. Bismarck Herbert külügyi államtitkár és gr. Suvaloff Pál orosz nagykövet aláírták az oroszok Balkánon szerzett történeti jogainak elismerését tartalmazó, három évre kötött viszontbiztosítási szerződést,¹ tett Suvaloff Bismarck Herbertnek ajánlatot arra, hogy az osztrák-magyar birodalom osztassék fel Német- és Oroszországok között, melyet Bismarck Herbert azzal hárított el, hogy Németországnak úgyis sok a katolikus német alattvalója és ezért nem kívánatos ezek számát az osztrák németekkel gyarapítani.² Ebből az ajánlatból és Boulanger francia tábornok szerepléséből, kit háborúra uszítása tett a tömegek előtt népszerűvé, joggal következtette Bismarck, hogy a franciák és oroszok nyomban összefognak, nihielyt Németország elmulasztja a viszontbiztosítási szerződés megújítását. E föltevésében csak megerősíthette őt báró Jomini orosz külügyi tisztviselőnek 1888 július 13-án gr. Pourtalès német diplomáciai ügyvivő előtt tett e nyilatkozata is: «Annyi méreganyag gyűlt már össze Ausztria ellen, hogy az orosz-osztrák háború ma már alig kerülhető el. Borzalmas háború lesz ez, élet-halálharc.»³

Bismarck elbocsátásával (1890 márc.) elmaradt a három hónappal utóbb lejárt viszontbiztosítási szerződés megújítása. Ezzel elhárult a francia-orosz szövetség útjából az utolsó akadály. Most már az orosz politika balkáni törekvéseinek megvalósulását épúgy a német hegemónia bukásától várta, mint Franciaország elvesztett tartományainak visszaszerzését. Így jött létre (1892 aug.) a francia-orosz katonai egyezmény, majd (1894 jan.) a francia-orosz szövetségi szerződés. Ez időponttól kezdve Európa sorsának alakulása attól függött, hogy Anglia melyik szövetség: a hármás, vagy a kettős mellé fog állani. A Bismarck utáni német diplomácia tehetetlensége sorra elszalasztja az angol közeledési kísérleteket, sőt az angol érdekekbe ütköző keleti politikájával és flottaprogrammjával ellenségévé teszi ezt a világhatalmat is. Valóban csak a Ferenc József szövetségi hűségén múlt, hogy VII. Eduárd angol királynak nem sikerült bevonnia a kettős

¹ *Grosse Politik.* V. köt. 253. l.

² u. o. 66., 67. l.

³ *Grosse Politik.* VI. köt. 316. l. Valószínűleg e bizalmasan megtudott nyilatkozat hatása alatt mondta el Tisza István 1889 jan. 14-i híres beszédét.

monarchiát is a Németországot körülzáró gyűrűbe. Vajjon mi történt volna, ha Ferenc József elfogadja a VII. Eduárd ajánlatát : elmarad-e a világháború, vagy Németország szövetségre lép Oroszországgal Ausztria-Magyarország felosztására, az olyan kérdés, melyre választ nem tudunk adni, legfőlebb sejtjük, hogy a végső szükségben Németország elővette volna Suvaloff tervét.

Ferenc József ragaszkodása a három évtizedes szövetséghez Angliát lassan a kettős monarchia ellen is fordítja, melynek fennmaradása hosszú időn át vezérgondolata volt az angol kontinentális politikának. Publicistáik (Wickham Stead a *Times* hasábjain, Scotus Viator a sűrű egymásutánban megjelent kötetekben) fölfedezik a monarchia nemzetiségeit s mérgezett nyilaikat elsősorban a habsburgi birodalom legerősebb tartó oszlopa : a magyarság ellen irányítva, szemforgatással ajánlják a föderalisztikus államberendezkedést, mint az óhajtván várt szétesésnek első állomását, hogy így annál könnyebb legyen a teljesen körülzárt Németország térdre kényszerítése. Másfelől a már említett, 1907 augusztusában kötött angol-orosz egyezmény után feladja Anglia a Konstantinápoly és a tengerszorosok birtokára, illetőleg az európai Törökország területi épségére vonatkozó álláspontját is. Nem gördít többé akadályt a régi orosz törekvések útjába s megbocsát a királygyilkos Szerbiának is, mellyel annakidején a diplomáciai összeköttetést is megszakította.

Szükségesnek láttuk e kis kitérést azért, hogy annál rövidebbre foghassuk a Ferenc Ferdinánd politikájának megítélésében a szerzőtől eltérő álláspontunkat. A boldogtalan emléktű trónörökös ugyanis nemcsak a kettős monarchiának a népfajok szerint való föderalisztikus átszervezését akarta volna keresztülvinni, mint a szerző vallja (152. l.), hanem egyik bizalmasának : Kristóffy Józsefnek tanúsága¹ szerint szerette volna kiterjeszteni a habsburgi birodalom határait az Adriai-, Jóni-, Égei- és Fekete-tengerig. Természetesen ez a terve is csak fokozta Oroszországnak és egyes balkáni népeknek, köztük a szerbeknek féltékenységét, míg az oláhok ép e terv megvalósításától remélték a «minden oláhok» egy országban való egyesülését.

Más a véleményünk a nemzetiségi kérdéstről is. Szerinte az volt a baj, hogy a nemzetiségeket sem be nem olvastottuk, sem ki nem egyeztünk velük, s «a mindenkori kormányok azt hitték, hogy ezt a rendkívül súlyos, mindinkább elmérgesedő kérdést megoldhatják a közigazgatás primitív eszközeivel» (149. l.). Itt mindenekelőtt meg

¹ *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja.* Budapest, 1927. 426. l.

kell jegyeznünk, hogy Nyugateurópában a nagy beolvadások kora a XVIII. századdal lejárt s a napoleoni háborúk óta fölébredt nemzeti (nemzetiségi) öntudat lassankint Közép- és Keleteurópában is lehetlenné tette, hogy Angol-, Francia-, Német- és Olaszországok népei egybeolvadásának példájára az osztrák örökös tartományoktól keletre fekvő, kevert népű területeken is egységes nemzeti államok jöjjenek létre. Az Egyesült-Államokra azért nem lehet hivatkozni, mert — a beolvasztásra teljességgel alkalmatlan színes fajokról nem is szólva — valójában csak azoknak a népszórványoknak második nemzedéke olvadt be véglegesen, melyek saját értelmiségi vezetők nélkül s az óhazai újabb bevándorlók csapataitól nem gyarapítva, az angol nyelv tudásától és az amerikai szokások elsajátításától remélték kedvező gazdasági elhelyezkedésüket. Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy a XIX. század óta a nemzeti eszme diadala folytán úgyszólván minden művelt, sőt alig művelt államban érvényesülni igyekszik a korábbi vallási egységre való törekvés után a nyelvi egységre való törekvés politikája. Megtaláljuk ezt Franciaországban (Bretagne, Provence) épúgy, mint Németországban (Pózen) vagy akár Romániában (moldvai csángók), bár a nagy ipari központok kivételével általában nem sok sikerrel. Csak természetes, hogy a nemzetiségekkel való megegyezés politikája mellett nálunk is akadtak képviselői, ha nem is épen a kíméletlen beolvasztás, de legalább az erősebb kéz elvének. Eredményre azonban egyik irány sem vezethetett. Utóbbinak útjában állott nemzetiségeink vallási és iskolai önkormányzata és az országhatárokon túl, önálló államszervezetben élt fajtestvéreiktől is ébrentartott faji öntudata. A megegyezésre törekvés sikerét pedig megakadályozta az a körülmény, hogy Bécs és a német diplomácia is épúgy a nemzetiségeknek fogta pártját, mint a monarchia feldarabolási tervének szolgálatában állott külföldi agitáció.

Némileg másként ítéljük meg a szerb vámháborút is, melyről szerző szerint nem tudjuk, «kiknek akart inkább kedvezni» és «milyen körből származott» (157. l.). Bár az ügy minden részletét még nem látjuk tisztán és így a végleges ítélet elhamarkodott volna, mégis — úgy hisszük — nem járunk messze az igazságtól, mikor megállapítjuk, hogy a volt monarchia az 1906 márciusáig érvényes szerb kereskedelmi szerződést elsősorban azért nem újította meg, mert ép márc. 1-én lépett hatályba a Németbirodalommal kötött kereskedelmi szerződés. Ez pedig a század elejétől Anglia kivételével egész Nyugateurópában tért hódító védvamos irányzat szellemében készült, 1902 decemberi német vámtarifa alapján jött létre, amely megnehezítette Németországba az agrártermékek bevitelét. Természetesen ehhez

képest a volt monarchiának korlátoznia kellett a balkáni behozatalt. A második ok az volt, hogy az egyre erősödő nagyszerb izgatás miatt a közös külügyminisztérium nyomást is akart egyúttal gyakorolni Szerbiára, amely a volt monarchia ellen akkoriban kötött Bulgáriával vámúniót. Nem hallgathatjuk el a harmadik okot sem: az osztrák-cseh nagyipar fel akarta használni az alkalmat arra, hogy a magyar agrárérdekek védelmének örve alatt kierőszakolja Szerbia ágyúinak a Skoda-műveknél való megrendelését. Fontosnak tartottuk ez ok kiemelését azért, mert az osztrák publicisztika szívesen varrja a felelőséget a vámháborúért Magyarország nyakába.

Még röviden az annexió kérdésében elfoglalt és a szerzőével ellentétes álláspontunkra kell rámutatnunk. Szerinte nem tudjuk biztosan, kinek gondolata volt az annexió. A lényeg az, hogy Aehrenthal külügyminiszter itt a Ferenc József akaratát hajtotta végre (158. l.). Elismerjük, hogy az ötlethez nem volt nehéz megnyerni a Ferenc József hozzájárulását. Maga a gondolat azonban kétségtelenül Aehrenthaltól — akit Ferenc Ferdinánd akaratára juttatott a külügyminiszteri székbe, abban a reményben, hogy sikerülni fog neki a három császár szövetség új életrekelése — származott, és aki 1907 telén meglepte a világot a szandzsák vasút tervével. A vasút ugyan nem épült meg, de — amint Angyal Dávid is megállapítja *A boszniai válság története* c. kitűnő tanulmányában¹ — pusztán a terv fölvetése, tetézte Aehrenthal diplomáciai módszerével, azzal a súlyos következménnyel járt, hogy újabb zavaró mozzanatot vitt a lazuló olasz szövetségi viszonyba, Oroszországgal szemben meg épen annyira kiélezte a helyzetet, hogy Károly oláh király 1908 ápr. 4-én már háborús veszedelemtől tartott. Még szerencsétlenebb sakkhúzása volt Aehrenthalnak Bosznia annexiója. Erre ugyan az ifjú törökök mozgalmának kitörése szolgáltatott alkalmat, de noha a volt monarchiának saját érdekében minden áron óvnia kellett volna Törökország területi épségét, nemzetközi súlyát, a balkáni statusquo-t, mégis Aehrenthalnak kivitelében is helytelen annexiók politikája indította meg akaratlanul is Törökország ellen azt az akciót, mely megadta az ösztönzést Olaszország tripoliszi hadjáratához s a végső lökést a balkáni háborúhoz, utóbbin keresztül az európai Törökországnak csaknem teljes feldarabolásához, mely után a balkáni népeknek Oroszországtól is növelt étvágya egész természetesen fordult a nemzetiségei nagy tömegeinél fogva amúgyis törékeny habsburgi birodalom ellen.

¹ Bécsi magyar történeti intézet évkönyve I. évf. 352. l.

III.

A következőkben rámutatunk a mű apróbb — új kiadás esetén könnyen kijavítható tévedéseire. Így javításra szorulnak a 48. és 49. lapon Bulgáriára vonatkozó, egymásnak ellentmondó adatok. Helyreigazítandó az angol Fabian-society-ről szóló néhány állítás (60. l.). A társaság 1883/84-ben alakult. Nevét alapítói Fabius Cunctator-ról adták s így nem fordítható magyarra Fábían-társaságnak. Nem állítható az sem, hogy a Wekerle valutareformjával szemben Ausztriában a Knapp-féle papírpénz-elmélet kísértett (70. l.). Knapp ugyanis csak jó tíz évvel utóbb (1905) adta ki először *Staatliche Theorie des Geldes* c. művét, melyben a pénzt az államhatalom által megteremtett jogi intézménynek jelentette ki. Ellenben lehetséges, hogy ennek az elméletnek, mely az inflációs korszakban megbukott, volt hatása az osztrák kormány magatartására az 1910 után megindított készfizesési tárgyalások során. Továbbá Wekerle nem 1895 novemberében (80. l.), hanem 1895 jan. 14-én mondott le. Elírás, hogy az Egyesült-Államok a XIX. században az Atlanti-óceánig terjeszkedtek (a Csendes-óceán helyett) (79. l.), valamint az az adata is, hogy Szapáry lemondása után jött Bánffy (82. l.). Szapáryt ugyanis Wekerle követte a miniszterelnöki székben s utána jött Bánffy. Hohenzollern Károly nem 1860-ban, hanem 1866-ban került Oláhország trónjára, amely nem 1878-ban (83. l.), hanem 1881-ben lett királysággá. Obrenovics Sándor szerb királyt 1903 június 11-én és nem májusban gyilkolták le (84. l.). Kóburg Ferdinánd bulgár király nem osztrák-magyar, hanem magyar honvédhuszár tiszt volt megválasztatása előtt (85. l.). Félreértésre ad alkalmat az a szövegezése, hogy a mai Svájc 13 őskantonból alakult ki a XIX. században (92. l.). Ugyanis Svájcnak tulajdonképpen három őskantonja volt és már 1513-ban 13 kanton alkotta.

Ferenc Ferdinánd trónörököszt a király 1898 márc. 29-én nevezte ki a hadsereg fölé a maga helyetteséül. Nagyjából ez időtől számíthatjuk egyéniségének befolyását a bel- és külpolitikára. Ehhez képest javítandók tehát a mű 144., 147. és 152. lapjain róla olvasható adatok. Nem állja meg a helyét az a tétele, hogy «a dumai monarchia belső bajai . . . a társadalmi szervezetből adódtak, ezért mondott csődöt minden államférfiúi ügyesség és kísérlet, amely meggyógyításukra irányult» (145. l.). Szerintünk két főbaj volt: az egyik a monarchia nemzetiségi összetétele, a másik pedig a hagyományos bécsi politika, amely a XX. század küszöbén is ragaszkodott azokhoz a magyarellenes kormányzati elvekhez és eszközökhöz, melyek már 1848 és 1866 között is katasztrofális következményekkel jártak, a század

utolsó negyedében pedig egyenesen előkészítették a birodalom fel-darabolását. A nemzetiségek, népek elhelyezkedése adva volt, ezen tehát változtatni rövid úton (pl. nagy tömegeiknek kitelepitésével, illetőleg a szerbeknek visszatelepitésével Ószerbiába, ami még a berlini kongresszus előtt aligha ütközött volna leküzdhetetlen akadályokba) nem lehetett. De rendelkezésre állott a kormányzati politikának ezernyi más eszköze, melyeket századokon át alkalmazott ellenünk Bécs és eredményesen alkalmaznak kisebbségeikkel szemben ma az úgynevezett «tód»-államok. Az alapelvekre nézve félre nem ismerhető útmutatással szolgálhattak volna Bécsnek először az 1859. és 1866. évi elvesztett háborúk tanulságai, másodsor az ausztriai népek — köztük a nagynémetek pártja — nyílt elszakadási törekvései, harmadszor a németységnek állandó, szembeötlő térvesztése, és negyedszer az a tény, hogy a számban szépen gyarapodó magyar nemzet maradt jóformán egyetlen olyan alkotó eleme a kettős monarchiának, mely, ha egyes túlzói hangoztatták is a perszonális úniót, idegen kapcsolatokat nem keresett, de nem is kereshetett. Bécs azonban, amint egykor a Bourbonokról mondták, semmit sem tanult és semmit sem felejtett. És így a helyett, hogy a központi elhelyezkedésénél és katonai erényeinél, hűségénél fogva is erre egyedül hivatott magyar nemzetet tette volna meg az egész birodalom politikai tényezőjévé és támogatta volna boldogulását a hadseregben és a közös intézményeknél, valamint terjeszkedésében, melyre a városok gyorsütemű elmagyarosodása volt a legbiztatóbb jel, inkább gáncsot vetett neki, sőt összefogott ellene a nemzetiségekkel, ráadásul ezeken minden jelentéktelen vádját hangszóróként továbbítván a művelt világba, egyenesen gyűlöltté tette Nyugateurópában a magyar nevet. Így vált a nemzetiségeit favorizáló habsburgi birodalom, miután győzött — részben szintén az osztrák külpolitika hibájából — 1912—13-ban a Balkánon is a nemzeti eszme, európai anakroniz-mussá, mely önmagát ítélte szétdarabolódásra arra a pillanatra, mikor az egyetlen centripetális erő: a magyarság kiejti kezéből a maga sorsának intézését, ami valóban bekövetkezett gr. Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Linder Béla, Pogány József, Böhm Vilmos stb. uralomra jutásával. Itt még csak azt jegyezzük meg, hogy a magyarságnak vezérszerepe a kettős monarchiában volt alapja a Tisza István politikájának is. Méltó feladat lett volna hozzá! A szerző tétele tehát akként lenne megváltoztatandó, hogy a monarchia belső bajai nemzetiségi összetételéből adódtak.

További apróbb hibái: Széll 1899-ben nem Thunnal, hanem Körberrel kötötte meg soha életbe nem lépett megegyezését (148. l.),

Apponyi és Horánszky nem disszidensek voltak, hanem a nemzeti párt vezeterei (ú. o.), a chlopy-i hadiparancs szerzője nem Körber volt (150. l.), hanem értesülésünk szerint Marterer Ferdinánd vezérkari alvezredes, a katonai kabinetirodában Ferenc Ferdinánd egyik bizalmi embere. A képviselőházi rombolás nem 1904 dec. 18-án (151. l.), hanem 18-án történt. Nagyatádi Szabó István nem 1910-ben jelent meg először a törvényhozás termében (154. l.), hanem 1908 aug. 1-én történt megválasztatása után, ez év őszén. Első beszédét 1908 dec. 4-én mondta el. Berchtold volt közös külügyminiszterről a szerzőnek az a véleménye, hogy «intelligens politikus volt» (177. l.). Mi inkább a Tirpitz admirális megítélését valljuk, mely szerint «homlokáról a jelentéktelenség olvasható le».¹ A Romániával fennállott katonai meg egyezést nem 1912-ben (u. o.) újította meg a monarchia, hanem 1913 febr. 5-én, még pedig 1920 július 8-ig szóló hatállyal. Nem 1871-ben kezdődik az imperializmus korszaka (192. l.), mert — mint már említettük — megvolt az ókorban is. Bismarck imperializmusa pedig semmivel sem volt elviselhetlenebb, mint a Napoleoné. Nem felel meg a valóságnak, hogy Czernin, a bukaresti követ, nem is sejtette, mi készül 1916 aug.-ban Romániában (230. l.). A vörös könyvben számos jelentése bizonyítja, hogy az oláhok háborús törekvéseivel tisztában volt és ezekről pontos tájékoztatókat küldött. A mű 261. lapján Szerényire való hivatkozással írja, hogy a kormány rossz rendőri és információs szolgálata miatt Wekerle nem tudta, mi készül. Itt is tévedés van a dologban. Károlyi Mihály aknamunkájára felhívta Wekerle figyelmét Consten őrnagy, de a képviselőház nyílt ülésén is szóba hozta maga Tisza is, egyes lapok izgatásainak és a nemzeti tanács megalakulásának veszedelmeiről pedig a budapesti ügyészség vezetője személyesen és elég korán megtette jelentéseit. Tiszát nem az 1918 szept. 27-i koronatanács határozata alapján küldte IV. Károly Horvátországba és Boszniába (258. l.), mert Tisza már szept. 21-én Szerajevóban volt. Magyarországnak a trianoni békeparancs nem 30,000, hanem 35,000 katonát engedélyezett. Helyesbítésre szorú'nak a világháborút lezáró békeszerződések által megállapított bo'gár, görög és török határookra vonatkozó adatai is (279., 280. l.). A Fehér Ház lelke nem Friedrich István, hanem Csilléry András volt, aki a Peidl-kormány lemondását is kierőszakolta Wolkenberg jelenlegi rendőrfőfelügyelővel és a velük volt detektivekkel és rendőrökkel (320. l.). Csak erős túlzással mondható, hogy «az egyseges párt tagjai ... nagyrészt a hivatalnok-értelmiség köréből tobor-

¹ Tirpitz : *Erinnerungen*. 429. l.

zódtak (volt szolgabírók, alispánok s egyéb közalkalmazottak)» (325. l.), szép számmal lévén ugyanis közöttük ügyvédek és középbirto-
kosok is. Ugyanily túlzás az a megállapítása is, hogy «a történelmi
Magyarországon a világháború előtt csak 800,000 ember élhetett a
képviselőválasztás jogával» (ú. o.), mert 1910-ben 1.162,241 szavazó
volt az országban.

Végül helyesbítendőnek tartjuk azt a mondatát, mely szerint
az orosz bolsevizmus arra vezethető vissza, hogy «ebben a félcivilizált
országban nem alakultak ki az idők folyamán tiszta, világos erkölcsi
fogalmak ; nincs meg a jónak, a rossznak az a kikristályosodott for-
mája, melyet az európaiak a keresztyén egyházak erkölcsi fegyelmező
hatásának köszönhetnek» (336. l.). Igaz ugyan, hogy a görög keleti
egyház caesaropapismusa nem szabadságra és önkormányzatra, hanem
szolgai engedelmességre nevelte híveit, de azért pusztán csak ebből
annál kevésbé lehet levezetni a bolsevizmust, mert akkor mindenütt
jelentkezett volna, ahol görög keletiek nagyobb számban élnek.
Már pedig a görög keleti balkán-államokban nincs jobban elterjedve
a kommunizmus, mint Nyugateurópa ipari munkássága között, amely
a görög keleti vallást hírből sem ismeri. Másfelől a bolsevisták sorai-
ban is nem vérbeli oroszok, vagyis nem a görög keleti vallás hatása
alatt felnőttek játsszák a vezérszerepet. A bolsevizmust tehát egyedül
a pravoszláv orthodoxiából megmagyarázni nem lehet. Mögötte az
okok egész sorát állapíthatjuk meg, melyek ismét további okok követ-
kezményei. A legfontosabb közvetlen okok : maga az orosz lélek, a
cárok zsarnoki uralma, az igazi orosz középosztály gyöngesége, a
nagy tömegekhez viszonyítva, úgyszólván teljes hiánya, minek folytán
a cári család és a legfelsőbb társadalmi réteg kiirtása vagy elmenekü-
lése után az új zsarnokok játszva ültek a 150 millióra becsült orosz
nép nyakára ; a lehetetlenül rossz közigazgatás, a falu- és házközösség
évezredes intézményeiben felnőtt parasztság elnyomottsága, elmara-
dottsága. Röviden a bolsevizmus faji, politikai, társadalmi, gazdasági,
kulturális okok együttes következménye, de mint alkalmi ok ott volt
az elvesztett háború hallatlanul súlyos emberáldozatával s egyéb
megpróbáltatásaival, melyek nélkül a forradalom, legalább ilyen
méretben, talán ki sem robbant volna.

Sajtóhibák is akadnak, pl. Cercera (80. l.) Cervera helyett ; Kelet-
ruménia (80. l.) Keletrumélia helyett ; Lanthing (92. l.) Landthing
helyett ; Dany (127. l.) Dairen helyett ; Egripalántha (177. l.) Egri-
palánka helyett ; Turtakai (u. o.) Turtukai helyett.

Végül szívesen látnók egy új kiadásban a következő fontos moz-
zanatok rövid megemlézését : a 199. lapon, hogy Tisza az ultimátum

elküldése után is remélte a béke megőrzését; a 200. lapon, hogy Barnes amerikai tanár megállapítása¹ szerint az ultimátumra a választ a francia külügyminisztériumban fogalmazták meg; a 200—201. lapon, hogy a bolsevisták által közreadott orosz okmányok² szerint az orosz kormányt már 1913 novemberében foglalkoztatta Konstantinápoly és a tengerszorosok elfoglalása és hogy ez ügyben az 1914 márc. 3-án Szaszonow külügyminiszter elnöklété alatt tartott tanácskozás tisztában volt azzal, hogy a tengerszorosok ellen az akció európai háború nélkül nem képzelhető el; a 202. lapon, hogy míg Szerbia visszautasította az ultimátum követelését az osztrák-magyar hatóságoknak a nyomozásban való részvétele iránt, addig a monarchia mint nagyhatalom, illetőleg Magyarország az Obrenovics Mihály szerb fejedelem ellen Belgrád mellett 1868 június 10-én elkövetett gyilkos merénylet Magyarországra nyúló szálainak földerítésére készséggel lehetővé tette a szerb hatóságok számára a nyomozást; a 238. lapon, hogy Tisza is teljes erővel ellenezte a korlátlan búvárhajóharc megindítását; a 248. lapon, hogy Tisza volt az egyetlen államférfi, aki kezdettől fogva következetesen békére törekedett (1914 aug. 26-i levele) és aki 1915 decemberében a helyzetnek és a vezető német katonai körök háborús lelkületének bámulatatos megítélése alapján sürgette Ferenc Józsefet a béke előkészítésére; a 251. lapon kívánatosnak tartanók, hogy röviden említse meg Tisza bukását okaival és következményeivel együtt; a 279. lapon pedig, hogy Magyarország a Millerand-féle kísérőlevélben fogta a határkiigazítási ígéretekben is bízva, fogadta el a ráerőszakolt békeföltételeket. Legvégül szívesen látnánk a kötet végén részletesebb irodalmi felsorolást.

E bíráló megjegyzéseink után ismételtelen és nyomatékkal dicsérjük meg a történeti irodalmunkban úttörő munka tárgyi jelességeit: anyagának, adatainak gazdagságát, emelkedett szempontjait, tárgyilagosságra törekvését és külön megdicsérjük nyelvének tiszta, zamatos magyarságát.

NAGY MIKLÓS.

¹ Harry Elmer Barnes: *The verdict on war guilt as it stands in 1926.* c. cikke a *Kriegsschuldfrage* (Berliner Monatshefte) c. folyóirat 1926. ápr. számában.

² *Dokumente aus den russischen Geheimarchiven* etc. Berlin. 308. l. és köv.

SZEMLE.

Európa helyzete, értéke és szerepe az egykorú világban a háború előtt és után.

(Előadás a római Volta-kongresszuson.)

Midőn az olaszországi Kir. Akadémia megtisztelő meghívásának megfelelően ezen a kongresszuson szót emelek ahhoz a vitatételhez, amely Európa helyzetét a háború előtt és után tárgyalja, előre akarom bocsátani, hogy ezt a problémát főképp az európai szellemi kultúra szempontjából kívánom tárgyalni, megvilágítva azt a hatást, melyet erre a kultúrára a lezajlott világháború és az annak befejezéséül kötött békeszerződések gyakoroltak. Tudom, hogy fejtegetéseimmel elsősorban az olasz tudományos világhoz fordulok, s ez bátorságra ösztönöz, hogy teljesen őszinte legyek és elfogultság nélküli megértésre számítsak. Hivatkozhatom arra, hogy én a Nuova Antologia című folyóiratnak már 1922-i évfolyamában közzétett cikkemben annak a meggyőződésnek adtam kifejezést, hogy Olaszország az összes, a háborúban velünk szemben állott államok közt legkevésbé van áthatva attól az ellenséges érzülettől, amely nemzetközi kérdésekben az elfogulatlan ítéletet sokáig lehetetlenné tette. De ezenkívül szem előtt tartom azt is, hogy Olaszország, mint az európai modern civilizáció tulajdonképeni kútfeje, azzal a hivatással bír, hogy ennek a kultúrának a jövője felett őrködjék és azt netáni veszélyektől megóvni igyekezzenek.

Az elmúlt világháború közvetlen hatása az európai kultúrára csakis káros és romboló lehetett. Talán rombolóbb minden megelőző háborúénál, a hadviselés hossza, mélyreható és messze szétterjedő volta miatt. Annyi emberi élet pusztulása, annyi család romlása, a javak oly óriási tömegének megsemmisülése, nagy és dúsan megmívelt területek kopárrá változása, annyi műkincs romlása annál nagyobb kárt hozott az emberi művelődésre, minél nagyobb volt a háború után bekövetkezett általános elszegényedés, mely még a győztesekre is kiterjedt, melynek súlya alatt még most is nyögünk s amely a sok pusztulás helyrehozását rendkívüli mértékben megnehezítette.

Ezekhez az anyagi veszteségekhez, amelyek mindannyi szellemi

veszteséget is képviselnek, hozzá kell még sorolnunk azokat az akadályokat, amelyek a nagy összeütközés következtében előállottak és hosszú időre megakadályozták a kulturális munkát, s főképp az ellenséges nemzetek egymással való szellemi együttműködését. A háború ideje alatt a hadviselő nemzetek között minden szellemi érintkezés lehetetlenné vált. Már ez a körülmény maga az elveszett alkalmak sokaságával megmagyarázója számos veszteségnek. De még a háború után is a visszamaradt kölcsönös gyűlölködés és bizalmatlanság rendkívül megnehezítette az újraközeledést, s nem kevésbé nehéz maradt a nemzetekre nézve kipótolni azokat a hézagokat, amelyek szellemi munkájuk kölcsönös közlése tekintetében a szakadás hosszú ideje alatt létrejöttek.

Romhalmazt hagyva hátra, a háború végre befejeződött és a béke-értekezlet hozzáfogott az új Európa rendezéséhez. Hanem az európai kultúra szempontjából az az eljárási mód, melyet a győztes hatalmak a békeszerződések létrehozására választottak, a képzelhető legszerencsétlenebb volt. A legyőzötteket úgy tekintették, mint vádlottakat, akiket csak azért idéztek meg, hogy meghallják a rájuk kimondott ítéletet minden kétoldalú tárgyalás, minden vitatkozás, minden contradictorius eljárás nélkül. Az eredmény gyászos lett, nemcsak azért, mert ily módon a háború előtt fölkelített szenvedélyek szabadon dühönghettek és érhettek el oly megállapodásokat, amelyeket ma már a békekötési tárgyalások részesei közül is sokan túlzottaknak, károsaknak, sőt egyes részeikben képteleneknek ismernek el; hanem még inkább azért, mert ez az eljárási mód lehetetlenné tette azt, hogy az elhatározásra hivatottak megszerezzék a szükséges tárgyilagos tájékozódást azokra a területekre nézve, amelyek iránt határozniok kellett, s rá voltak utalva az érdekelt felek önző és ennek következtében elfogult és célzatos információira. Ma már súlyos vallomásokot bírunk arranézve, hogy a béke-értekezlet körében hihetetlen tájékozatlanság uralkodott a kiosztandó területek állapotára és viszonyaira nézve; csak ilyen eljárás mellett történhettek meg azok az óriási tévedések, melyek által nagyszámú népeiségek, melyek az adott percben kimerültek és szinte közönyösek voltak, állatsorda módjára hajtattak át az egyik istállóból a másikba. Hogy a századokon át szervesen kifejlődött összefüggések önkényes szétszakítása s újaknak ép oly önkényes létesítése teljesen szétrombolta a közép- és keleteurópai gazdasági helyzetet is, azt most tapasztaljuk, mikor 12 év óta a nemzetközi értekezletek beláthatatlan sora igyekszik hasztalanul az ez újjárendezés által ütött sebek gyógyítására.

Nem akarom tagadásba venni, hogy Európa térképének ez a

nagy megváltoztatása, melyet a békeszerződések idéztek elő, oly vonásokat is mutat föl, melyek az európai kultúra szempontjából kedvező hatásúak lehetnek. Annak a területnek, melyen az olasz nemzeti szellem a maga alkotóerejét gyakorolhatja, jelentékeny nagyobbodása, az a lendület, melyet ez az olasz nemzeti szellem nyert a fascizmustól, amely maga is eredménye Olaszország hadviselésének; Lengyelország újra feltámasztása, mely lehetővé teszi, hogy mindazok a szellemi erők, amelyeket a lengyel nemzet eddig is felmutatott, most már egyesülve működjenek; az olyan kétségkívül európai szerepre hivatott nemzetek számára, aminő a cseh és román, megnyílt szélesebb tevékenységi kör az általános európai műveltség szempontjából előnyösnek bizonyulhat.

De ezeket a kedvező mozzanatokat megbénítják oly intézkedések, melyeket a mértéktelen bírvágy hozott létre s amelyek majdnem helyrehozhatatlan károkat okoztak kultúránknak. Európa újrendezése magasabb színvonalú népelemeket alacsonyabb színvonalúaknak rendelt alá. Míg a mult századokban igyekezetünk odaírányult, hogy a Balkánt is európai szintéjra emeljük, most szemtanúi vagyunk az európai kultúra számára már biztosított területek balkánizálásának.

Elég talán, ha ráutalok azoknak a számos magyar fajrokonainknak sorsára, akik ősi hazájuktól elszakítva nemzeti kisebbségekké váltak oly uralkodó népfajokkal szemben, melyek között az írni-olvasni nem tudók száma nagyobb, ellenben az iskolát végzettek száma kisebb, mint a magyarság körében.

Azt mondták, hogy Magyarországot szét kellett tagolni azért, mert természetellenes vegyülete volt különböző népfajoknak, amelyek saját fajrokonáikkal egyesülni kívántak, és hogy ezért kellett új nemzeti államokat létesíteni, illetőleg a meglévőket nagyobbítani, hogy így az egy népfajtól lakott országok körében ezek a népfajok hathatósabban fejthessék ki sajátlagos nemzeti kultúrájukat is és sikeresebben vehessenek részt a nemzetek szellemi versenyében. Már most lássuk, hogy a békeszerződések ezt a feladatot miképen teljesítették.

Mindenekelőtt három és félmillió magyart elszakítottak régi hazájuktól, és pedig nagyobbrészt olyanokat, akik határosak Magyarországgal, s ezeket öt különböző államhoz csatolták. A helyett, hogy nemzeti államokat létesítettek volna, új polyglott államokat alkottak, melyekben az uralkodó népfaj alig haladja túl a többi népfajok számát, sőt egyesekben még az abszolút többséget sem éri el. Így a nemzeti kisebbségek száma Európában nem kevesbedett, és el-

nyomatás miatti panaszaik még sokkal gyakoribbak és hangosabbak lettek, mint a háború előtt.

Miután a háborút az alatt a többnyire hamis jelszó alatt indították meg, hogy az elnyomott népfajokat fajrokonaikkal egyesíteni kell, az ily módon megnagyobbított államok most már igyekeznek a maguk nemzeti egységét kimutatni azáltal, hogy a szükséghez képest javítják meg a valódi statisztikai adatokat és kevesbítik a nemzeti kisebbségeket kiüldözésekkel, gyengítik azokat javaik elkobzásával, rendesen agrár-reform ürügye alatt, és megsemmisítik a kultúrájuk szolgálatára rendelt intézményeiket.

Most főképp e legutóbbiakra fordítva figyelmet igyekszem kimutatni, hogy az európai kultúra ezeknek az intézményeknek megsemmisítése által mennyit szenvedett.

A régi Magyarország területén tényleg megszüntettek egy egyetemet, négy jogakadémiát, egy bányászati, egy erdészeti és egy mezőgazdasági akadémiát. Ugyane sorsra jutott számtalan szakiskola, számos tanítóképző, valamint középiskola és megszámlálhatatlan elemi iskola. Magyarország elvesztette az elszakadt területeken levő számos könyvtárát és múzeumát, melyekre nagy gondot és költséget fordított. Számos közművelődési egyesületet megszüntettek, csak magyar jellege miatt, s könyvtáraikat hozzáférhetővé tették.

E tényekkel szemben fel szokták hozni azt, hogy ezek a veszteségek csak a magyar nemzeti kultúrát érik, — ami különben már magában véve sem volna közönyös az általános európai kultúra szempontjából. — hogy azonban ezek az iskolák és intézetek most egy más kultúrát ugyanoly mértékben szolgálnak. Ez az ellenvetés azonban téves. A politikai változás következtében tényleg sok iskola és intézet mint ilyen létezni megszűnt, illetőleg más célra használtatott fel; s a számbeli veszteségnél még súlyosabb az, ami a minőségben beállott.

Azon államok között, amelyek magyar területet vettek birtokba, még a legelőhaladottabbak sem rendelkeznek oly szellemi erővel, amelyek elégségesek volnának egyszerre áthatni azt az egész területet, amely átcsatoltatott s amelynek lakossága nagyrészen más nyelvű. Tény, hogy a szomszéd hódító államok siettek a magyar tanítószemélyzetnek legnagyobb részét elűzni, úgyhogy Byzanc bukása óta a világ nem látta a tudós és tanárembereknek olyan vándorlását, mint aminő a magyar területek elszakítása következtében beállott, és elképzelhető, micsoda elemek foglalták el ezeknek a kiűzötteknek helyét, különösen az első időben, amikor

úgy szólván egy-két nap alatt kellett pl. egy magyar egyetemet más nyelvűvé átalakítani. Elkerülhetetlen volt mind a tanerők, mind a tanulók szellemi kvalifikációjának leszállítása, hogy a tanszékeket valamiképen betöltsék és a tantermeket is valamiképp megtöltsék. Hasonló látványt nyújt az elszakított területeken levő színházak sorsa. Ezek magyar előadásaikkal nagyszámú megértő közönséget vonzottak magukhoz; most, miután azokban más nyelvnek kell megszólalnia, a színházak vagy üresek maradtak, vagy olyan ingyen közönséggel telnek csak meg, amely kötelességből látogatja azokat, t. i. az új uralom katonai és polgári szolgálatához tartozók. Természetes, hogy ily körülmények közt az urat cserélt területeken, különösen a nemzeti kisebbségek lényegesen akadályozva vannak szellemi kulturmunkájukban, annál inkább, mert eddig még az új uralmaknak az irredenta mozgalmaktól való félelme lehetetlenné tette ezeknek szellemi érintkezését a régi hazabeli fajrokonáikkal is. Nemcsak a politikai sajtó, a szépirodalmi és tudományos munkák is, amennyiben a háború után keletkeztek, ki vannak zárva ez államok szabad forgalmából. Itt-ott némileg enyhítették újabban ezeket a rendszabályokat, de meg nem szüntették, azok még mindig akadályozzák az ugyanazon népfajhoz tartozók szellemi együttműködését a közbeeső határok miatt. Pedig Olaszországban bizonyára nem gondolt senki arra, hogy megtiltsa a német irodalom behozatalát azért, hogy az olaszországi német lakosok az irredenta mótelytől megvédessenek.

Felmutatván ezekben a háború és azt követő békék káros hatását a győztes államok területén is, átmegegyek már most a legyőzött államok kulturális állapotai terén mutatkozó jelenségekre.

Ezek nemcsak hogy mindazokat a kultúrintézményeket elvesztették, amelyek a tőlük elszakított területeken voltak, de megcsonkításuk következtében elvesztették nagy részét annak az újratereztető erőnek is, amely az ott működésben volt emberekben és munkaeszközökben rejlett s amely őket képesítette volna arra, hogy veszteségüket pótolják. Igaz, hogy az ottani személyzet nagy része elűzetvén működése helyéről, kénytelen volt a régi hazában keresni menedéket, de ez kivált az első időben inkább tehetetlent alkotott, nem nyereséget, mert azok az egyének megfosztattak állásuktól, létfenntartásuk eszközeit is elvesztették s kulturális működésük eszközeinek is nagy részét.

A legyőzött és megcsonkított államok tehát minde veszteségeik után, adósságtól terhelve, hadisarcért zaklatva és elszegényedve, régi gazdasági összeköttetéseiktől megfosztva, amelyek pedig ugyanannyi feltételei voltak anyagi jólétüknek, most a háború után szemben-

találták magukat azzal a feladattal, hogy kulturai pozíciójukat visszanyerjék, illetőleg fenntartsák s így tovább is méltóan foglalják el helyüket a nemzetek társaságában. Ez a feladat majdnem lehetetlenséget jelent és mégis teljesítendő volt, teljesített is, de óriási áldozatokkal, amelyek nagyrészből okozói lettek ez államok gazdasági hanyatlásának.

Hogy e tekintetben is néhány példával szolgáljak : mi a háború elvesztése óta, megcsönkített és elszegényedett állapotunkban a lefolyt 12 év alatt létesítettünk két új egyetemet. egyet Szegeden, hogy pótoljuk a románá lett kolozsvárit, egyet pedig Pécsen, hogy újra feltámasszuk a megszüntetett pozsonyit. Ezek az egyetemek ma birtokában vannak a tanítás és gyakorlati tudományművelés minden eszközének. az orvosi és természettudományi szakban is. Ugyanily méretekben fejlődött ezalatt a debreceni egyetem is, mely már a háború előtt fennállott, de nagyon kezdetleges állapotban. A bányászati és erdészeti akadémiát, melyek Selmecbányán létezni megszűntek, újra felállítottuk Sopronban, abban a városban, amelyet a trianoni szerződés Ausztriához csatolt, de amely Olaszország erélyes és igazságos közbelépése folytán Magyarországnak népszavazás alapján visszaadott. A Balaton partján nagyszabású biológiai intézetet létesítettünk, Budapesten egy csillagvizsgáló intézetet s a különböző szakokban való magasabb tudományos kiképzés, valamint a külfölddel való tudományos érintkezés érdekében külföldi magyarkollégiumokat állítottunk fel Bécsben, Rómában és Berlinben, ahol az illető államok nagylelkű támogatása mellett ép úgy, mint Párizsban is, ösztöndíjas magyar tudósok és tanárjelöltek folytatják tanulmányaikat. Ez alkotások említésénél elismeréssel kell megemlékeznünk néhai gróf Klebelsberg Kuno, volt vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszteréről, ki majdnem egy évtizedre terjedő munkássága alatt egyebek közt az olasz nyelv oktatását középiskoláink nagy részében meghonosította.

Maga a társadalom is felismerte a helyzetből származó kötelességét, s mikor Akadémiánk ezelőtt hét évvel majdnem az összes művelt nemzetek részvételével fennállásának századik évfordulóját ünnepelte s ép abban az időben nagy alapítványi vagyona a pénzérték lesüljedése következtében majdnem teljesen megsemmisült, önkéntes adakozás indult meg társadalmunk körében, amely rövid idő alatt három és félmillió pengőnyi adományt eredményezett, és újabban a tudományok lelkes barátja, gróf Vigyázó Ferenc egymaga végrendeletileg Akadémiánkra hagyta kb. tizennyolc millió pengőre becsülhető vagyonát. Utalnom kell itt a legnagyobb elismeréssel a német társadalom meg-

mozdulására is, amely különösen a Notgemeinschaft Deutscher Wissenschaft alakjában sietett a tudomány veszélyeztetett érdekeit felkarolni a tanulmányok klasszikus hazájában, Németországban.

A technika óriási haladása a háború után különösen a repülőgépek terén érvényesült, s ma valóságos nemzetközi versenyt láthatunk a repülés tökéletesítése terén, mely ugyan fájdalmas áldozatokat is követel, de amelynek sikerül az emberi közlekedés utolsó akadályait is elhárítani s az emberi kutatásnak utat nyitni eddig megközelíthetetlen magasságokba is.

A győzelmes fascizmus Olaszországban egy új szervét alkotta meg a tudomány magasabb művelésének, az új kir. akadémiát, amelynek vendégei vagyunk mindnyájan s boldogok vagyunk, hogy ez intézmény élén oly kitűnőségeket üdvözölhetünk, mint Marconi marchese, kinek neve egy egész korszakot jelez a tudományos haladás terén, úgyszintén Scialoja szenátor úr, ki elismert tekintélye a nemzetközi jognak.

Azok a háborúból származó gyűlölségek, amelyek az emberiséget a kultúra terén is két táborra osztották, mindinkább eltűnedeznek. Egyébiránt bizonyíthatom, hogy nálunk ez a gyűlölet sohasem homályosította el kulturális kérdésekben az ítéletet. A háború folyamán, amikor éles küzdelemben állottunk Angolországgal is, mind Németországban, mind Magyarországon lelkesen megünnepeltük Shakespeare halálának harmadik centenáriumát; Molière színművei és az olasz operák a háború ideje alatt sem veszítettek nálunk semmit vonzóerejükből.

A háború után tárgyalások indultak meg abból a célból, hogy a nemzetek szellemi együttműködésének megújítását új lendületre emeljék; Genfben a Nemzetek Szövetségének kebelében egy bizottság szolgálja ezt a célt, Párizsban pedig egy intézet és minden nemzet kebelében alakultak nemzeti bizottságok e feladat munkálása végett. Ezek az intézmények több kiváló külföldi írónak előadásokkal való szereplését idézték elő nálunk is. Egészben véve azonban elmondhatjuk, hogy a nemzetközi szellemi együttműködés céljaira alakult intézmények eddig sok levelezést és sok statisztikát eredményeztek kevés gyakorlati hatással. Nem rendelkezvén anyagi eszközökkel, ez az intézmény alig szolgálhat a kulturális munka hathatós előmozdítására. Ezen a téren főképp az a törekvés érvényesül, hogy a Nemzetek Szövetségének fontosságát és hasznát minden téren elismertessék s ennek az elismerésnek az iskolákban is propagandája létesüljön. Azonban úgy vélem, hogy addig, amíg a Nemzetek Szövetsége saját tetteivel és eredményeivel nem fogja a maga tekintélyét

emelni, propagandisztikus munkával aligha lesz lehetséges róla előnyös véleményt kelteni.

Be akarom fejezni fejtegetéseimet. Én nem oszthatom sem azok véleményét, kik a háború által előidézett nagy összeomlás következtében most már elkerülhetetlennek tartják a nyugat hanyatlását, azt az Untergang des Abendlandes-t, amelyet Spengler már a háború előtt megjósolt; de nem osztom azok nézetét sem, akik az állapotok gyökeres megjavítását csak életünk és műveltségünknek mondhatni újrakezdésével vélik elérhetni a szerint az elv szerint, hogy «novus ab integro saeculorum nascitur ordo».

Nem, én azt hiszem, hogy nekünk nem szabad elszakadnunk attól a régi világtól, amely a háborút megelőzte; sőt még soká rá leszünk utalva, hogy annak hosszú, békés munkában felhalmozott kultúrkinéséből éljünk; annál inkább, mert ami leromboltatott, az ritkán lett méltóképen pótolva.

Mind a kultúrában, mind a politikában a háború után bizonyos unottság, néha szinte megvetés nyilvánult a multtal szemben. Különösen a legyőzött országokban általános volt a követelés, hogy új emberek lépjenek a síkra, kiknek nem volt részük a mult ú. n. bűneiben és a katasztrófa előidézésében. De csakhamar megjött a kiábrándulás, mert nyilvánvalóvá lett, hogy a háború után is követtek el hibákat, amelyek nem voltak kisebbek a háború előttiéknél. Ugyanígy új utakat kerestek a kultúra számára is, amíg meg nem győződtek róla, hogy azok semmivel sem jobbak a mult útjainál. Kétségkívül sokat tanulhatunk és kell is tanulnunk a háborúból és annak következményeiből, de nem szabad elfelednünk azt sem, ami a háborút megelőzte. Az Űristen csak egyszer teremtett egy világot, hiábavaló azt várni, hogy most egy újat teremtsen. A régi világ meg fog maradni a háború után is és a régi Európa is meg fog maradni épen, a sebeknek ellenére, melyeket rajta a háború s azután a béke kuruzslói ütöttek. Hiába igyekszünk kizárólagos részeseivé lenni egy új világnak, nem feledhetjük el a multat; észrevétlenül, öntudatlanul magunkban viseljük a mult századok eszméit, fájdalmaikat, reményeit, vágyait és csalódásait is. A mult tovább él bennünk és körülöttünk; a régi Róma meghalt már 1500 év előtt és mégis ma inkább él, mint valaha, él itt, a mai Itáliában, korszakunk legnagyobb államférfiának gondolatában.

És ezért hiszem én, hogy Európa helyzete, értéke és szerepe az új világban a háború után is, minden nagy változás ellenére, lényegesen nem fog megváltozni.

Európa minden tekintetben meg fogja tartani elsőségét a

világban, meg fogja tartani műveltségének régisége, mélysége és folytonossága miatt. Hiszen csak egy tekintetet kell vetnünk arra a mikrokosmosára Európának, amelyet Olaszországnak nevezünk. Itt látjuk a közel háromezer éves európai kultúra teljes képét, minden korszak munkájának hatását, a jelen gyökereit, amelyek lenyúlnak megszámlálhatatlan századok mélyébe. Egy ilyen mély, ily megszilárdult, ilyen szervesen kifejtett, gazdag kultúrát nem lehet megdönteni, de még csak megrendíteni sem a bekövetkezett változások által; sőt remélhetjük, hogy a régi Európában rejlő belső ősi erő a békeszerződések megváltoztatásával ki fogja javítani a multnak a kultúra érdekei ellen elkövetett nagy hibáit is és hogy ezek a legmagasabb kultúrérdekek győzedelmeskedni fognak végül a változékony és gyakran kicsinyes politikai érdekek fölött.

Berzeviczy Albert.

Takáts Sándor.

1860—1932.

A magyar tudományos életet és benne első helyen a történetírást pótolhatatlanul súlyos veszteség érte. Alig háromheti betegeskedés után, két héttel 73-ik születése napjára, december 21-én örökre lehunyta szemét a legtermékenyebb magyar történetíró: Takáts Sándor.

1860 december 7-én született Komáromban. Középiskoláinak négy alsó osztályát szülővárosában, a négy felsőt pedig Pozsonyban végezte. Ez időben a természetrajz és főleg a növénytan állott legközelebb a szívéhez. A kristályok tana azonban elvette a kedvét ettől a szaktól és így iratkozott be a budapesti egyetemre a magyar, latin és történelem szakokra. Tanárai közül Gyulai Pál és Salamon Ferenc voltak rá legnagyobb hatással s egyúttal mindketten szerető gonddal egyengették kedves tanítványuk tudományos munkásságának útját, utóbb pedig atyai barátságukba fogadták. Számos kedves epizódot tudott elmondani róluk. Salamon 1885-ben észrevevén benne a jövő történetíróját, e szavakkal fordult hozzá: «Őcsém, szép dolog a történetírás, de kanonoki stallum nélkül fabatkát sem ér!» Gyulai Pál pedig 1886-ban már az Akadémia előtt is megdicsérte egyik dolgozatát. Más alkalommal meg, mikor Takáts valamelyik tanulmányában nem nyilatkozott Kazinczyról a föltétlen tisztelet hangján, az utcán megállította őt és tréfásan megfenyegette botjával, így szólván: «Ha még egyszer bántani fogja Kazinczyt, e bottal verem végig».

Közben 1881 augusztus 27-én belépett a kegyes tanítórendbe, és midőn már tanári oklevéllel a zsebében megtudta, hogy több mint 300 tanárjelölt keres állást, egy barátjának ajánlatára letette a fogadalmat és 1886-ban mint fölszentelt pap a nyitrai gimnáziumban kezdte meg tanári pályáját. Itt töltött három évről, rendtársairól, köztük a branyiszkói ütközet hősről, az 1888-ban Nyitrára nyugalomba vonult Erdősi Imréről és a nagyot mondásairól híres Kricska-Budaváriról s a rovására elkövetett tréfákról órákon át szívesen beszélt utolsó heteiben is.

1885-ben (*Komárom IV. Béla alatt*, Budapest) megkezdett történetírói munkásságát szorgalmasan folytatta Nyitrán is. Itt írta *Lapok egy kis város multjából* (Komárom, 1886), *Péczei Józsefről* (Budapest, 1887), *A paedagogiai büntetések philosophiájáról* (Nyitra, 1888—1889) című műveit. Rendje fölismervén fényes tehetségét, 1889-ben Budapestre helyezte át. Kilenc évig tanított itt, újabb hat művel gyarapítván a magyar irodalmat.

1898-ban Tagányi Károlynak, az Orsz. Levéltár kitűnő, tudós levéltárnokának ajánlatára a kormány Bécsbe küldte az Udvari és Állami Levéltár magyar anyagának kiválogatására. Nagy örömmel ment új munkahelyére, ahol már 1894-ben a fővárosi piarista kollégium történetéről írott munkájához szükséges levéltári anyag összegyűjtésében nagy segítségére volt történetírásunk ma is élő díszé: Károlyi Árpád, kinek meleg barátsága megnyitott előtte minden ajtót. Így jutott Takáts ismeretségbe Thallóczy Lajossal, kinek vendégszerető otthonában találkozott magyar államférfiakkal s a magyar tudományos és művészi élet számos alakjával.

Levéltári kutatómunkájának és bécsi barátainak: Károlyi Árpádnak és Thallóczy Lajosnak hatása alatt végleg elfordult az irodalomtörténettől és egyre jobban elmélyedt a XVI. századnak, majd utóbb az egész török hódoltság korának tanulmányozásába.

E közben történt, hogy a képviselőház, amely Ugron Gábor határozati javaslatára már 1893-ban elhatározta, hogy a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenő Magyar Országgyűlési Emlékek sorozatával párhuzamosan összegyűjteti és kiadja az 1790-től 1861-ig tartott országgyűlések anyagát, 1903 márc. 1-től Takáts Sándort szerződtette e munkára, aki az ő ismert buzgalomával fogott új feladatához. Sorra járta fel Nagymagyarország minden nagyobb köz- és magánlevéltárát, Bécs hatalmas gyűjteményeit, sőt ismételtelen megfordult a gráci, augsburgi és nürnbergi levéltárakban is. Talán mondanunk sem kell, hogy Bécsben találta a leggazdagabb anyagot, melynek kiválogatása és lemásoltatása miatt 1918-ig az évnek jelentékeny részét a császárvárosban töltötte.

Kutatásainak eredményéről minden esztendőben részletesen beszámolt a képviselőház könyvtári bizottsága előtt, melynek elnökei (egyúttal a képviselőház elnökei is) és tagjai nagy élvezettel hallgatták ezeket a pompás, a kort és a szereplőket kitűnően jellemző jelentéseket. Évekkel ezelőtt panaszkodott, hogy nem találja a Ház irattárában e jelentéseit. Örök kár lenne értük, ha végleg elvesztek volna. Nem rajta múlt, hogy nem került sor gyűjtésének közreadására. Ennek oka az volt, hogy a bécsi Polizeihofstelle kémjelentései, melyeknek beküldői: a bécsi rendőrminisztérium besúgói részben magyargyűlöletből, részben megbízóik kegyeit akarván ezúton is kiérdemelni, közéleti férfiakról, magánéletükről sok olyan részletet is megörökítettek ríkító kiszínezéssel, melyeket kellő kritikával használhat a történetíró, sőt pontos dátumaikkal elsőrangú források, de a nagyközönség számára nem valók, legalább ez idők szerint.

A könyvtári bizottságoknak illetően döntése megadta a lehetőséget Takátsnak arra, hogy folytassa történetírói munkásságát, melynek elismerésül az Akadémia 1906-ban levelező tagjává választotta (1925-ben lett rendes tag, 1917 óta rendes tagja a Kisfaludy-Társaságnak és egy éve tiszteleti tagja a Petőfi-Társaságnak) és ugyanez évben adta ki *A magyar gyalogság megalakulása* c. alapvető művét, melyet a hírlapi tárcák, folyóiratokban megjelent tanulmányok és az önálló kötetek hosszú sora követett. Közülök külön is kiemeljük a *Rajzok a török világból* c. három- (ill. négy-) kötetes munkáját, melyben rengeteg, merőben ismeretlen levéltári adat alapján ritka magyar zamatú nyelven, csodálatos újratерemtő erővel varázsolta olvasói elé a török hódoltság korának gazdasági, katonai, művelődési viszonyait.

1925-től jóformán minden évben 2—2 kötetet is bocsátott közre, melyeket szeretettel vásárolt meg hűségese olvasóközönsége. Az utolsó 15—20 évben nem volt nála népszerűbb magyar történetíró. Vannak művei, melyek két-három kiadásban is elfogytak. Olvasottságát nyelvi szépségei mellett gazdag anyagának, finom részletező képességének köszönhette. 1930-ban két kötetben ő rendezte sajtó alá és látta el hatalmas bevezetéssel Jókai politikai beszédeit. Nehezen engedve a rábeszélésnek, inkább Jókai iránt érzett szerető kegyeletből vállalta ezt a munkát, melynek befejezése után sajátságos, addig nála nem ismert kimerültség jelei mutatkoztak rajta. Hónapok múltak el, míg helyreállott ismét munkakedve és jókedélye.

1918-ban volt utoljára Bécsben. Ezúttal hozta magával az 1848 március végéig terjedő titkosrendőri jelentéseket. 4—5 évi további kutatómunka eredményeként összegyűjthette volna az 1861-ig készült anyagot is és ezzel befejezhette volna gyűjtését. Fájdalom, erre már nem került a sor, sőt az 1927 júliusi bécsi kommunista

zendülés alkalmával a lángok martaléka lett a bécsi rendőrminisztériumnak a Justizpalastban őrzött levéltára, és így e nagyfontosságú levéltárnak ma már csak azok a darabjai maradtak fenn, melyeket Takáts gondos másolatokban megőrzött.

A sors azonban még sokkal súlyosabb megpróbáltatást is mért rá. A trianoni békeparancs cseh megszállás alá juttatta szülővárosát, melynek Erzsébet-szigetén volt Takátsnak híres szép rózsás- és gyümölcsöskertje. Maga metszette, oltogatta kedves fáit. Oltógallyakat cserélt Darányi Ignáccal és Khuen-Héderváry Károly gróffal, aki egy bécsi útjáról hazajöve ilyenformán nyilatkozott előtte: «Mennyivel bölsebb dolog lett volna, ha őseink nem szállottak volna szembe a törökkel, hanem meghajolnak túlsúlyuk előtt, hogy mint a rácok, saját erejükből rázhatták volna le az ozmán igát és nem német segítséggel. Ma legalább kétszer annyi magyar volna.» Azóta egyetlenegyszer járt Takáts Komáromban. Sőt többé szabadságát sem vette ki. Hűségesen bejárt az Országház nagy könyvtárterméből nyíló felső déli toronyszobában levő dolgozószobájába, melyben a képviselőház tisztviselői is gyakran és szívesen keresték fel. Szíve, lelke és pénztárcája mindig nyitva volt előttük.

Született magyar úr volt, páratlan vendégszerető, áldozatra kész jóbarát. Fölfelé kemény, szókimondó, könnyen sértő és még könnyebben sértődő, de lefelé annál megértőbb, a nélkül, hogy leereszkedő lett volna.

Lehetetlen feladatra vállalkoznék az, aki néhány nappal elhunytja után negyven kötetet, ezernyi cikket kitevő irodalmi hagyatékát méltatni kívánná. Ennek összegyűjtése is — ő volt pl. a Magyar Nyelv Ödöngő Ábele, ő írta az Éble Gábor neve alatt 1898 és 1912 közt megjelent műveket is — hosszabb időt igénylő munka volna. Rendkívül könnyen, néha túlgyorsan dolgozott, máskor meg talán nem vette kellően figyelembe a levéltári adatok mellett az irodalmat. De sokoldalú munkásságának ismertetése és hozzá méltó jellemzése egyik legszebb fejezete lesz mindenkor a magyar tudománytörténetnek.

Halála fájdalmasan érinti a *Budapesti Szemlét* is, melyben 1910 óta valami húsz tanulmánya látott napvilágot. Ugyanez a szám közli utolsó dolgozatát is.

Áldás emlékére!

Nagy Miklós.

IRODALOM.

A nyelv eszméje.

Dr. Hellmuth Dempe : *Was ist Sprache?* Weimar, 1930.

Dempe nyelvbölcseleti fejtegetései Bühler Károly nyelvelméletéhez kapcsolódnak, aki a nyelv lényegének nyomozásánál nem az eredet és a fejlődés kérdését állította föl legfőbb szempontnak, mint előtte annyi más kutató, hanem azt, hogy mi a nyelv feladata, milyen szerepet tölt be az életben, mi az a cél, amelyet megvalósít. Bühler több értekezésben számolt be a nyelvi funkciókra vonatkozó vizsgálatairól, legrendszerezesebben a *Kritische Musterung der neuern Theorien des Satzes* címűben, mely az *Indogerm. Jahrbuch* VI. kötetében jelent meg. Itt a mondat szerepének vizsgálatára korlátozza kutatásait, mert a mondat, mint legkisebb önálló egysége a beszédnek, magában rejti a nyelv egészének minden lényeges jegyét. A mondat pedig szerinte három feladatot teljesít: először arra szolgál, hogy vele a beszélő nyilvánítsa a maga lelki élményeit; másodsor hogy a hallgatóban is bizonyos lelki mozgalmakat keltsen; végül hogy bizonyos tényálladékokat ábrázoljon. A nyelv, illetőleg a mondat három funkciója a nyilvánítás, kiváltás és ábrázolás. A nyelv jelez, jelt ad és jelképez. Jelzi a beszélő lelki élményeit, jeladásszerűleg hatást vált ki a hallgatóból és tényálladékokat jelképez. A hagyományos élménylélektan csak lelkiségek nyilvánítóját látta a beszédben, a viselkedésben rávilágított a beszéd hatáskeltő szerepére, a szellemtudományi lélektan pedig a jelképező ábrázolásban kereste a nyelv igazi lényegét. Bühler összhangzó egységbe olvasztotta ezeket a különböző felfogásokat, s így elmélete alkalmasnak látszik arra, hogy a nyelv lényegéről való felfogásunkat mélyítse s a nyelvi kutatásokat megtermékenyítse. Csak az a baj, hogy a széles élettani alapvetés következtében az emberi beszédnek minden állati megnyilatkozástól való alapvető különbsége elsikkad, továbbá hogy elméletének részletes kifejtésével adós maradt. Ez indította Dempét arra, hogy Bühler nyelvelméletét tovább építse. Bühler eszméinek segítségével az emberi nyelv lényegét jobban kidomborítsa s a Bühler-féle funkciók mélyebb kapcsolatait felmutassa.

Dempe fenomenológiai módszerrel fog feladatához s azt kérdezi, mik a nyelv lényeges vonásai, amelyek nélkül a nyelv megszűnnék nyelv lenni, egyszerűen mi a nyelv eszméje. Bühler elméletéhez kapcsolva ez a kérdés így alakul: szükségképpen egységbe olvad-e a Bühler-féle három funkció, azaz háromméretű funkcióalakulat-e a nyelv? A szerző nemmel felel erre a kérdésre s művében azt igyekszik bebizonyítani, hogy a három nyelvfunkció közül csak az ábrázolás tartozik a nyelv eszméjéhez, a másik kettő lényegtelen és mellékes jegye az emberi beszédnek.

Dempe a tudatos lelki élet legfőbb sajátosságát s így a nyelvformálás legmélyebb lelki gyökerét Brentano és Husserl nyomán az irányzottság tünetében keresi. A tudatosság abban áll, hogy egy tárgyiasság áll szemben az énnel s ennek megragadására feszül, irányul a lélek tevékenysége. A tudat nem egyéb, mint az éntől idegen tárgyiasságnak a tudata. A tudatos lelki élmények tehát két síkban folynak le: az egyik a lelki tevékenység valós síkja, itt minden tényleges, mert meghatározott időben létező; a másik a tárgyi, irányzati szféra, melyben az adottságok lehetnek valóságosak (egy táj), eszmeiek (a Pythagoras-tétel) és nem létezők (mesealakok). Előfordul, hogy maguk a lelki tevékenységek is — közvetlenül létrejöttük után — belépnek az irányzati síkba s így tudatos, tárgyi adottságokká válnak. A lelki élet két síkjának megkülönböztetése fontos bármilyen lelki jelenség elemzésénél. Az értelmi élményeknek irányzott jellege egészen természetes, hiszen megérteni annyi, mint tárgyiasságot magunk elé állítani. De az érzelmi mozgalmaknál sem nélkülözhetjük az irányzottság fogalmát. Ha örömem tudatos, akkor mindig valaminek örülök, s az öröm tárgyát először meg kellett képeznem, tárgyiasan meg kellett ragadnom, hogy örülhessek neki. A nyelvformálás is mint tudatos aktus az irányzottság lelki tünetén alapszik. A nyelv ősforrása, a beszédtevékenység ugyanis abban áll, hogy a hangalakot és a tárgyi, irányzott jelentést egyértelmű kapcsolatba hozzuk egymással. Ez a vonatkozás-létesítés egyrészt értelmi művelet, másrészt akarati tevékenység. A beszélő előtt gyakorlati célok lebegnek — a közlés, az igazságnyilvánítás vagy egy élmény széppé formálásának szándéka — s ezek a nyelvi formán túleső célok tudatossá formálják, szándékolttá emelik a beszéd jelentéses rétegét, míg a hangalak már kívül áll a tudatosságon. A hangalaknak a jelentéshez való hozzárendelését hívjuk ábrázoló tevékenységnek vagy jelfunkciónak. A jel nem maga idézi fel a hozzárendelt jelentést gépies kapcsolódás útján, hanem megindítja azt a lelki tevékenységet, amely az irányzati síkban képes megragadni a jelnek megfelelő tárgyiasságot. Irányzottság, jelfunkció és ábrázoló tevékenység tehát vég-

eredményben az emberi léleknek és a nyelvnek ugyanarra a sajátosságára vonatkozik s mind a három kifejezésnek az értelme azonos a Bühler-féle ábrázolással. Ez a nyelv főfunkciója, amely Dempe szerint nemcsak az értelmi, azaz a Bühler-féle ábrázoló mondatokban játszik fontos szerepet, hanem kimutatható a lelkiséget nyilvánító mondat-típusokban, sőt a mondatoknak hatást kiváltó tényeiben is.

Hogy az értelmi nyilatkozatokban mindig valamilyen tárgyias-ságot ábrázolunk, ez nem szorul bővebb bizonyításra. Szerzőnk itt csak tisztázza a fogalmakat s közelebről meghatározza a nyelvi jelentés mibenlétét. Közönségesen azt tartják, hogy az értelmi nyilatkozat egy ítéletnek a nyelvi megrögzítése. Az ítéletben azonban meg kell különböztetni egy tárgyi és egy lelki réteget. Egy ítélet (pl. A vas elem) ugyanis magában foglal egy tényálladéket (a vas elem-volta) és a tényálladékhoz való állásfoglalást (meggyőződés a vas elem-voltáról). Az irányzott síkban nemcsak valóban fennálló tényálladékok szerepelhetnek, hanem olyanok is, amelyeknek valóságára nem vetünk súlyt (pl. a négyszög kerek-volta ebben az ítéletben: A négyszög kerek). Ez utóbbi jelentést nevezi Dempe jelentésálladéknak, s ez, valamint a tényálladék nem egyéb, mint egy jegynek egy tárgyhoz való hozzárendelése, illetőleg hozzárendeltsége. Az ítélet lelki szférájában a tényálladék igazságához vagy hamisságához való állásfoglalás vagy egyszerű meggyőződés vagy állítás. Ha az ítéletből kikapcsoljuk a meggyőződést, akkor jutunk el a nyelvi mondat fogalmához, amely ilyenformán nem az ítélettel azonos, hanem csak az ítélet tárgyi oldalával, mégpedig itt sem a szűkebb tényálladékkal, hanem a tágabb értelmű jelentésálladékkal.

A tagolatlan indulatnyilvánítás, a kérdő, felszólító és óhajtó mondat Bühler szerint mindenekelőtt valamilyen lelkiséget nyilvánít. Dempe azonban rámutat arra, hogy ezek a mondat-típusok is első sorban egy-egy jelentésálladéket ábrázolnak, akárcsak az értelmi nyilatkozatok. Ha ugyanis az indulatszó csak egy élményre mutat vissza, akkor nem tekinthető többnek pusztá természeti hangnál; csak akkor megy igazi nyilatkozatszámába, ha kifelé mutat a világba, illetőleg befelé a lélek irányzati síkjába. Ha meggyőződéssel mondunk egy indulatszót, akkor a meggyőződés feltesz egy tény-, illetőleg jelentésálladéket, amelyről meg vagyunk győződve. Az illető indulatszó tehát végeredményben ennek a jelentésálladéknak az ábrázolása. Ami a kérdő, felszólító és óhajtó mondatot illeti, ezeknek sem nehéz felmutatni a tárgyias tartalmát, a bennük ábrázolt jelentésálladéket. «Mi ez?» ez a kérdés logikai szempontból azonos ezzel a kijelentéssel: «Azt a valamit óhajtom tudni, ami ez». A «Jer csak» felszólítás logikai jelentésálladéka így írható körül: «Kérem, hogy jöjj», vagy «A kérésem

a te jövedel». Az ilyenfajta mondatoknál egy lelki tevékenység (a kérdezés, az óhajtás stb.) maga is tárgyiasul, átmegy az irányzati síkba, tehát szerves alkotóelemévé válik a mondat jelentésálladéknak. Ezt a tárgyiasított lelki aktust éppúgy ábrázoljuk külső nyelvi eszközökkel, mint akármilyen más tárgyiasságot, azzal a különbséggel, hogy itt rendszeren nem szavak szolgálnak az ábrázolás céljaira, hanem a hanglejtés és a szórend.

Dempe a Bühler-féle kiváltás funkciójában is az ábrázolást ismeri fel lényeges alkatrésznek. Szerinte a nyelv hatáskeltő szerepén a nyelvi nyilatkozatok érthetőségét, illetőleg megértését kell értenünk. A nyelvi nyilatkozatok érthetőségének gyökere pedig abban rejlik, hogy a beszélő úgy formálja nyilatkozatait, hogy első sorban sajátmaga érti, tudja a használt nyelvi jelek értelmét. Így az érthetőség benne rejlik magában az ábrázolás tényében, azt immanens módon kíséri. A hallgató részéről való megértés pedig feltételezi azt, hogy maga is véghezvitte már egyszer ugyanazt a hozzárendelést, azaz tapasztalatból tudja a jel értelmét. Idegen nyilatkozatok megértése, illetőleg a nyelvi közléseknek olyatén formálása, hogy azok mások előtt is érthetők legyenek: ez a mozzanat túlesik a nyelv lényegszerkezetének vizsgálatán, ez már a tapasztalat világába vezet bennünket, a tényleges nyelvek körébe, amelyeknek létrejötte és alakulása, változása és fejlődése a közlés szociális tényezőjében gyökerezik.

Fejtegetéseinek eredményeképpen szerzőnk a következő mondatmeghatározást nyújtja: «A mondat logikai szempontból nem egyéb, mint egy jelentésálladéknak vagy ilyenek szövevényének hangok, ill. ezek pótlékai által való legelemibb önálló, irányzott ábrázolása.»

Dempe mondatmeghatározása logikai szempontból teljesen kifogástalan, bár nem mondható valami könnyed, szerencsés fogalmazásnak. Egyszerűbb szavakkal, a jelentésálladék fogalmának felbontásával így adhatnók vissza Dempe gondolatát: A mondat hangalakban való ábrázolása egy olyan jelentésszövevénynek, amelyben egy tárgyhoz annak valamely jegye hozzá van rendelve. Persze Dempénél a hangsúly a tárgyias ábrázoláson van, nem a tárgyiasság szerkezetén. Meghatározása és egész nyelvmelete egyoldalú. Meg van győződve arról, hogy a mondat és a nyelv lényege a logika útján közelíthető meg legjobban s hogy a nyelv eszmei magvát a logikai ítélet tárgyias ábrázolásában kell keresni. Lépten-nyomon kiütközik felfogásából a Husserl-féle fenomenológiai módszer új scholasztikus iránya, mely az értelmi műveletet a lelki élet középpontjába állította s az érzés és akarás autonómiáját elsikkasztotta. Logikai szempontból teljesen igaz Dempének az a tétele, hogy a felkiáltások és felszólítások tárgyiasított jelentéseket ábrázolnak, de viszont ezeknél a

mondattípusoknál nem ez a lényeges, hanem az, hogy a tárgyias jelentésszövevény úgy van bennük megformálva, mint a beszélő érzésének hordozója vagy a hallgató akaratának befolyásolója. Dempe alap gondolata — hogy a nyelvi formálás minden esetben egy-egy tárgyiasított élmény ábrázolása — helyes, gondolatmenete csak akkor siklik tévútra, mikor nem elégszik meg állításának pozitív fogalmazásával, hanem azt állítja, hogy lelki tevékenységek nyilvánítása és a hatáskeltés nem tartozik a nyelv lényegéhez. Elég itt utalnunk Wundt felfogására, aki a nyelvről szóló hatalmas művében mindenütt azt mutogatja, hogy a nyelvi forma hű tükre a beszélő lelki mozgalmainak, másrészt Marty Antal nyelvölceletére, aki egész rendszerét a nyelv hatáskiváltó funkciójára építette. Ha Wundt, Marty és Dempe felfogását magasabb szempontból összeegyeztetjük, akkor — azt hisszük — eléggé megközelítjük a tények valódi állását. Egy igazi nyelvölcelet továbbá nem fog megrekedni a lélektani eszmélkedés útvesztőjében, mint az említett kutatók valamennyien, hanem fel fog emelkedni a nyelv igazi eszmei rétegébe, a nyelvi célok birodalmába, amelyek formálják, alakítják a nyelvi közlések lélektani tartalmát s rányomják bélyegüket a nyelvi formák hangalakjára is. Wundt még félig-meddig gépies folyamatnak látta a nyelvformálást; Marty már felmutatta a beszédformálás célra irányuló jellegét; Dempe egész tisztán látja a nyelvi célok, a nyelvészmeék hármas rétegződését: a széppé formálást, az igazságnyilvánítást és a gyakorlati közlést, de érthetetlen módon kirekeszti őket nyelvölceleti kutatásaiból. Gondolatai ezen a ponton is továbbfejlesztésre várnak.

Papp István.

A montenegrói kérdés.

Nicovich Krsto: *La difesa del diritto. Il Montenegro dinanzi al mondo.* San Marino. 1932, 118 l. 8°.

Két évvel ezelőtt ismertettem e folyóirat hasábjain (CCXXIV. k. 476—477. l.) a jelen tanulmány szerzőjének egy kis munkáját. A Ferrarában élő montenegrói emigráns könyve három részre oszlik. Az első (19—38. l.) a montenegrói nemzet és állam multját tárgyalja, a második (39—82. l.) Montenegro szerb elárulásának történetét adja a világháború alatt és után, a harmadik (83—113. l.) a montenegrói kérdés nemzetközi jogi állását ismerteti. A szakirodalmat a szerző nagyon jól ismeri és felhasználja, de ismételten új adatokkal is gazdagítja tudásunkat. Mi itt mellőzve az eddig is ismert részleteket, főként azt emeljük ki a könyvből, ami a montenegrói kérdés magyar feldolgozásához képest (Budapesti Szemle CCVII. k. 321—372. l.) új.

A történeti részben feltűnő a montenegrói államalakulás albán-horvát vonatkozásainak teljes mellőzése. Amit a szerb és a montenegrói jellem ellentétéről mond (35. l.), az az emigránsnak érthető és menthető elfogultsága. De ha a szerb jellemnek pusztán negatív oldalait veszi is figyelembe, akkor is lélektani és történeti mélységre kellene törekednie. Ebben Südland klasszikus műve (*Die südslawische Frage* 1918.) nagy segítségére lehetett volna.

Ismeretes, hogy a világháború alatt miként rágalmazta el és tette tönkre Montenegrot a szövetséges Szerbia. A szerző albán tolmács volt a montenegróiak által megszállt Scutariban, mikor a Mackensen-offenzíva Pašićékat Szerbia kiűritésére kényszerítette. 1916. jan. 12-én a szerb miniszterelnök közölte Nikoviécsal, hogy Miklós király és családja Bécsbe menekült. Pašić nagyon jól tudta, hogy a király Podgoricán tartózkodik, hiszen e közlés után hosszasan telefonált Pešićnek, a montenegrói vezérkar szerb főnökének, aki a király mellett tartózkodott. Amint más forrásokból is tudjuk, Pešić egyenesen Pašić utasítására hajtotta végre Montenegro elárulását. A szerző felhívja a még életben levő Pešićet, nyilatkozzék a scutarii telefonálás tartalmáról (48. l.). Ismeretlen volt eddig Obnorsky montenegrói orosz ügyvivő nyilatkozata a Novoje Vremja 1916. május 11-i számában. Obnorsky végig ott volt a montenegrói összeomlásban és mindenben megerősíti a Pešić ellen elhangzott vádakot (50. l.). Szerzőnk idézi Besson francia ellentengernagy tanulmányát az antant-hatalmak adriai hadműveleteiről. Besson megállapítja, hogy a Lovéen elestének egyik oka az volt, hogy a szövetségesek nem támogatták megfelelően Montenegrot (57. l.). A másik ok eddig is ismeretes volt: Pešić a támadás küszöbén meggyöngítette a lovéeni frontot. Sok új adatot találunk a délszláv konstituante-választások montenegrói lezajlására nézve is. A végeredmény az, hogy a montenegrói választók öt százaléka nyilatkozott a Szerbiával való unió mellett (79. l.). E választásokra és az akkori montenegrói helyzetre nézve nagyon érdekesek Rayoux Albert francia alezredes nyilatkozatai (80. l.). Rayoux a délszláv konstituante választások montenegrói lefolyását francia hivatalos minőségben ellenőrizte. Megállapítja, hogy az egész választás komédia volt és hogy Szerbia hihetetlen barbarizmusokat követ el a montenegrói lakossággal szemben, mert ez nem akar a szerb annexióban megnyugodni.

Könyvének harmadik részében azt bizonyítja Nikovié, hogy Montenegro jogi szempontból ma is állam. Az ismert montenegrói tételeket hangoztatja, Biscottini idevágó érdekes fejtegetéseit (L. Budapesti Szemle CCXXIV. k. 477—478. l.) figyelmen kívül hagyva. De van néhány olyan adaléka, amely az eddigi szakirodalomban

nem szerepelt. Így az, hogy a genuai konferenciára három európai államot nem hívtak meg: Montenegrót, San Marinót és Törökországot. Az utóbbi kettő nemzetközileg kétségtelenül elismert állam és a nagyhatalmak 1922. máj. 10-i határozata, mellyel megtagadták ez államok részvételi jogát, Montenegrót ezekkel egy sorba helyezve, közvetve elismerte Montenegró államiságát (91. l.). Magyar szempontból is igen érdekes, hogy Szerbia háborús bűnösségét bizonyítja. A könyv e része (91—99. l.) a háborús emlékirodalomban való nagy jártasságról tanuskodik. A nemzetközi jognak Montenegró szerb annexiója következtében beállott sérelmét úgy véli jóvátehetőnek, hogy 1. Szerbiának, mint a világháború okozójának, fegyverkezését büntetésül korlátozzák, 2. a jogtalanul megszállt területekről parancsolják ki a szerb csapatokat, 3. a berlini kongresszus szignatárius hatalmainak ellenőrzése alatt döntse el Montenegró népe a maga sorsát. (100. l.) Első sorban az olasz diplomáciától várja a népszavazás kivívását (110. l.). Egyébként azonban hangoztatja, hogy a montenegróiak sohasem mondanak le államiságukról. Számukra csak két lehetőség van: a szabadság vagy a halál. *La scintilla montenegrina brillerà sempre sui Balcani...*

Akik eddig, montenegróiak és idegenek, a montenegrói kérdésről írtunk, valamennyien montenegrói szemüvegen át néztük a kérdést. Pedig a Montenegrón esett vérlázító igazságtalanság feltárása csak a szép lelkeket indítja meg, de alig viszi valamivel előbbre a kis állam felszabadulásának az ügyét. Jugoszlávia egyre fokozódó válsága sürgősnek mutatja a kérdésnek oly beállítását, mely Montenegró függetlenségét idegen hatalmak érdekévé is teszi. Niković szigorúan az olasz érdekkörbe iparkodik hazája ügyét beilleszteni. Minthogy Itália az Adrián közvetlenül érdekelt nagyhatalom, ez a beállítás helyes. Nem érinti azonban a montenegrói kérdés egy igen fogas részét, melyre pedig Baldacci Antal a könyvhöz írt előszóban utal: ez az albán-montenegrói viszony rendezése, mely nélkül a mai Itália nem avatkozhatik be Montenegró érdekében, hiszen Albániát tette meg balkáni politikája alapjává. Baldacci modern illyrizmusa egy történeti valóság megállapítása ugyan, — hogy t. i. az albánok és a montenegróiak vérrokonok — de ezzel a kérdés nincs megoldva. Montenegró pusztán a maga erejéből nem fog felszabadulni. Aki a felszabadulást akarja, annak a problémát külpolitikailag is elő kell készítenie, még pedig minden irányban.

Bajza József.

Falu Tamás új regénye.

Falu Tamás: *A halottak is élnek*. Regény. 216 l. Singer és Wolfner I. R. T. kiadása.

Gyöngéd toll alkotása ez a szép regény. Telivér lírikus írta, s e megjelölésben benne vannak értékei és a regény megszokott formájától eltérő tulajdonságai. A lírikus hónapokon, éveken át csiszol lelkében egy szót, egy hangulatot, s mikor a szó és a hangulat találkozik, egy perc alatt, az ihlet egy áldott perce alatt megszületik a szép vers. A regényíró képzelete cselekményt szerkeszt, alakokat teremt s munkájának már a technikájához is hónapok, néha évek kellenek. S mit tesz a lírikus, ha regényt ír? Elénk szórja, mint egy kosárból a rózsát, lelkének alakuló dalait, lírai szavait, fordulatait, hangulatait. Nem törí a fejét érdekes «cselekményen»: alakok, helyzetek, hangulatok, aphorismák buggyannak elő ajkán s mi meghatva hallgatjuk. Az élet sem mindig a cselekmények élete: igen sokszor a szív halk megrezdülései többet jelentenek számunkra, mint a rohanó autó, az izgalmas törvénytörési tárgyalás, vagy akár a képzeletizgató bűnügy.

Dr. Ihary Elemér ügyvéd két halottat hordoz meggyötört lelkében: két feleséget, kiket eltemetett. Az elsőt abban a percben veszti el, amikor a második a vállára borul. Utazik, új életbe kezd (Abbáziában penzió-tulajdonos lesz), majd egy norvég utazás érdekes élményei (és lelki gyötrelmei) után visszatér első feleségének szüleihez és kislányához, első házasságából származó gyermekéhez.

De ezt a sovány «históriát» költő mondja el, s az érdekes alakok, pompás helyzetrajzok élénksége, érdekessége egy percre sem engedi figyelmünket ellankadni. Micsoda élő alakok, rajzok a párizsi szállodai portás (a szállodák bölcse), Sándor bácsi, aki jó magyar felköszöntőt mond az abbáziai penzióban (ahol rajta meg a tulajdonoson kívül alig érti valaki a magyar szót), Ella nevelőnő, a vidéki kaszinó élete (47. l.), a feledhetetlenül szép norvég utazás nemzetközi alakjai stb.

És rajzai, fejtegetései közt hangulatos fordulatai, prózai sorai közül eredeti és finom Falu Tamás-versek kandikálnak ki. Szép aphorismák. «A mult — írja — lyukas zseb csak, amelyből örökre visszahozhatatlanul kihullanak a sorsdöntő percek.» «Az unalom a boldogságnak értékelni nem tudott aranyos köde.» «Élmi annyi, mint elfáradni.»

A szép kiállítású könyv 98—150. lapjai közt vagy öt vaskos sajtóhibát írtunk ki. Mintha egy elegáns úr ment volna el előttünk, kinek nadrágján ott dísztelenkednek a tegnapi sár kis foltjai. r.

GRÓF BATTHYÁNY KÁZMÉR ÉS EMLÉKIRATAI.

Idestova négy évtizede lesz annak, hogy a magyar politikai életnek és publicisztikai irodalomnak egyik kimagasló veterán alakja, Tóth Lőrinc főrend és kúriai tanácselnök, 80 éves korában ugyanezen címmel hosszabb cikkben méltatta gróf Batthyány Kázmér személyét és emlékiratait a *Budapesti Szemlében*.¹ Legyen szabad éppen azért nekem csupán olyan dolgok elmondására szorítkoznom, amelyekre Tóth Lőrinc a maga tanulmányában ki sem terjeszkedett. Ő még személyesen ismerte a debreceni kormány külügyminiszterét és Párizsból jött, hol a montmartre-i sírt meglátogatta; én csak néhány papírdarabot láttam, amelyeknek adatait összekötözgetve nem törekszem többre, mint hogy nagyjaink egyikének emlékét megújítsam és kiegészítsem, és hogy rendszerbe próbáljam szedni azt, amit róla tudunk vagy megtudunk sikerült.

I. Gróf Batthyány Kázmér.

1. Gróf Batthyány Kázmér élete.

Németújvári gróf Batthyány Kázmér 1807 január 4.-én született és Gusztáv bátyjával együtt külföldi nevelésben részesült. Mikor az 1839—40. országgyűlés idején Magyarországra jött, még alig tudott magyarul, de már akkor nagy hatással volt reá az a pezsgő politikai élet, amely a liberálisokat és az ellenzéki főurak élén az ő rokonát, gróf Batthyány Lajost állította előtérbe. Blackwellnek, a magyar országgyűlés mellé küldött angol ügynöknek akkori számításai szerint

¹ Tóth Lőrinc: *Gróf Batthyány Kázmér emlékiratai*. Budapesti Szemle LXXIV. k. (1893) 321—72. l., LXXV. k. (1893) 29—67. l.

Kázmér gróf évi jövedelme 30 ezer angol aranyfontra, mai értékben közel egymillió aranypengőre rugott, és ő maga is úgy érezte, hogy nagy birtokainak és jövedelmeinek élvezetében nagyobb hazafiúi kötelességek és feladatok háramlanak reá. Kezdetben főleg gazdasági kérdésekkel foglalkozott; résztvett a negyvenes évek nagy vállalkozásaiban és kezdeményezéseiben, elsősorban a *Védegylet* alapításában és vezetésében. Egy pillanatra meg kell állanunk e pontnál, mert a Blackwell-féle iratok olyan beállítását adják a *Védegylet*nek, amely eddigi nézeteinktől merőben különbözik. Blackwell, mint angol ügynök, kormányának érdekei szerint leginkább azon gazdasági küzdelem iránt érdeklődött, amely a szabad kereskedelmi elvhez hű Anglia és a német vámamos mozgalom között az európai piacokért folyt. A kérdésről sokat olvasott, érintkezett az ügyben a pártok vezető embereivel és érthetőleg minden részletét megismerni törekedett a *Védegylet* mozgalmának, amelyről kormányához írt több jelentésében megemlékezett. Blackwell azt állítja, hogy a *Védegylet* nem gazdasági, hanem pártpolitikai szervezkedés volt. Szerinte Kossuth kezdettől arra törekedett, hogy a vármegyei közvélemény megnyerése útján a parlamentben ellenzéki követekből ellenzéki többséget szervezzen és a kormányt a parlamenti eljárás szabályai szerint a többség részére biztosítsa. Ez lett volna tehát tulajdonképeni célja két első vállalkozásának, az *Országgyűlési és Törvényhatósági Tudósításoknak* is, és ezért került a börtönbe. Midőn onnan kiszabadult, ezért indította meg a *Pesti Hírlapot*, amelyet Metternich herceg elvett tőle, és a *Pesti Hírlaptól* elért pártpolitikai eredményeket ezért igyekezett az adminisztrátori rendszer megalkotásával hatálytalanítani, amely tudvalevőleg szintén a megyei követválasztások befolyásolására irányult. Végül ugyanebből a célból alapította meg Kossuth a két Batthyány és Teleki László grófok segítségével a *Védegylet*et, amely országszerte fiókokat szervezett; Blackwell állítása szerint ezek a fiókok voltaképen az ellenzéknek taggyűjtő irodái voltak. Kossuth köztudomás szerint a Batthyány grófok segítségével választotta meg magát 1847 őszén Pest vármegye országgyűlési követének, és az 1848-i

forradalomban ezért lett az udvari köröktől kifogásolt Kossuth helyett az első felelős kormány fejevé pártjának vezére, gróf Batthyány Lajos.

Blackwell szerint Kossuth ugyanakkor Kázmér grófot is maga mellé vonta. Bár csak 1843-ban ismerkedett meg vele Pozsonyban, már 1844-ben a maga céljaira használta ki. Ebből az időből Kossuth levelei között valóban több levelet találunk gróf Batthyány Kázmértól,¹ ki azonban a nemzeti ügyért hozott áldozatok ellenére is, amelyek különösen az 1847.-i követválasztás alkalmával igen súlyosak voltak, a második harcvonalban maradt. Lajos gróffal ellentétben, a szerepléstől inkább visszavonulni látszott, pedig akkor már nemcsak magyarul tudott, hanem barátait meglepő szellemi fölényvel rendelkezett. Blackwell szerint, ha gróf Batthyány Kázmér emlékiratai nyomtatásban megjelentek volna, mindenkinek be kellett volna látnia, hogy őt közpályáján aláérték. Ennek ellenére rokonának, Lajos grófnak kormánya idején is, mikor általa segített barátai miniszterekké lettek, mindössze a baranyavármegyei főispánságot fogadta el; azután a Drávamelléknek királyi, 1849 februárban pedig a Kiskun kerületnek kormánybiztosává lett.² Az a néhány adat, mely ebbeli minőségében kifejtett buzgalmáról tanuskodik, kívánatosná tenné, hogy közel egy évig tartó vidéki működését behatóbban megismerjük. Több okból sajnálnunk kell, hogy 1848—49.-i kormánybiztosaink működése, az egy Beniczky Lajosét kivéve, felkutatva és megírva nincsen.

Nem tudjuk, mi bírta rá gróf Batthyány Kázmért arra, hogy 1849 tavaszán Debrecenbe utazzék és ott maradjon; sőt nem tudom, messze mennék-e annak a feltevésnek meg-

¹ Gróf Batthyány Kázmér levelei Kossuth Lajoshoz: Pozsony, 1844 szeptember 8., Pest, 1844 november 25., Wien, 1845 február 18., 28., május 20., Pest, 1845 október 14. Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára: Kossuth Levéltár 100. sz., Vörös Antal-gyűjtemény 184., 204. sz.

² Levelei Kossuth Lajoshoz: 1849 február 19. és 28. (Szeged), március 29. és április 28. (Pétervárad). U. ott. Kossuth Levéltár 173., 186. sz.

kockáztatásával, hogy megjelenésén épen Kossuth Lajos csodálkozott a legjobban. Mert Kossuth teljesen tisztában látszott lenni azzal, hogy ő maga és baráti köre milyen nehéz helyzetben voltak; azt is tudhatta, hogy köréje gyűlt barátai között gróf Batthyány Kázmér az a dúsgazdag és udvari összeköttetésekkel rendelkező főúr, aki a forradalom által és Kossuth oldalán a legtöbbet áldozott, veszített és kockáztatott; voltaképen a békepárt embere volt, aki Kossuth ellenzékét erősíthette meg. Kossuthnak éreznie kellett, hogy mivel tartozott a két Batthyány grófnak, akik őt hatalomra segítették és akik közül az egyik már börtönben ült; talán azért kérte fel a másikat 1849 áprilisban a külügyminiszteri tárca elfogadására is, hogy kezéből a békepolitika fegyverét kicsavarja?¹ Gróf Batthyány Kázmér azonban nemcsak hogy az Ausztriával elgondolt megegyezést nem tudta létrehozni, hanem épen ellenkezőleg, a körülmények kényszere folytán Kossuth oldala mellett maradt és így akarata ellenére a szélsőséges forradalmár látszatát öltötte magára. A fegyverletétel után Kossuth Lajossal együtt ment a száműzetésbe és nyert jutalmul súlyos ítéletet.²

Csak mikor 1850-ben Párizsban életének hányatott hajója révbe ért, jutott hozzá, hogy nyugodtan elgondolkozzék a történetek fölött. Csak akkor jutott eszébe közelebről megvizsgálni és mérlegre tenni a közelmúlt embereit és eseményeit. Nagyúri felfogással, bámulatos könnyedséggel és éleslátással papírra vetett megjegyzései valóban értékes egyéniséget, hatalmas alkotóerőt, nemes szívet, de fanyar emlékezést mutatnak be az olvasónak. Batthyány az elmúlt tíz esztendő most már a szenvedélyek évtizedeként látta maga előtt, magábaszállott és legjobb tudása szerint, nyíltan el akart mondani mindent, ami történt. Erős túlzásnak kell vennünk Czetz tábornoknak azt az állítását, hogy Batthyány annyira Szemere Bertalan befolyási körébe került, hogy be-

¹ Debrecen, 1849 április 17. gróf Batthyány Kázmér külügyminiszternek meghívatik. Országos Levéltár. Honvédelmi Bizottmány 1849., 5699. szám.

² Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára, 1848—49. Iratok. Fasciculus 1349.

húnyt szemmel aláírni neki mindent, amit Szemere Kossuth ellen közzétett.¹ Mert a kortársak Batthyány Kázmért valóban aláértékelték. Ő sokkal eredetibb és önállóbb volt, mint hogy másoktól vezetetni engedte volna magát; s ha valami vezette, az a maga csalódása és tragédiája volt. Úgy érezte, hogy azokat el kell mondania, és kapott az alkalmon, hogy Szemere ugyanazt tette és ugyanúgy gondolkozott, mint ő; ezért sietett Szemerével együtt Londonba és keresett kapcsolatot Szemere ismerőseivel, Mayerrel és Blackwellel, hogy munkáját lefordíthassa és angol kiadó útján közzétehesse. A végzet azonban gyorsabb volt és abból a műhelyből, amelyről az alábbiakban egyet-mást részletesebben meg fogunk ismerni és amelyben annyi magyar vonatkozású irat készült, Batthyány emlékiratai nem kerültek ki készen, mert a halál pontot tett a csalódások és a munka, talán egy új élet reményei után is. Mert Batthyány hazatérni készült, hogy siklói kastélyában elvonultan éljen; barátjai Bécsben már készítették is neki az aranyhidat, amelyen át hazajöhetett volna.² Ezért ígért íródeákjának, Blackwellnek, tiszteletdíjként egy baranyamegyei birtokot 5000 forint évi jövedelemmel. Mire az elképzelte, hogy magyar táblabíró lesz, addig a halál csendesen lefogta Batthyány Kázmér szemét, ki a hon legnemesebb fiainak és a magyar ügy vértanúinak egyik legnagyobbika volt.³

2. Batthyány külügyminisztersége.

Gróf Batthyány Kázmér 1849 április közepétől augusztus 10.-ig volt külügyminiszter, és mint ilyen, Magyarország második külügyminiszterének számít. Hogy mennyiben volt

¹ Klapka György: *Emlékeimből*. Budapest, 1886., 370. és 383. l.

² Reávonatkozó rendőri jelentések a bécsi államlevéltárban (Höhere Polizeiakten): 1850 június 30., november 7., 1851 január 4., 1852 május 6., augusztus 31., 1853 január 17. és 26.

³ Rónay feljegyzései szerint élete végén elhízott; Telekinek Klapkához írt levele szerint mindössze három napig volt beteg és rosszul kezelt sérve ölte meg őt. Mindvégig magánál volt és nyugodtan vette a halált. Másnap már el is földelték a montmartre-i temetőben (Klapka id. m. 622. l.).

és mennyiben nem volt annak tekinthető, az bővebb megvilágítást igényel. A közhit szerint Magyarországnak az 1848—49.-i mozgalmak idején két külügyminisztere volt: herceg Esterházy Pál a Batthyány-kabinetben, és gróf Batthyány Kázmér a Szemere-kabinetben. Ami az első külügyminiszter hivatali működését illeti, arról volt alkalom kifejtteni, hogy amint herceg Esterházy kifejezetten nem volt külügyminiszter, úgy minisztériumának iktatókönyve szerint is alig volt aktái között külügyi vonatkozású ügyirat található.¹ Herceg Esterházy hivatali tevékenysége az uralkodóházzal és az osztrák kormánnyal fennállott összeköttetés lebonyolítására vonatkozó ténykedés volt; ő maga Bécsben, majd Innsbruckban tartózkodott, saját kormányával csak postai összeköttetésben állott. Ezért akartak Szemere és Kossuth miniszterek a herceg tudtán kívül és annak megkerülésével közvetlen külpolitikát kezdeményezni. Ezért javasolta Boczkó Dániel békésmegyei képviselő 1848 július 15.-én egy külön magyar külügyminisztérium felállítását, amit első lépésnek kell tekintenünk egy magyar külügyi hivatal megszervezéséhez. Ezzel természetesen az is együttjárt volna, hogy a magyar kormány külügyeit közvetlenül intézze. Az események a terv megvalósítását megghiúsították. A Honvédelmi Bizottmánynak sem külügyi hivatala, sem külügyminisztere, sem külpolitikája nem volt. Mindössze három kísérletét ismerjük a külügyek terén; gróf Teleki Lászlónak Párizsba küldetését, Szalay Lászlónak Frankfurtból Londonba rendelését, és Kossuthnak Stiles bécsi amerikai ügyvivőhöz való fordulását, hogy herceg Windischgraetz bevonulását elhárítsa. Mikor a Honvédelmi Bizottmány Debrecenbe költözött, az osztrák és orosz haderők a magyar kormányt a külföldtől annyira elzárták, hogy a külügyminiszterre kinevezett gróf Batthyány Kázmér 1849 június 17.-én Paget Jánossal folytatott beszélgetésében Bonaparte Lajos Napoleon megbuktatását és Ledru Rollinnak köztársasági elnökké választását újságolta.

¹ Horváth J.: *Magyar diplomácia 1815—1918.* Budapest, 1928., 25—28. l.

Batthyány minisztersége három kísérletben merült ki: 1. Kossuth kormányának elismertetése, 2. tiltakozás az orosz beavatkozás ellen, 3. békeajánlat az oroszoknak. A miniszter első reánk maradt ügyirata május 15.-én kelt, több fontosabb és az ő hatáskörébe tartozó ügyben, a diplomáciai gyakorlattal ellentétben Kossuth maga rendelkezett. Ami az említett három feladatot illeti, az első teljesen hiábavaló volt, mert ha Magyarország kormányát nem ismerték el akkor, midőn királyi kinevezés alapján működött, még kevésbé történhetett meg az a trónfosztás után. Meddőnek bizonyult a második és nem sikerült a harmadik próbálkozás. Batthyány miniszterségének megmaradt iratai¹ azt mutat-

¹ Gróf Batthyány Kázmérnak következő iratai maradtak reánk: Megbízólevele Pulszky Ferenc londoni magyar ügynök részére (Debrecen, 1849 május 14. Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában); az angol és amerikai külügyi hivatalok vezetőihez, lord Palmerston angol külügyi és Clayton M. János amerikai államtitkárhoz intézett levelei (Debrecen, 1849 május 15., lord Palmerstonhoz. U. ott. — Pest, 1849 június 15. és 17. Claytonhoz. U. ott); körjegyzékei (Pest, 1849 június 10., 15., 18. — U. ott); levele Balcescu román megbízotthoz, aki magyar-román együttműködés megalkotásán fáradozott (Szeged, 1849. július 26. — Közölte Ghika János: *Amintiri din pribegie*. Budapest, 1892., 371—72. l.); levele a Galiciában parancsnokló orosz tábornokhoz (Debrecen, 1849 május 16. Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára); Kossuthal együtt írt közös tiltakozó jegyzékük az orosz beavatkozás ellen (Debrecen, 1849 május 18. U. ott); Pulszkyhoz intézett levelei (Debrecen, 1849 május 19. és 23., Pest, 1849 június 13., július 6., azonos levél Szalay Lászlóhoz, Szeged, 1849 július 14. U. ott; v. ö. Pulszky Ferenc jelentését: Párizs, 1849. június 16. U. ott); a levelek Pulszky útján az angol kormányhoz voltak intézve; gróf Andrássy Gyulának Pancsováról és Konstantinápolyból hozzáintéztetett jelentésszerű levelei (Pancsova, 1849 június 11.; Konstantinápoly, 1849 július 3. és augusztus 6. — U. ott); egy levele, amelyben egy Angliában élő magyar útján fordult a brit kormányhoz (Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára. 1848—49. Iratok. Fasciculus 1344); útlevelet kérő levele, mikor Törökországba menekült (Kossuth részére, Pest, 1849 június 4. — Közölte Hajnal I.: *A magyar emigráció Törökországban*. I. Budapest, 1927., 448—49. l.); külügyminiszteri címét a menekülés után is megtartotta (levele Carossinihoz, 1849 október 27. Bécsi államlevéltár. Höhere Polizciakten; levele 1849 december 27. Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára. 1848—49. Iratok); megbízó-

ták, hogy az csak utolsó fejezete volt egy nagy tragédiának, melyben a miniszter maga talán a tragédiának egyik főhőse volt. Mert azért ment Debrecenbe, hogy békét teremtsen, és a detronizáló kormány miniszterévé lett ; mert vagyoniilag minden magyar között ő kockáztatott, áldozott és veszített a legtöbbet ; és mert amidőn magát igazolni készült, a halál ragadta el. Hiába várták vissza birtokai és elhagyott kastélyai : gróf Batthyány Lajos után gróf Batthyány Kázmér is üldözötként halt meg, és sírbatételekor méltán kiáltott fel gróf Teleki László : «Így kellett elpusztulni a két Batthyánynak!»

II. Gróf Batthyány Kázmér emlékiratai.

3. Mayer, a szűcs.

Eddig még senki sem foglalkozott bővebben a magyar emigránsoknak Londonban kifejtett irodalmi és publicisztikai kísérleteivel, csupán Berzeviczy Albert emlékezett meg arról az abszolutizmus történetéről írt nagy munkájában.¹ Távol vezetne bennünket a tárgytól az, ha magát a londoni emigrációt is ismertetni akarnók ; az nem is szárdékunk, felkutatása és méltatása másoknak feladata. Csupán azt említem meg, hogy Londonban az 50-es évek elején egyszerre több magyar is dolgozott emlékiratainak összeállításán ; azok részben meg is jelentek, mint Pulszky és Pulszkyné, Görgei Artur és Klapka György emlékiratai ; részben kéziratban maradtak, vagy elvesztek, mint Szemere Bertalan, gróf Batthyány Kázmér és talán mások emlékiratai. Mindenestre sajtószerű véletlennek kell tartanunk azt, hogy éppen Londonban futottak össze a magyar menekültek tevékenységének számai, amit nem pusztán annak lehet tulajdonítanunk, hogy abban az időben az európai politika számai szintén ott futottak össze és a magyarok is onnan várták sorsuknak

levél, Szemerével együtt, Paskievics herceghez. Szeged, 1849 július 29. U. ott. Kossuth Levéltár 188. sz. ; Arad, 1849 augusztus 10. U. ott, 238. sz.).

¹ *Az abszolutizmus kora Magyarországon*, 1849—65. I. Budapest, 1922., 375. l.

jobbrafordulását. Sokkal inkább annak, hogy a német kormányok a magyar ügy iránt ellenséges, a francia kormány elutasító magatartást tanúsítottak, az orosz hatalom növekedése viszont Angliában erős aggodalmat keltett és Magyarországot az orosz beavatkozás áldozatának tekintették. Így találtak Londonban egymásra Görgei Artur és Kossuth Lajos, herceg Esterházy Pál és Pulszky Ferenc, Szemere Bertalan és gróf Batthyány Kázmér, Beöthy Ödön, Mészáros Lázár és Klapka György; nem is szólván másokról és a többiekről, akik mind el akarták mondani felfogásukat és emlékeiket a katasztrófa okairól és részleteiről. Szemere és Batthyány esetében még egy közelebbi támpontot is találunk; azt, hogy Londonban élt közös ismerősük, Blackwell András József, a brit kormánynak 1843-tól 1848-ig Magyarországon működött ügynöke, ki egyéb elfoglaltság hiányában készséggel vállalkozott a két államférfi kézíratainak lefordítására és azoknak londoni kiadócégek útján nyomtatásban való közzétételükre.

Londoni kutatásaink mindenünnen egy névhez vezetnek, amelynek az eddiginél nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk. Egy egyszerű iparosemberről van szó, ki vendégszerető házát a magyar emigránsok otthonává, bankházává tette; aki a menekültekbe újra lelket öntött; akinél nem kopogtatott hiába sem a gazdag, sem a szegény; akinek házában vagy azon keresztül bonyolódott le Batthyány és Szemere emlékiratainak lefordítása és kiadásuknak ügye is. Pedig a leibici születésű Mayer György János, a Szepesség-ről 1815-ben elszármazott Johann Georg Mayer talán már magyarul sem igen tudott. Virágzó londoni üzletét saját szorgalmának köszönhette, vevői angolok voltak, vagyonából angol otthont tartott fenn, maga is angollá lett. A magyar haza szeretetét mégsem ölte ki belőle az idegen föld, pedig azt a küzdelmet, melynek hontalanná lett menekültjei nála bekopogtattak, csak a hírlapokból ismerte. Sem annak árnyairól, sem annak ezernyi apróságairól nem tudhatott sokat; hogyan ismerhette volna ő azokat, akik egymásután messze földről jöttek hozzá: Pulszky Ferencet 1849-ben, Beöthy Ödönt és Révay Jácintot 1850-ben, Kossuth Lajost 1851-ben, Sze-

mere Bertalant és Mészáros Lázárt 1852-ben, gróf Batthyány Kázmért 1853-ban. Akiket ő ismert, azok egyszerűbb, idegenben élő magyarok voltak, mint a temesvári születésű, akkor már világhírű festő, Brocky Károly, valamint az akkor már világhírű afrikai utazó, Magyar László. Aki Mayer életrajzát valamikor meg fogja írni, az legyen elkészülve arra, hogy egy darab magyar történelmet kell megírnia; egy színes galériával együtt, amelyen királyok és főurak, tudósok és művészek, gazdagok és szegény hajótöröttek ülnek egymás mellett.¹

Sajátságosan melancholikus az a kép, amelyet emigránsainkról Mayer szücs házában nyerünk. Az élet hajótöröttjei ők, egy nagy eszme szolgálatában kockára tett életnek hajótöröttjei. Ott van Pulszky Ferenc, talán legszerencsésebb valamennyi között, mert angol ismerősei voltak, akik támogatták. Mikor megismerkedtek vele, akkor még nem sejtették, hogy Magyarországon már elkövetkezett a vég. Akkor még Mayer is, kit a magyarországi hírek lázba hoztak, tele volt lelkesedéssel. Vele örült az angol udvarnak és az angol főúri világnak elkapott festőművésze, a gazdag Brocky Károly is, ki valamikor Mayer kérésére adott 300 font sterlinget a készmárki evangélikus líceumnak. Angliában mindketten otthon voltak és együtt látták Mayer kandallója körül feltűnni a menekült magyarokat, kiknek didergő lelkét a tűzhely csak lassan melegítette fel.²

A megérkező Beöthy Ödön, Bihar vármegye neves követe és Erdély kormánybiztosa, kinevezett bukaresti főkonzul és konstantinápolyi követ azzal érkezett meg, hogy a londoni *Times*-ban az osztrákok ártatlan emberek halomralövésével vádolják és a hamis vádtól lesujtva kereste most, hogy kinek útján igazolhatja magát. Kétségbeesett lélekkel

¹ Életét megírta Scholcz Frigyes: *Londoni Mayer János György életrajza*. A készmárki evangélikus líceum értesítője, 1877. V. ö. Divald Kornél és Bruckner Győző közléseit, *Művészet*. II. 1903., 316. és III. 1904., 60. l.

² Brocky Károly életét megírták Nyári Sándor: *Brocky Károly festőművész élete és művei*, 1807—55. Budapest, 1910. Szentkláray Jenő: *Brocky Károly festőművész élete*. Temesvár, 1907.

írta Kossuth Lajosnak Kiutahiába 1851 március 4.-én : «A *Times* bécsi levelezője útján tegnap a következőt közli : Épen most tétetik közhírré azon erdélyi egyének száma, kiket a forradalmi kormány kivégeztetett. Számszerint 4835, ezek között 400 asszony és 14 év alatti gyermekek, kik közül többen halálra verettek. Kossuth biztosa Beöthy Ödön volt, kinek kegyetlenségei ellen több ízben keményen felszólt.» Eddig-a cikk . . . «Hivatalos kiküldetésem ideje alatt még csak embertelen bánásmódot sem követtem el, annál kevésbbé kegyetlenséget . . .» Kossuth Lajostól kért igazolást, hogy angol ismerősei el ne forduljanak tőle,¹ mit Kossuth április 22.-i levelében teljesített. Május 27.-i levelében Beöthy azzal köszönte meg neki szívességét, hogy a *Times*-t esküdt-bíróság elé akarta idéztetni ; Cobden Richárd tanácsára, kinek Beöthy vendége volt, ügyvédet is fogadott, de az a hatalmas újságvállalatot nem merete pörbe fogni. Nem maradt más hátra, mint hírlap útján válaszolni a támadásra. Válaszolt is a *Times*-nak a *Daily News*-ban, és meglepetéssel látta, hogy ugyanakkor Paget János erdélyi földbirtokos az ő tudta és kérése nélkül magában a *Times*-ban nyilatkozott mellette, mire a «bécsi levelező» elhallgatott². A megsértett Beöthy bánatában tovább akart vándorolni Amerikába, hogy ott fia számára egy darabka földet vásároljon, de felesége vérhányásban szenvedett, ő maga pedig megtört öreg ember volt. «Én öreg, törődött ember vagyok, — írta Kossuth Lajoshoz intézett második levelében — félszemem világát teljesen elvesztettem, ki tudja, mi történik a másikkal ; nekem nem sok és nem soká kell . . .» Onnan vonult vissza Jerseybe, «a szelek, esők és unalom szigetére» ; ott látjuk őt, amint Rónay Jácinttal találkozik ; görcsös köhögéssel a kocsis oldalát fogja, és mikor az útra visszanéz, az óceán szelében még ott látja állni az országúton a hófehér hajú vakot, ki egykor nemzetét vezette a világosság felé. 1854

¹ London, 1851 március 4. Beöthy Ödön Kossuth Lajoshoz. Eredetije : Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára., Kossuth Levéltár 273. sz.

² London, 1851 május 27. Ugyanaz. U. ott 765. sz. — U. o. Rónay Jácint : *Naplótöredékek*. I. 313—15. l.

végén Hamburgban érte utól a halál, hol vejével akart találkozni.¹ Ott találjuk Mayernál Szemere Bertalant, a debreceni kormány elnökét, aki már 1837 óta ismerte Mayert és akkor írta róla egyik levelében: «Emlékezetes napokat töltök Mayer János György szepességi fival, ki 23 év előtt történetesen jöve ki s telepedék meg; vele létemkor mindig érzem, hogy ki szülőházáját nem szerette, az más hazát sem fog szeretni, és aki azt szerette, soha és sehol nem fogja feledhetni. Példa erre ő, ki mindamellet, hogy kiköltözésével semmit sem veszte, hogy itt jeles vagyont gyűjtött s Westminsterben választópolgár; hogy családjával és szerencsésével az angol nemzetbe betestessedett: hazafiúi tűzzel emlegeti szülőföldét és sorsában csaknem melegebb részt vőn, mint új honában. Ezt tettel is megbizonyítá; a magyar akadémiának, minek lételét csak hallomásból tudta meg, ajándékot küldvén és szülővárosában, Szepes megyében magyar iskolát alapítani szándékozván. Mondom, vele igazán kéjes órákat töltök. Talán okozza azon titkos örömöm, hogy bár valaki egy száznegyedig szemlélje Anglia csodáit, kincseit, termékeit, népéletét: mégis lehet szeretni Magyarországot!» Szemere a szabadságharc után Párizsban telepedett meg és ott készült emlékiratainak megírására. Ennek angolra fordítása és kiadása érdekében utazott át Londonba, hol több ízben megfordult Mayer házában is, kinek neve gyakran előfordul emlékirataiban.² Blackwellt is ő küldötte Mayerhez;³ mikor Párizsba visszatért, Mayer útján írt Blackwellnek⁴ és Mayer útján üdvözölte Brocky Károly festőművészt.⁵ Nem tudunk sokat Kmetty és Klapka tábornokokról, kiknek arcképeit Brocky 1851-ben megfestette,⁶ de való-

¹ Legyen e kitérésben a Rónay Jácinttól megörökített képnek felelevenítése Beöthy Ödönnek, Bihar vármegye nagy fia emlékének szentelve, kinek méltó életrajza mindedig megírásra vár.

² *Szemere Bertalan művei.* I. 135., II. 14—16., V. 71., 74., 76., 81. l. 1837 június 2.-i levele u. ott. I. 45—46. l.

³ Rónay Jácint: *Naplótöredékek.* II. 113. l.

⁴ U. ott. II. 132. l. *Szemere művei.* V. 75. l.

⁵ Rónay id. m. II. 194. l. Párizs, 1854 július 1.

⁶ Nyári id. m. 88—90. l.

színűleg ez is Mayer útján történt; Klapka emlékirataiban előfordul «Mayer, az öreg prémkereskedő».¹ Jó viszonyban volt Mayer Rónay Jácinttal, ki tőle hallott hírt Szemeréről és «öreg barátunk Mayer» névvel illette Mayert.² Mészáros Lázár azt írta róla gróf Batthyány Lajosnének, hogy postáját Mayer kezeli,³ akinek útján, úgy látszik, anyagi támogatást is kapott.⁴ «Mayert kérdeztem, mit adnak egy aranyért» — írta Vukovich Sebőnek 1852 december 3.-án, és hozzátette: «Ez egy igen derék, Londonban megtelepedett, művelt és vagyonos szücs, ki a hontalan magyarok sanyarúságát nem egy alkalommal igyekezett gyöngéd szolgálatkészségével enyhíteni». Majd félévvel azután: «Mayer becsületes londoni polgár s hazánkfia fogadott ingyenszállásra.»⁵ Amerikába vándorolva még 1857-ben is üdvözlét küldötte Mayernak,⁶ akit pedig időközben csapások értek. 1853-ban elhalt 26 éves leánya és maradt egy tékozló vő három gyermekkel, mire Mayer az üzlettől visszavonult. 1855-ben elhalt Brocky Károly is és Mayer házában lassankint kihült a tűzhely, melynek lángja mellett a magyar kiválóságok partra és nem egyszer révbe jutottak. Vajha egyszer méltó esetre találna az a meleg londoni otthon, hol annyi szenvedő magyar könnyeit felszárították.

4. Szemere és gróf Batthyány iratai.

Gróf Batthyány Kázmér Szemere Bertalan útján jutott el Mayerhez is, Blackwellhez is; meg kell tehát néznünk azt a közös műhelyt, amelyben emlékirataik elkészültek.

Köztudomású, hogy a magyar emigránsok között erős

¹ Klapka id. m. 295. l.

² Levele Szemeréhez, 1852. október 6.

³ *Mészáros Lázár emlékiratai*. III. 1867., 11. l.

⁴ U. ott 12. l. — Hogy Mayer az emigránsok anyagi ügyeivel is foglalkozott, azt 1853 június 24.-én Szemere Bertalanhoz intézett leveléből láthatjuk: «Mr. Blackwell bis heute noch kein Geld bei mir niedergelegt habe . . .» (Másolat a Magyar Tudományos Akadémia kéziratgyűjteményében.)

⁵ Mészáros id. m. III. 1867., 27—28. l.

⁶ U. ott 65. l.

nézeteltérések támadtak, de kevésbé ismeretes az, hogy ezek a nézeteltérések 1851-ben Londonban robbantak ki. Görgei Artur internálása ellenére is — munkája révén — elsőnek érkezett meg, tehát ugyanakkor, mikor Kossuth buzgó ügynöke, Pulszky Ferenc, a küzdelemmel felhagyott, a kocka Kossuth ellen fordult. Ez fölötté kapóra jött az osztrák kormánynak, mert Kossuth propagandája épen Angliában volt a legerősebb.¹ Ma már nem is tudjuk eldönteni, hogy ki és hogyan jelentette meg Görgeinek a háborúról írt emlékiratait,² de annak is lehetnek titkai, melyek eddig homályban maradtak. Blackwell arról értesítette Szemerét, hogy amint maga személyesen utánajárt, a könyvtárakban sem Görgei munkáját, sem Klapka tábornoknak időközben megjelent emlékiratait,³ melyeket a *Times* levelezője, Wenckstern, az eredeti kéziratból fordított angolra, nem igen olvasták. A bécsi kormány zokon vette Pulszky Ferencnek azt, hogy elért sikerei miatt gróf Colloredo londoni osztrák nagykövet visszahívását kérte, és már 1849-ben gróf Szécsen Antalt küldötte Londonba, hogy Kossuth ellen hírlapi cikkeket helyezzen el. Azután még tovább ment és előkelő politikus helyett kisebb rangban álló bizalmi embert választott a munkára; egy embert, aki Szemere bizalmába férkőzve őt is, gróf Batthyány Kázmért is arra igyekezett rábírni, hogy Kossuth ellen saját nevek alatt írjanak pamfletteket, emlékiratokat és történelmi műveket. Szinnyei Józsefnek, a korszak egyik legjobb ismerőjének, életrajzi lexikona Bangya János honvéd alezredesnek még csak érdemeit tudta feljegyezni,⁴ a levéltárak azonban egyéb természetű okmányokat is tartalmaznak. Mindenestre senkinek sem tűnhet fel az, hogy Bangya őrnagy

¹ Horváth J.: *Anglia és a magyar szabadságharc. Századok* LIX—LX. 1925—26., 592. és 720. l.

² Görgei A.: *My life and activity in Hungary in the years 1848 and 1849.* Két kötet. London, 1852. Németből fordítva.

³ Klapka Gy.: *Memoir of the war of Independence in Hungary.* London, 1852.

⁴ Szinnyei J.: *Magyar írók élete és munkái.* I. Budapest, 1891., 521—23. l.

1849 február 21.-én Gyöngyösről bizalmas jelentést küldött Kossuthnak az ellenséges hadsereg állásairól,¹ az arcvonaltan álló őrnagyok azonban nem igen küldötték jelentéseiket egyenesen a Honvédelmi Bizottmány elnökének. Úgy látszik azonban, Bangya súlyt vetett arra, hogy Kossuth Lajossal személyes kapcsolatba kerüljön, mert amint Kossuth nyugatra érkezett, ismét felvette vele a levelezést.² Igaz, hogy a levelezés hirtelen megszakadt, de annak már az volt az oka, hogy Bangyának az osztrák rendőrséggel fenntartott összeköttetéseit leleplezték. Bangya ugyanis az osztrák kormány szolgálatában állva élénk tevékenységet fejtett ki abban az irányban, hogy Kossuth ellen előkelő emberek tollából támadások jelenjenek meg; a támadó cikkeket és röpiratokat maga fordította németre és küldötte Németországba, sajtó alá. 1850-ben Londonban, 1850—52-ben Párizsban, 1853—54-ben ismét Londonban találjuk őt, utóbbi helyen szervezvén meg azt a műhelyt, amelyből Szemere és Batthyány nevei alatt fontos kiadványokat akart napvilágra hozni. Tudjuk azt, hogy mindkét államférfi szegényes körülmények között élt, családjaikról is gondoskodniok kellett; Magyarországon azonban kiterjedt birtokaik voltak, és nem bánták volna, ha barátaiknak azt a fáradozását, hogy hazatérhessenek, siker koronázza. Ezt a nehéz helyzetet akarták Bécsben Kossuth ellen értékesíteni és ennek a Kossuth ellen indított támadásnak kimélyítésére vállalkozott Bangya János alezredes. A különben is hiszékeny Szemere mitsem sejtett Bangya titkos összeköttetéseiről és olyan bizalommal volt hozzá, hogy 1852 tavaszán kéziratait is átadta neki. Az, aki első ízben gyanút fogott, nem is magyar ember volt, hanem a Londonban élő Marx Károly szocialista író, akit Bangya hasonló célból közelített meg. A bécsi kormány ugyanis nem csupán a magyar emigránsok ügyeinek nyilvántartásával foglalkozott, hanem éberén ör-

¹ Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára. Vörös Antal-gyűjtemény 186. sz.

² U. ott Kossuth Levéltár 1538., 1541., 1582., 1589., 1592., 1610. számok. Bangya János levelei Kossuth Lajoshoz, 1852 szeptember 22., 26., november 6., 11., 16., 17.

ködött Németország belső nyugalma fölött is, és bizonynal hálás volt azért, ha Marx tevékenységéről megbízható értesüléseket kap. Így került a német-angol-francia viszonylatban dolgozó Bangya János Marxhoz, aki szintén átadta neki éppen akkor elkészült kézirateit. Marx azonban gyanakodni kezdett, mert a bizalmába férközött Bangya Szemere és gróf Batthyány titkait mondotta el neki, és attól félt, hogy órála viszont másoknak tehet majd bizalmas közléseket. Marx már 1852 február 4.-én azt írta Londonból a Németországban tartózkodó Engels Róbertnek, hogy Bangya Kossuth ellen intrikál és hogy Szemere és gróf Batthyány Párizsból rövidesen Londonba fognak jönni.¹ Kétségtelen, hogy ezt Bangya kizárólag Szemerétől tudhatta meg. Röviddel azután Marx arról értesítette Engels Róbertet, hogy Bangya Szemere ügynöke Kossuth ellen; ² ami szintén arra mutat, hogy Bangya eldicsekedett neki a két magyar államférfiúra gyakorolt befolyásával.³ Szemere különben maga is összeköttetést tartott fenn Marx Károllyal; 1852 tavaszán egy művét is megküldötte neki,⁴ Marx pedig a maga kézirateit adta át Bangyának Szemere részére,⁵ kinek Bangyától lefordított kéziratát Marxnak ajánlotta.⁶ Marx Károlynak az emigránsokkal fenntartott kapcsolatairól egyéb források is megemlékeznek.⁷

¹ Rjazonov D.: *Marx—Engels Gesamtausgabe*. III. 1. kötet. Berlin, 1929., 317—18. l.

² U. ott 323. l.

³ Hogy a bécsi kormány ezen az úton az emigránsok megosztására készült, azt egy-rendőri jelentés következő részlete mutatja: «Bern ajánlja, hogy folytassuk a megkezdett akciót, amely a magyar emigránsoknak egymásról szóló kompromittáns nyilatkozatait illeti. Semmi annyira nem rontja chance-aikat. Amit Szemere írt Kossuthról, azt kellő módon terjesztettük. Az egyenlenség tetőpontjára hág.» (Tábori K. id. m. 225. l.)

⁴ London, 1852. április 5. U. ott 336. l.

⁵ London, 1852. április 30. U. ott 345. l.

⁶ 1852 május 4. Engels Róbert Marx Károlyhoz. U. ott 348. l.

⁷ Kiderül ez Marxnak 1852 március 4.-én és 15.-én kelt leveleiből (az eredetiek a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában). Épen ezért kell csodálkoznunk Rónay Jácintnak 1852 december 30.-án Szemeréhez intézett levelén, melyben a következőket írta: «Nem

Bangya szerepe a fenti adatok világánál tisztán látható volt, meg kell néznünk tehát azt az irodalmat, amely Londonban vagy Londonból Kossuth ellen napvilágot látott. A Kossuth elleni állásfoglalást herceg Esterházy Pálnak, a Batthyány-kormány volt külügyminiszterének a londoni *Times*-ban 1851 december 1.-én közzétett nyílt levele indította meg. Ahhoz csatlakoztak gróf Batthyány Kázmér levelei a *Times*-ban 1851 december 31.-én és 1852 február 2.-án, valamint Szemere Bertalan és Teleki László levelei a *Times*-ban és az *Examiner*-ben.¹ Ekkor kapcsolódott be a mozgalomba Bangya János, aki gróf Batthyányval és Szemerével állandó érintkezésben volt. Szemere munkában is ki akarta fejteni álláspontját és 1852 február 1.-én ezt írta egyik levelében: «Munkám készül.»² Annak kéziratát Bangyára bízta,³ ki Szemerének egy másik levele szerint április 22.-én fogott hozzá a munkának németre fordításához; a kiadást Campe németországi kiadó cég vállalta el. Minden valószínűség szerint ez volt az a munka, mely 1853-ban Hamburgban *Graf Ludwig Batthyány, Arthur Görgei, Ludwig Kossuth* néven három füzetben megjelent. Csupán az a körülmény zavar meg bennünket, hogy ezt a művet a londoni *Examiner* hírlap már 1852-ben ismertette, holott az csak 1853-ban látott napvilágot. Vajjon volt-e Szemerének más munkája is? Inkább Bangya kezére mutat Szemerének következő megjegyzése: «Bertlein (így! — Bentley helyett) nem az ügyért, nem is kedvünkért vállalja el a művet. Ő Kossuthot gyűlöli;

akar megismerkedni Marx-szal?» Szemere a levél szélére írta: «Nem, nem!» «Adhatom adressét», folytatta tovább a levelet Rónay, «és azt hiszem, nevemben menvén hozzá, szívesen fogadtatik. Jeles, ritka kapacitás. Legközelebbi levelemben odaadom adressét, és egy levelet zárok be cím nélkül, melyet ha nem személyesen ad ált, szíveskedjék postára vetni, neve alatt.» (Rónay J.: id. m. II. 114. l.) — Marxról v. ö. két rendőri jelentést (valószínűleg Bangyától) 1850 július 1.-ről és 29.-ről (Tábori K. id. m. 157. l.).

¹ Angolországi útja idején «Investigator» álnév alatt Kossuth is válaszolt maga vagy valamelyik barátja útján, a *Daily News*-ban, mi eddig nálunk ismeretlen adat.

² A levél eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában.

³ *Szemere Bertalan művei*. I. 162., 164., 167—68. l.

nem bocsáthatja meg neki, hogy őtet a Beckné-féle ügyben kompromittálta, és ezért mindenhez örömmel kap, mi Kossuthnak árthat, a *Times* ugyanezen indokból fogja az egész Broschürt közleni.» Legérdekesebb azonban az a megjegyzése, hogy Gelich műveiben, a Görgeiről szóló részben, — Bangya is írt egyes fejezeteket.¹ Itt tehát, ha nem is interpolációról van szó, de legalább is arról, hogy Bangya János a maga felfogását, talán a maga terveit is igyekezett mások munkáiban érvényre juttatni, hogy ezzel a bécsi rendőrségnél a maga részére érdemeket szerezzen. Szemere saját megvallása szerint még két munka tervével foglalkozott: «Még két munkát írok. A nemzetiségi kérdést megpróbálom, különös tekintettel Európára, megoldani, és a magyar forradalom politikai történetét írom meg.»² Bangyának tehát még továbbra is alkalma nyílt arra, hogy az általa befont Szemerét Kossuth ellen kihasználja. Üzelmeinek részben az vetett véget, hogy Marx gyanút fogott,³ részben pedig az, hogy Blackwell a fordítási műveletekbe kapcsolódott és Bangya dolgainak személyesen utánajárt. Azt ugyan ő sem, más sem tudta meg, hogy a bécsi rendőrség Bangya Jánosról milyen aktákat kezelt;⁴ ezekre azonban mi sem terjeszkedhetünk ki, mert személye csak annyiban érdekel bennünket, hogy kimutassuk, mint vontá be a munkába Szemerét és gróf Batthyányt és miért csikarta ki kezéből a munkát az angol Blackwell.

Szemere és Blackwell mindketten egyformán mondot-

¹ Gelich Richárd (1821—1899) 1851-ben költözött Angliába, hol az angol hadseregbe állott be, 1870-ben pedig ezredesi ranggal a honvédségbe. Műve *Ungarns Fall* címmel 1851-ben Kölnben jelent meg.

² *Szemere Bertalan művei*. I. 161. l.

³ Marx előbb az orléans-i hercegnek, azután a porosz és végül az osztrák kormány ügynökének tartotta Bangyát, ez utóbbit Marx 1853 február 23.-án Párizsból Engelshez írt levelében állapítván meg (Rjazonov id. m. 360., 403., 410—11., 440—41. l.).

⁴ Bécsi államlevéltár. Informationsbureau. Protokolle 173., 247., 442., 479., 506., 728., 809., 825., 1127., 1649., 1681., 1843., 2033., 2681., 2735., 2766., 3539., 3654., 3662., 3754., 3775., 3840., 3997., 4267. számok.

ták el, mint ismerték meg egymást a 30-as évek közepén, Szemerének Angliában tett utazásakor. Az a tanulmány, melyet az *Athenaeum* londoni folyóirat 1837-ben az 1832—36.-i magyar országgyűlésről névtelenül közölt, Blackwell munkája, de talán Szemere fogalmazványa, vagy legalább is az ő szellemi terméke volt.¹ Blackwell további feljegyzéseiben gyakran említi, hogy értesüléseit magyar ügyekben rendszerint Szemerétől kapta; természetes volt tehát az, hogy mikor Szemere Párizsba érkezett és publicisztikai munkának angol nyelven való közzétételére gondolt, első sorban Blackwell támogatását igyekezett igénybevenni. Általa kapcsolódott be a munkálatokba gróf Batthyány Kázmér is, és így alakult ki azután az a publicisztikai műhely, amely a leleplezett Bangya részvételét is beleszámítva négy évig együttmaradt (1850—53). Összesen 36 kiadatlan levelet és levéltöredéket sikerült találnom ebből az időből és erre a munkálatra vonatkozólag, amelyeket gróf Batthyány Kázmér, Szemere Bertalan és Blackwell váltottak egymás között és amelyek a két államférfi publicisztikai terveire és tevékenységére fényt derítenek.² Legyen szabad azoknak tartalmát az alábbiakban röviden megismertetnem.

Blackwell 1850 június 17.-én Szemeréhez írt első levelét még a Szemerétől használt álnévre (Monsieur de Neuberger) címezte. Azt írta benne, hogy közös barátjuk, Mayer, a szűcs, Magyarországon járt, ott a helyzetet igen beborultnak, ismerőseit leverteknek, nyugtalan lelkiállapotban levőknek találta.³ Június 26.-án kelt levelében, amelynek megszólítása már «Édes barátom» volt, közölte Szemerével, hogy felajánlotta művét — e szerint Szemere Bertalannak már 1850 nyarán készen volt egy kézirati munkája — Bohn kiadónak, Szemere nevének elhallgatása mellett. Bohn erre

¹ *Acts of the Hungarian Diet of 1832—36.* The Athenaeum. London, 1837 november 4., 11. és 18., 523—525. számok.

² A levelek eredetiben és másolatokban a Magyar Nemzeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia kéziratgyűjteményében.

³ Szemere újtjáról v. ö. a Tábori Kornéltól közölt június 17.-i rendőri jelentést (Tábori K.: *Titkosrendőrség és kamarilla.* Budapest, 1921., 157. l.).

közölte vele, hogy most éppen Hartig volt osztrák miniszter könyvének kiadásával foglalkozik (*Genesis der Revolution in Oesterreich im Jahre 1848*), amely herceg Metternich jegyzeteivel fog megjelenni. Ennek az érdekes adatnak nyomát egyedül itt tudtam megtalálni; herceg Metternich életrírójának, lovag Srbik Henriknek nem volt tudomása róla.¹ Ha valaki e jegyzeteket átnézi, talán érdekes megjegyzéseire fog akadni a kancellárnak, melyeknek fontossága magyar történelmünk kereteit túlhaladja. Bohn Blackwellt Szemere kéziratával Newby kiadóhoz utasította, ez azonban akkor már Pulszky művének kiadását vállalta el.² Mikor erre Blackwell bizalmasan közölte Szemere nevét és azt, hogy Szemere a forradalmi kormány miniszterelnöke volt, Newby azt válaszolta, hogy a kiadásra készséggel vállalkozik, de 500-nál több példány eladására nem számíthatván, legfeljebb 25 font sterlinggel tudná az illusztris szerzőt kielégíteni. Mivel pedig szerinte a közönség Pulszky és Klapka könyveitől nem volt elragadtatva, lehetségesnek hitte, hogy csak 300 példány fog elkelni Szemere munkájából. Ez utóbbit két kötetben szándékozott — valószínűleg Blackwell közlései alapján — közzétenni, a kézirat megküldését azonban csak későbbre kérte. Blackwell sorra járta most a londoni kölesönkönyvtárakat és — mint 1852 augusztus 15.-én Szemerének megírta — maga győződött meg arról, hogy könyvének alig lesz kelendősége. Arra biztatta tehát Szemerét, hogy azt emlékirat formájában alakítsa át, amelyben tényeket és nem elméleteket mondana el. Itt kapcsolódott bele a megbeszélésekbe Szemere ajánlatára gróf Batthyány Kázmér is. Szemere ugyanis 1851 október 1.-től 10.-ig Londonban tartózkodott és ott helyezték el herceg Esterházy Pál levelére írt válaszaikat Szemere és Batthyány a *Times*-ban és a *Daily News*-ban. Az elhelyezés Blackwell segítségé-

¹ Heinrich Ritter von Srbik: *Metternich der Staatsmann und Metternich*. II. kötet. München, 1925., 357—58. l.

² Pulszky ebben az időben nem emlékiratokat, hanem meséket és regényeket adott ki, emlékiratait csak 1880-ban jelentek meg. Nejeének emlékiratai: *Memoirs of a Hungarian Lady*. Két kötet. London, 1850., bevezetését férje írta.

vel történt, amint ezt utóbbinak 1853 március 14.-én kelt levelében olvashatjuk. Blackwell a levelek átfésülése után, mire alább még visszatérünk, egyéb kéziratoknak argolra való lefordítását is elvállalta. És pedig elsősorban gróf Batthyány munkáját, mert 1852 május 15.-i levelében így írt Szemerének: «Minden, amit az Ön munkájáról mondani tudok, annyi, hogy várja meg türelemmel, amíg Batthyány műve készen lesz; boldog leszek, ha lefordíthatom és kiadhatom, de senki sem tud egyszerre két dolgot végezni.» Szemere akkor még Bangyával dolgozott együtt, általa küldvén — valószínűleg német könyvből — Blackwellnek három példányt, amelyeket Blackwell angol lapokhoz juttatott el. Miután már értesült arról, hogy Bangyától óvakodni kell és talán maga is szerette volna Szemere és Batthyány munkáinak lefordítását megszerezni, elhatározta, hogy személyesen utánajár a dolognak. Kétszer is elment Bangya lakására, és akkor vette észre, hogy Bangya, aki szép ruhákban járt akkor, mikor előkelő száműzöttek kopottan és szegényesen jártak, fényűzően berendezett lakást tartott; ott találta csinos francia barátnőjét, ki a házat vezette s kivel a városban kocsizni szokott.¹ Blackwell nyomban elhatározta, hogy Bangyát nem fogja ismerni többé és Szemerét is óvatosságra intette. Ugyanakkor történt a leleplezés Marx részéről, akit a Németországban élő Engels világosított fel; és ezek után már nem lehet meglepő az, hogy Rónay Jácint 1853 január 8.-án a következőket írta Szemerének: «Mi Bangyát illeti, több előkelő idegen menekült, maga Mazzini is, intézett már hozzám hasonló kérdést. Adatokat nem kerestem soha, s hogyha hallék is e részben valamit, nem kutattam hitelességüket, miután az általános, mondhatnám európai kémhír mindenkit óvatossá tőn irányában. Több egy évnél, hogy Schimmel-pinck nyomtatott körívekben vádolá kémségről; ő e vádakra tudtommal nem felelt soha, sőt bő, mondhatni pazar pénzköltéssel a jelen pillanatig éleszté maga ellen a gyarút. Itt általában az a meggyőződés van, hogy Önnek murkáját ő fordítá, s hogy Önnel szorosabb viszonyban van. Én e vi-

¹ Rónay id. m. II.

szonyt mindig csak a munka fordítására szorítám, de őszintén megvallva sajnálnám Bangyának közeledését Önhöz, mert látám, hogy a viszonyt fennen hirdeté s kétségkívül nagyítá, s hogy az ellenséges tábor örömmel felhasználná. Midőn Perczel Londonba érkezett, Bangya meglátogatá mint egykori fővezéré, ki őrnagynak nevezé ki, s Ön munkájának kéziratával olvasása végett kétszer is megkínálá; de Perczel nem fogadá el. Ezt magától Perczeltől tudom. Utóbb, amidőn a munka megjelent, Bangya a «correctura»-példányt küldé el Perczelnek, s így ő volt az első, ki Önnek munkáját Londonban olvasá.» Egy évvel azután, 1854 január 29.-én Hajnik Pál írta egyik levelében: «Mi itt Bangyát mindnyájan komisz, alávaló embernek tartjuk, s ezelőtt három évvel az itteni emigráció őt ki is csapta köréből. Bangya itt mindenütt Kossuth névével lépett fel s fitogtatta magát, mint annak ágense»; a londoni török követségen is csak nehezen láttamozták Bangya útlevelét. Bangya János lelepleztetése után Törökországba vándorolt ki.

Ezzel Szemere és Batthyány műveinek fordításai Blackwell kezébe vándoroltak át, akit Szemere a következőként írt le Rónay Jácinthoz írt levelében: «Blackwell az 1848.-i országgyűlésen referense volt az angol kormánynak, több magyar főúrral, különösen Széchenyi Istvánnal összekötésben állt. Tán egy angol sem ismeri a magyar ügyet úgy, mint ő és gazdája, Palmerston.»¹ Ez a «gazdája Palmerston» kifejezés azt mutatta, hogy Szemere Blackwellben hivatalos személyt látott. Tévedett annyiban, hogy Blackwell 1848 április, a magyar országgyűlés feloszlata óta, semmiféle alkalmazásban nem volt és épen ezért vállalkozott a különféle iratok lefordítására is, mert, amint maga később elmondotta, igen szerény körülmények között élt; de annyiban helyesen vélekedett Szemere is, hogy Blackwell az angol külügyi hivattallal összekötésben maradt, újabb alkalmaztatása végett időnként előterjesztett kérelmére való tekintettel pedig maga is nagyon vigyázott arra, hogy kalandokba ne bocsátkozzék és elhelyezkedésének útjába ne gördítsen akadályokat.

¹ U. ott. II. 132. 1.

Gróf Batthyány Kázmér a fordításért ívenként 3 guineát, körülbelül 30 aranypengőt ajánlott fel Blackwellnek és azonkívül még «szép ajándékot» is kilátásba helyezett részére, mint ezt 1851 december 4.-én Blackwellhez intézett levelében olvashatjuk.¹ Blackwell 1852 január 4.-én Szemerétől kért tanácsot és február 1.-én már boldogan értesítette őt: «Munkám készül». Szemere munkájának fordítása tehát egyelőre abbanmaradt; ő azonban tovább dolgozott és így született meg műve a nemzetiségi kérdésről, amelyről 1853 júniusban megjegyezte: «Hozzáfogtam munkámhoz a nemzetiségi kérdésről.»² Kiadott munkáiban még egy alkalommal visszatért művére és akkor írta e klasszikus megjegyzést: «Magyar szempontból sok dolgot lehet menteni abból, ami történt Magyarországon; de nem tesz a magyar népnek üdvös szolgálatot az, aki megírván történetét, azt európai szempontra nem emeli föl s ezáltal a nemzetet is mintegy magával nem rántja ki azon szűk horizontról, melybe süllyedt azon hosszú időszakban, midőn hazai, de nem európai életet élt.»³ Kézirati művének oldaljegyzetei szerint valóban 1853 június 9.-én fogott hozzá és 1854 február 20.-án fejezte be azt; német címet adott neki (*Zur Nationalfrage*), tehát feltehetőleg Németországban akarta kiadatni, valószínűleg még Bangya útján. A kézirat azonban sem lefordításra, sem kiadásra nem került. Nagyobbik fele, mely a kérdés történelmi boncolásával foglalkozik, — a második általános jellegű fejtegetés — 1931 folyamán jelent meg a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött eredeti kézirat alapján.⁴ Miután Blackwell 1854-ben lübecki angol konzullá lett, megszakadt közöttük az összeköttetés és Szemere munkája nem is került lefordításra. Röviddel azután a szerencsétlen államférfi egy

¹ Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában.

² *Szemere Bertalan művei*. I. 191—92. l.

³ U. ott. I. 175. l.

⁴ *Zur Nationalfrage*. Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára. Fol. Hung. 1593. sz. 74. lap. — Kiadta Horváth Jenő: *Szemere Bertalan emlékirata az 1848—49. magyar kormány nemzetiségi politikájáról*. Háborús Felelősség. II. 1930—31., 296—309., 479—500., 582—600., 675—86. l.

másik kalandor karmaiba került, ki Szabó Pál néven 1844—47-ben a Magyar Kereskedelmi Társaságot 149 ezer pengőforinttal károsította meg. Szabó a sikkasztás után Párizsba szökött, ott Boldényi néven bankházat nyitott és Magyarországról könyvet is írt; közben az emigránsok kifosztásából élt; Szemerét is ő fosztván meg vagyontól. Mikor leleplezték, Amerikába szökött tovább, Szemere pedig az örültek házába került. Gyenge emberismeretének lett áldozatává.

5. Batthyány emlékiratainak létrejötte.

Blackwell 1868-ban gróf Zichy-Ferraris Emánuelhez intézett levelében¹ maga mondotta el, mit végzett az 1852-ben elvállalt Batthyány-féle kézirattal. «Midőn B[atthyány] K[ázmér] 1852 elején» — írja említett levelében — «kéziratának első íveit nekem megküldötte, a munka igen eltérő franciasággal volt írva, telve ismétlésekkel stb. stb. Megírtam és világosan megmondottam neki, hogyha csupán azért írta művét, hogy azzal magát szórakoztassa, akkor semmi mondanivalóm sincsen; valamint azt is, hogy igyekezni fogok annak jó fordítását elkészíteni . . . Több jellemrajz igen erős volt, különösen Pulszkyé, Madarászé és Czinderyé; valóban, midőn Czinderyét Bentleynek megmutattam, az így szólt: «Ezt meg kell szelídítenie, különben pörbe foghatnának és mindhárman bajba kerülhetnének.» Batthyány mindig hallgatott rám, de Czindery esetében hajlíthatatlan maradt, kijelentvén, hogy azon egyetlenegy sort sem fog változtatni és hogy azt vagy ki kell adni, vagy pedig el kell hagyni. Legkeményebb összeütközésem a «Nemzetiségi kérdésben», a *questio vexata* ügyében volt vele. A kérdést Batthyány egyoldalú magyar szempontból fogta fel és a két fejezetet azzal küldötte meg nekem, hogy a munkába illesszem őket. Munkájának elbeszélő része tárgyilagosan van megírva, miért a legnagyobb elismerés illeti őt, tekintettel arra, hogy a közügyekben tevékeny részt vett; de a nemzetiségi

¹ «*The Bee.*» Memoir for Court Emanuel Zichy-Ferraris, strictly private and confidential. Eredetije két példányban a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában. No. Jogt. 4°. 14.

kérdésre vonatkozó fejezetekben magyar vére felforrt és nekem egész értekezést kellett részére írnom a dologról, amíg felfogását megváltoztathattam és őt egyes részletek elhagyására bírhattam... Ha munkája megjelent volna, B[atthyány] K[ázmér] legbizalmasabb barátai részéről erős kritikának lett volna kitéve és talán még párbajt is kellett volna vívnia velök... Mikor én egy részletet fűztem bele, amely teljesen az én munkám volt, — és ilyent jó sokat illesztettem bele — mindig küldöttem abból neki egy példányt. Egy ilyen beillesztett részletre vonatkozólag jegyezte meg 1852 április 9.-én kelt humoros levelében : «Meglpett a nekem küldött kivonat briliáns stílusa. Nagyon jó lesz Kossuth jellemrajzához ; a színeket jól kell megválasztani a megfestendő arcképhez, de még néhány ilyen édes fogás után egyszerű marhaszeletre és egy pohár keserű sörre vágyakoznám.» Jegyzeteimnek másolatát is megküldöttem neki. Az egyikre vonatkozólag jegyezte meg 1852 augusztus 24.-én kelt levelében : «Nagyon tetszik nekem az Ön jegyzete. Az ütést jól megérdemeltem. Meglepetéssel olvastam a kérdéses jelentéseket a Kék Könyvben és magam is kitértem rájuk, de Ön azt keményebben és jobban tette meg. Semmi kifogásom sincsen tehát a kérdéses jegyzet ellen és megadom az «imprimatur»-t. Ha B. betűvel jelezzük, azzal megmondjuk ugyan a szerző nevét a közönségnek, de senki sem fogja tudni, hogy a B. az angol vagy a magyar méhrek fulánkját jelenti-e?» 1852 július 28.-án kelt levelében ezt írta : «Azon fáradozása folytán, mellyel Ön a munkán dolgozott, a munka végtelenül sokat nyert érdekességben, stílusban és belső értékben. Bár kalapomon kölcsönzött tollakat fogok viselni, érzelmeim és ismereteim megtalálták a helyes kifejezést.»

6. Batthyány emlékiratainak sorsa.

A gróf Batthyány Kázmértól írt és Blackwelltől angolra fordított emlékiratok sorsát Blackwell maga következőképen mondotta el 1868 július 10.-én gróf Zichy-Ferraris Emánuelhez írt levelében : «Most pedig rátérek arra, hogy elmondjam Önnek az ön barátjához, néhai gróf Batthyány Kázmérhoz

való viszonyomat, par excellence éppen ez levén az a kérdés, amelyet Önnel meg akartam beszélni. Igen jól tudja Ön, hogy amikor B[atthyány] K[ázmér] törökországi száműzetéséből visszatért, a grófnéval együtt Párizsban telepedett meg, hol akkor Szemere is tartózkodott. Abban az időben — 1849 decembertől 1854 májusig — én is Londonban éltem és irodalmi munkákkal kerestem kenyeremet. 1851 vége felé Szemere arról értesített, hogy B[atthyány] K[ázmér] francia nyelven könyvet akar írni a magyar függetlenségi harcról, azt angolra is le akarja fordíttatni, és nagyon szeretné, ha elvállalnám a fordítást. Azt válaszoltam neki, hogy azt a szokásos feltételek mellett elvállalnám. Időközben Kossuth is partraszállott és megkezdte angolországi körútját. Szer[ere] és B[atthyány] K[ázmér] elküldötték nekem a *Times*-hoz írt híres levelüket; — Szemeréét igen rossz németiséggel, B[atthyány] K[ázmérét] igen eltérő angol fogalmazványban — és arra kértek engemet, bírjam rá a szerkesztőt, akivel csak kevésbé voltam ismerős, arra, hogy azokat közlétegye. Ezt a feladatot azonban sokkal nehezebb volt teljesíteni, mint ahogyan azt elképzelték. Bár ez nekem valóban sikerült, természetesen [kellő] módosítás, változtatás, átnézés stb. után. B[atthyány] K[ázmér] első levele megjelent a *Times*-ban 1851 december 30.-án, második levele 1852 február 2.-án és igen nagy feltűnést okozott. Szalay barátomnak, kinek halálát annyira fájjalom, e levelekről alkotott véleményét hozzám Rohrschachból 1852 január 31.-én kelt levelének következő kivonatából lehet megismerni: «25.-éről kelt becses levelét és a keresztökötés alatt küldött mindkét újságot nagy érdeklődéssel, az Ön írását nagy meglepéssel olvastam, drága régi barátom! A három tanulmány között, véleményem szerint, gróf Batthyány Kázméré a legjobb, legalább is ő közelíti meg a legjobban az én felfogásomat; lehet, hogy azért is, mert B[atthyány] K[ázmér], aki — mint ismeretes — nem literary gentleman, lehetővé tette Önnek, hogy itt-ott változtatásokat eszközöljön és [a szövegen] utána segítsen. Legkevesebbet mondó a Szemere [cikke], mit sem találtam benne az államférfiúból.» — A három tanulmányra visszatérve még csak azt akarom megjegyezni, hogy mindegyik-

ben ugyanaz a *pensée mouvante* látszik. Szemere a magáét önvédelemből írta, — mi azonban nem zár ki egyéb nemesebb indokot sem — Teleki, hogy jó elhalt barátjának emlékét megbosszulja, B[atthyány] K[ázmér] azért is, hogy jó alkalmat nyerjen megmondani a világnak azt, hogy milyen véleménye van Kossuthról. Ami már most ezt a véleményt illeti, eszemben sincsen annak helyes voltát kétségbevonni, de nem hiszem, hogy Magyarország ügye a külföld szemében valamit nyerne azáltal, hogy az emigráció *most* Kossuthtal szakít. Tudja, mi lesz ennek a következménye? Az ellenség a markába fog nevetni és azt fogják mondani: «pompás színjáték ez, hogyan tépik egymást»; a jóindulatúak zavarba fognak jönni; a tömeg pedig mindenkit reakcionáriusnak és hazaárulónak fog nyilvánítani, aki nem Kossuthtal tart. Nézetem szerint a külföld így fogja felfogni a dolgot és ennek következtében a magyar emigráció tekintélye szükségképen szenvedni fog miatta. De nem a magyar emigráció tekintélyéről van szó, nem is a külföld ítéletéről, hanem a haza javáról, a magyarországi közvélemény tájékoztatásáról. Azt hiszem, hogy ebben a tekintetben hasonló nyilatkozatok, mint amilyen Batthyány K[ázmér]é is, jó hatással lehetnek, sőt szükségesekek . . .»

«Midőn 1854 májusban lübecki alkonzullá kineveztek, írtam B[atthyány] K[ázmér]nak és megkérdeztem őt, mit tegyek a kézirattal; azt ajánlottam neki, hogy ha kifogása nem volna ellene, gondosan lepecsételném egy csomagban, címzés nélkül, és egy barátomnak adnám át megőrzés végett — Callow Vilmos jónevű akvarellfestőnek. Ezt ő helyeselte, mire én egy névjegyvet cikk-cakkban kettévágtam, az egyik felét Callownak, a másik felét B[atthyány] K[ázmér]nak adtam oda, és azt mondtam Callownak, hogy a lepecsételt csomagot senki másnak ne, csupán annak adja oda, ki cikk-cakkban elvágott névjegyemet felmutatja, és ez az ő birtokában levő darabbal összeillik. Ön tudja, hogy B[atthyány] K[ázmér] 1854 július 12.-én hirtelen elhalt. Szemere a helyett, hogy táviratozott volna nekem, amit pillanatnyi késedelem nélkül meg kellett volna tennie, postán írt nekem. Levelét 17.-én kaptam kézhez és nyomban táviratoztam Callownak,

hogy a kéziratot mindaddig senkinek se adja oda, míg tőlem választ nem kap. Táviratom későn érkezett; egy nappal előbb már átadta valakinek, aki névjegyemet felmutatta neki és ez a valaki kétségtelenül Batthyány Gusztáv volt;¹ de hogy Gusztáv hogyan jutott névjegyem birtokába és hogyan tudta meg azt, hogy az mit jelent, az rejtély maradt előttem . . . Szemere, miután a dologban több sürgető levelet írtam neki, azt írta nekem, hogy a grófnétól visszakapta mindazt a számos levelet, amelyet én B[atthyány] K[ázmér]-nak írtam. Egy csomagban lepecsételte és letétbe helyezte azokat Saretné asszonynál, ki nekem régi jó ismerősöm és aki akkor Párizsban tartózkodott; de amint a balszerencse akarta, Saretné asszony röviddel azután meghalt és hónapok múltak el addig, amíg haláláról értesültem. Isten tudja, kinek a kezébe jutottak leveleim; ebben az irányban minden további kutatásom hiábavalónak bizonyult . . . Mindezeket a részleteket abban a reményben mondtam el Önnek, bizalmasan, hogy megtudjam, mi lett a kéziratból? B[atthyány] G[usztáv] talán elégette azt, bár Szem[ere] azon a nézeten volt, hogy az osztrák kormánynak adta oda. Ha B[atthyány] K[ázmér]né még él és Magyarországon van, Önnek talán sikerülne, kis diplomáciai taktikával, kivenni belőle a titkot.² Szemere nagyon erősen gyanította, hogy abban az időben [Batthyány Kázmérné] B[atthyány] G[usztávval] összeköttetésben volt, átadta neki cikk-cakkban kettévágott névjegyemet és jelentését elmondotta neki; én azonban sohasem fektettem nagy súlyt Szemere gyanakvó megjegyzéseire, mert gyanakvó természete nagy hibája volt neki. Mindkettőnknek sok mondanivalónk volt erről a kérdéses munkában, de iránta való személyes tekintetből mindketten kiszépitettük hatalmas politikai baklövéseit. Szerencsétlenségemre a munka néhány fejezetének csak fogalmazványai maradtak meg, de olyan botrányos kézírásban, hogy

¹ Gróf Batthyány Gusztáv «osztrák jobbágy, legalább oda mutat az, hogy 4000 frankos szállást fogadott, minek bútorzása 20—25,000 frankba került» (*Szemere Bertalan művei*. I. 224. l.).

² Gróf Batthyány Kázmérné született Keglevich Augusztá grófnő (1808—79) előbb gróf Szápáry Antal neje volt.

le kellett mondanom a tervről, hogy átírom őket. A *Jellemrajzok* fogalmazványai valamivel olvashatóbbak voltak; azért átírtam, jegyzetekkel láttam el és egy 353 oldalas folio-kötetben kötöttem egybe őket . . .»

A levél végén Blackwell arra kérte gróf Zichy-Ferrarist, hogy «ha kezéhez kapja majd az emlékiratot, akkor olvassa és égesse el azt; ha pedig megtartja, akkor magániratai között őrizze és tartsa zár alatt. Mivel Ön tíz évvel fiatalabb nálam, a természet rendje szerint túl fog élni engemet; az élet azonban bizonytalan, és ha valamikor az emlékirat rossz kezekbe kerülne, az olyan sok aggodalmat okozna nekem, amennyit mindkettőnk munkája adott.» Egy későbbi levelében a következőket írta neki: «Itt küldöm Önnek a június 30.-i levelemben említett emlékiratot. Ez legbiztosabb jele annak a bizalomnak, melyet Önbe helyezek. Ha találkozhattam volna Önnel az elmúlt 14 év alatt, akkor élőszoval elmondottam volna történetét Önnek, sok más dologgal együtt, ami Önt nagyon érdekelte volna; de borzasztó ilyen dolgokat papírra bízni és ezért külön is felhívom figyelmét a befejező megjegyzésekre, előre meg levén győződve arról, hogy Ön kérésemet tekintetbe fogja venni. A megjegyzésekhez pótlólag közlöm, hogy nem volna kifogásom ellene, ha megmutatná az emlékiratot, természetesen egészen *bizalmasan*, Eötvösnek; akár nála is hagyhatná egy-két napig, kivéve, ha helyesnek találná, hogy dr. Rónaynak megmutassa, ki most a Magyar Akadémia titkára; nagyon derék ember, kivel én Londonban ismerkedtem meg és ki egyike a mai ferde világban azoknak a kevés embereknek, akikben feltétlenül meg lehet bízni. Azt hiszem, Eötvös, mint a Magyar Akadémia elnöke, a legjobb viszonyban van vele — bár ebben a tekintetben semmit sem tudok.» — A levél végén Blackwell az emlékirat átvételének elismerését kérte, mert azt gróf Zichy-Ferrarisnak ajánlott levélben küldötte meg. Megjegyezzük e helyen, hogy a küldemény nem a fennemlített *Jellemrajzok* voltak, hanem az 1868-ban gróf Zichy-Ferrarishoz intézett emlékiratszerű levél. Ennek 25—27. oldalához fűzte azt a megjegyzést, hogy bekötött «Jelentéseit» és «Jellemrajzait» fiára hagyja — «és ha neki a világban több szeren-

eséje akad, mint atyjának volt, akkor, ha én már meghaltam, ajándékozza ezeket a Magyar Tudományos Akadémiának, aminthogy azok nem csekély fontosságú történelmi okmányok lesznek, és méltók arra, hogy egy Nemzeti Könyvtárban megőrizték őket». — Úgy is történt. Az iratok fiának halála után a Magyar Tudományos Akadémia birtokába kerültek, még pedig mind a *Jelentések*, mind a *Jellemrajzok*. Az eredeti emlékirat sorsát azonban Blackwell sohasem ismerte meg, mert azoknak Batthyány Kázmér halálakor, 1854-ben nyomuk veszett.

Báró Szalay Gábor Szalay László leveleinek kiadásához írt jegyzeteiben a következőket írta 1913-ban: «Miklós Ödön nyugalmazott államtitkár nemrég közölte velem, hogy gróf Batthyány Kázmérnak angol nyelven sajátkezűleg írott ily-tárgyú munkája az ő birtokában van; azt neki apósa, Tóth Lőrinc, adta át megőrzés végett, azzal a kikötéssel, hogy az irat tartalmát egy bizonyos meghatározott időpontig nyilvánosságra ne hozza. Tóth Lőrinc az érdekes kéziratot gróf Szápáry Gézától, ez pedig atyjától, Antal gróftól kapta, kinek elvált neje később gróf Batthyány Kázmérhoz ment nőül.»¹ Blackwellnek tehát helyes volt az a feltevése, hogy a kézirat 1854-ben Batthyány Kázmérné birtokába került, de abban eltérés mutatkozik, hogy azt nem sógora, gróf Batthyány Gusztáv vette át, hanem ismeretlen módon Keglevich Augusztá grófnő első férjének, gróf Szápáry Antalnak birtokába ment át és annak fiától került Tóth Lőrincchez, ki az emlékiratokból, az egyébként ismeretlen kikötött határidőre való tekintettel vagy tekintet nélkül, négy részletet közölt.²

A fentiek alapján tehát nyilvánvaló, hogy gróf Batthyány Kázmértól két különböző kézirati mű maradt reánk.

Az egyik volt az eredeti emlékirat, amelyről Blackwell akként emlékezett meg, hogy «A magyar háború története»

¹ Báró Szalay Gábor: *Szalay László levelei*. Budapest, 1913. 170—71. l.

² I. *Az 1848-i minisztérium jellemzése*. — II. *Központosítás és megyei autonómia*. — III. *Magyar typosok 1848-ból*. — IV. *Április 14.-e. A magyar republika*. Budapesti Szemle, LXXIV. (1893). 354—72. l. XXV. (1893) 29—41., 41—51., 52—67. l.

gróf Batthyány Kázmér «hirtelen és váratlan halálakor kiadásra kész állapotban volt.»

A másik volt a *Jellemrajzok* című munka, melyet Blackwell az elveszettnek hitt emlékiratok alapján jegyzeteiből és emlékezetből állított össze és amelynek 1868-ban a következő címet adta : «Magyar Jellemrajzok, vagy magyar államférfiak, politikusok stb. jellemrajzai a reformkorszak és forradalom idejében, 1830—1849. Egy magyar mágnástól». Ez utóbbi munka áll 23 jellemrajzból 250 ívrényi oldalon. 35 oldalnyi egykorú és 61 oldalnyi jegyzetből a 60-as évek közepéről. A jellemrajzok terjedelme között nincsen arányosság ; Széchenyié pl. alig néhány, Deák Ferencé mindössze két, Görgeié ellenben 37 és Kossuth Lajosé 131 lapra terjed.

Mivel a 239 lapra terjedő szöveg nagy részét Kossuth jellemrajza tölti ki, felmerülhet az a kérdés, vajjon szerzőnek nem az volt-e tulajdonképpen célja, hogy Bangyától biztatva Kossuth jellemrajzát örökítse meg, illetőleg hogy az Angliába érkezett Kossuth képét akként fesse meg, hogy az angol közvéleményre nagy hatást gyakorló politikust kritika tárgyává tegye. Ez ellen szól azonban Blackwellnek Zichy-Ferraris gróffal 1868-ban közölt azon megjegyzése, hogy a jellemrajzokat gróf Batthyány Kázmérral együtt készítették : «Ami a *Jellemrajzokat* illeti, midőn a munka már majdnem készen állott, B(atthyány) K(ázmér) több új ívet küldött és azt mondotta nekem, hogy ha jóknak tartom» e kis jellemrajzokat, «akkor simítsam át és illesszem be őket a munka legmegfelelőbb helyére. Válaszlevelemben azt feleltem neki, hogy a jellemrajzokat kitűnőknek találtam, aminthogy azok is voltak azok, de hogy világosan beszéljek, azok nem, vagy legalább is nem egészben tőle származtak. Ő azt válaszolta nekem, hogy, mint rendesen, most is igazam volt ; az eredeti jellemrajzokat a grófné írta, ő csak egy kis epét öntött a mézbe ; ha tehát én illően megborsoznám és megsóznám őket, akkor, úgy hiszi, megfelelnének az angol közönség ízlésének». A *Jellemrajzokhoz* írt és 1865-ben Stettinben kelt előszóban ezt jegyezte meg : «Ezek a jellemrajzok közös munkánk termékei Batthyány gróffal és eredetileg francia nyelven voltak írva. Kázmér

gróf 1852-ben azzal küldötte meg nekem őket, hogy azokat szőjjem be a magyar forradalomról írt munkájába, melyen akkor dolgoztam az ő megbízásából. Pusztá fordítás helyett, amint a német mondja, a szokásos *Bearbeitung* alá vettem és ebben a formában még mindig megvan néhánynak fogalmazványa birtokomban». Ezek alapján az emlékiratokat gróf Batthyány Kázmér és Blackwell András József közös szellemi termékének kell tekintenünk.

Ezek azok az adatok, amelyeket gróf Batthyány Kázmér emlékirataira vonatkozólag kiadatlan és eddig ismeretlen okmányokból megtudnom és azokkal Tóth Lőrincnek a *Budapesti Szemle* 1893.-i évfolyamában megjelent nagyérdekű tanulmányát kiegészítenem sikerült.

HORVÁTH JENŐ.

A SZAVAK DRAMATURGIÁJA.

I.

A nyelv, a maga történelmi fejlődésében, minden új korszak küszöbén egyszersmind új lelki élmény, új lelki szervezkedés, tehát a szó legnyomósabb értelmében *drámai folyamat*. Minden új korszak valósággal viaskodik a maga saját és sajátos, sőt egyetlen igazi és teljes nyelvi megnyilatkozásáért, mert csak így tud önmagára eszmélni, — s ezt csakis úgy valósíthatja meg, hogy újra dramatizálja a nyelvét. A magyar szellemi élet kialakulásában van egy csudálatos korszak, mely hatalmas lendülettel, szinte ugrásszerűen, emberöltők elhagyott és elmulasztott kultúráját akarja pótolni és ki is pótolja, ami csak úgy volt lehetséges, hogy páratlan erőfeszítéssel, amelyhez fogható alig van az egész világon, szinte újjászülte az egész magyar nyelvet, hogy kifejezhesse azt az egész új világot, amelyre ráeszmélt és viszont, hogy új élményeit szorosán és szervesen összekapcsolja a maga régi történelmi életével. A nyelvújítás száz és ezer új gondolatnak, érzésnek, vágynak, fogalomnak teremtett új szavakat, vagy átteremtett régi szavakat, a legkülönösebb és legtalálékonyabb módszerekkel, a tudásnak, képzeletnek, akarásnak és szeszélynek, sőt a véletleneknek és botlásoknak, a ráhibázásoknak olyan bőségével és szerencséjével, hogy nem tudok ma elevenebb, érdekesebb, gazdagabb múzeumot, mint a mi nyelvújítási szótárunk. Ennek a nagy kornak eleven csudája Vörösmarty *Zalán futása*, amely nem költői remekmű, de mint nyelvi élmény ma is olyan drámai hatást tesz az emberre (nagy mulasztást követnek el, akik nem olvassák), mint mikor a tündérmesében megrázkódik a barna medve s bőréből kivedlik a tündöklő, eleven királyfi. Akárhoh

ütöm fel ezt a könyvet, rögtön belekerülök a tündérmesébe. Ármányt, a Rémistent, például így írja le Vörösmarty:

Ezt hallván csikorogva megállt röptében az isten
 És mikoron mint egy szakadó nagy szikla leszállott,
 Megdőbbsent a föld s rengett terhének alatta.
 Ekkor már látszott mérges képében ijesztő
 Két szeme, mely mint a katlan, benn pisloga mélyen,
 Rőt haja, mint a láng, szanaszét hátára vetődött
 És meg-meglobbant, ha vadan megrázta dühében.
 Így áll a tábor közepén és mintha morajjal
 Terjedező szélvész dörmölne, kiálta kegyetlen
 Torkából s véráldozatot kívána magának.

Mintha gátakat szakított volna fel, jégpáncélokot repesztett volna széjjel Vörösmarty, hogy a magyar nyelv olyan zengő árral ömölhessen új útjain, mint még soha. Vörösmarty — ha nem tartozott is a szóalkotók és szóteremtők közé — a nyelvújítás korában ő maga a legnagyobb nyelvi élmény, a magyar nyelvnek olyan új dramatizálása, amelyet még ma is teljesen át tudunk érezni, annyira friss és eleven.

Ehhez fogható nyelvi élmény a költészetben talán még egy van: Arany János mint fordító. A német irodalomnak két legnagyobb nyelvi élménye fordítás, a Luther-féle biblia és a Schlegel-féle Shakespeare. Arany mint fordító — amennyire meg tudjuk ezt ítélni — az egész világon a legnagyobb, talán azért, mert soha ekkora költő nem vállalkozott arra, hogy átéljen egy másik költőt, ami pedig a fordítás tökéletességéhez elengedhetetlen. Lessing, akinek ebben a kérdésben is döntő szava van, azt mondja, hogy mindenki csak azt tudja lefordítani, amit maga is végig tud gondolni. Más szóval, csakis élményből lehet fordítani. Ahol ez hiányzik, a fordító vagy festeni fogja gondolatát szavakkal, vagy körül fogja írni, de sohasem fogja drámailag megéleveníteni. Hogy színről-színre lássuk Aranynak ezt a kísérleties művészetét, amely még egyáltalában nincs kellőképp feltárva, álljon itt egy Burns-féle humoros kis vers, amelyet ketten ültettek át magyarra: Lévy József — Burns összes költeményeinek érdemes fordítója, maga is jeles költő — és Arany János. Lévy munkája jó fordítás, csak ép hogy

nem elég jó, mert egy eredeti vers elég jó, ha jó, de egy fordítás csak akkor elég jó, ha remek, aminek bizonyossága, hogy sokkal több jó eredeti vers van a világon, mint fordított. Burns verse arról szól, hogy az ördög elvitte a fináncot.

Lévay.

Hegedűszó mellett az utcán	S az ördögnek sokszor köszönjük,
Táncolt az ördög a fináncsal,	Hogy eltáncolt már a fináncsal.
Sok nő kiabálta: no sátán	
Légy szerencsés a cimboráddal.	Van kopogós, lassú kuferces,
Az ördög oda, oda van	Bővelkedik e haza táncsal:
Az ördög a fináncsal	De legszebb tánc, melyen az ördög
Eltáncolt, eltáncolt vele,	Eltáncolt innen a fináncsal.
Eltáncolt a fináncsal.	Az ördög oda, oda van
	Az ördög a fináncsal,
[isszuk,	Eltáncolt, eltáncolt vele,
Szeszt főzünk, sert főzünk s meg-	Eltáncolt a fináncsal.
Dalolunk, mulatunk egymással.	

Arany.

Jött az ördög hegedűszóval,	Szépen köszönjük Körmös úr,
Elvitte a fináncot:	Hogy viszed a fináncot!
És minden asszony így kiált:	
Belzebúb, éljen a táncod.	Van csárda-tánc, kuferces, lánc,
Az ördög, az ördög,	Tudunk polkát és fráncot:
Az ördög e táncsal	De legjobb tánc az ördögé,
Oda van, oda van,	Hogy viszi a fináncot.
Oda van a fináncsal.	Az ördög, az ördög,
	Az ördög e táncsal,
Cefrét verünk, főzünk italt,	Oda van, oda van,
Lakomát csapunk, nagy táncot:	Oda van a fináncsal. (1868.)

Mi a különbség? Lévay fordít, Arany dramatizál, vagyis átéli Burnst magyarul. Lévay jól versel, Arany mesterien zenél; Lévay intellektuális, Arany drámai; magyarul szólva: Lévay jó, de Arany magátólértetődő; Lévayt más-kép is elképzelhetjük, — Arany fordítását ép oly kevéssé tudjuk mástól elképzelni, mint *Toldit*, vagy *Buda halálát*. A nagy fordító nem fordít, hanem újrászüli az eredetit, nem másol, hanem teremt. A fordító e művészete, épen a nyelvhez való viszonya révén, szimbólikus művészet. Más-valaki művét kell újra átélnie és más anyagban újjáteremtenie. A zeneszerző, ha dalt vagy operát ír, a színész, a ren-

dező ilyen értelemben szintén fordítók. Csakhogy ezeknek az útja visszafelé visz. Míg a fordító az átélésből iparkodik a nyelvi kifejezés felé, nekik a nyelvi kifejezésből kell visszahatolniuk az élményig.

II.

De miféle természetű az a nyelv, amelyet mindig újra meg újra kell átélni? A korhoz és időszakhoz kötött élmény megmaradó értékekkel, örökéletű szavakkal is gazdagítja a nyelv eleven kincstárát, de azért a folytonos változást, az örök megújódást sem lehet soha kiküszöbölni a fejlődésből. A legegyszerűbb erejű, a legősibb tartalmú szavak is a folytonos és mindennapi használatban kopnak és fakulnak, torzulnak és avulnak, kiürülnek és kiasznak, néha végkép elsűnyednek. Jean Paul azt mondja, hogy minden nyelv szénehagyott és kiszáradt metaphorák szótára, de hozzá kell fűzni, hogy ez a megfakult és elkopott szótömeg folyton a megváltása és megújódása után sóvárog, s hogy bizonyos mértékig minden új költő és minden új író, sőt minden új divat frissülésével jár a nyelvnek. Ezért van teljesen igaza Szily Kálmánnak, amikor ezt írja: «Ne újíts, — ez a furcsa tanács valóban annyit tesz: ne írj» — s idevág Jules Lemaitre-nek, a francia kritikusnak gyilkos ítélete Georges Ohnet-ről, aki ellen az volt legsúlyosabb vádjja, hogy egyetlen új kifejezéssel, egyetlen új fordulattal sem gazdagította a francia nyelvet.

Kérdésünket illetőleg az alapvető nehézség itt az az általánosan ismert, de csakis a nyelvtudományban otthonos és sokat magyarázott jelenség, hogy a szó és *értelme* vagy jelentése két teljesen különböző dolog. A szavak tudniillik a legkülönfélébb fizikai és lelki tények vagy jelenségek jelei, szimbólumai, s ahogy egy francia nyelvtudós megállapította, a nyelvnek egész valósága nem egyéb, mint az a képzetársulási rendszer, amely megvan mindazoknak a lelkében, akik ugyanazon a nyelven beszélnek, úgy hogy ha egy szónak egyáltalában van valami jelentése, ezt csakis azzal éri el, hogy valami egészen másra utal, mint ő maga. A szavak

tehát rejtélyes lények, talányos egyének, akik sokszor titokzatos és nem is mindig földeríthető multjukat hordozzák magukkal; vannak közöttük ezeréves arisztokraták és ma született fattyúk; de majdnem valamennyien Proteusok, akik minden pillanatban el tudnak változni s akik egyik mondatban egészen mást jelentenek, mint egy másikban. Vischer, a német esztétikus, fölfedezte a tárgyakban lappangó kajánságot és alattomoságot; de mi ez a szavak kaján természetéhez hasonlítva?

Persze minden nyelvnek megvan a maga pontos és pedáns nyelvtana, mely egy nagyon régi mondás szerint még a királyokat is kötelezi, megvan a maga szoros és szigorú logikája, csakhogy a bökkenő épen az, — és minden nyelv példája ezt mutatja — hogy a szavak drámai művészete és változó színjátéka túlmegy grammatikán és logikán, sokszor beszüneti mind a kettőt, mert a költői és drámai nyelv — szinte bergsoni értelemben tudatos ellentétben grammatikával és logikával — olyan feszülő életteljességet teremt, amely merőben intuitív és irracionális.

Pusztán értelmi szempontból mérlegelve a szó lehet tárgyas és tárgyilagós. Például ebben a mondatban: Páratlan napokon zárva, — a páratlan szónak olyan pontos, világos, egyértelmű, elvont és egyúttal valóságos jelentése van, hogy épenséggel drámaiatlan. De tegyük föl, hogy akár a mindennapi életben egy fiatal ember meglát egy szép asszonyt, s amikor kérdezik tőle, milyennek találja, azt feleli: páratlan. Ez már nem tárgyi megállapítás, hanem drámai nyilatkozás, mert érzelmi állásfoglalás van benne, s azonkívül akármilyen szép az illető asszony, okvetlenül van benne némi emotionális túlzás, ami a «Páratlan napokon zárva» páratlanjában semmiesetre sincsen meg. Csakhogy — és itt értünk el a kérdés magvához — ha most föltesszük, ami nagyon lehetséges, hogy ez a mondat: «Páratlan napokon zárva» benne van egy drámai párbeszédben s a színpadról kell elmondania valakinek, akkor ez a mondat is egyszerre elveszti tárgyilagós közömbös arcát s kétségessé válik. Mert ami a színpadról hangzik el, annak okvetlenül drámainak kell lennie, vagyis bizonyos előzmények és bizonyos következmények keresztező

pontján kell állania, vonatkozásban kell lennie az illető személlyel, helyzettel, szóval az egész mesével. A színpadi párbeszéd szavai csak gesztus-jelek, élmény-szimbólumok, a belső történet fonetikai vetületei, a drámai műben minden egyes szó csakis a teljes összefüggésnek, minden lehető vonatkozásnak segítségével élhető át és formálható ki. A drámai színpadon a szó értelme csakis a cselekvényből derül ki, egyidejűleg optikai és akusztikai valóság, s igaz jelentését csakis a mimika és intonálás hozhatja ki és igazolhatja. Minden szó úgyszólván a korlátlan átélési lehetőségek frontja, de viszont csakis abból a sokrétű, rejtélyes, bonyolult asszociáció-tömegből formálható, amely végighúzódik a frontja mögött. Ha az orvos a betegét lázas állapotban találja s ezt nyugodtan megállapítja, akkor a lázas szó egyértelmű és tárgyilagos, mondjuk drámaiatlan. De ha a színpadról azt kell valakiről elmondanom, hogy lázas tevékenységet fejt ki, akkor először meg kell keresnem a valódi értelmet, vagyis át kell élnem a helyzetet, mert beszélhet belőlem az irígység vagy a bámulat, vagy mind a kettő egyszerre, vagy csak az idegesség, vagy a közömbösség, vagy olyan idegesség, amelyet közömbösséggel akarok palástolni. Vagyis a mondat önmagában nem mond semmit. Sőt, ha az illető naplopó s én azt mondom róla, hogy lázas tevékenységet fejt ki, akkor a mondat önmagának homlokegyenest ellenkezőjét jelenti, tehát merő gúny. S a dolog természetében gyökerezik, hogy a szó annál drámaibb, minél távolabb esik tárgyilagos vagy ténybeli értelmétől. Egy ostromolt szerelmes leány ajkáról a *nem* akkor leghatásosabb, ha igent jelent, és egy *igen* akkor a legfeszültebb, ha tudom róla, hogy nem. A drámai beteljesülés, a színpadi feszültség a legteljesebb ellenmondás, a végsőkig fokozott dialektika, amikor szó és gesztus, épen ellenkezésük révén, a legmélyebb egységbe forrnak össze s így a legnagyobb természetesség erejével hatnak. A szó átvitele játékba, mimikai és hangbeli feldolgozása, amely újjászínezi, újjászüli, mintha a beolvaszott, használt érnek vadonatújan kerülnének ki egy lelki és szellemi pénzverőből: ez a drámaírói művészet és a színészi élmény.

III.

Drámára és színpadra nézve döntő fontosságú, hogy a képletes beszédnek valamennyi módja és változata, amelyről a stilisztikák beszámolnak : metaphorák, metonymiák, hyperbolák, a nyelvnek ez az örökös és állandó erőfeszítése, hogy újnak és frissnek lássék, semmi egyébire nem való, mint hogy leküzdje, lebírija, megsemmisítse a szónak úgynevezett tárgyi értelmét az eleven, érzelmi, szóval irracionális, tehát drámai szándék, állásfoglalás és kifejezés javára. Ez a folyton megújuló törekvés, mely a nyelvnek jóformán drámai szükséglete, abból az ősi érzésből fakad, hogy a szokás hatalma, az állandó használat a legizmosabb és legderekbabb szavakat is elszürkíti és kiszikkasztja. Minél egyszerűbb, egyöntetűbb, egyértelműbb egy szó, annál ellenállhatatlanabb vele szemben az a vágy, hogy másikkal pótoljuk, hogy az egyenes ráutalás helyett a vonatkozások és képzettársítások szövevényébe helyezzük s e révén új elevenséget és mozgást hozzunk a mondatba. Ez voltaképen a metaphorák titka.

Mert merőben drámai szempontból mi a metaphora? Maszk, álarc, amelyet a szó magára ölt, hogy amikor föllép, elevenebb, hatásosabb, meglepőbb lehessen. Mi egyáltalában az egész költészet képletes szókinccse? A hasonlatok, meg személyesítések, allegoriák a nyelvben nem egyebek, mint a szavak démoni, elragadó színjátksága, a nyelvnek legnagyobb szabású mise en scène-je. Ha Petőfi azt énekli egyik versében :

Lelkesítve zengjenek a harcok
Csalogányai, a trombiták,

akkor nyilvánvaló, hogy az ismert fúvóhangszerekből ragyogó drámai aktorok váltak, akik az asszociációk egész raját szabadítják föl a lélekben. Arany Jánosnak a szép ósról írt verse egyik szakasza így hangzik :

A kökörcsin újra bátor,
A letiprott fű dagad
És fölöttünk a mennysátor
Gyolcs felhőket szárogat.

Mennyi drámaiság a természet egyetemes színpadán, mikor az ősz újra mímeli a tavaszt. Vagy ez a négy sor a *Kapisztrán* című töredékből :

Minden oszlop olyan zászlós,
Mintha mennybe szállna szárnyon ;
Diadalmi dicsérettől
Dagadnak a bolthajtások.

Lehet-e ennél jobban dramatizálni egy székesegyházat? Megmozdulnak a kövek, megindulnak az oszlopok, s a hömpölygő szavak árja fülünkbe zengeti a hatalmas orgonaszót.

Lessing volt az első nagy kritikus, aki világosan ráeszmélt arra, hogy a nyelv nem festésre való s hogy a költészetben felbukkanó úgynevezett festői leírás csakis abban az esetben lehet igazán festői és költői, ha a szavak egymásutánja, tehát a meglepő szóhelyezés révén drámai illúzió jön létre. A legelevenebb képek is csak drámai szimbólumok, s e képek fátyolát föl kell lebbentenünk, hogy elhatolhassunk a valódi szituációkhoz, a tudatos és öntudatlan lelki rugókhöz, — vagyis az élményhez. Kiviláglik ebből, hogy a színjátszás retorikai, úgynevezett szavaló módszerének nincs igazi létjogosultsága, mert a képeket mint dekoratív és zenei elemeket fogja föl, holott vers és ritmus csak magasabb hőfokot, más tempót jelent, hasonlatok és képek csak fokozottabb és rejtettebb feszültséget, a verses formába oltott képek csak mélyebb zeneiséget, de a legzeneibb szavak és a legdallamosabb versek is végül csak élményszimbólumok.

Húsz esztendővel ezelőtt egy német tanár egy böleseleti folyóiratban szétboncolta Goethe *Faust*jának talán legnépszerűbb két sorát :

Hja, szürke minden elmélet, barátom,
De zöld az élet aranyfája.

A tanár úr így gondolkozott : Merőben nyelvtani szempontból a két mondat nem eshetik kifogás alá. Nyelvtanilag szabatosak. Ami a betű szerint való vagy empirikus értelmet illeti, a két mondatot nem lehet helyeselni. Mindenekelőtt az elméletnek nincs színe, azután pedig az élet nem nevezhető fának. Ellenmondás is van benne és logikai tévedés,

mert egy fa lehet aranyszínű vagy lehet zöld, nem lehet azonban egyszerre mind a kettő. Az elemzés így végződik : Végső filozófiai értelméig hatolva, az lehet igaz vagy hazug, amit nem óhajtok eldönteni. — Már most a két mondat lehet logikailag helytelen, empirikus szempontból hamis, — drámai tekintetben viszont csudálatos. Minden logikán túlmenő életteljességtől feszül. A kimondott szó itt csak köntöse a ki nem mondottnak, — a szavak itt csak élő jelei és mély szimbólumai annak, ami megfoghatatlan. Logikailag helytálló lehet, hogy az elméletnek nincs színe, de hogy *Faustban* mégis szürkének tűnik fel, ez ugyanolyan élmény, mint *Hamletben* volt az, hogy «az elszántság természetes színét a *gondolat halványra betegíti*». Itt minden a képzettársításon múlik. Könyvek és pergamenek, szürke por és szürke moly a dolgozószobában, hová csak tompán és megtörve hatolhat be a napfény, ahol minden élet és világosság eltompul — az elméletben való teljes felszívódás igenis lehet szürke. A német eredetiben azonkívül a «*grau*», amely szürkét jelent, az olvasó fantáziájában összekapcsolódik a «*grauen, grausam, grauenvoll, gräulich*» szavakkal is, amelyek a szürkességben nemcsak az elhagyottságot, a szomorúságot, hanem a magányosságnak teljes borzalmát is felidézik, úgyhogy az az egyetlen mondat megeleveníti előttünk a magányos tudósnak egész ki nem élt életét.

Ami pedig az élet zöld és aranyló fáját illeti, — az első, amire gondolnunk kell (pedig a nagy költőknél sok mindenre kell gondolnunk), hogy Mefisztó föntidézett két mondata úgyszólván külön indokolást nyer a Tanuló szavaiban, melyek arról szólnak, hogy : «E falak között, e termekben nem érzem jól magamat ; nagyon is szűk itt minden, *se fát, se zöldet* nem látni.»

A szürke falakkal és termekkel s a szűk dolgozószobával az ördög szembeállítja az élet zöld és aranyló fáját. A logika talán nem ismeri ezt a fát, — ami nem is olyan fontos — de ez a fa mégis a világ minden fái között a legősibb és a legismertebb. Mert ragyogó zöldjében, aranyló pompájában, a teremtés hajnalának harmatos frissességében állott valamikor — a Paradicsomban. A tudás fája volt ez,

melynek aranygyümölcsét az első ember leszakította. És az ígéretnek ez a fája még későbbi évszázadok meséiben is fölragyog, a zöld fa, melyen aranyalmák csüngenek, — Goethének olaszországi élménye volt, ahol aranyszínű narancsok égtek a zöld lombok között. És ha bárminő kétely merülne föl aziránt, hogy *Faust* föntidézett két sorának élménytartalma csakis itt kereshető, akkor olvassuk el azt a mondatot, melyet Mefisztó a Tanuló emlékkönyvébe ír: «Eritis sicut Deus, scientes bonum et malum», — és figyeljünk beszédjének zárósoraira, amelyekben nagynénjét, a paradicsomi kígyót emlegeti.

Minél kevésbbé logikus vagy logikán túlmenő az ilyen költői kiformalás, pontosabban szólva: a nyelv képletessége minél inkább innen és túl van a merő logikán, minél több benne az élet és az átéltség, minél ösztönszerűbb és bonyolultabb, annál drámaibban kell hatnia.

Ámde — és a kérdésben talán ez a legfontosabb — a végsőkig összesűrített, formailag sokszor hibás vagy hiányos képek és figurák, amelyek segítségével a drámaíró a maga élményét szavakba rögzíti: a színpad számára csakis az élményből valósíthatók meg drámailag. Ha manapság egy átlagos vagy akár közepes Shakespeare-előadást látunk angol színészektól, az első, ami különös módon üti meg a fülünket, az, hogy a színészek a prózai és jámbikus részleteket élesen, szinte mesterkéltén széjjelválasztják. A prózai sorokat bizonyos közvetlenséggel és természetességgel beszélik és ábrázolják, mihelyt azonban a kötött forma kezdődik, a színész hirtelen, minden átmenet nélkül valami kényszeredett, éneklő beszédmódot vesz föl, hogy a vers magasabb hőfokát éreztesse. Így természetesen — szükségszerűen és elkerülhetetlenül — recitálásnak és színjátszásnak nagyon művészetlen keveréke áll elő. Semmiféle angol színpadon nem túrnék meg, hogy a világítás, finom átmenetek nélkül, a különböző színek hirtelen, zökkenésszerű bekapcsolásával történjék, de a színjátszás művészetében egy elkopott hagyomány nehézkedési erejénél s a megszokás illúziójánál fogva Shakespeare kiválóan drámai szóképeit és hasonlatait a közönség egy konvencionális szavalás és szónoklás stílusában is el tudja fogadni. Ez

annál különösebb és érthetlenebb, mert Shakespeare drámai ösztöne igen gyakran az összesűrített, fel-felvillámló képek és hasonlatok rohanó és tomboló árában akárhányszor megdöbrentő élmény-tartalommal tud megnyilatkozni.

Macbeth első felvonásában, amikor a kitűnő, de korlátolt elméjű hadvezér azon tusakodik magában, megölje-e Duncan királyt, aki fedele alatt alszik, Shakespeare ezeket mondatja vele :

S hozzá e Duncan
 Oly jámbor egy király, nagy hivatalját
 Jósággal bírta, szép erényei
 Mint perlő angyalok harsonanyelvvel
 Üvölnék ki e pokoli rémhírt,
 Az irgalom mint újszülött, meztlen,
 Viharszárnyán repülve — s Cherubok
 Láthatlan légi paripán robogva
 Világ szemébe dörgnék, míg a szélvész
 Magába nyelné könnyek óceánja.

Ha az egymásra torlódó, láztól égő képeknek ezt a sorozatát vizsgálja az ember, első látásra csakugyan a régi szavaló-iskola jut eszébe, amikor az ilyen kitöréseket úgy dramatizálták, hogy a színész kieresztette a hangját és kimeresztette a szemét. Az ábrázolásnak volt egy optikai — vagy mimikai — része, aztán egy akusztikai, vagyis retorikai része, amelyek azonban két külön síkon haladtak és sohasem tudtak egyesülni vagy egybeforrni. Dehát drámailag és nem általános dekoratív és retorikai értelemben, nem a hagyományos színészi lendület, hanem az egyéni és lélektani valóság értelmében mit jelentenek e képek? Szóval: barokk és dekoratív képletességükön, freskószerű festőiségükön túl mi az élménytartalmuk, magyarul mondva: mit kell éreznie és éreztetnie a színésznek, mikor ezeket előadja?

Érdekes, hogy e dramaturgiai kérdés kulcsát Shakespeare egy másik jelenetbe rejtette el és csakis onnan kereshetjük elő. Két jelenettel előbb van ugyanis Lady Macbeth monológja, hol az ő ajakáról nagyon különös dolgokat hallunk, amelyek azonban világos, sőt vakító fényt vetnek Macbeth háborgó képeire. A Lady nyugtalan a hőse miatt, akinek a három boszorkány megjövendölte, hogy Skócia királyává

lesz. Azt mondja Macbethről, hogy csurog belőle az emberieség és a jóság teje, hogy nincs bátorsága a rosszhoz, s amit szívből akar, szentül akarná. Így már könnyű leleplezni Macbeth apokaliptikus képeit, ezt a drámai csodát, amelyben az az alapélmény, hogy az emberieség és jóság tejét föl-korbácsolják és elmérgezik benne bűnös gondolatai. Az a tíz sor alapjában véve egy gyöngé és gyáva ember felülvöl-tései; ő a saját lelkében lakozó irgalmat látja vészparipán robogni, mint maszülött mezítlen gyermeket. Saját lelkének jó szellemi és őrangyalai támadnak föl ellene s hirdetik riadó harsonaszóval az ő rémes tettét a világnak, hogy az bosszúra keljen. Ez az egész képcsarnok, a maga megszemélyesített lángoló alakjaival, semmi egyéb, mint drámai áttétele vagy beöltöztetése Macbeth földúlt, kétségbeesett lelkiállapotának, gyötrelmes vergődésének, amit azonban csakis a Lady szavai-ból tudunk kihüvelyezni.

Azonfelül ezekből a képekből és hasonlatokból kihámlik még valami, ami nagyon személyes dolga nemcsak Shake-speare-nek, hanem Macbethnek is: hogy Macbeth egész kép-letes kifejezésmódja — nemcsak az idézett tíz sor — merő-ben vizionárius. Macbethnek erős és érzékeny a képzelete, — ezért vannak lelkifurdalásai a tett előtt — e fogékony és ingerlékeny képzeleténél fogva egyáltalában csak lázas képek-ben gondolkodik s állandóan víziói vannak. Tört lát lebegni a levegőben s a holt Banquót látja az üres széken.

És ha az ő egész szó- és mondattárát összehasonlítjuk Hamlet beszédjeivel, akkor igazán torkonragad bennünket a bámulat Shakespeare ösztönös szóművészete iránt. Ha Mac-bethjében a képek látomásszerűek s egy nem igazán gonosz-nak született lélek vonagló kínjaiból kelnek életre, Hamlet képei fatalisztikus és irónikus lelkiállapotból fogannak. Két-értelműek, sőt néha sokrétűek, valódi álarcai egy olyan embernek, akinek tragikus végzete abban tetőzik, hogy minden helyzetét tisztán látja s hogy mint cselekvő ember ugyanakkor nézője és kritikusa saját magának. Hamlet sokkal tudatosabb, észszerűbb, filozófikusabb, semhogy láto-mányai lehetnének, mint Macbethnek, s ha ő egyszer — vagy mondjuk pontosan: összesen kétszer — szellemet lát, az a

szellem nem vízió, hanem valóság, dramatis persona, akit közömbös és kívülálló emberek is ugyanígy látnak. Hamlet szóképei és hasonlatai csakis akkor hyperbolikusak és szeretlenek, ha az a gyanú fogja el őt, hogy megfigyelik, tehát szándékosan nagyzol, vagy Ofélia sírja mellett, ahol Laertessel szemben ő maga világosan kimondja, hogy neki még hatásosabb frázisok állanak rendelkezésére: «Na ládd, ha szájakodni tudsz, én is tudok.» A második felvonás nagy zárómonológjában, ahol fel akarja korbácsolni magát a bosszúra s nagy szavakat mennydörög, pár pillanattal később így beszél önmagáról: Mily számár vagyok, szavakkal hűtöm a szám, mint lotyó, és szitkozódok, mint egy nőcseléd vagy szobasurló, pfuj! Keserű, leküzdhetetlen öngúny ez, mely minden egyoldalú pathetikumot leszállít a maga valóságos értékére. Hamlet és Macbeth egy apának gyermekei, de Hamlet száján keresztül ugyanez a Shakespeare nem hisz Macbeth szavaiban.

Nyilvánvaló, hogy le kell tépnünk a szavak álarcát, hogy megláthassuk igazi drámai mivoltukat, hogy hozzáférközhessünk a valódi asszociációkhoz, a tudatos és öntudatlan lelki rugókhöz, szóval az élményhez, amelyből kiszakadtak.

Amit a színész nem tud átélni a maga és a közönség számára (az élmény kifelé az egyéni alakítást és a szereppel való teljes összeforrást jelent), amit csak elszavalni vagy elszónokolni lehet, de nem ábrázolni, az nem drámai szöveg, nem színpadi szöveg, nem színdarab és nem költészet, hanem csak retorikai, vagy lírikus pótlék, színpadi szurrogátum, ahogy Péterfy Jenő mondotta: Rossz helyen alkalmazott ál-irodalom, mely végre is kihull az igazi színjátszás keretéből.

IV.

Eddig arról volt szó, hogy a drámai költő a maga mélyeséges élményéből átteremti a nyelvet, mint Shakespeare és mások. De ezzel a kérdésnek csakis egyik oldalára sikerült rávilágítanunk. Mi történik akkor, ha a drámaíró a maga teljes szótárát a köznapi és konvencionális nyelvből meríti?

Vajjon elvileg lehetséges-e az ismert, elfakult és elcsépett, szürke szavakba új életet ömlesztteni s azokat úgy dramatiszálni, hogy mint friss élményszimbólumok tódulnak elénk s olyan hatást keltenek, mintha csak most születtek volna? Racine, a franciák legnagyobb drámaírója, a szó útszéli értelmében sohasem volt olyan költői, mint Victor Hugo vagy éppen Edmond Rostand. Mindig csak a legköznapiabb szavakat használja, valóságos képviszonyban szenved s Rostand hatalmas romantikus lexikonjához képest nagyon sovány klasszikus szótárral dolgozik. De Racine párbeszédeiben a legigénytelenebb és legkopottabb szavak a bennük lappangó energia és a végsőkig sűrített feszültség révén olyan bonyolult lelkiváltságok, olyan erős lélektani helyzetek szimbólumai, hogy mélység és tömörség tekintetében szinte egyedül állanak az egész világirodalomban. Az *Auliszi Iphigenia* első jelenetében Arcas, a vezér, az éjtszakáról beszélve Agamemnon királynak ezt mondja : Mais tout dort, et l'armée, et les vents, et Neptune. Az utolsó, a Neptune szót nem számítva, amely tenger helyett áll s amelynek a mai elgörögtenített világban nincs élménytartalma s háttere, — a sor csudálatos. Egyszerű, tömör, fojtó, drámai és zenei egyszerre. Csakhogy az ilyen kifejezésmódnak keserves végzete az, hogy szinte lefordíthatatlan. Ha a kilencvenes évek elején színrekerült magyar fordításban ezt olvassuk : «Hisz minden alszik : szél, Neptun, sereg» — akkor szótárilag rendben van a dolog, de költőileg a sor ki van végezve. Traduttore — traditore, mondja az olasz (fordító — ferdítő). Neptunnak nem lehet középén állnia, mert legfelső tagja a fokozásnak, a névelőket nem lehet elhagyni, mert ők adják a nyomatékot, úgyhogy ha azt mondom : Nem mozdul itt a had, a szél, a tengeristen, — ez sem jó, de némi fogalmat ad az eredetiről. Ábrányi Emil, ki maga is költő volt, újból lefordította *Phaedrát*, ezt a remekművet ; de már azzal, hogy a rímes alexandrinus helyett rímtelen jambusokat használt, felborította Racine egész szó-dialektikáját. Az eredetiben Phaedra ezeket mondja Hyppolitról, akit őrvjögön szeret, aki viszont Ariciába szerelmes :

Les a-t-on vu se parler, se chercher
 Dans les fonds des forêts allaient ils se cacher?
 Hélas! Ils se voyaient avec pleine LICENCE
 Le ciel de leurs soupirs approuvait l'INNOCENCE
 Ils suivaient sans remords leur penchant amoureux
 Tous les jours se levaient clairs et sereins pour eux.

Ezt a tömör, tiszta, triviális szavakból szőtt hat sort Ábrányi majdnem kilenccel adja vissza :

Látták mások is,
 Hogy súgnak-búgnak, hogy keresik egymást,
 Rejtette őket a homályos erdő?
 Jaj! szabadon találkozhattak ők,
 Az égre lengő ártatlan sohajban
 Nem volt se bűn, se szégyen, kölcsönös
 Szerelmük lángja tisztán lobogott.
 A fölkelő nap nyájas fénye üdvöt
 Hozott nekik!

Fordítás helyett körülírás, klasszikus egyszerűség és tömörség helyett romantikus díszítés meg szóbőség. Racine-nál nem súgnak-búgnak a szerelmesek, — ez nem is illenék a tragédia méltóságához — nála a homályos erdő sem rejti őket, hanem ők vonulnak el az erdő mélyébe. Racine *penchant amoureux*-t mond, szerelmi vágyat s nem égre lengő sóhajt, ami egészen másfajta költészet szótárából való s meghamisítása a racine-i élménynek, melynek alfája és omegája a lélektani és drámai valóság. Racine nyugodtan *lelkiismeretfurdalást* mond (*sans remords*), a fordító ezt írja: *se bűn, se szégyen*. Racine éles drámai rajz, a fordítás zavaros festmény. Csakhogy vannak rajzok, amelyek teljes festőiséggel hatnak, és megfordítva, vannak festmények, amelyekben ha nem lát is az ember vonalakat, mégis lineárisak és ebben rejlik a racine-i szó-dialektika problémája. Racine lineáris és mégis festői bősége van. Viszont ha az ő lapidáris szavait romantikus színekbe mártjuk, odavész minden drámai energiájuk, és ez az oka, hogy ő Franciaországon kívül, ahol a legnagyobb drámaírónak tartják, sehol sem tudott igazán gyökeret verni, holott az egész egyetemes drámairodalomban ő az egyetlen tisztán *klasszikus* drámaíró, a görögöket is beletudva, akik tömördek epikai, retorikai és lírai elemet gyúrnak bele drámáikba.

Racine lineáris, rajzszerű, színtelen szavakon épülő drámai módszere belső szükségszerűség volt nála, az ő élményének parancsa, mert lélektanilag bonyolult emberi válságokat csakis a legvilágosabb, legközönségesebb szavakon át lehet dramatizálni. Minél inkább a lélektani folyamat tölt ki egy embert a drámában, annál egyszerűbbnek, tárgyiasabbnak, mondjuk ki bátran: triviálisabbnak kell lenni a szóbeli kifejezésnek. A szóképek, metaphorák, hasonlatok nagyon alkalmasak arra, hogy tűzbeborult, lánggal égő lelkek tükörképei legyenek, de egy következetes, finom és fokozatos lélektani fejlődést reménytelenül elhomályosítanak és elborítanak. Hogy csakugyan így áll a helyzet, arra döntő és cáfolhatatlan bizonyosságunk van, mert ez a lineáris drámai csoda megismétlődött a drámairodalomban, s van a XIX. században olyan drámaírónk, aki a lélektani drámát a köznapi élet szürke szavaival segítette föl a fejlődés tetőfokára. Csak-hogy Ibsennek több szerencséje volt, mint Racine-nak, prózában írt s abból a mindennapi szókinésből merített, amelyet nemzetközinek is lehet nevezni, amely mindenütt egyforma s könnyen fordítható más nyelvre. Ibsennek ezt a köznapi beszédét sokáig félre is értették és félremagyarázták. Naturalista drámaírónak nevezték, valóság fotográfusának, aki minden szépítéstől és kendőzéstől írtózva, a legközönségesebb, a legkonvencionálisabb, a legigazabb nyelven fejezi ki magát. Ez természetesen optikai csalódás volt. Ibsen szó-dialektikája nemcsak hogy szándékos és kiszámított, hanem mindig a legnagyobb lélektani és drámai sűrítés eredménye, és Racine-nal való rokonsága éppen abban áll, hogy ő a különös, tépett, zavart lelket közönséges, egyszerű, mindennapi szavakkal beszélteti, hogy a legnagyobb életilluziót párosíthassa a szándékolt legnagyobb drámai feszültséggel. Így az ő társadalmi drámáiban a szónak egyáltalában nincs önálló költői értéke vagy külön nyelvi szépsége, az ő szavai: keresztezések, csomópontok, tömörített és sűrített szimbólumai a bonyolódott emberi és lelki folyamatoknak, de éppen ezért gyakran oly végzetszerűek és végzetteljesek, hogy hozzájuk képest jó drámaírók tüzes és lobogó kitörései konvencionálisan és szónokiasan hatnak. Ha Rank doktor a

III. felvonásban azt mondja Nórának : «Aludjék jól, — és köszönöm a tüzet», — a szavak olyan közönségesek, hogy az életben is bárhol, bármikor, bárki elmondhatná vagy elmondhatta volna őket : csakhogy a szavak drámai beállítá-suknál, helyzeti energiájuknál fogva (mi ismerjük doktor Rank és Nóra helyzetét és viszonyát) lélekzetfojtó feszült-séget keltenek, mert minden úgy hangzik, mint egy búcsúzó életnek halk, elhaló sóhaja, mint egy halálraítéltnek örök lemondása, mint mélységes köszönet rég eltűnt és soha vissza nem hozható örömteljes órákért és percekért, — szóval : a szürke szavak takarója alatt pompázik és virul a drámai élet. S ha pár perccel később Helmer azt kérdezi Nórától : «Mit csinálsz odabent?», Nóra azt feleli : «Leteszem a maskarát», — mire Helmer azt mondja : «Nagyon helyes» — pár úgyneve-zett természetes és konvencionális mondatban — mint a hamu alatt égő gyilkos parázs — ott van előttünk férj és feleség kibékíthetetlen drámai konfliktusa, Helmer gyanútlan, naív egoizmusa s a félreértett asszony végső keserősége, mely eljutott a nagy leszámolásig.

Ibsen lelkéből gyűlölt mindent, ami triviális és köznapi, a rendkívülit a legköznapibb szólammal fejezi ki s a nyelv átlaganyagából örök drámai értékeket hozott napvilágra. De még ennél is tovább ment. Már utaltam arra, hogy vannak a nyelvben uraságoktól levetett hasonlatok, figurák, képek és sztereotip kifejezések. Erre jön Ibsen s ezekből az ócska lim-lomokból megteremti egyik legmegkapóbb és örökéletű alakját a *Vadkacsabeli Ekdál* fényképészt. Ibsen a lelkileg teljesen üres, szellemileg korlátolt, nem őszinte és nem igaz Ekdált úgy hívja életre, hogy a legjobb írói lelkiismerettel, a meggyőződés mellhangján mondat el vele olyan szólásokat, amelyek valamikor frissek és elevenek lehettek, de ma már félrehajítva és eltaposva az útszélen hevernek. Amikor Hjalmar ilyeneket beszél : Az én szegény, szerencsétlen ősz atyám természetesen az én födelem alatt lakik ; hiszen széles e világon nincs számára más menedék — ez olyan frázis, amit ma csak egy kontár író írhat le, de Ibsen ironikus be-állításában zengő deklamációval lép ki belőle Ekdál egész jelleme. Vagy ha ugyanő azt mondja az öreg Werléról : Igen,

igen, nem hagyta el régi barátjának egyetlen fiát a megpróbáltatás napjaiban, — ez egyáltalában nem vall a számító, hideg, öreg Werlére, de annál ijesztőbb képmása Hjalmar Ekdalnak, akinek rövidlátása, öncsalása, önkéntelen pózolósa és frázisokban való tetszelgése szinte végzetes erővel jön ki az elcsépelet, elhasznált szavakból. És az egész szerep szinte hemzseg az ilyen képektől és kifejezésektől, amelyeket jóízlésű ember röstellene használni, de amelyek élő szimbolumai a rosszízlésű fotografusnak. S ez a szó-dialektika tetőpontját éri el az ötödik felvonásnak abban a lélekrázó jelenetében, amikor Ekdál Hedvig iránt érzett szeretetéről beszél: «Mily kimondhatatlanul boldognak éreztem magamat, valahányszor csak hazatértem szegényes hajlékomba s Hedvig felém repült az ő édes, pislogó szemével. Oh én gyanutlan, balga ember!»... Ezek a belsőleg oly hazug frázisok nyolcvan-kilencven évvel ezelőtt még egy komoly drámában is állhattak volna, sőt még komolyan is vették volna őket. De ma ezt papirosnyelvnek, üres chablonnak nevezik. És Ekdál alakjában ez úgy hat, mint költői és drámai reveláció. A szavak az irónikus beállítás révén új értelmet nyertek és új értékekké váltak.

A színjátszás csodája egyrészt abban áll, hogy ellapósíthatja a legtömörebb és legdrámaibb szavakat (láttunk már olyan Hamletet is, akin csak nevetni lehetett), másrészt abban tetőzik, hogy a legerőtlenebb, leglaposabb, legdrámaiatlanabb szavak életre és erőre kaphatnak a színpadon a színészi élmény és színészi teremtés révén. Egyedül ez a magyarázata annak a minden korban sűrűn tapasztalható jelenségnek, hogy jeles darabok megbuknak, gyöngé darabok nagy sikerre jutnak. A színpadon ugyanis kettőn áll a vásár. Ennek a kérdésnek a fészegetésébe már nem bocsátkozhatom bele, — bár ez is a szavak dramaturgiájához tartoznék — de mint érdekes illusztrációra egy példára utalok, mely egész kötetnél többet magyaráz.

Száz évvel ezelőtt az európai színpadokon még a melo-dráma vagyis rémdráma volt a legnagyobb divat, s Pixérécourt — kinek a nevét talán sohasem hallani, mert a világ is már elfelejtette — olyan népszerű volt, mint a legtöbbet adott mai drámaíró. A kor nagy színésze Frédéric Lemaître

volt, akinek egész kis irodalma van a franciák között. Egyik leghíresebb alakítása a *Robert Macaire*, nálunk is adott melodrámá címszerepe volt; de ennek egészen különös és érdekes a története, amelyet magának Lemaître-nek beszámolójából ismerünk. Robert Macaire rablógyilkos, igazi cinikus ember-evő, aki törével göndöríti a szakállát, miközben sajtot eszik. (Ez volt az akkori ízlés, de meg kell vallanunk, hogy nem volt alacsonyabb a mai film-irodalomnál.) Lemaître már az olvasópróbán érezte, hogy ez a melodrámá vakmerőségében és borzalmasságában túlló a célon, s merész tette határozta el magát, amelyet játéktársával, egy Firmin nevű színésszel közös egyetértésben és a legnagyobb titokban vittek keresztül. A próbákon ugyanis komoly gonosztevőket játszottak, tragikus és szentimentális betörőket, de az előadáson, az öltözéküktől kezdve, minden mondatot humorba ültettek át, groteszk és mulatságos figurákat állítottak a színpadra s a véres drámának szánt Robert Macaire mint groteszk és komikus alak szenzációs sikert aratott. Lemaître az ő ibseni szó-dramaturgiájával, az elcsépelet frázisok humoros beállításával nemcsak az estét mentette meg, hanem sorozatos előadásokat biztosított a darabnak, melynek két társszerzője a tantiémek láttára meg is békült ezzel a színészi önkénnyel, de a harmadik, egy dr. Polyanthe nevű dilettáns író, telelámázta Párizst azzal, hogy Lemaître tönkretette az ő darabját. Pedig, ki tudja, hány bukott tragédia egész tisztességes sikert érhetett volna el, ha rögtön komédiának játsszák. Világos azonban, hogy Robert Macaire esetében a színész volt a drámaíró, mert — ahogy itt kifejtteni próbáltam — a szavak csak jelek, jelzések, szimbólumok, a döntő az élmény, amelytől értelmüket, erejüket, jelentőségüket és drámaiságukat nyerik. A szavak dramaturgiája ma még csak egy gondolat, amelyet rendszerré kellene kiépíteni, hogy egész jelentőségét és fontosságát beláthassuk. Itt csak megpendíthettem a kérdést, amely a nyelv területéről elindulva a drámán keresztül egészen a színészi élményig s a színjátszás mivoltáig terjed. A kérdés a maga teljes mivoltában legfeljebb egy egész könyvben volna megoldható.

HEVESI SÁNDOR.

A DRÁMA ÉS A SZÍNPAD A XX. SZÁZADBAN.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

Ha számba vesszük azt a hódító erőt, amely ez eszméknek elvitathatatlan tulajdonuk és a nagy tömegek lélekállapotát, amelynek nyomottságán, fájdalmas voltán, sőt a kétségbeesésre való hajlandóságán a békekötés óta elmúlt évek alig enyhítettek valamit: föl kell tennünk, hogy a háborús dráma, amely a legtöbb esetben egyúttal háborúellenes dráma, még nem mondotta el minden közlenivalóját. És ha egy nagy, formáló és teremtőerejű génius, aminőnek híját már évek óta oly szomorúan érezzük, de amelynek eljövételében rendületlenül hiszünk, arra fogja indíttatva érezni magát, hogy épen ebből a témából merítsen anyagot drámájához, semmiképen sem látjuk be, hogy alkotása mért ne lehetne remekmű, gazdagodása szellemi kincsesházunknak, halhatatlan érték.

Hogy az osztályharc drámaírói sorából egyetlen ilyen génius sem emelkedik ki, hogy termelésükből nem tudunk egyetlen művet sem említeni, amely megérdemelné a remekmű nevét, ez nem bizonyít semmit. Legfeljebb azt, hogy a szocialista íróknak sincs a drámára tehetségük. Talán még ennyit sem. Nincs a színpaddal eleven vonatkozásuk, nincs a színpad külön életére vonatkozó ismeretekben járatosságuk, nincs *routine*juk. Már pedig akármennyire lenézzük ezt a szót, e nélkül nincs drámaírás. Épp úgy, mint ahogy pusztán belőle nem lehet a drámaírónak (és bármifajta írónak és bármifajta művésznek) megélnie. Épen a szocialista árnyalathoz tartozó avantgárdisták részéről tör-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1933. évi 662. számában.

téntek kísérletek arra, hogy áttörjék a színpadi hatás régi konvencióit, hogy hadat üzenjenek a hatásos «elmeneteknek» és «fellépéseknek», felvonásvégeknek, tirádáknak stb. Minden ilyen kísérlet siralmas fiaskóval végződött. A szocialista hitvallás erős, döntő hatású hívének minden lépésére, magatartására, viselkedésére, szavajárására, cselekedetére az eszméléstől a sírig. De a színpad törvénye is erős. A színpadon erősebb, mint a szocialista *credo*.

Az egyetlen értékes, nagyhatású és maradandó drámát a szocialista gondolat értelmében egy polgári költő írta, Gerhart Hauptmann (*Die Weber*). S annak a megalkotása óta csaknem fél évszázad telt el. A többi — néma csend.

Hiányos volna az összefoglaló kép a XX. század drámájáról, ha helyet nem kapna rajta egy valóban új és kizárólag a XX. század talajából nőtt műfaj: a *filmdráma*. A filmdráma ősök nélkül, hagyományok nélkül, kötelező esztétikai normák nélkül indult el vagy harminc évvel ezelőtt útjára. Fejlődését kezdetben optikai törvények irányították és technikai lehetőségek gyarapodása gyorsította. Az egyetlen, amit a filmdráma adhatott, a mozgás illúziója és a nyugvó tájak, házak, intérieurök gazdagsága és változatossága. Mindabból, ami a drámát drámává teszi, nem maradt benne más, mint a rideg, külsőleg látható, kézzelfogható cselekmény, holott tudvalévő, hogy a drámának a cselekményen túl, vele párhuzamosan és egy rangban más fontos kellékei is vannak. A belső fejlődést, a lélek finom, halk megrezdüléseit, a félig kimondott gondolatot, a gyengédebb érzéseket a filmdráma kénytelen volt vagy egészen mellőzni, vagy rábízni a színész arcjátékára vagy a vászonra vetített szöveggel kimagyarázni. Mind a három expedienst szerencsétlen. Belső indítékok híján a nyers cselekmény mindig csak a legműveletlenebb, legbrutálisabb közönséget fogja érdekelni és izgatni. (Ennek is szólt a kezdetleges filmdráma; és ezért nem tudott mai napig sem egészen megszabadulni kezdeti állapotának gyermekbetegségeitől.) Az a dráma, amely csak cselekményt és milieut ad, esetleg pompás, káprázatos milieut, kastélyokat és palotákat, gyönyörű vedutákat, vízéseket, hullámzó tengert, őserdőt, nagyszerű felvonulásokat,

katonai parádét, de a belső evolúció elhíttetéséről, megérezkítéséről lemond, már eleve arra van kárhozzátva, hogy stagnáljon. Változatos lehet, díszét fokozhatja, fejlődésre azonban nem alkalmas.

Viszont a színész arcjátéka sem pótolhatja az élő, hangzó szót, timbre-jével, árnyalataival, megindultságával, göggyével, fenyegető dörgésével, elhaló suttogásával. Annyival kevésbbé, mert hiszen a vetített kép híjával van az élet egyik legjellemzőbb, legérdekesebb, legelevenebb és megelevenítőbb tényezőjének, a színnek is. De van-e színes néma kép, amely pusztán a színész arcjátékával ki tudja fejezni ezt a gondolatot: «Ekkép a meggondolás belőlünk mind gyávát csinál s az elszánás természetes színét a gondolat halványra betegíti?» Vagy akadt-e már filmszínész, aki pusztán mimikával ki tudta volna fejezni azt az egyetlen gondolatot, amelyért a *Cymbeline*-nek kijár a halhatatlanság, a mondatot, amellyel Pisanio mint gyűrűbe vésett jelígyével kifejezi Imogen nőiességét, tisztaságát, érzékenységét: «Neki a rossz szó ütés s az ütés halál»?

Nem szabad az igazság ellen vétenünk azzal, hogy tagadjuk vagy csak elhallgatjuk néhány igen jeles filmszínész arcjátékának kifejező, jellemző, sorshordozó képességét. Senki sem vitathatja el Chaplin némely mozdulatának, szemjátékának, tipikus járásának, zavarainak és félszégeinek kiválókép mulattató virtusát. Színész, aki egyben meg tud nevetetni és meg tud hatni, mindenesetre művésze a maga nagyon nehéz művészetének. De hány Chaplinje van a vászonnak? És ha a nagy komikust a legnagyobb komikai feladatok elé állítanák, nem hökkenne ő maga vissza egy Harpagon, egy Argan, egy Sganarelle, egy Autolykos, egy Thersites, egy Zuboly alakításától?

Amit a filmszínész arcjátéka nem adhat, azt a vászonra vetített szöveg még kevésbbé tudja pótolni. Mindenekelőtt tudvalévő, hogy ez a szöveg csak kényszerűség szülötte, megakasztja a képhatást és a cselekmény lefolyásának folyamatosságát s ennél fogva a legszükségesebbre szorítkozik. Nem belső lelki átéléseket tolmácsol, mert akkor a közönség kifütyülné; csak helyzeteket magyaráz, hézagokat tölt ki,

nagyobb időközöket hidal át (*Másnap reggel, Egy év múlva, Húsz évvel később*) és még így is felette únják és ha lehet, figyelem nélkül siklarak el felette.

Azt lehetett volna hinni és voltak akárhányan, úttörők, rajongók és sajtópropagátorok, akik hitték is (vagy legalább el akarták hitetni), hogy a *beszélőfilm* ment lesz a némafilmnek ez erederdő gyarlóságaitól. Már most, néhány esztendei tapasztalat után bízvást átláthatják, hogy jámbor hitükben csalatkoztak. A beszélőfilm a néma filmhez képest haladást jelent. Ha úgy tetszik, fejlődést, sőt tökéletesedést. De a legnagyobb hibákat nem küszöbölte ki, sőt mintha kiélesítette volna. Mert a beszélőfilm beszél, énekel, suttog és harsog ugyan; de beszédes volta idegenül hat. Tegyük föl, hogy a színész szájmozgása és hallható szava között olyan hiánytalan a szinkronizmus, az egyidejűség, hogy csakugyan az az illúzió kél a nézőben (aki most már egyúttal hallgató is), mintha a vásznon mozgó alak beszélne. Annál rosszabb. Mert amíg a vászonra vetített, két kiterjedésű, színtelen árnykép néma volt, addig a kép képvolta és némasága valahogyan kongruált. De hogy ugyanaz a színtelen árnyék a vászonnak mélység nélkül való síkján megszólaljon, énekeljen, kacagjon, sírjon, szóval a maga teljes élettelen-ségében akusztikai életjelenségeket produkáljon: ez lélektani képtelenség. Ebbe a közönség egész hittel sohasem fog belemenni. Már pedig hit nélkül, önámítás nélkül, illúziók nélkül nem lehet színházat játszani.

És itt, azt hisszük, elérkeztünk a probléma gyökeréhez, akár néma, akár beszélőfilmről van szó. Itt elérkeztünk a mai művészet legtöbbet vitatott kérdéséhez: pótolhatja-e, kiszoríthatja-e pozíciójából a film a színházat? S eléggé merészek vagyunk kimondani: soha. Föltéve a film fejlődésének legkáprázatosabb lehetőségeit: a színt, a plasztikus ábrázolást, a legfeddhetlenebb összjátékot kép és hang között; föltéve, hogy a filmnek szolgálatába szegődik minden nagy színésztehetség (amire érthető anyagi okokból a filmnek megvan minden *chance*-a) és minden e célra megvásárolható női szépség; föltéve, hogy a film meghódítja fölvételei számára az Északi és a Déli sarkvidéket, a titokzatos Lhasszát,

a Himalája megközelíthetetlen ormait és az Óceánok sötét mélységeit, az Etna kráterének belsejét és az emberi test láthatatlan zsigereinek mozgását: akkor is csak érdekes és megtekintésre érdemes látványosság lesz. De színház nem lesz és nem lehet belőle soha. Ennélfogva sem pótolni, sem kiszorítani a színházat nem fogja soha. Gazdaságilag megkárosíthatja, alapjaiban meg is rendítheti, átmenetileg elnémulásra is kényszerítheti. Olcsóságával olyan versenyt jelenthet neki, amelyet a színház huzamosabb időre nem bír meg. De a színházat a filmmel *behelyettesíteni* nem lehet. És valameddig élnek azok az ösztönök, vágyak, lelki motívumok, erkölcsi erők, nemzeti érzések, amelyek egyenként és összességükben létrehozták, fenntartották, kifejeztették a színházat, addig a színháznak nincs mit tartania attól, hogy a film víz alá fogja meríteni.

A film a XX. század sajátlagos alkotása. A színház évszázadok, sőt évezredek kollektív szellemi munkájának gyümölcse. Egészen *sui generis* szellemi termék, sokban egyező, de lényegét, szívének szívét nézve ellentétes a mozgóképpel. Olyat ad, amit a mozgó nem adhat. Olyat ad, amit semmiféle más művészet, sem alsóbb-, sem felsőbbrendű nem nyújthat. A művész testi jelenlétét. A művészi alkotást, formálást, hevületet, sikert, bukást a közönség szeme láttára. Sem az író írás közben, sem a festőt festés közben a tömeg nem figyelheti meg. Félig kész épületet a bolondnak nem szabad megmutatni, így tanítja egy bölcs példaszó. Ellenben a színész előttünk, az előadás izgalmi közepett (nem a próbák professzionátus, verejtékszagú, kiábrándító napszamos munkája alatt) készül el művével. Nem is egyedül, hanem társaival. Nem is egyéni, hanem közösségi célokkal és eszményekkel, az *ensemble* ideális szolgálatában.

És ezt a szolgálatot, ezt a kultuszt, amely eredetileg istentiszteleti aktus volt, egész, osztatlan lényével végzi. Elsősorban lelkével, tehát tehetségével, hitével, rajongásával, átalakuló és alkalmazkodó képességével; de testével is. Ez a test époly fontos a színművészetben, mint a lélek (sőt félő, hogy a test jelentőségét a lélek rovására még nagyon alá is húzzák. Gondoljunk a *girlökre* és a szépségükkel, érzéki

varázsukkal hódító primadonnákra). Ezt a testet, ennek a testnek jelenvalóságát követeli a közönség, egy évezredes megszokás jogán. Ezt a testi jelenvalóságot, azt a tudatalatti tudatot, hogy a színész itt van, előttünk mozog, él, lélezkzik, megvédve ugyan ama köteles distancia által, amely a nézőteret és a színpadot egymástól elválasztja, de viszont szabad vagy fölfegyverzett szemmel elérhetőn: ezt a testi jelenvalóságot a legsikerültebb színes kép, a legkitűnőbbben reprodukált hang sem pótolhatja. Ez az, ami a színművészetet színművészetté, *sui generis* művészi jelenséggé teszi. Ez az, ami örökre elzárja a mozgóképet a végleges és teljes diadaltól, a színház megsemmisítésétől.

Dramaturgiai ítéletet formálni a filmdrámáról, akár néma, akár beszélő változatáról, ma még korai, tehát igazságtalan volna. A kezdet kezdetén ismeretlen nevű mesteremberek, kóbor szerencsefiak, aranyvadászok és pályatévészett színészek rótták össze a szenzációéhségre épített, gyakran illogikus, *revue*-szerűen összefüggéstelen filmmeséket. Minden kezdet chaotikus. A filmdrámáé sokszorosan az volt. Kalandos, humoros, bűnügyi esetek, száraz és nem épen tanulságos oktatófilmek, természeti képek szolgáltatták az első anyagot a filmdrámának, amely még ekkor nem is érdemes a dráma nevére. A formátlan chaoszból akkor kezd valami terv- és célszerűség kialakulni, mikor a film elismert, nagy tömegek szemében népszerű színészek körül jegecesedik ki. Hogy a *starrendszer* ezen a téren is érezteti káros hatását, mint a színházaknál, hogy megakadályozza egy logikusan épített, homogén alkatú filmdráma kialakulását, azt felesleges hangsúlyoznunk. Mindenesetre azonban a szövegírók leleménye, amelynek egyfelől a protagonista, másfelől a rendező, sőt a legtöbb esetben az üzleti vállalkozó kívánalmi és parancsai szabnak irányt, egységes mesét agyal ki, a középpontban a hím- vagy nőnemű primadonnával, jobb esetekben mind a kettővel.

A hivatásos drámairodalom ezidétt még idegenül, sőt ellenségesen áll a filmmel szemben. Valamirevaló szerző, aki tart írói méltóságára, génuszára, önérzetére, nem adja magát eszközül ilyen alacsonyrendű színész-kultusznak, nem hajlandó

korlátolt agyvelejű borzalmakat vagy kalandokat kieszelni egy kritikátlan, bárgyú tömeg mulattatására. Őt sem a *cowboy*, sem a *burglar*, sem a *bootlegger*, sem a banditafőnök nem ihleti írásra. De még az érzelmes, babaarcú tündér sem, aki a csábítás és erőszak minden ördöge ellen megvédi ártatlanságát. Maguk a vállalkozók sem gondolnak arra, hogy üzletükbe drága pénzért befogják ezeket az «idealistákat», akik az elavult, divatjamúlt drámai és színpadi mentalitás rabjai és nem is volnának haszonnal alkalmazhatók ebben az egészen új és modern *business*ben.

Azonban az idő múlik és a dolgok haladnak az organikus, tehát elkerülhetetlen fejlődés útján. A vállalkozók fájdalomosan tapasztalják, hogy házi szerzőik szegényes leleménye elapad; valamennyi «műfaj» valamennyi változata ki van merítve; új vérre volna szükség a nyomorúságosan elsorvadt erekbe. Kihez forduljanak? A maguk műveltsége, olvasottsága, tárgyi tudása mélyen alatta van a minimálisnak. Az egyiknek ruhaboltja volt Oskoshban, a másik szőrmeárakereskedő volt Chicagóban, a harmadik pénzkölesönök kihelyezésével foglalkozott New-Yorkban. Üzlethez értenek, nagyszerű szimatjuk van, mindig tudják, mi kell a publikumnak és mi nem kell neki, mit lát örökké szívesen, mit únt meg. De végre drámát ők maguk nem tudnak írni. Nemhogy egész darabot összeállítani, de még egy *plot*-ot kieszelni sem. Jobb színészekről, rendezőktől egyre azt hallják, hogy olyanokhoz kellene fordulni, akiknek kisujjukban van az egész mesterség; írókhoz, akik ugyan a színházaknak dolgoznak, de valóságos éhbérért és minden pillanatban kitéve a siker változó esélyeinek, az ingatag közönség szeszélyeinek.

Egyes írók kecsegtető ajánlatot kapnak nagynevű *managerektől*. Az író szegény. Ez éppen olyan sarkigazság, mint a $2 \times 2 = 4$. Az író eleinte habozva, bizalmatlanul, kedvetlenül hallgatja a kecsegtető feltételeket, amelyek egy csapásra megszereznék számára nemcsak anyagi létalapját, hanem a legszélesebb körben való népszerűséget is. Idegenkedésének az volt főoka, hogy lenézte a filmet. Lenézte, mert nem is ismerte. Mert neki, műszabályos drámai művek alkotójának, derogált beülni a mozgóképszínházba, nyers

csőcselék és neveletlen, hangos, rosszul mosakodott gyereksereg közé. Amint az első ajánlatot megkapta, kezd a dologgal foglalkozni, meggondolkodni, terveket formálni. És az a benyomása, hogy itt «lehetne csinálni valamit». Hogy a terület nem is olyan vadidegen számára, mint gondolta. Csak két dologra van szükség: először önmagát transzponálnia erre az új talajra; azután a vállalkozót rábirnia, hogy megjavítsa a filmdráma színvonalát, megneemesítse tónusát, összefüggőbbé tegye cselekményét, drámaibbá és egyúttal irodalmibbá konfliktusait.

Az *irodalmi* szóra a vállalkozó meghökken. Itt, e pontban, érzi, nem engedhet. Itt nincs helye megalkuvásnak. Elérkeztek oda, ahol az üzletember veszi át a döntő szót és az asztalra csapva azt mondja: vagy-vagy. Vagy kihagyja terveiből, számításaiból, programjából az irodalmat, vagy: fel is út, le is út. Ő mindent használhat, ami szép, jó, okos és új. Nem kiméli a költséget, ha az író úr még néhány szalont akar berendeztetni, még néhány úszóbajnokot, boxművészt, repülőt akar felvonultatni, még néhány száz statisztával meg akarja a tömeget növelni. De irodalomról beszélni sem szabad. Az a detroit, minneapolis, st.-louisi munkás vagy gépiprókissasszony vagy *clerk* nem azért megy be a moziba, hogy irodalmat élvezzen. És ő maga, a vállalkozó, a mindenható, a pénzfejedelem, akihez Mary Pickford és Max Chevalier jár kézsókra, ő sem hajlandó megnézni egy «irodalmi» filmet. Nem is tudja, mi az az irodalom. És nem is kíváncsi rá.

Mondanunk sem kell, hogy az egyesség így is létrejött. A filmdráma irodalmi értéke nem növekedett. Ellenben a megegyezésnek hasznát látta a vállalkozó, az író és a film is. Mert az író már most, hogy a kínált kenyeret megszolgálja, megkezdte működését a nagy filmvállalatoknál. Még pedig két irányban. Vagy ő maga eszelt ki új (és kevésbé új) meséket, szcenáriókat, drámákat; vagy ismert és népszerű remekműveket, regényeket, drámákat alakított át a film számára. Hogy ezeket kénytelen volt valósággal denaturálni, nemcsak formájukból, hanem néha értelmükből és eredendő célzatukból is kiforgatni, az az ő lelkiismeretének fáj, de a vállal-

kozónak és a nézőnek legkevésbé sem. Azok csak a szerződött filmautor jóvoltából tudták meg, hogy *Kaméliás hölgy*, *Goriot apó*, *Faust* és *Romeo és Julia* is van a világon. Ez a *Kaméliás hölgy* nem azonos azzal, akit valamikor a nagy Eleonora Duse játszott. Ezt a *Goriot apót* megtagadná és elesküdné magától Balzac. Erre a *Faust*ra ámulattal nézne Goethe. Ezt a *Romeót* és ezt a *Juliát* nem szeretné forró szerelemmel Shakespeare. De ezek a darabok még mindig sokkal különbek, mint azok a bárgyúságok, amelyeket a film keletkezése idején s még néhány esztendővel később is feltalált.

2. A színpad.

A XX. század kezdete épen olyan zűrzavaros, csaknem forradalmi állapotban találta a színpadot, mint a drámát. A kettő egyébként is az irodalmi és színpadi fejlődés rendjén szinte megszakítatlan kölcsönhatásban élt, együtt haladt és együtt stagnált, egyszerre változtatta színeit és vonalait. A realizmus uralma a drámában realizmusra kényszerítette a színpadot. A színpad valóságossága már eleve a valósághoz, a természethez való közeledésre kötelezte a drámát. A színészet stílusa, sőt mesterségbeli fogásai is alkalmazkodtak a dráma követelményeihez: a színpad egén Ibsen volt az uralkodó csillag és Ibsent nem lehet szavalni. Természetesség, egyszerűség, aprólékosság, részletrajz lettek a parancsoló jelszavak. Az emelkedett hangú, pátoszos beszéd, amely magában hordja a verses drámából örökségül reá hagyott erős ritmizálást, gúny tárgya lett, egyszeriben elavultnak bélyegeztetett. Hogy üdvös volt-e a reakció a deklamálás szertelenségei ellen, oly kérdés, amelyre itt nem találjuk sem szükségesnek, sem ildomosnak a feleletet. Már Shakespeare is jónak látta, hogy a Hamlet szájába adott dramaturgiai intelmekben kigúnyolja és valósággal pellengérré állítsa azt a színészt, aki hangtékozlással és az ennek megfelelő tagjáratatással igyekszik hatást kicsiholni. Bizonyos az, hogy ez a reakció, mint minden reakció, hamarosan túlzásba esett. A természetes beszédmód helyes és jogos követelményét színészek, akiknek nem volt kellő ízlésük, ítéletük és mérték-

tartásuk, kezdték úgy értelmezni, hogy a hadarás, dadogás, suttogás szintén megengedhető, sőt egyenesen kötelezők, mert a valóságban is vannak hadarók, dadogók, hebegők, suttogók. A fogyatkozásból erényt csináltak. A homlok-térbe tolakodtak rekedt, tompa, modulálásra képtelen fahangok, vézna, hibásan nőtt termetek, rútsággal bélyegzett arcok és elnézés helyett uralkodó helyet követeltek a színpadon, amely a klasszikus és romantikus színészet korában meg se tűrte volna őket, legföljebb a statiszták névtelen tömegében, ahol észrevétlen alámerülhettek, vagy a sűgölyekben, ahol nem látták őket.

De ugyancsak a realizmus nevében egy más, talán még súlyosabb visszaélés is becsúszott: a színész többé nem gondolt azzal, hogy szavát az egész nézőtéren egyformán megértsék s ezzel feldöntötte a színészkedés alaptörvényét: hogy minden hallgatónak feltétlen joga van arra, hogy a dráma szövegét utolsó betűjéig felfogja és élvezze. A realizmust megelőző korban ezzel a törvénysértéssel csak nagyon elvétve találkoztunk.

A forrongás és zűrzavar állapotját azonban még egy nevezetes körülmény súlyosbította. Az egykorú drámai termelésen csaknem ellenmondás nélkül urrá lett a realizmus szelleme. Voltak színházak, amelyek az új irány úttörőül esküdtek és be sem bocsátottak falaik közé olyan művet, amely nem a haladó realizmus vagy a radikális naturalizmus bélyegét hordozta magán. Kísérleti színházak, amelyek készséggel felajánlkoztak a legmerészebb, mondjuk ki, a legszemérmertlenebb naturalista drámák előadására. Itt kiélhették magukat kedvükre a legalacsonyabb szenvedélyek; itt megmutatkozott egész csupaszágában a nyomor, az elaljasodás, az állatiasság; itt a vaskos valóság ábrázolásában elmehettek a rendőri hatóságok elnézése által kijelölt legszélső határokig.

Azokban a színházak túlnyomó része mégsem válhatott kísérleti színházzá. Éppen a legnagyobbak, a legtekintélyesebbek a legkevésbé. Ezek a komoly műintézetek nem zárkózhattak el az új irány elől, ha nem akarták magukra zúdítani a maradiság, a szűkkeblűség vádját. És alig van vád,

amelytől bármifajta művészi tényező, legyen az egyén vagy testület, úgy írtóznék, mint attól az egytől, hogy elmaradt korától. Különben is a dolgok természetes rendje szerint a művészetnek szüksége van rá, hogy napról-napra felfrissüljön, hogy mindig új és éltető forrásokból igyék, hogy ne merevedjék meg sem dogmákban, amelyeket csak a balgaság tart örök érvényűeknek, sem chablonokban, amelyekből kiköltözött a lélek.

Több-kevesebb vonakodás és küzdelem után Európának minden nagy színpada behódolt a realizmusnak és műsorába iktatta az új stílus hitvallását. Még a Comédie Française is, amelynek tisztos falain belül legszigorúbb a konzervativizmus és legszívósabb életűek a hagyományok. A nagy színpadok tehát, amint mondtuk, meghódoltak az új iránynak és műsorukba iktatták termékeit. De hódolásuk nem volt feltétlen. És műsorukat nem szolgáltatták ki teljesen a realizmusnak. Nem is teheték. Nem teheték először azért, mert máról holnapra nem vethették lomtárba egész készletüket: régi műsorukat, kedvelt szerzőiket, klasszikusaikat és kitűnő, elismert, kipróbált vonzó erejű színészeiket. Másodsor azért, mert nem zárhatták ki házukból a közönségnek azt a nagyon is számottevő, hűséges, rajongó töredékét, talán többségét, amely továbbra is ragaszkodott Shakespeare-hez, a görög tragikusokhoz, Schillerhez és Goethehez, Párizsban Corneille-hez és Racine-hoz, nálunk a *Bánk bán*hoz és *Az ember tragédiájához*.

Most hát a nagy színházaknak *vegyes műsoruk* lett, ami éppenséggel nem volt baj. De vegyes lett a színjátszás és a színpadi berendezkedés stílje is ugyanabban a házban, és ez már aztán baj. Baj, de elkerülhetetlen. Baj, amely sokféle bonyodalommal járt. A *College Cramptont* nem lehet ugyanabban a stílusban játszani, mint a *Nathan der Weiset*. A színésznek mindkét esetben hozzá kell alkalmazkodnia feladatához, önmagából kilépnie, átalakulnia; és amott a fájdalomosan elzüllő modern festő-lángész sorsát elhíttetni az elzüllésnek, a modernségnek, a lángésznek teljes hitelességű ábrázolásával; emitt az emelkedett szellemű bölcseségnek, lelki jóságának és tisztaságának ideális légkörét hoznia magával.

Milyen nehéz ugyanannak a színpadnak e két eltérő, sőt sokban ellentétes stílust egyazon súllyal, méltósággal és hitellel képviselnie! És mennyivel nehezebb egyazon színésznek ezt a két szerepet egyazon sikerrel eljátszania! És a szükség mégis így parancsolta. És ami Cramptonunk és Bölcs Náthánunk színészi intuíciója megtalálta a lehetetlennek látszó színészmunka diadalmas elvégzését. Újházi Ede egyformán nagy volt mindkét szerepben.

De hányszor panaszoltuk, hogy egymás mellett ugyanabban a darabban játszottak a régi és új iskola tanítványai és tönkretették egymás játékának hatását. A kénytelenség beállította a szavaló-színészt a modern drámába, a jelmezhez szokott tragikust frakkba öltöztette, a heroinát egy mai társaság központjába helyezte. Természetes, hogy minden finomság széjjellapult keze között, hogy döngő lépései alatt megremegtek a deszkák, hogy a köznapi köszöntés pathetikus hangsúlyozásával komikussá tette a szöveget, a helyzetet, az együtttest s mindenekelőtt önmagát. Viszont láttuk a moderneket küzködni súlytalanul a súlyos blankversek terhével, összeroppanni a római harcos vértetében és elhalványulni, jelentéktelenné válni, csaknem árnyékká enyészni ott, ahol a klasszikuson edzett színész nagy volt, erős, egyéni és imponáló.

Azt a stílusbeli keveredést, amely a régi iskolából kikerült, úgynevezett szavaló színészek és a modernek együttjátszásából keletkezik, talán el fogja tüntetni az idő. Amikor tudniillik a tragikus öregek kihálnak és helyüket az egész vonalon az ifjak foglalják el. Hiszen végre nemcsak a színpadon, hanem az egész életben az egymást felváltó nemzedékeknek erről az örök harcáról van szó: az öregek makacsul ragaszkodnak a hatalomhoz, a vagyonhoz, a pozícióhoz és nem akarnak meghalni; a fiatalok türelmetlenek és szeretnék siettetni az őrváltás pillanatát. És végül mégis csak a fiatalok fognak felül kerülni. A színpadon is.

Igen, az öreg szavaló színészek kihálnak. De az öreg szavaló darabok megmaradnak. Nincs az a türelmetlen, gőgös, jussát sürgető drámaíró ifjúság, amely Shakespeare-t vagy

Sophoklest elparancsolhatná helyéről. Jules Romains, Marcel Pagnol igen jeles szerzők, de a Comédie mégsem gazdálkodhatik Molière, sőt Victor Hugo és Alfred de Musset nélkül. Sem Georg Kaiser, sem Hasenclever, sem Arnolt Bronnen, sem Karl Zuckmayer nem fogja a német színpadról leszorítani a *Faustot*, az *Egmontot*, *Don Carlost*, a *Jungfraut*, *Emilia Galottit*. A mi Nemzeti Színházunk sem mondhat le akár a világirodalom, akár nemzeti drámairodalmunk nagyjainak kultuszáról.

És valameddig e remekművek műsoron vannak, addig mindig tartani kell a stíluskeveredéstől; hacsak a modern dráma tolmácsolása vissza nem tér a régi szavaló módszerhez, vagy a klasszikusokat nem vetkeztetik ki mivoltukból és Hamletet nem bujtatják frakkba. Az előbbi veszedelemtől nincs mit félnünk. Az utóbbi irányban történtek kísérletek. Még pedig egy nagyhatalom részéről, amely szintén a XX. században vívta ki döntő pozícióját s amelyről eddig alig történt említés. Ez a nagyhatalom — a rendező.

A rendezői intézmény kialakulása, a rendezőnek, mint művészeti tényezőnek bevonulása a színházi üzembe nem a XX. század vívmánya, hanem a XIX. század második feléé. A klasszicizmus és romanticizmus korszakában a rendező egészen alárendelt szerepet játszik; feladata a legkezdetlegesebb utasításokra, a szöveg elmondásának, a járás-kelésnek, leülésnek, felállásnak, a színről való eltávozásnak ellenőrzésére szorítkozik. Minthogy nem volt hatásköre, nem volt hatalma sem. Alárendeltje volt igazgatójának, de nem volt szellemi vezére az együttesnek. Ha a hivatásos színészek sorából került ki, akkor társai, különösen a nagyrangúak, az elsősorban állók eltúrték, talán lenézték, semmi esetre felettük állónak, oktatásra jogosultnak, a költő intencióinak tolmácsolására hivatottnak el nem ismerték. Ha kívülről jött, — többnyire az irodalomból — laikusnak vagy a legjobb esetben dilettánsnak minősítették. E felfogás természetszerű következménye a színpadi anarchia, a kapkodó ötletszerűség, a protagonisták tolakodása, egymás közt való versengése a mű szellemének és egységének rovására.

A mult század hetvenes évei aztán forradalmi átalakulást hoztak. Egy nagyműveltségű, minden szépért lángoló lelkesedő német uralkodó herceg, Georg von Meiningen, és egy világraszóló lángelme, egyformán nagy mint operairó, szimfónikus, zeneesztétikus, rendező és igazgató, Richard Wagner, voltak a modern színpad megteremtői és ők állították a modern színpadi üzem élére csaknem mindenható teljhatalommal felruházva a rendezőt. Természetes, hogy Wagner a *zenedráma* területén forgatta fel a régi és meggyökeresedett olasz tradíciókat, a lélekteleenné meredt chablonokat, a nevetségességig üres játékmódot; ennél fogva tevékenységének méltatása nem ebbe a keretbe tartozik. A meiningeni herceg korszakalkotó munkássága ellenben éppen a «prózai» dráma színpadát formálta és hatotta át új élettel. A hetvenes években a dráma már egészen a realizmus uralma alatt áll. Meiningen azzal tette a színpadot a dráma egyértékesévé, hogy ő is realistának esküdött. Először is gazdagabbá, élőbbé, valószínűbbé tette a színpadi *képeket*, ideértve a díszletet, bútort, minden egyéb külsőséget, de a tömegjeleneteket is, amelyek imponáló erejükkel, szenvedélyességükkel, tömeghatásukkal és a tömegeken belül minden egyén külön érvényesülésével elragadták az elámult közönséget. Majd gondját az *összjátékra* fordította. Letörte a primadonnák jogtalan becsvágját. Rászorította a színészeket, a legnagyobbakat is, hogy egyfelől a költői mű és a színművészet aláztos szolgáinak és ne gögös urainak érezzék magukat, másfelől egyéniségük teljes súlyával, tehetségük javával, népszerűségük latbavetésével szolgálják a költőt és a színházat. Nem tűrt az előadásban sem henye pontot, sem életteleniséget. Aki a színpadon volt, annak minden pillanatban együtt kellett játszania a többivel, még ha egy szó mordanivalója sem akadt is. Így tette Meiningen élővé a klasszikusokat (*Julius Caesar, Téli rege*). Így népszerűsítette a moderneket és a már-már elfeledt romantikusokat (Ibsen és Björnson. Kleist és Hebbel).

Ennek az új szellemtől áttüzesedett színjátszó stílusnak mestere, ellenőrzője, gondozója már a *rendező*. Az ő kezében vannak a láthatatlan szálak, amelyek a színészt mozgatják.

A rendezőnek sem műveltsége, sem hajlandósága, sem esztétikai tájékozódása nem egyoldalú. Örökké keres, örökké tanul, örökké dolgozik egy nagy ideális célnak, a *drámai repertoire-színház* kiépítésének érdekében. A művészetben azonban minden, ami valamikor forradalmi volt, idővel akadémiassá magasztosul, különösen, ha a siker csak némileg is szárnyára emeli. A meiningenizmus is túlzásba sodródott, önmaga karikatúrájává fajult. Hitelesség címén elaprózódó, korhűség címén muzeális és archeologikus lett.

A XX. századi színpad további alakulásában (nem mernők egyszerűen azt mondani: fejlődésében) két irányú visszahatás mutatkozik Meiningen ellen. Egyik a *naturalizmus*, amely nem tűr semmiféle stilizálást, sőt jóformán stílust sem; és mivel alakjaiban, milieujében, egész beállításában a legtöbbször az élet mélységeiből való, ennél fogva számúzi a díszet is. Valóságos szegényszag árad a színpadról. Minél egyszerűbb, minél sommásabb a berendezés, annál inkább megfelel a költői mű egész habitusának. (Hauptmann: *Vor Sonnenaufgang*, Gorkij: *Éjjeli menedékhely*).

A másik irányú reakció: a *szimbolikus színpad*. Lélekben közeli atyjafia az impresszionizmusnak, sőt néha az expresszionizmusnak. Jelez, nem ábrázol. Hangulatot fejez ki, nem világosan érthető mesét illusztrál. A nézőnek feladja a leckét, hogy fantáziájával építse ki azt, ami a színpadon torso. Önmagában keresi ugyan jogosultságát, tulajdon elveiből vezeti le berendezkedésének szükségszerűségét, de azért hivatkozik elődökre és példákra, csaknem azt lehetne mondani, praecedensekre, elsősorban Shakespeare színpadára. A csupasz falakkal és jelzőtáblákkal.

A naturalista színház esztétikai célja — bevallottan vagy be nem vallottan — az volt, hogy illuziót keltsen. A valóság illuzióját. Még pedig a lehető legteljesebb mértékben. Ez a teljességre való törekvés kietlenné, sivárrá tette a színpadot. Ez a hangsúlyozott, kiélezett sívárság pedig kelleténél nagyobb nyomatékkkal vonta önmagára a figyelmet és térítette el a néző érdeklődését a dolog lényegétől, a drámától. A hallgató megint átalakult nézővé, mint a meiningeniek korában, amikor érdeklődését az kötötte le, hogy a *Kabale und*

Liebe bútorzata korszerű-e és XV. vagy XVI. Lajos stíljének felel-e meg jobban. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a közönség egy része mindig a legfelső körökből, túlnyomó többsége pedig abból a polgári középosztályból sorozódik, amely megengedheti magának a színházbajárás fényűzését. Már most a nagyuraknak és a jómódú polgároknak egyképen idegen volt a bűn és a nyomor tanyája, a tömeglakás, a börtön s mind amaz üdítő és üdülőhelyek, amelyeken egy jóra való naturalista dráma lejátszódik. Minél hívebb volt a színpad a valóságához, minél inkább megközelítette az igazságot, minél hiánytalanabb illuziót keltett: annál bősegebb alkalmat szolgáltatott a nézőnek kíváncsisága kielégítésére, társadalombölcseleti szemlélődésekre, múló és felületes részvét és szájalom felkeltésére.

Azonban a színház mégis csak játék, nem valóság. A dráma mese, nem igaz történet. A színész színész, nem király és nem koldus, nem tündér és nem ördög. Ennélfogva a színpadra művészet való, nem valóság. «Nem a valóság, annak égi mása», mondotta a legmélyebben járó magyar esztétikus, Arany János. A legjelesebbek érezték, hogy a színpadot a naturalizmus túlságai zsákutcába juttatták. Hogy az aprólékoskossáig menő részletmunka — színészi ábrázolásban és külső díszben egyaránt — már-már úntatja a közönséget, amelynek örökös és el nem vitatható jogos vágya a változatoság a művészetben. A nagy vonal, a lendület, a köznapi fölé emelkedő pátosz ismét divatba jött: a realizmus és naturalizmus szélsőségei után a *neoromantika*, a tiszta költészet, a verses forma, sőt — horrendum dictu! — a *rím*! És a rímes vers kérlelhetetlen kísérője: a szavalás.

Vajjon hajlandó-e a *mai* közönség ilyen messzi útra a színjátékkal, a költővel, a rendezővel együtt menni? Még messzebbre! Ez a mai, józan, szkeptikus, «túlságosan olvasott» közönség (mint a *Faust* Színházi Prológusában mondják) még a csodát, a természetfelettit is elfogadja a színpadról — bizonyos megszorítással. Nem szabad a legszembeötlőbben irreális alakokat, boszorkányt, tündért, manót, kísértetet realisztikusan ábrázolni. Ha én Hamlet atyja szellemének csizmáját hallom recsegni: vége az illúzióknak. Ha Barquo

véres árnyéka megjelenik a lakomán, nem hiszem el, hogy pont csak Macbeth látja, a vendégek nem, még csak felséges hitvese, minden becsvágyának részese, gazzettének tudója sem. Ha Ariel bármely gyengéd és kecses női formákat, domborulatokat mutat, akkor többé nem teszi rám a légből alkotott, léget átszálló tündér benyomását. A Gonosz Szellem *Faust* Dóm-jelenetében tapadjon hozzá a templom oszlopához és láthatatlan hang, velőkig ható intő szózat legyen, ne reális jelenség, csúf öregasszony, talán szakállal és bibircsókkal.

Vannak színpadok, amelyek a kínos problémát igyekeznek vetített vagy éppen mozgóképekkel megoldani. Ez nem megoldása, hanem megkerülése a problémának. Nem is a legszerencsésebb. Mert a mozgókép kétszeresen is ellentétben van mindazzal, ami színpad: először síkban fekszik, nem plasztikus; másodszer szintelen. Nem is szólva arról, hogy abban a pillanatban, amikor a néző fölfedezi, hogy a színpadi előadásba mozgóképet iktattak be, — és mit nem fedez föl a mai néző? — nyomban elveszti illúziója utolsó foszlányait is, idegen testnek érzi a drámában a filmes betétet és arra gondol: ha már filmet akarok látni, akkor mindjárt a moziba megyek. Az legalább elejétől végig mozi. És nincs súlyosbítva drámai feszültségekkel, nagy izgalmakkal, esetleg még filozófiai elmélkedésekkel is.

A rendezés elmélete Adolphe Appia (1862—1928) és Gordon Craig (1872—) működése nyomán csaknem metafizikává emelkedik, gyakorlata e kitűnő gondolkodók, képzőművészek és színpadi mesterek jóvoltából bonyolult, sokágú és teljesen új hatásokra törekvő, mindenekelőtt pedig önálló, csaknem öncélú művészetté. Appia törekvése az volt, hogy a színpadot és a színészt lehetőleg függetlenítse a díszletek merevségétől; hogy eltüntesse azt az antinómiát, amely a színpadi kép sík volta (két kiterjedése) és a színész testének plaszticitása (három kiterjedése) között tátong. Gordon Craig hadat üzent minden színpadi realizmusnak, a középpontba állította a színjátszás legfontosabb elemét, tartó oszlopát: a színészt és reá vonatkoztatott minden térbeli viszonyt. Mindkét reformátor eszméiben sok a megszívlelésre

és megvalósításra méltó, még több azonban a túlzás. Mert ha ezeket az eszméket sikerült volna egész terjedelmükben, a végső következmények levonásáig megvalósítaniok, akkor megteremtették volna ugyan az ideális színpadot, de légüres térben : nem találtak volna e színpad számára sem drámát, sem színészt, a legkevésbé pedig közönséget.

Appia és Craig hatását messze túlszárnyalta Max Reinhardt, aki immár évtizedek óta a rendezésnek, de azon túl is a színházvezetésnek, a dráma és a színpad szerves kapcsolata hiánytalan kiépítésének elismerten legnagyobb mestere. Reinhardt művészete abban mutatkozik legmeggyőzőbben, hogy semmiféle esztétikai dogmához nem köti magát; hogy nem esküszik fel egyetlen irodalmi iskola vagy irány, korszak vagy egyéniség kizárólagos apostolának sem. Bámulatos sokoldalúsággal teszi magáévá a klasszikusokat, — elsősorban Shakespeare-t és Molière-t — a romantikusokat (különösen a németeket), de bátor kézzel, sőt a fölfedező kalandor vakmerőségével nyúl az újakhoz, legújabbakhoz, az egészen ismeretlenekhez is. Örökké kutat, örökké kísérletezik, örökké a kitanulhatatlan mesterség tökéletesítésén, a kimeríthetetlen művészet gazdagításán fáradozik. A *Szent Iván-éji álom* rendezését négy-öt formában próbálja meg és mindegyikkel csodálatra bírja a kritikát, elragadtatásra a közönséget. Kezdi a meiningeniék realizmusán : igazi fákkal és bokrokkal, igazi athéni jelmezekkel. És eljut a szimbolikus stílusig, mindent jóformán csak jelez, a fősúlyt nem a tündéri és nem a bohózatos, hanem a zenei elemekre veti, Puck szerepét rábízva egy táncművészre, Titaniát egy ballerínával játszatja (1928, Salzburg). Tisztában van vele, hogy a szöveg kárát vallja ennek a kísérletezésnek. De őt ekkor, pályájának ezen a momentán pontján, nem a szöveg érdekli, hanem a zene.

Máskor az a gondolata támad, hogy megnöveli a színpad és a nézőtér arányait az antik világ kolosszális méreteire. Kibérli a berlini Schumann-cirkuszt és ötezer néző részére előadja Shakespeare *Julius Caesarját* vagy Romain Rolland *Dantonját*. A forumi jelenet titáni arányokat ölt a római tragédiában. A zajgó, üvöltő tömeg elárasztja a színpadot,

kiözönlik a nézők részére fenntartott sorokba és nagy számával, mindent elsodró szenvedélyességével megriasztja a közönséget. Rolland forradalmi drámájának utolsó felvonása — a törvényszék előtt — olyan erőre kap, olyan démoni, lenyűgöző hatással van a hallgatóságra, amilyenről a szelídlelkű francia poéta svájci magányában sohasem álmodozott. Hogy aztán a Grosses Schauspielhaus ormóttan termében és színpadán mi lett Caesar és Calpurnia, Brutus és Portia meghitt együtteséből vagy a *Danton* második felvonásában Robespierre csöndes szobájából, az más kérdés.

Reinhardt a nagy tehetség gondtalanságával mer vállalkozni arra, hogy nyers anyagnak tekintse és játékos szeszélyéhez idomítsa a *Makrancos hölgy* szövegét. És viszont még sokkal nagyobb bátorsággal kezébe veszi a rég elporladt Kotzebue egy ízetlen, sótalan bohózatát és világraszóló sikert csíhol ki belőle (*Revolution in Krähwinkel*).

Reinhardt a maga személyében áldozatául esett a gazdasági világválságnak. De eszméi, törekvései hívekre és epigonokra találtak tanítványaiban, akik körülötte éltek, akik meglesték munkaközben, akik felfogták művészi szándékait.

A gazdasági világválság hullámai előtörttek olyan területeket is, amelyek szemünkben a gazdagságnak, a luxusnak, a határokat nem ismerő áldozatosságnak képzeeteivel kapcsolatosak. A Broadway színházaiban már nem autokrata a rendező, aki feltétlenül rendelkezik a vállalkozó pénztárával. A fényes operettszínházak ezerszer meggondolnak minden tételt, mielőtt egy látványos darabjukat kiállítják; és ha kevésbé kápráztatják el közönségüket és ezzel megapasztják vonzóerejüket, akkor inkább vállalják a gazdálkodással, mintsem a túlkiadással járó kockázatot.

A színpad üzlet. És mint minden más üzlet manapság, ez is rossz üzlet. És gazdasági érték hanyatlásának hatását érezteti a produkcióval is. Reméljük, hogy ez a válság is csak átmeneti, mint az egész világ krízise. A színpad már megért a maihoz hasonlóan gyászos és fenyegető időket és — túlélte őket. Annyi eleven erő, annyi életképesség van benne, léte oly igen közszükség, szüksége nemesak a kultúrának,

hanem a szórakozásnak is, hogy bízunk kell megmaradásában, még a legmostohább viszonyok között is. Mert el tudunk képzelni olyan mostoha viszonyokat, amikor a kulturális igények a minimum alá csökkennek. De olyan egyetemes és mindent áradása alá temető katasztrófát, amely a szórakozás lehetőségétől is megfoszt bennünket, nem igen tudunk elgondolni. Mert ha ez elkövetkeznék, ez volna a beteljesülése Oswald Spengler borzalmas jövődőlésének. Ez volna az igazi «Untergang des Abendlandes».

SEBESTYÉN KÁROLY.

HELIODÓRA.

— Elbeszélés. —

— Második és utolsó közlemény.¹ —

Odaálltam az ajtónyílásba, ahol az éjtszaka magam előtt láttam. Abban az irányban, ahol én voltam akkor, a nagy baldachinos ágy állt. Vizsgálgatni kezdtem a környékét. A fal felé eső részén csakhamar felfedeztem valamit. Az ágy szorosan oda volt támasztva a szoba falához, de az egyik oldalon mégis kiemelkedett valami a fal síkjából. Az ágyat egyedül nem tudtam félretolni, de annyit így is kivehettem, hogy ez csak egy odaillesztett deszkalapnak a vége lehet. Nyilván egy titkos bejárat vezethetett erre, amelyet talán ideiglenesen bedeszakázhatott valaki.

— Holnap majd megtudom a többit — nyugtattam meg ideges kíváncsiságomat. Aztán ledőltem az ágyra. Valami nyugtalan bizonytalanság miatt nem vetkőztem le teljesen. Csak cipőmet, kabátomat dobtam le és galléromat oldottam ki.

Megint a tegnapi fojtogató csend borított el mindent . . . Csak a Rudnanska zúgott bánatosan és a szél fütyült odafenn a magasban . . .

Lassan újra elfogott a fáradság. De még félálomban is éreztem a tegnapi nyirkos, dohos, kellemetlen szagot. Olyan nyomasztó volt, mintha egy évszázados ódon kriptában lennék.

.....
Álomtalan mély bódultságban aludtam egész éjjel.

Nyolc óraker ébredtem fel csak Schultze halk kopogtatására.

— Jól aludt? — kérdezte.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1933. évi 662. számában.

— Köszönöm. Elég jól — válaszoltam, de nem szóltam többet. Máskor fogok majd panaszkodni a miatt a kellemetlen dohos szag miatt, amely éjtszakánként úgy reám nehezedik. Az ablakokat mindenesetre kinyitattam és meghagytam az ott lábatlankodó szolgafélének, hogy alaposan szellőztesse ki az ágyneműt.

Ez a nap is úgy múlt el, mint az előző. Az erdőségnek ez az úgynevezett rajeci része még szebb volt a tegnapiénál. A fenyőrengeteg itt még sűrűbb, még impozánsabb volt. Úgy álltak egymás mellett ezek a gigászi fenyőfák, mint a mesebeli óriások hadseregének roppant katonái, akiket egy gonosz varázslat dermedtet meg egyetlen érintésével. Szinte fájt a szívem mindegyikért, mert néhány hónap múlva már kidőlve fog itt heverni mindnyája.

Este a vacsoránál rátereltem a beszélgetést a kastélyra.

— Mondja csak, kedves intéző úr, — fordultam hirtelen Schultzéhoz — milyen szobák vannak az én hálószobám mellett?

— Semmi . . . semmi . . . csupa üres helyiség — felelte különös zavarral.

Merően a szemébe néztem. Úgy folytattam tovább a kérdezősködést :

— És mondja . . . miért deszkázták be azt az oldalajtót az ágyam mögött?

Schultze arcán ideges rángás futott végig, az ujjai pedig dobolva táncoltak az asztalterítőn.

— Azt hittük, jobb lesz így . . . Felesleges ez a sok üres szoba itt . . . — válaszolt lassan tagolva minden egyes szót.

De érezni lehetett minden mozdulatán, hogy nem őszinte ez a válasz. Ez a nagy darab ember nagyon rossz színész volt.

Abbahagytam a hiábavalónak látszó faggatást. Majd holnap utánajárok az egész dolognak — gondoltam.

Az intéző szavai után kínos csend nehezedett az egész társaságra és többé sehogy sem akart felengedni ez a kellemetlen feszültség. Nem is erőltettem tovább az elakadt társalgást. Jó éjt kívántam hát és visszavonultam.

A rajeci telep mérnöke este velünk jött a kastélyba és éjtszakára is ott marasztottam. Volt még egy fölös tábori ágyféle az épületben. Azt állították be a mellettem lévő szobába.

Most szinte jól esett, hogy alszik valaki közvetlen szomszédságomban. Olyan ideges bizonytalanság fogott el, mikor magamra maradtam, mint réges-régen egész kisfiú koromban, mikor elsötétített gyermekszobámban hirtelen felébredve egyedül éreztem magam. Bizonyára ez a kellemetlen dohos szag is hozzájárult. Mert hasztalan szellőztettek félnapon keresztül és hiába frissítették fel az ágyneműmet, most is ép olyan erősen éreztem. Ha nem lettem volna fáradt a sok járás-keléstől és a friss hegyi levegőtől, talán el sem tudtam volna aludni ezen a harmadik éjtszakán.

Reggel korábban ébredtem és meg sem várva, míg benyitnak hozzám, felöltöztem, hogy a napvilágnál alaposabban körülnézzek . . . De alig voltam fent, Schultze nyitott be hozzám. Meghallhatták, hogy már ébren vagyok. Zavartan jött felém :

— Be kell vallanom valamit, — kezdte — amit tegnap este nem akartam elmondani. De azt hittem, nem lesz baj belőle . . .

Nem tudta tovább folytatni, máris elakadt.

— Micsoda baj? Beszéljen már! . . . Miről van szó? — nógattam.

— Az ajtóról . . .

Azzal hirtelen odalépett az ágy fejéhez és nekivetette a vállát. Most már én sem kérdeztem tovább. Én is neki-feküdtem a régi, hatalmas súlyú bútordarabnak. Együttes taszításunkra aztán döngve engedelmeskedett. És mögötte valóban elötűnt az elrejtett ajtónyílás, amelyet elég vékony ideiglenes deszkaréteggel fedtek be. Most már csak egy erélyes taszítás kellett és csikorogva felnyílt az ajtó.

Schultze mintegy feleletképen előbbi kérdésemre újra megszólalt :

— Ezért nem akartam szólni . . . — mondta és belépett az ajtónyíláson a másik szobába.

Kíváncsian követtem. Ez is nagy bolthajtásos terem

volt. De teljesen üres. A dohos, nyirkos szag innen szűrődhetett be az én szobámba. De vezetőm még tovább sietett és a következő ajtót is feltárta.

És ekkor megdöbbenve álltam meg a küszöbön. Ez a helyiség már nem volt üres. Hatalmas kókoporsók sorakoztak benne egymás mellett a földön.

Magyarázatot keresve néztem a németre. Zavartan dadogott :

— A Rudnanska . . . A tavaszi áradás kimosta a kápolnát meg a kriptát is elborította . . . Nem hagyhattuk ott *őket* . . . Újra az elnézését kérem . . . Azt hittem, nem fog semmit észrevenni . . . Én csak jót akartam. Azt hittem, ez a szoba fog legjobban megfelelni.

Egyszerre elmúlt a feszültségem. Most szinte megsajnáltam a mentegetődző németet.

— Nincs semmi baj. Higgyc el, nem haragszom. Elhiszem, hogy a legjobbat akarta — és hogy egészen megvigasztaljam, kedveskedve megveregettem a vállát.

Erre aztán Schultze is megkönnyebbült. Talán már biztos állását érezhette kockán forogni.

Különös teremtménye az ember a földnek. Napokig, hetekig élhet idegenül, rideg közönyösségekben egymás mellett . . . és akkor egy kis véletlen összehoz, megismertet egymással. Mint a kis bicegő Szabó Gyulával a bársonyöltönyös grófkisasszony képe, ezzel a ridegnek látszó morvával meg ez a kriptás kaland. Lám szíve is van. Nem hagyta szegény halottakat odalenn a bedőlt kriptában, nedves fekhelyükön. Engem meg egy kellemetlen éjszaka szorongatásától akart együgyű titkolódzásával megkímélni.

A negyednapos ideges feszültség után megnyugodva, csaknem kedélyes hangulatban ültem a reggelihez. Közben az idő is megváltozott: az egyre ritkuló felhőfoszlányok közül hirtelen előbukkant a nap. Így, a reggeli napsugaras világosságban szinte barátságosnak tetszett az éjjel még misztikusan szorongató környezet. És hirtelen — mintha a napfény egy pillanatra agyam legtitkosabb sejtjeit is áthatotta, megvilágosította volna — egy pillanat alatt eszembe ötlött multkor felvetett, megmagyarázhatatlannak látszó

kérdésem megfejtése is. Tudtam már, mit jelenthetett éjjeli látogatóm különös hármass intése.

A hetedik napon váratlanul vége szakadt a kastélybeli tartózkodásomnak. Néhány szavas távirattal visszahívtak a fővárosba. A hadügyminisztériummal való tárgyalást kellett ott sürgősen befejezni. Ezalatt mindent elintéztem odafent, amire megbízást kaptam. Pedig fárasztó munka volt. De azért arra is szakítottam magamnak időt, hogy a Schultzeék által összegyűjtött néhány öreg könyvben az Illésfalvyak történetének adatai után böngésszek. Nem találtam, sajnos, semmi különös, engem érdeklő részletet. Az egyetlen, amit megtudtam, az aranyhajú grófkisasszony neve volt. Az egyik koporsó oldalán betűzhettem ki ezt is. Tisztán, olvashatóan ez állt rajta :

NATA BARONESSA HELIODORA DIVÉKY

Fogyatékos görög ismeretemmel is tudtam még annyit, hogy a Heliodóra név a «helios» szótóból származik. Heliodóra pedig alighanem annyit jelent : «napsugárka», vagy «napsugárkisasszony». Pompásan ráillett ez a név. Valóban olyan lehetett igéző üde leányossága, égszínkéék szemének tiszta derűjével és aranylón szőke szép hajával, mint a napfény. A képen kisilabizált . . . elio . . . betűk is ennek a névnek még felismerhető betűi voltak.

Lejjebb két évszám következett :

1585—1603 .

Tizennyolc éves volt tehát, mikor meghalt, az aranyhajú Heliodóra. Csak tizennyolc évet élt . . . és annyi — annyi esztendő multán mégis mennyire belelépett az én szürke, szomorú életembe.

*

A fővárosban mozgalmas napok vártak. Alaposan megoldoztattak a felmentést jelentő piros céduláért. De most nem bántam semmit, nem kínozott a vágy a front mozgalmas élete után sem. Budapesten lehettem és szabad időmben kedvemre élhettem új kedvtelésemmek : öreg foliansok elsár-

gult lapjait forgatva és a levéltárakat bújva kutathattam az Illésfalvyak meg a Divékyek története után.

Hónapok mulva került — ismét puszta véletlenségből — egy megfakult írás a kezembe. Nagy örömömbre az Illésfalvy-család egyik íródeákja jegyezte fel benne ékes középkori latinsággal Helicdora történetét. Ebből tudtam meg, hogy Divéky Helicdora a fiatal Illésfalvy grófnak volt jegyese. A házassági szertartásra nagyban készülődtek az egész felvidéken. Maga a primás szárdékozott összeadni őket. A kézfogóra összegyűlt vendégek tiszteletére fényes ünnepélyeket rendeztek.

Volt agarászat és solymászat is. Az esküvő előtti napon maga a menyasszony is résztvett a nagy solymászon. Díszes, rubinpiros bársony öltönyben vonult ki, fehér paripáján, kedvenc sólyom madarával a karján. Biztosan boldog volt akkor, vidám és szerelmes. De szörnyű baleset történt. Éppen az akkor is megáradt Rudnanskán ugratott át, midőn lova megbotlott és maga alá temette . . . Mire segítségére siettek, halott volt. És élettelenül húzták ki mellőle kedvenc madarát is. A víg lakodalom gyászos halotti torrá változott.

Az ifjú gróf úgy örököttette meg szépséges menyasszonyát egy ismert olasz festővel, ahogyan utolsó útjára indult. Pompás rubinvörös uszályos öltönyben, habfinom ezüsteskés Medici-gallérral a nyakán és széles gyöngydíszes diadémmal aranyszőke hajában. Még kedvenc madarát is oda-festette karjára. Az egykorú feljegyzések szerint jegyese kívánságára így is temették el az Illésfalvyak ősi kriptájában. Mert János gróf soha többé nem akarta elengedni maga mellől. Nem is nősült meg sohasem.

Így tudtam meg három évszázaddal később Helicdora történetét.

*

Már kilencszáztizenhetet írtunk, mikor végre teljesíthetem kívánságát, amelyet akkor éjjel akart elmondani nekem. Teljesen rendbehozattam az összedőlt kriptát és visszahelyeztettem a megbolygatott halottakat régi nyughelyükre. Most már semmi sem zavarja békés álmukat.

Akkor magam is fentjártam egy napra a Rudnanska kastélyban. Szomorú viszontlátás volt. Az egykor dúsan pompázó fenyvesek helyén kopár hegyoldalak, kidöntött fatöncök meredtek felém. Az épületet is igen rossz állapotban láttam viszont. A jó Schultzera pedig alig ismertem rá, úgy megöregedett.

Csak a látszat kedvéért hagyták meg letarolt birodalma színhelyén. Épen hogy az épület ne maradjon egészen lakatlan.

— Hja . . . háborús évek, dupla évek — mondogatta nekem.

Aztán Szabó Gyula után érdeklődtem.

— Hát nem hallotta igazgató úr? A télen rádőlt egy hatalmas fatörzs és halálra sebezte. Alattomos belső vérzést kapott. Két napig szenvedett szegény még utána . . .

— Istenem, hát minden elmúlik, minden eltűnik lassan, ami egykor hozzánk tartozott? Ami a mi életünk egy-egy darabja volt? — sóhajtott fel bennem a visszaemlékezés.

Aztán a kis, bicegő Szabó Gyuláról a festmény jutott eszembe. Heliodóra arcképe, amelyikre magamban oly sokat gondoltam.

— A kép? Az megvan . . . Most is ott van a régi helyén . . .

Az éjszakámat ezúttal a derék Schultze szobájában töltöttem. Talán mert ott volt a kép is . . .

És másnap, mikor ismét felültem a Nyitra felé haladó vonatra, azzal az eltökélt szándékkal indultam vissza Budapestre, hogy okvetetlen megszerzem magam számára a festményt. Most már nem fog fájni senkinek, ha meg kell válni tőle.

Csakhamar megjött rá az alkalom. A kastélyt eladta a bank. A berendezés pedig részben egy aukción került eladásra, részben a múzeumnak ajándékozták. A képet én váltottam meg. Persze azonnal pesti lakásomra vitettem.

Kilencszáztizenhét karácsonyán teljesen felfrissítve, restaurálva már ott függött a dolgozószobámban. Akkor a Múzeum-körút egyik csendes mellékutcájában laktam. A nagy világégés legkritikusabb napjai voltak ezek. Legalább mi azt hittük mindnyájan, hogy rövidesen vége lesz minden megpróbáltatásnak.

Jól emlékszem erre a karácsonyestére. Csendes, társaságot kerülő ember voltam már abban az időben. Ez a különös élmény egészen átformált, megváltoztatott. Azt az estét is egyedül, magányosan töltöttem odahaza. Nem fogadtam el sehová meghívást. Még vén házvezetőnőmet is elküldtem néhány napra vidéki rokonait meglátogatni.

Csendben ültem íróasztalom mellett és némán hallgattam a szamovár halk duruzsolását.

A képet néztem, a szemközi falon . . . beszélgettem vele...

És ezen az éjtszakán megint meglátogatott. Most másodszor . . . és talán utoljára . . . Csodálatosan élénk álom volt . . . vagy talán nem is álom . . .

Most is olyan élesen láttam magam előtt, mint első alkalommal. És ezúttal is megszokott köntösében jelent meg — mint akkor. Szívemet borzongatta csodálatosan kék szemének kristálytisza tekintete. Olyan aprólékosan élénk volt az egész látomás, mintha a régi kép elevenedett volna meg és kilépett volna keretéből.

Halkan, nesztelenül végiglibegett hálószobámon és követszetenül ott állt meg előttem az ágy lábánál . . . Egy-két pillanatig tarthatott az egész . . . Csak aranyszőke hajfürtjei csillogtak még egy szempillantásig . . . Aztán eloszlott — szertefoszlott hirtelen . . . Az arcomat hűvös légáramlás érintette . . . mint egy légiés kéz tapintása. Mint mikor egy rég elköltözött kedves csókja érinti forró homlokunkat . . .

*

Néhány héttel később újra bevonultam régi ezredemhez. Nem bírtam tovább a főváros feszült légkörét. Most már teljesítettem feladatomat, nem volt mit keresnem Budapesten.

Csak 1918 szeptemberében jöttem haza rövid, párnapos szabadságra. Szomorú szelek fújtak már akkor. És rossz hírek szállingóztak innen is — onnan is, mindenfelől. Mint letarolt földek felett károgó gyászos varjúsereg.

Első utam dolgozószobámba vezetett, Heliodóra képéhez . . . Megdöbbenve állottam meg előtte . . . A csodálatosan élénk színű festményre alig lehetett ráismerni. Bársony-

ruhájának rubinvörös tűzét, szőke hajának aranyló csillogását megfakultan, elhalványodva láttam viszont. Az a rész pedig, ahol a feliratról nevének betűit sillabizáltam ki egyszer, újra egészen meg volt barnulva. A kezeire is ráterjedt ez a nagy folt és a szelidített sólyom madárnak már a körvonalait sem lehetett kivenni.

Másnap egy festőt hívtam. Sokáig tanulmányozta a vásznat. Aztán egy apró fiolából valami csillogó folyadékkal nedvesítette be a kép egyik sarkát. Estére lett csak készen a diagnózissal. Felvilágosított, hogy a lelkiismeretlen restaurátor — akivel tavaly rendbehoztam — valami kártékony szerrel tisztította le a festményt. Ennek a vegyszernek ismeretlen ártalmas alkotórészei megtámadták és kikezdték magát az alapréteget is. Nem tud segíteni rajta.

Otthon tartózkodásom alatt más szakértőket is hívtam. Azok sem tudtak többet. A festmény pedig napról-napra, csaknem szemmel láthatóan halványodott.

Letelt a szabadságom. Visszatértem a frontra . . . Már nem sok ideig tartott. Egy párás őszei alkonyatkor frontszakaszunkra is megérkezett a vészír. Kitört az őszirozsás felfordulás. Megingott a mi arcvonalunk is. Minden összeomlott. Egész ezredemmel olasz fogságba kerültem.

Ott értesültünk kusza, lappangó hírekbe az otthoni eseményekről. Hogy proletárdiktatúra van odahaza. Hogy Szamuely akasztat a magyar tanyákon . . . Aztán a románok törtek be és megszállották a magyar fővárost.

*

Tizenkilenc őszen szabadultam ki az olasz fogságból és december elején érkeztem vissza Budapestre. De még egy kellemetlen meglepetés várt odahaza. Lakásomat felforgatva, részben kifosztva találtam. Megtudtam, hogy a vörös munkástanács az én lakásomat is lefoglalta annakidején és — feltörve a zárt — lakókat telepített bele. Azok garázdálkodtak otthonomban. Talán később még a románoknak is része volt benne. Szekrényeimet feltörve, könyveimet összedobálva, porcellánomat összetörve láttam viszont. Ruháim jórésze hiányzott. Az íróasztalom felett pedig üres volt a fal.

A kép eltűnt helyéről!

Hiába kíséreltem meg felkutatni. Sohasem került többé elő. Eltűnt olyan hirtelen, olyan váratlanul — mint ahogyan megjelent egykor életemben. Eltávozott, miután teljesítette titokzatos misszióját.

— — — — —
Ez az a különös, földöntúli, megmagyarázhatatlan élmény, amelyet el kellett Neked mondanom. Amivel réges-régi ígéretemet váltottam valóra : az aranyhajú Heliódora csodálatos története.

* * *

Nagyon későre járt az idő, midőn elhagytam Mihályfy lakását. Mikor kiléptem az utcára, kelet felől, a Várhegy irányából sejtelmes rózsás pirkadással már világosodni kezdett az ég alja . . . Hajnalodott . . .

A kapu döngve csapódott be mögöttem.

GESZTESI BALOGH GÁBOR.

RUBÉN DARÍO

SPANYOLAMERIKAI KÖLTŐ.

Az európai és amerikai költők világának Rubén Darío az összekötő kapcsa. Ezen a néven ismeri őt a világirodalom és nem családi nevén, amely Félix Rubén García Sarmiento volt. A közismert poéta Nicaragua egy kis falujában (Metapa) született 1858-ban. Humanista ismereteit és műveltségét León jezsuita kollégiumában alapozta meg. Már 14 éves korában írogatott vegyesen verset és prózát a leóni *La Verdad* és más helyi lapokba. Egy földrengés kizavarta szűkebb hazájából és Chilébe sodorta sorsa, ahonnan csak 1890-ben tért vissza hazájába, Salvadorba, s ott megnősült. Mint hazája követe került először Madridba 1892-ben. Itt csakhamar megismerkedett kora legjelesebb költőivel. Núñez de Arce, Campoamor, Castelar, Juan Valera, Salvador Rueda szívesen látták körükben e sokat ígérő ifjú költőtársat, aki akkor még hagyományos nyomokon haladt. Verlaine-nel való megismerkedése után azonban szakított a multtal s ennek a jeles költőnek bűvös hatása alá került. Ő is, mint annyi más francia és idegen költő, beállt dekadensnek, szimbolistának és impresszionistának. Verlaine-től átvette a modort, a stílust, az eszközöket a nélkül, hogy utánzójává törpült volna. Megóvta őt ettől izmos tehetsége, egyéni képzelő ereje, készséges nyelvérzéke, józan esze és főleg spanyol jelleme. Babérok, hír, dicsőség övezték művészi verseit nemcsak azért, mert újak, divatosak voltak, hanem színesek, zeneiek és hangulatosak is. Mikor 1916 február 6-án hazájában meghalt, 25 kötetre való írói hagyaték maradt utána, vers és próza egyaránt. Ez utóbbiakban is nem egyszer válik tolla ecetté, miről ragyogó képei tesznek tanuságot (*El sol del domingo*, *Mab* stb.).

Halála mély gyászt keltett a spanyol nyelvű államokban. «Korában ő volt a vers egyik legnagyobb mestere és a spanyol nyelv legjelesebb lírikusa» — írja róla a Cervantes-cég előszava. «Európai, sőt világjelentőségű költő» — mondta róla Andrés González Blanco, a jeles esztétikus és irodalom-búvár. A tavaly elhunyt uruguayi Enrique Rodó magasztalja «leíró pompáját, előkelő ízlését, hangulatkeltő meglátásait». Dícséretére legyen mondva továbbá az, hogy sohasem volt pongyola, ízléstelen, sem alakban, sem érzésben vagy gondolatban. Az érzékiséget is lehetőleg kerülte. Szívesen elnézik verlainé-i bizarr képeit, hasonlatait és gógorai ötleteit. Ha tömören, és mégis találóan akarjuk jellemezni költészete mivoltát, ezt mondhatjuk róla: «Rubén az életet romantikus oldaláról fogta fel, a művészetet pedig klasszikus szemmel nézte és rögzítette meg», más szóval és még tömörebben: ő a romantikus élmények klasszikusa, e két ellentétes irány egyesítője, s ez az ő egyéni titka, varázsa és legjellemzőbb vonása.

Hogy mennyire erőt vett rajta egy-egy élmény, azt nem kizárólag, de legfeltűnőbben talán a *Karthauzi Zárda*, meg az *Ősz versei* c. költemények mutatják, amelyek kirívó ellentéteket tárnak fel ki nem egyensúlyozott lelki érzületéből.

Rubén Darío is érezte és tapasztalta magán, hogy a költészet változó hangulatokból, illetőleg benyomásokból meríti üde forrásvizét. Egy-egy ily élmény, hangulat költői megrögzítése a vers, a festmény. Hogy ez a költészet, festészet ne váljék egyhangúvá, ahhoz változatos élet, levegő, környezet, alakok, színek is kellenek. És ilyen kaleidoszkópos keretben mozgott Rubén nagyvilági élete is. Újabb és újabb élmények váltakozva követték egymást benne. Egyesek ragyogók, mások lehangolók voltak. Ez utóbbiakat meg-megülte a pesszimizmus borongós köde, sőt a grecói aszkétaság szívbe-markoló realizmusa is. A karthauzi zárdában fogant ez az aszkétai hangulat azonban csak öntudatlan és mulékony volt benne, mint az életöröm egy később kirobbanó ujjongása. Azonban így is díszére válnék akármely vallásos poétának. Világias, profán hangulatait fejezik ki a többi közt *Az ősz versei*, amelyek meghazudtolták aszkétai fogadkozásait. Alap-

eszméjük ez : «Belénk az Élet önt Erőt és meleget — A holtak országába — Ámor útja vezet.» S ez a kaleidoszkópos hangulatsor vezérfonálként követhető első versétől az utolsóig. Élményei, szalon- és természetmeglátásai tükröződnek belőlük vissza, legtöbbször tisztán, világosan, tehát klasszikusan, néha azonban allegorikusan, romantikus homályban is, és ezek fejtörés nélkül nehezen érthetők s elemezhetők. Ilyenek a többi közt *A három király*, *A kalász*, *A pávatyúk* és még több más verse. Értett azonban ahhoz is, hogy egyéni benyomásait az egyetemesség mázával vonja be, ilyenkor szellemül át a romantikum klasszikummá. *Őszi dal a tavaszban* címűben csak az ént kell harmadik személlyel helyettesíteni, s kész a klasszikum, az egyetemes-érvényű szöveg, melyben az ifjúság elröppenésén bánkódik. Nem új eszme, de újszerű köntösben jelenik meg. Juan Valera szerint is versei, képei újak és mégis régiek. Egy Nocturnójában pedig maga is bevallja, hogy a világ szívének visszhangja, a világ dobogott szívében, akárcsak Petőfiében.

Utánozhatatlanul bájos és mesteri *Langyos szellő lengett* c. rokokós költeménye, melynek ki-kicsillanó humora légiesen finom, spanyol zamatú. A kedves flörtölésnek igazi klasszikus megéneklése ez. A *Kalász* a szentmise szimboluma. A természet templomának áldozatára is utal burkoltan ugyan, de elég érthetően, és ez tiszta poézis. Egy alakilag is művészi szonettben alig lehetett volna tömörebben megírni a vetésben ringó szentmiseáldozat fenséges titkát.

Rubén Darío hatása az újabb spanyol költőkre nemcsak erős, hanem tartós is volt. Mint Verlaine-t, őt is sokan iparkodtak utánozni a nélkül, hogy csak egy is megközelíthette volna. Iskoláját elvakította a forma, a külső keret finomsága, művészi kivitele. Ezt megérezte, meglátta és utánozni is tudta úgy ahogy, de az abba foglalt gondolati és érzelmi szépségeket már nem, mert hiányzott belőle az eredetiben nyilvánult tudás, műveltség, erő és gyöngédség. Szóval a tanítvány itt is alatta maradt a mesternek, aki ha dekadens volt is, örökre beírta nevét a világirodalomba.

Az alább következő fordítások, ha nem tükröztetik is vissza teljesen az ő változatosan gazdag költői világát, meg-

lepő formatökélyét, mégis alkalmasnak látszanak arra, hogy egy-egy élményének ábrázolásából következtetést vonhassunk az egészre.

1. Télen.

(Azúl c. verskötetéből, 1888.)

Nézzétek meg Lenkét egy téli délután.
Zsöllyéjén nyugszik összekuporodva.
Cobolyprém omlik rá melegen és puhán,
Vidám tűz pattog a szomszéd sarokba!

Duruzsolva simul hozzá egy angora,
Alarçoni alját súrolja hízelgőn.
Kina vázáinak porcellán képsora
Imbolyg az áttetsző selyem japán ernyőn.

Most édes álom száll lelkére hirtelen.
Belépek, felöltöm ledobom nesztelen,
Hozzá sompolygok és egy ártatlan, bohó

Csókot nyomok rózsás-liljomarcára én.
Fölébred, rám tekint, mosoly derül szemén,
Miközben Párizsban esik, esik a hó...

2. Langyos szellő lengett.

(A Profán prózák c. verskötetéből, 1901.)

Langyos szellő lengett, keringőzött lassan,
Taktust vert hozzá a Harmonia tündére,
Egy-egy röpke frázis, vékony sóhajocska
Felelt a gordonka síró keservére.

Az erkélyen mindjárt a zöld lombok mellett
Eóli hárfának bűgött tremolója,
Közben lág selymektől érintve, súrolva
Megrezzent az ágon egy-egy magnólia.

Eulália grófnő hamisan mosolygva
 Kacérkodott az ő vak udvarlóival :
 A szöske párbajos vicomte volt az egyik,
 A másik külsője ifjú költőre vall.

Mellettük szakállas Terminus¹ kacagott,
 Álarcos homlokát borlombok övezék,
 S mint egy efebosz²-lány, akként mutogatta
 Egy kecses Diána keble márvány mezét.

És egy lugas alatt, szerelmek harctere,
 Egy pazar ióni kőtálpazat fölött, —
 Jobbjában többkarú kandelábert tartva
 Juan de Bologna Merkurja röpködött.

*

A kar az ő bűvös nótáit pergette.
 Szárnyaló dallamok hullámoztak belül,
 A cigány felváltva magyarosan, tüzzel
 Egy-egy pavánát³ meg gavotte-ot hegedül.

Mikor a két lovag ömlengésit hallja,
 A bájos Eulália nevet, nevet, nevet,
 Mert övének érzi Eroszt és nyilait,
 Omphale⁴ rokkáját és a Cypris-övet.

Jaj annak, ki mézét, szavát elfogadja!...
 Akit csalfa dala megejt s beleszeret!....
 Az ő szép szemével, eperszín ajkával
 A bájos Eulália nevet, nevet, nevet!...

Kék a szeme, szép is és hamis egyúttal,
 Fénye oly különös, kábít a mámore ;
 Nedvező csillaga fátyolán átreszket
 A Champagne-nak lelke. habzó aranybora.

¹ Terminus a régi Róma határjelölő istene.

² Efebosz a fölserdült ifjú neve a görögöknél.

³ Pavana régi spanyol pávatánc.

⁴ Omphale Lidia királynője, ki Herkulest női ruhában rejtgette és rokka mellé ültette, hogy föl ne ismerjék és el ne vegyék tőle.

Estély van. A báli öltönyök pompáján
Világi győzelmek kérkedése látszik,
Bájos Eulália csipkéktől borítva
Egy virág hullatag szirmaival játszik.

Csengő nevetése billentyűs fogsora
Közül úgy pereg ki, mint a fürj vig dala,
Mint egy táncosnőnek fürge staccatója,
Mint egy zárdalányka örült gyors futama.

Szerelmes madárként trilláz ő is egyre,
S ahogy szárnya alá dugja ez a csőrét,
Ugy megvillogtatja ő is az ő páva
Legyezője alól közönyének törét . . .

Mikor éjfél tájban rágyujt nótájára
Aranyos hárfáján a kis Filoméla,
És a csendes tavon végig vitorlázik
A hófehér hattyú, ez élő gondola :

A grófnő jókedvűn a lugasba oson,
Mit egy glorietta takar be kedvesen.
Itt már várnak rája egy apród karjai,
Ki nemcsak apródja, dalnoka is leszen.

Egy olasz művésznak énektaktusára,
Melyet a zenekar megszakít, vagy követ,
A két versenytárs közt a bájos Eulália,
A bájos Eulália nevet, nevet, nevet . . .

*

Francia Lajosnak Naplakában volt-e,
Melyet berajzott annyi földi csillag,
Vagy más kastélyokban, hol bódítón lengett
A Pompadour-rózsából áradt illat? . . .

Mikor a keces nő nimfa ujjaival
Felfogva uszályát menüettet lejtett,
És ritmus-ütemre piros cipőjének
Sarka ropta végig a nagy téli kertet? . . .

Vagy mikor virágos völgyek pásztornői
Szalaggal övezték fel a bárányokat,
S Versailles Tirzisei lesték, mikor száll el
Lovagjuk ajkáról a várt nyilatkozat?

Vagy pásztor hercegek idején történt-e,
Szerelmes hercegnők, lovagok korában,
Mikor víg mosolyok, gyöngyök és virágok
Fogadták őket a megbeszélt órában?

Északon esett meg, avagy pedig délen?
Az idő, nap s ország való, föltevés-e?
Nem tudom, de bájos Eulália még nevet,
S örök és kegyetlen arany nevetése!...

3. A kalász.

(Ugyanabból.)

Nézd, mily finom jelt ad a szellő ujja,
Mikor le-föl hajlítja karesu szálit
S ütemszerűen fésüli meg fújja :
A lisztvirág arany ecsetté válik,

S a menny azúr vásznára festi híven
A dolgok ielkét, amint Alkotója
E földi titkát megismétli minden
Reggel, hogy örök adóját lerója.

A földi béke az Isten hű képe :
Virágiból titkos füstillat árad
A nagy oltár mosolygó kék egébe.

Még zöldel és virúl, kereszt, a szárad!
Alatta legel a bárányka szépen,
S a mise alszik a kalász ölében.

4. A három király.

(Élet és remény c. kötetéből, 1905.)

Gáspár vagyok. Tömjént hozok kezemben,
S ezt mondom én: Az élet tiszta, szép.
Van Isten. A szeretet mérhetetlen,
Ezt hirdeti az égi Csillagkép.

Menyhért vagyok. Mirhám merő aróma.
Van Isten. Fénye oszlat éjt, borút.
Fehér virágot hajt a sáros róna,
S öröm szüli a bánatot, a bút.

Én Boldizsár vagyok, s arannyal jöttem.
Van Isten. Nála ki erősb, nagyobb?
A diadém ezt kérdi egyre tőlem,
Mely a halál fején büszkén ragyog.

Bölcsek, elég! Az ünnepi ebédhez
A győztes szeretet vendégül lát.
Krisztus feltámad! Khaoszából új fény lesz,
Az Életkorona szegélyzi homlokát.

5. Őszi versek.

(A bolygó énekből, 1907.)

Elillan a feléd röpített gondolat.
Lassacskán elborúl vidám tekinteted.
Fehér a lábad még, mint a habpatyolat.
S a világ öröme repes ajkad felett.

Múló a szerelem, varázsa oly rövid!
Egy óra s ellobog a kéj, keserv heve.
Szerelmem tükre a futó homokrög itt,
S egy perc alatt foly szét a hóba írt neve.

Lehull a nyárfasor sok sárga levele,
 Hol annyi boldog pár szerelme valla színt.
 Örömborral lesz az örömpohár tele,
 Elhervad benne a Tavasz virága mind.

6. A karthauzi kolostorban.

(Ugyanonnan.)

E régi zárda bőjttől és imától
 Kiaszott árnyakat látott itt bolygani,
 A mély csend, feszület s a breviárium
 Jelzé, hogy azok mind szent Brunó fiai.

Teljes magányban folyt le éltük benne.
 A kereszt láza, ima légi szárnya
 Emelte föl ez istenkeresőknek
 Lelkét a kék, a misztikus országba.

Fegyelmi eszközökkel, szöges korbáccsal
 Sanyargatták ők a halandó testet,
 A gyötrő testi lázak ellen óvszert
 Imákban s égi vágyakban kerestek.

Jerémiásnak szeretett magánya,
 Hol annyit sírt e búsongó tanár,
 A csend, amelynek méla akkordjában
 A szent és misztikus gyönyört talál:

Arról mesélt, hogy egy szeráf kezében
 Gyémánttá lesz a mocskos bányahant,
 Mig ég a gyertya és imára szólít
 A lágyan csengő hajnali harang.

Hogy ízlett nekik az oltári szentség
 Mennyei lisztből sütött kenyere!
 Ha vértett is csuhába rejtett testük,
 A kint legyűrte szívük szent heve.

Látták, hogy minden csak semmi a földön,
 A kinnak, búnak vége-hossza nincs,
 Csak ha megértjük a *Memento-morit*,
 Kerül elő a kívánt drága kincs.

Tüskés övek, zsoltárok ellenére,
 Mint hajdan Szent Pált, Antalt és Hilárt,
 Megkísértették őket buja képek
 Nem téve bennük semmi lelki kárt.

A hit, a kín tisztára mosta lelkük,
 Hiába kínált kincset a világ.
 Öröme gyúltak, ha sarútlan lábuk
 Megsebzé egy-egy éles töviság.

A Belzebúbok s ördögök dühöngtek,
 Ha ez alázatos apostol-lelkek
 Kifogva az ő cselszövésükön
 A kín fejében szent békére lettek.

Mert jámbor Pál *Mortui-estis-e*
 Keblükre angyal-vértet övezett,
 Eltompult ezen a kísértet éle
 S megtört minden gonosz igyekezet.

*

Ó bár lehetnék köztük én is végre,
 Kiket az Úr oly nagyon szeretett!
 Ők boldogan hallják a *Requiescat*
In Pacét kihűlt hamvaik felett.

Ha kell, letiprom e beteges gőgöt,
 S lehütöm a bűnért hevülő vérem,
 Az Istenért, a mindenség előtt ezt,
 Akárhogy fáj is, szentül megigérem.

Kend fel hát főmet isteni kezedd,
 Feseljen ki reményem szűz virága.
 Ringasson égbe, mint új Pithagóraszta,
 A hittudomány titkos muzsikája.

A Faunt hadd szállja meg a tudomány, mely
 Ott reszket a szeráf hószárnyain,
 Az ima és bűnbánat fegyverével
 Hadd üzzem el pokoli árnyaim.

Adj más szemet, mert ez a régi még
 Azon legel csak, ami szenny, piszok :
 Hókebleken, piros szájszéleken,
 Mint egykor a félig-bak szatirok.

Adj más ajkat nekem, min üszköt hagyjanak
 Az aszkétáknak izzó csókjai,
 Az ember s költő csók- és borszomját ők
 Bizonyyal el is fogják oltani.

Nyomj önsanyargató ostort kezembe,
 Serkedjen vér ki hátam bőrmezén,
 Ne leljem kedvem bűnizű almákban,
 Miket oly sokszor ízleltem meg én.

Önts újabb vért belém, hogy ereimben
 Ne forrjon már a kék s a léha gond,
 S ereszd ki azt, melytől a véna duzzad,
 Az ideg reszket és ropog a csont.

Ó szabadíts meg a gonosztól engem,
 Tolj szüntelen a barlang-lak felé,
 Hol néma csendben él a remete,
 S a szent karthauzi nyugtát meglelé.

7. Margaréta.

(A Profán prózákból, 1901.)

Szeretnék — mondtad — Gautier Margit lenni.
Különös arcod még előtttem áll,
Mikor először együtt vacsoráztunk . . .
E vidám éj, hajh, vissza soh'se száll!

Ajakadon az átkozott pír feslett,
Mikor hörpinté Champagne szűz levét
S ujjad a margarétát tépegette :
Igen . . . nem . . . s hogy imádlak, sejtheted.

Hisztéria-virágom a kedvem kereste,
Ha sírt, ha kacagott, csókolt, becézett,
Enyém volt rég minden öröme-búja.

Ez örömnapokat lezárta egy bús este.
Mint te a margarétát, úgy tarolt le téged
A féltékeny Halálnak csontos ujjá.

Spanyolból

KÖRÖSI ALBIN.

EUROPA-PÁRT.

A magyar sajtó alig vett tudomást a mult évi október hó elején Baselben megtartott Európa-kongresszus felől. Talán, mert a közérdeklődést nagyon lefoglalta a hazai kormányváltás, amely jelentőségben tényleg messze felülhaladja a szokványos kormányváltásokat, mert — ha a jelek nem csalnak — sok tekintetben rendszerváltást is jelent, és mert a mostani kormányváltás kifejezetten a nemzeti öncélúság jegyében történt, a baseli Európa-kongresszus pedig a nemzetköziség jellegét viseli magán s így látszólag bizonyos mértékig ellentétes a hazai áramlatokkal. Éppen ebből a most említett szempontból kívánom röviden ismertetni a baseli kongresszus jelentőségét; rá akarok mutatni arra, hogy tévedés azt hinni, mintha az említett kongresszus a nemzeti irányzatokkal ellentétes törekvéseknek hódolt volna.

A gróf Coudenhove-Calergi kezdeményezésére létrejött baseli Európa-kongresszus a gazdasági világválságból való kibontakozás útjait kereste és a megoldást ott vélte feltalálhatónak, hogy meg kell szüntetni azt a széttagoaltságot, azt a beteges elzárkózást, amely az egymásra utalt európai államok és nemzetek között fennáll és amely széthúzás bajainknak, elsősorban hihetetlen méretű gazdasági leromlottságunknak legfőbb oka. Sajnos, ez a veszedelmes irányzat nem hogy enyhülne, hanem folyton fokozódik s már olyan méreteket ért el, hogy a javaknak a minimálisra összezsugorodott forgalmát is csak egy régebbi fejlődési fokozathoz, a csere-kereskedés állapotához visszatérve lehet még valahogyan fenntartani. Ennek a beteg irányzatnak, amely, ha idejében útját nem álljuk, kikerülhetetlenül a teljes felbomláshoz visz, ellenszerét az európai összefogásban vélte az említett kongresszus feltalálhatni. Körülöttünk világszerte nagy kontinentális összeszervezkedések vannak folyamatban. Amerika — az Unio és latin Dél-Amerika — az egyik ilyen nagy kontinentális összeszervezkedés, a másik a Brit világbirodalom, Nagy-Británia és a dominiumok. A harmadik: a Szovjet köztársá-

ságok szövetsége. Elmaradhatatlan a sárga világ összeszervezkedése is, amelyet a mostani japán-kínai ellentétek csak időlegesen akadályoznak. Európa azonban még mindig makacsul kitarat széthúzásában és szerveztlenségében. Ennek a széthúzásnak csak az vetheti végét, ha felül tud kerekedni az európai összetartozásnak. egymásrautaltságnak felismerése.

Európának a kontinentális szolidaritás alapján való összeszervezkedését kívánja szolgálni a kongresszuson megalakult Európa-párt.

Az elnevezés ne ejtsen tévedésbe senkit. Az Európa-párt nem politikai pártot jelent s nem akar az egyes államok nemzeti irányú politikai szervezkedésének útjába állani, avagy helyébe lépni. Az Európa-párt — helyesebben kifejezve: Európa-Líga — egyes-egyedül az európai szolidáris összeszervezkedés céljait kívánja szolgálni. Arra a felismerésre akarja rávezetni a megtévedt emberiséget, hogy Európa a többi, egymás között összetartó kontinensek versenyét mai széthúzásában meg nem bírja, hanem ha tovább is így folytatódik, jelentőségében mind jobban el fog törpülni, civilizációja összezsugorodik, önállóságát előbb-utóbb elveszti és más, egészségesebb fejlődésű kontinensek eszközévé válik. Ezt a máris megindult folyamatot kell feltartóztatni. Az Európa-párt, helyesebben mondva európai Líga, azt a célt tűzte maga elé, hogy Európa országait egymás megértésére, szolidáris összetartásra bírja reá.

Ennek a pártnak, helyesebben mondva lígának, amely nem politikai párt és semmiképpen sem akar versenyre kelni az egyes országok belpolitikai szervezeteivel, programpontjaiban egyetlenegy sincs, mely a magyar nemzeti öncélú politikával ellenkeznék. Sőt a nemzeti ideálok, a nemzeti hagyományok legnagyobb tisztelete és a nemzeti kultúrák legmesszebbmenő védelmére való törekvés hatja át a párt programját. A pártnak alapelve, melyen felépül: az egyéni és nemzeti szabadság. Másik két pillére: a béke, továbbá a gazdasági és a szociális haladás. A párt arra törekszik, hogy Európa államait kontinentális szövetségbe tömörítse, mely szövetség tagjai egymásnak kölcsönösen garantálják az egyes államok teljes souverainitását és teljes biztonságát. Ennek megvalósítása érdekében a párt szükségesnek tartja a békeszerződések revízióját, azzal a kifejezett céllal, hogy az egyes európai államok teljes egyenjogúsága biztosíttassék. Szigorúan a teljes államközi egyenjogúság alapján akarja a párt keresztülvinni a fegyverkezések korlátozását is. A párt — programja szerint — az európai államok között a háborút lehetetlenné akarja tenni, a közöttük felmerülő vitás kérdések elintézését

nemzetközi bíráskodás útjára tereli, a háború lehetetlenné tételére és az egyenlő lefegyverkezés biztosítására az európai államok katonai szövetségét tartja szükségesnek, közös vezérkarral és közös légi haderővel. Az Európán kívüli világgal állandó békét kíván fenntartani. Arra törekszik, hogy Európa ne avatkozzék más kontinensek viszályaiba, viszont Európa számára is igénybe akarja venni a Monroe-doktrínát. A mai népszövetséget olykép kívánja reformálni, hogy Európa mint kontinentális államszövetség működnék közre abban a világszövetségben, amely a többi kontinenseket is magába öleli. Ami különlegesen a brit világbirodalmat illeti, tekintettel arra, hogy annak összetartó kapcsa, Nagy-Britannia, bizonyos vonatkozásban Európához tartozónak tekinthető, az európai kontinentális szövetségnek a brit világbirodalommal megértő viszonyba — *entente cordiale* — kellene lépnie. Az Európa-párt programja a békeszerződések revíziójával kapcsolatban a nemzetek közötti háborús adósságok teljes eltörlése, valamint a kisebbségi jogok hatályos biztosítása mellett foglal állást és nem tűri sem a kisebbségek elnyomását, sem a nemzeti, vallási vagy osztálygyűlöletet szító propagandát. A közgazdasági kérdéseket illetően a vámnak és az európai államok között fennálló egyéb gazdasági akadályoknak fokozatos lebontására törekszik, az európai mezőgazdaságot és ipart más kontinensekkel szemben közös vámvédelem alá kívánja vonni, az európai piac tervszerű megszervezésére, amint mondani szokás, racionalizálására törekszik, egységes európai valutát akar létrehozni, valamint az európai gyarmatok közös feltárását veszi programjába. A szociális politikát illetőleg főbb irányelvei: a munkanélküliség legyőzése az európai közgazdaság produktív és szolidáris újjászervezése útján, a dolgozóknak megélhetési létminimum biztosítása, a munkaidő leszállítása a technikai előhaladás követelményeivel arányosan, az osztályharcok megszüntetése gazdasági kamarák útján, az anya- és gyermekvédelem, a betegek és aggok védelme terén való szociális törvényhozás kiépítése és lehető egységesítése, az európai gyarmatokon a bennszülöttek védelme. A szabadságjogokat illetően főelvei: a személyes szabadság, a vallás szabadsága, a magántulajdon biztosítása, a tehetségek kiképzése és előrevitele, a nők politikai, gazdasági és szociális egyenjogúsítása, a demokratikus rendszer reformja az állami tekintély megerősítésének és a kormányzati állandóságnak irányában.

Ezekben lehet röviden körvonalazni az Európa-párt programját, amely a nemzetek öncélúságának, de egyszersmind az európai szolidaritásnak alapján állva hadat üzen a háborúnak és a fegyver-

kezésnek, a nemzetek és nemzetiségek elnyomásának, a nyomornak és a munkanélküliségnek, a plutokrátiának és a kommunizmusnak, a *corruption*nak és a demagógiának.

Nagyszabású és magas szintű kísérlet az Európa-párt programja. Hogy gyökeret fog-e verni, nem tudhatjuk. Egyelőre a gondolkodásra, a magunkbaszállásra nyújt értékes anyagot. Ha nem ver gyökeret, ez azt fogja jelenteni, hogy kibontakozóban van a mai káosz, tehát nincs szükség az Európa-párt programja szerint való szervezkedésre. Ha azonban a mai végzetes széthúzás még tovább szívja vérünket, a szenvedések és a nyomor talán mégis reánk fogja korbácsolni a megértésnek és az összeszervezkedésnek azt a programját, amelyet az Európa-párt hirdet.

LUKÁCS GYÖRGY.

S Z E M L E.

Négyesy László.

(1861—1933.)

Négyesy László élete lángjának utolsó lobbanásáig dolgozott. Munkálkodott, míg ki nem aludt a mécsé. Valósággal íróasztala mellől szólította el a megpihentető halál. Ha tevékeny és munkára vágyó ember számára áldás a «mindvégig hámban-maradás»: tőle nem tagadta meg jósorsa ezt az örömet. Még az utolsó időkben is húzódozás nélkül, lekötelezően kedves készséggel vállalt minden közérdekű irodalmi és nevelésügyi teendőt, ellenére annak, hogy már évek óta szemmel láthatóan hanyatlott testi ereje. De lelke erős volt és szinte szomjazta a tevékenységet. Kedvvel végezte utolsó munkáját is: a Nemzeti Színház pályázatára beküldött darabok olvasását. S mikor váratlanul kiterjesztette föléje sötét szárnyát a halál angyala, a hirtelen rosszulletéstől megrettent családtagoknak mosolyogva mondta: Olyan rosszak ezek a drámák, hogy nem csoda, ha rosszul lesz tőlük az ember; de ne féljeteK, elmúlik ez hamarosan. S egypár óra múlva halott volt.

Halála súlyos vesztesége irodalmi életünknek, amelyre nézve nagy értéket jelentett az ő példaadóan hű kötelességtudása, minden megalkuvást visszautasító lelkiismeretessége s rendületlen ragaszkodása irodalmunknak legnemesebb eszményeihez és hagyományaihoz. Amint a nagy elődök, Gyulai Pál és Beöthy Zsolt kidőltek az élről, ezeknek a hagyományoknak fő képviselőjévé Négyesy emelkedett s ehhez a hivatáshoz méltó bátorsággal és hűséggel adott hangot a magyar klasszicizmus nemzeti és emberi idealizmusának s hirdette, hogy kritikánknak ezt a drága örökséget nem szabad eltékozolnia, hanem tovább kell örökítenie. Ezeken a nagy hagyományokon edzett kritikai lelkiismerete a kötelességtudó őrszem éberségével figyelt s a jelszavak terrorjával is bátran szembeállva, kényelmi szempontokkal mit sem törődve kelt védelmükre, ha támadást látott ellenük. Főlemelte a közízlés félrevezetése miatt aggódo szavát a túlcsepogó Ady-kultusz ellen, mely nagy magyar lángelmék hátra tessékelésével, becses régi értékeknek egy-egy hatásos kiszólás kedvéért történő, könnyelmű devalválásával akarta a legelső helyre juttatni bálványát. De kijelölte az Ady-kultusz jogos célját is:

ennek «Ady Endre költészete reális elemzésében, jellemzésében és értékelésében kell kimerülnie s nem szabad költészetünk nagyjainak rovására túlcspongania. Az ifjúságot és a közönséget nem szabad senki kedvéért előző irodalmunktól elszoktatni, ha a nemzeti lélek folytonosságát szét nem akarjuk szakítani.» Főlemelte szavát az író szellemi tulajdonjogának védelmére, mikor nyelvben meghamisítva akarta kelendőbbé tenni az üzleti élelmesség egypár regényíronkat, vagy mikor egy tévesnek bizonyult híradás szerint egészéből kiforgatva akart színpadra vinni egy klasszikus magyar drámát az ország első színháza : «A nemzet egyeteme, mint lojális örökös, tartozik az író tulajdonjogát az író nevében megőrizni, az író szellemi képének hamisítatlan fennmaradásáról gondoskodni.» Erélyesen visszautasította azt a szerencsétlen elszólást is, mely a megszállás alatt sínylődő magyarság szellemi életének szabadságát magasztalta az itthoninak rovására. Ezekben a felszólalásokban az egyébként higgadt, csöndes és gyöngéd Négyesyyn olyan viharos felindulás szántott végig, mint amilyen időnként fel szokta korbácsolni kedves és szép Balatonját, melynek partján boglári gyönyörű kertjében pihente ki nyaranta fáradalmait. De volt önuralma is fölindulásának visszafojtására s nemcsak a leghiggadtabb, hanem egyszersmind a leglovagiasabb és legemelkedettebb gondolkozású ellenfélként állta a harcot. Az bizonyos, hogy amiért síkra szállt, azt egész lélekkel magáévá tette. Emlékezetes, mily lelkesedéssel, mily odaadó buzgalommal állt élére nemrég annak a mozgalomnak, melyet nyelvünk tisztasága érdekében indított meg az Akadémia.

Mint minden olyan írónak, aki nemcsak szobatudós, hanem a közéletnek tágabb terén is működik, Négyesynek a hatása és értéke sem mérhető meg ránk maradt dolgozatai alapján. Kétségtelen, hogy ő jóval több volt annál, amennyinek irodalmi hagyatéka mutatja. Pedig ez a hagyatéka is értékes és jelentékeny.

Irodalmi munkássága nyelvészeti dolgozatokkal indult meg. Nem maradt meg e tárgy mellett, de vonzalmát a nyelvészet iránt mindvégig megőrizte s nyelvtudományunknak csaknem minden ágát gazdagította egy-egy értékes megfigyeléssel vagy termékenyítő gondolattal. Innen a verselmélet és verstörténet terére lépett át. *Magyar verstana* (1886) ritmikai alapra helyezte verstanunkat s tudományosan rendszerezte a rá vonatkozó ismereteket, pályakoszorúzott könyve (*A mértékes magyar verselés története*, 1892) pedig a kölcsönversformák történetének keretében értékes rajzot nyújt költészetünk formai fejlődéséről is. Majd a stílus kérdései foglalkoztatják s így egyre jobban elmélyed az irodalom segédtudományaiban, melyekből

egyetemi magántanári habilitálást is nyer 1893-ban. Ez az elmélyedése irodalomtörténeti munkásságának is megadja majd sajátos színét. Rávezeti a lényeg és forma benső kapcsolatának megérzésére, az irodalom nyelvi és alaki sajátságainak lényeges és jelentős voltára s minden más tudósunkénál kiműveltebb fogékonyságot fejleszt benne az irodalomnak formatörténeti problémái iránt.

Továbbhaladva a kitűnő irodalomtörténet-író önképzésének útján, jeles kritikai kiadásokat készít Ráday Pál, Amade László és Faludi Ferenc munkáiból s kitanulja a forrástanulmány és szövegkritika iskoláját is. Hogy milyen eredménnyel, azt legmeggyőzőbben mutatja forrásbúvárlat, szövegkritika, tárgyi és nyelvi jegyzetek tekintetében egyformán mintaszerű Zrínyi-kiadása.

Ezekkel a módszertani eszközökkel s mélyreható és gazdag esztétikai és világirodalmi tanulmánnyal fegyverzi fel irodalomtörténetírói hivatásérzetét s keresi a maga egyéni útját. Tehetségének legfőbb vonásai: éles szem, módszeresen kutató, finoman és fegyelmezetten elemző képesség s gondolatait logikus láncolatokban végiggondoló eszmélkedés. Ép oly biztos a lélektani elemzésben, mint az esztétikai méltatásban vagy a fejlődés rajzában. Fegyelmeztet és nagyszerűen egyensúlyozott írói egyéniségét mélyen áthatja a tudományos igazság áhítatos tisztelete s átérzése az író felelősségének minden leírt szaváért. Hitt abban, hogy a szép megnemesíti életünket s ezért meg is becsülte a szépet. Amily nagy jelentőséget tulajdonított az irodalom formái elemeinek, olyan lelkiismeretes gondot fordított a maga stílusára is. Érdeklődése s ismeretekben való gazdagsága kiterjedt irodalmunknak egész történetére, de különösből is érdekelte pályája első évtizedében a felújulás kora, utolsó három évtizedében pedig irodalmunk nagy százada, a tizenkilencedik, s ebből is legfőképen Arany János, aki csodálatos tartalmi szépségein kívül formáinak és nyelvének varázsával is bővölete alatt tartotta. A Kisfaludy-Társaság egyik pályázatán megbízatást is nyert életrajzána megírására. Sajnos, ezt nem készíthette el s csak szerényebb keretek közt, egy, a magyar ifjúság számára szánt, választékos és lendületes előadású kis füzetben írta meg Arany pályáját. Számos értékes tanulmányban és ünnepi beszédben méltatta és ünnepelte Arany mellett a nagy század többi jeleseit is: Kisfaludy Károlyt, Katonát, Bajzát, Toldyt, Eötvös Józsefet, Petőfit, Tompát, Madáchet, Jókait, Gyulait, Lévyt, Mikszáthot.

Mindezek csak mintegy előkészületek voltak a nagy munkához, mely életének főműve lett volna: a magyar irodalom synthesiséhez, irodalmunk egész történetének megírásához. Az Egyetemes Irodalomtörténet V. kötetéül vállalta ezt; hozzá is fogott, de nem tudta el-

készíteni. Vezető szempontjaira bőven következtethetünk Pintér Jenő nagy Irodalomtörténeti Kézikönyvének értékeléseül írott terjedelmes bírálatából, melyet *Kritika és irodalomtörténet* címmel külön is közrebocsátott (1924). Ebben szinte programmszerűen fejt ki az irodalomtörténeti synthesis elveit s tűzi ki feladatait. Ehhez a nagy munkához szolgált előtanulmányul két szép dolgozata: *A magyar költészet eredete* (1910) s az *Árpád kori compositio* (1913) s bizonyos mértékig e nagy mű vázlatául tekinthetjük a Pallas-Lexikonba írt magyar irodalomtörténeti cikkeit, melyek magasan fölötte állanak az effajta dolgozatoknak. Kár, hogy megíratlanul maradt Adyról az Irodalomtörténeti Füzetek számára tervezett nagyobb tanulmánya is, mely a konzervatív kritikának régi mulasztását pótolta volna s bizonyára jelentős állomásául szolgált volna e kérdés fejlődésének. Felfogását és szempontjait egyébként eléggé határozottan jelzi a Hegedüs Loránttal folytatott polémia s a Révai Nagy Lexikonának 19. kötetében Adyról általa írt cikk.

Irodalomtörténetünknek kétségtelenül nagy vesztesége, hogy adós maradt ezekkel a nagyobb munkákkal, s mintha ezt a mulasztást kívánta volna lázas buzgósággal pótolni élete alkonyán. A nyugodt munkától s a tudós elmélyedéstől korán elsodorták egyre gyarapodó testületi és közéleti teendői. Nem töltötte tétlenül ezeket az évtizedeket sem, csak közművelődésünknek más mezein hasznosította tevékenységét. Bőven kivette részét az Akadémia munkásságából, mely 1896-ban levelező, 1918-ban rendes, 1931-ben tiszteleti tagjává választotta; kivette részét a Kisfaludy-Társaságából, mely 1904-ben sorozta rendes tagjai közé, a Szent István-Akadémiából, mely mindig járt szervezkedésekor osztályelnökévé, majd másodelnökévé hívta el, s a Magyar Irodalomtörténeti Társaságából, mely megalakulásakor alelnöki, majd később elnöki székébe emelte. A társaságok üléseire ritka kötelességérzettel járt el s gyakran vették igénybe bizottságok munkájára s ünnepi kiküldetésekre is. Kritikai szellemének méltó teret adtak a Kisfaludy-Társaság Greguss-bizottságának előadói jelentései, de egyébként különösen a pályázatok bíráló bizottságaiban kifejtett munkálkodását joggal érezte időtékozlásnak, mikor az efféle elfoglaltságról egy alkalommal ezt írta: «A tudós ember... meddő munkára van kárhozthatva... ebbe a robotmunkába hónapokon át minden szabad idejét beleöli, a nélkül, hogy ebből az irodalomnak valami észrevehető haszna lenne... Megíratlan marad néhány jó értekezés vagy könyv, mikor a tagok egy részének erejét az improduktív pályabírói munkára lekötjük.»

Irodalmi törekvései mellett erős nemzetnevelői becsvágy is élt Négyesyben. Munkásságának jelentékeny részét teszik kitűnő s fő-

ként módszeresség tekintetében mintaszerű tankönyvei, melyek az irodalomtörténet kivételével a középiskolának egész nyelvi és irodalmi anyagát nyújtják (Magyar olvasókönyv és nyelvtan, Stilisztika, Szerkesztéstan, Retorika, Poétika) s ma is értékesek, mint «egy jelentékeny kor és egy kiváló pedagógus egyéniség alkotásai». Tevékeny részt vett a Közoktatási Tanácsnak középiskolánk rendszerét kiépítő szép munkájában s húsz évig állt előbb mint főtitkár, majd mint elnök az Országos Középiskolai Tanáregyesület élén s képviselte és irányította ennek nevelésügyi törekvéseit és társadalmi mozgalmait. Az egyesületnek s a középiskolai tanári rendnek legküzdelmesebb évei voltak ezek, szakadatlan harc az erkölcsi és anyagi emelkedésért, amelyért egyetlen magyar tanár sem küzdött annyit, mint ő. A leghivatottabbak egyike mondotta őt «a legmunkásabb és leglelkesebb tanárvezér»-nek s szólt hódolattal páratlan testületi érzéséről. Egész lélekkel csüggött egyetemi tanári hivatásán is, és mikor egy nagymultú tanszék megmentéséről volt szó, készségesen vállalta hajlott kora ellenére is a nagy munkatöbblettel járó tanszék-cserét is. Ugyanígy vállalta tanügyi kongresszusoknak idegőrlő, időt és erélyt tékozló vezetését is.

Egyik munkakörében sem kereste a kényelmes, árnyékos mellékösvényeket, haladt kitartóan és egyenesen azon az úton, mely a szeme előtt lebegő eszmény felé vezetett. Nemcsak kötelességtudásban, hanem gondolkodásban, erkölcsben és érzésben is egész ember volt. A tudós és író képével rokonszenves összhangban álltak emberi vonásai is. Egészében tartalmas, európai látkörü, de lelke mélyéig magyar érzésű, nemes eszményektől lelkesített egyéniség, szeretetre méltó, gyöngéd és jó ember, becsületes, puritán és emelkedett jellem volt. Sírboltja kőlapját méltán díszíti a tiszta és munkás életet megillető babérág s emléke fölött megérdemelten virraszt a magyar közművelődés kegyelete.

Kékyl Lajos.

Visszapillantás hat év magyar festészetére.

Jelentés az 1932. évi Greguss-jutalom tárgyában.

Negyedik festészeti évkör (1926—1931).

A Greguss-jutalmat ezúttal olyan festményre kell kiadnunk, amely az 1926-tal kezdődő és 1931-gyel végződő évkörben jutott a nyilvánosság elé.

Ha a hagyományos szokás szerint pillantást vetünk, habár csak futólag is, ennek a hat évnek a festészetben elért eredményeire, meg lehetőszen mozgalmas és érdekes kép tárul elénk, mozgalmasabb és

érdekesebb, mint nehéz viszonyaink között várhatnók. Az az első érzésünk, hogy tiszteletet érdemel a magyar festészet, amely eleven életet tud élni még ma is, mikor minden tengődik.

Tovább szemlélődve, hamar észre vesszük azt is, hogy a kép nem egységes és hogy igen különböző törekvések keverednek benne. Ez természetes is. A szellemi életben az áramlatok nem váltják fel mintegy végszóra egymást, s az újnak fellépése nem jelenti a réginek letűnését. Az idősebb nemzedék még javában folytatja munkáját a régi szellemben, midőn az új már más eszményekért lelkesedik. Egy-más mellett, egymást keresztezve munkál a régi és az új, s a keveredést még fokozzák azok az idősebbek, akik az új eszményekhez pártoltak, és azok a fiatalabbak, akik az elődök örökségéből élnek tovább.

Nekünk, akiket csak az értékek érdekelnek, igyekeznünk kell megkeresni azokat a régibb és az új áramlatok munkásai között egyaránt. Hiszen azoktól a művészekről, akiknek egyénisége egy régibb kornak levegőjében fejlődött ki, nem vehetjük rossz néven, ha nem hagyják cserbe eszményeiket és önmagukat. Csupán azért, mert ma is saját idejük szellemében dolgoznak tovább, nem szabad közönyösen elhaladnunk műveik mellett. Megértjük, ha az élvező vagy a vásárló nem melegsik fel a megszokott régi dolgokon, s minél újabb, a szokottól minél eltérőbb a mű, annál jobban érdeklődik iránta. Mi azonban a multnak a jelenbe átnyúló jelenségeit némiképen a történetész tárgyilagosságával és lelkiismeretességével tartozunk szemlélni, s ha komoly érték van bennük, ennek elismerésétől nem tarthat vissza az, hogy más időnek stílusában szólnak hozzánk. A mának a tegnappal folytatott harca jogos és természetes, de a harcot a harcmezőn kell megvívni, nem pedig ott, ahol nincs más feladatunk, mint megkülönböztetni a jót és a rosszat.

Amint azonban nem akarjuk kisebbiteni azokat, akik más időben kialakított eszményeiket ma is híven szolgálják, másrészt semmi okunk sincs arra, hogy különösebben méltányoljuk az ő epigonjait, azokat, akik jól-rosszul az ő kitaposott nyomukban járnak. Azt cselekszik ők, aminél nincs feleslegesebb: rosszabbul ismétlik ugyanazt, amit mások már jobban elmondtak. Nagy mennyisége a termelésnek tartozik ebbe a kategóriába. A kiállítóknak nagy serege kerül ki azokból, akik a multon lélektelenül rágódnak, s különösen a 80-as évekbe visszanyúló müncheni naturalizmusnak, melynek saját hazájában már alig van nyoma, itt, magyar földön utolsó menedéket adnak. Sőt akadnak, akik eléggé különös módon azt hirdetik, hogy ez az igaz magyar művészet, pedig csak annyi igaz, hogy kiváló magyar művészek dolgoztak egykor ilyenfajta modorban, ők azonban egy-

részt jobbat alkottak, másrészt, ha ma élnének, bizonyára más művészi kifejezésmódot keresnének mondanivalóik számára.

Azonban nem érdemelnek sokkal több kíméletet azok sem, akik nem a tegnapiak, hanem a legfrissebb mának hőseit utánozzák s mindig a legújabb áramlatok uszályhordozójává szegődnek. Azt hisszük, alapjában véve közeli rokonai ők ama másik csoportnak, mely épen olyan üres lélekkel rágódik a tegnapi, amilyennel ők az új művészet szekerébe kapaszkodnak. Noha munkáik külső megjelenésükben nagyon elütnek egymástól, művészi erkölcsüknek fogyatékosága, a hitnek és odaadásnak hiánya, a léhaságnak, a receptszerűségnek, a lelki ürességnek közös bűnei közelebb hozzák őket egymáshoz, semmint maguk is sejténék. Azok is, ezek is másoktól ellesett külsőségekkel akarják pótolni azt, ami hiányzik bennük: a művészi teremtőerőt. Ha amazokban több a banalitás és az unalom, ezekben viszont nagyobb a felületesség, az elnagyolás, a kapkodás. Amilyen méltatlanul veszik ajkukra amazok a hagyományok szentségét, ép olyan kevés joguk van ezeknek arra, hogy a haladás harcossainak adják ki magukat, mert ha van haladás a művészetben, azt a nagy és bátor szellemek, s nem a kis számítók harcolják ki.

A baj az, hogy abban a küzdelemben, mely a művészet régibb és újabb áramlatai között folyik, a bírálók is, a közönség is könnyen jutnak abba a veszélybe, hogy a művészi termelést irányzatok szerint mérlegeljék s az értékek komoly és lelkiismeretes megbírálása mennélritkábbá lesz. Igaz, hogy az ilyen mérlegelés ma talán nehezebb, mint a közelmúltban volt. Különösen áll ez az újabb művészi jelenségekre. Addig, amíg a művészetben a természetűség elve volt uralkodó, a természet legalább a valóság ellenőrzése tekintetében biztos alapot szolgáltatott a bírálók számára. Ma a természetábrázolás hűsége nem olyan központi jelentőségű kérdése többé a festészetnek, mint az elmúlt korszakban volt. Ebben a helyzetben az egyetlen tárgyilagos mértékkel: az alkotásnak a természethez való viszonyításával bajos boldogulni. Pedig bizonyos, hogy a jó és a rossz, a tehetség és a tehetségtelenség ma is egymás mellett virágzik és burjánzik, mint minden korban. Csak tudni kell szétválasztani őket, csak meg kell különböztetni az igazat a hazugtól, a nemest a nemtelentől, a tudást az ügyeskedéstől, az eredetiséget az olcsó különcködéstől. De épen azért, mert itt nem lehet a múlt által hitelesített, régi mértékkel mérni, sokkal többen folyamodnak ahhoz a kényelmes eljárás-hoz, hogy sommásan elvetik mindazt, amiben új eszmények jelentkeznek, vagy pedig kritikátlanul lelkesednek mindenért, ami új és meglepő vagy legalább nekik ilyennek tetszik.

Az ilyen eljárás nem szolgál mást, mint az esztétikai zavart és

az igazságtalanságot. Ha van fórum, amelynek ettől óvakodnia kell, első sorban a Kisfaludy-Társaság az, amelyben egykor a legjobb magyar kritikusok szabtak irányt. Egyedül az értékek gondos, a divattól és a tömeg izlésétől független mérlegelése az, amely ehhez a körhöz illő. Amit Gyulai mondott, hogy nem mindig a legdivatosabb költők a legjobbak, az a művészetre is áll. Másrészt a népszerűtlenség sem kritériuma még az igazi értéknek. Akit megfeszítenek, az nem mindig megváltó; latrok is elegenden vannak köztük.

Az utat, amelyen járnunk kell, látjuk tehát, de mint mindig, most is érezzük a Greguss-jutalommal járó nehézségeket. Az okokat már hat év előtti jelentésemben megpendítettem. A baj nem abban van, mintha nem akadna elég érdemes mű. A nehézséget inkább festészeti termelésünk megváltozott jelleme okozza. A Greguss-díj alapítása idejében a termelés átlaga gyöngébb volt, de voltak kimagaslóan nagy festőink és nagyjelentőségű alkotások, amelyek messze a többiek fölé emelkedtek. Ma az általános színvonal általában emelkedett, egyes jeles művekben sincs hiány, de nehéz köztük olyan kimagasló, a többit nyilvánvalóan túlszárnyaló alkotást találni, amelynek kitüntetése megnyugtathatna arról, hogy a megkülönböztetés nem jelenti hasonló értékű más művek mellőzését. Korunk festészetében — s ebben bizonyára nagy része van a gazdasági viszonyoknak — a nagy, összefoglaló jellegű alkotások meglehetősen hiányzanak, s a termelést az erőknék bizonyos decentralizációja jellemzi. Nem arra gondolunk itt, hogy az átlagos, mindennapi termelésben milyen sok a töredékes, sokszor ötletes és tehetséges, de rövid lélekzetű és súlytalan munka, olyan, amely érdekes hangot üt meg, de teljes dallammá, igazi művészi alkotássá nem tudott kikerekedni. Az ilyen, a mai produkcióra különösen jellemző munkák a mi szempontunkból amúgy sem jönnek számba. Azonban teljes odaadással dolgozó művészeink számára is nehézzé teszi a kor szelleme, hogy erejüket kevésszámú, de teljesen kimerített, tehetségüket hiánytalanul kifejező munkára összpontosítsák, s ezért az ő műveik közül is nehéz kikeresni azt, amelyet a Greguss-jutalom szabályzatának megfelelően a ciklus legjobb alkotásának lehetne mondani.

Ezek a nehézségek szinte kényszerítenek arra, hogy ne csupán az egyes műveket tegyük mérlegre, hanem vegyük figyelembe a művészeknek egész egyéniségét és pályáját.

Igaz, hogy még így sem könnyű a választás, mert sok jeles festőnk van, akit joggal lehet számításba venni. Ha csupán azokat tekintjük is, akik a szóbanlevő ciklusban különösebben kitűntek termelésük gazdagságával és érdekességével, mennyi érdemes művész neve kínálkozik említésre! Az idősebbek közül az alkotókedv nagy

frissesége tünteti ki Csók Istvánt. A sors kedvezéséből lelki ifjúságát és kezének könnyűségét egyaránt megtartotta. Több ízben vonultak fel ebben a ciklusban újabb képei, s mindannyiszor csodálkozva szemléltük festői génuszának nem fogyatkozó gazdagságát és báját. Különösen emlékezetes volt 1928-ban az Ernst-múzeum kiállítási helyiségében bemutatott sorozata. Egyszerre állította ki ekkor három akt-kompozícióját: a Zsuzsánna, a Heverő lány és a Juda gyűrűje címűeket. Nem igen emlékszünk rá, hogy a ma élő festők valamelyikétől bárhol ennyi bájjal és melegséggel festett s e mellett ilyen egyéni akt-kompozíciókat láttunk volna. Csók István azonban a tájfestésben is kiválót alkotott. Évek óta festegeti a Balatont, melynek vizét, eget nagy sorozatban szándékozik megörökíteni. Ennek a sorozatnak két darabját 1931-ben kiállította. A legszebb modern tájképek sorából valók s azt a reményt keltik, hogy ciklusa méltó lesz a Balaton szépségeihez. Ugyancsak az idősebb nemzedékből kiváló eredményekkel gazdagította festészetünket Fényes Adolf. Újfajta képeinek, amelyeket legnagyobb részben 1927-ben rendezett kollektív kiállításán mutatott be, lelki gazdagságukban van legfőbb erényük, s csak a tisztelet hangján szólhatunk arról a komoly elmélyedésről és következetességről, amellyel Fényes újabb stílusát kialakítja és tökéletesíti. Csak az ő saját régibb képei között láthatjuk olyan eredeti és színmagyar ábrázolását a nagy magyar alföldnek, mint aminővel Áldott nyár (1927) vagy Tavasz szántás (1931) című képein találkozunk. Csakhogy míg azelőtt a természet után, szigorú realizmussal dolgozott, most emlékezetének hosszú időn át összegyűjtött tárházából meríti képeinek anyagát s a képzelet alakító szabadságával formálja át azt derűs, színes, költői látomássá. A teremtőerő nem lankadó, ifjú frissességében közel áll hozzá Iványi-Grünwald Béla, aki ugyan ebben a ciklusban nem egyszer tett bizonyosságot lírai vénájának ki nem apadó gazdagságáról, s különösen Magyar tájában (1931) olyan üde, tavasziasan pompázó színekkel lepett meg, mely méltán vonult be a kiállítás faláról Szépművészeti Múzeumunkba.

Művészi erejük változatlan épségét tanúsító sorozatokat állítottak ki Vaszary János, Glatz Oszkár, Márffy Ödön, Nagy Sándor, Magyar-Mannheimer Gusztáv, Kernstok Károly és mások, s nem hagyhatjuk említetlen Balló Ede nevét, aki komoly, odaadó munkásságán felül nagyszerű áldozatkészségével, mint művészetünk és művészeink jótékony szelleme is megérdemli, hogy tisztelettel hajoljunk meg előtte.

Fáradhatatlanul dolgozott ebben a ciklusban is Karlovsky Bertalan. Az arcképeknek egész sorát állította ki. Mindegyikükben meglátszott alapos, nagy tudása, rajzbeli szabatossága, végtelen oda-

adása, példás művészi lelkiismeretessége. Épen az arcképfestésben, mely annyira csábít az olcsó engedményekre, kétszeresen tiszteletreméltó az a művészi szilárdság, amely Karlovsky Bertalant jellemzi. A felkapott, divatos arcképfestők hízelgéséből, olcsó fogásaiból semmi sincs benne. Sohasem volt hajlandó arra, hogy művészi meggyőződéséből tapodtat is engedjen. S nem kevésbbé tiszteletreméltó az a nagy komolyság, amellyel még ma is mestersége tökéletesítésén dolgozik, s nemcsak nem ernyed munkájában, hanem a szélső határig fokozza képességét. Újabb képei semmiben sem maradnak a régiek mögött, sőt nem egyszer emelkedést mutatnak. Egyesek közülök, így különösen Ódry Árpádot Hamlet szerepében ábrázoló képe, amelyet 1929-ben állított ki először a Múcsarnokban, bravuros tudás, minden részletnek egyaránt biztos és teljes megoldása, hűség és elevenség dolgában kiváló helyet foglal el az ő nagy oeuvre-jében.

Általában jellemző és egyúttal biztató jelenség, hogy régibb művészeink, akik már túljárnak a 60-on, nagyrészt milyen jól megőrizték művészi épségüket, mennyi jelét adják alkotókedvük és képességük töretlenségének. Régebben megszokott jelenség volt, hogy festőink külföldi tanulóveik befejeztével, hazatérésük után hanyatlásnak indultak. Szinte tipikus volt a korai hervadás szomorú tünete művészeti életünkben. Ma ez a veszély nagy mértékben csökkent, jeléül annak, hogy művészi légkörünk megjavult, s a hazai környezet még a mai küzdelmes időkben sem olyan bénító hatású, mint egykor volt. Itthon sincs már hiány ösztönzésben, példában, szellemi erősítésben. Mai festőink java épen az itthoni levegőn fejlődött ki; itt nyílt ki és teljesedett meg igazán egyéniségük és itt, a hazai étellel való érintkezésben tett szert művészetük magyar színezetre. A fiatalabbak jórésze itthon nevelkedett is. Az új nemzedék vezető tehetségei, Szőnyi István, Aba-Novák Vilmos és mások, kiváló képzőművészeti főiskolánknak voltak növendékei. Ugyanez az iskola nevelte ifjabb grafikusaink mindenütt elismert, kitűnő gárdáját. Ezeket a jelenségeket nem elég megállapítanunk: le kell vonnunk belőlük a tanulságot is. Ha már megvannak itthon a művészet fejlődésének feltételei, mindent meg kell tenni, hogy ezeket a feltételeket erősítsük, annál inkább, mert csak így remélhetjük művészetünk egészséges fejlődését, féltve melengetett eszményünknek: a színvonalában európai, de jellemében magyar művészetnek erőteljes kialakulását. Ugyanazok a művészek, akik nekünk eredetiségük és így magyarságuk miatt kedvesek, egyúttal a nemzetközi fórumok előtt is leginkább tudnak irántunk érdeklődést kelteni. Vajjon nem kell-e az ő törekvéseiket, az ő szellemüket propagálnunk? Vajjon nem kötelességünk-e a nemzetközi, akár elavult, akár újkeletű chablonna

szemben értük és velük éreznünk? Vajjon nem kell-e főiskolánkat szerető gonddal, éber törődéssel dédelgetni, a *mi* főiskolánkat, amelynek az a hivatása, hogy természetes forrása és központja legyen a *magyar* művészet jövő fejlődésének. Szellemi eszközökben, hivatott emberekben nincs hiány, az bizonyos. Másrészt bizalommal hisszük, hogy kultuszministerünk, aki már eddig is olyan kiválóan megértőnek bizonyult a művészet dolgaiban, észre fogja venni, hogy itt azon vállalkozások egyikéről van szó, amelyekben a legkisebb áldozattal a legnagyobb hasznot lehet elérni.

Lemondunk arról, hogy festészetünk állásáról, az abban megfigyelhető áramlatokról részletes képet rajzoljunk, mert ezt megkíséreltük utolsó jelentésünkben. Amit hozzátehetünk, az csupán az, hogy festészetünk átalakulása az újabb törekvések szellemében újabb lépést tett előre. Többen azok közül, akik a multkor még a kibontakozás stádiumában voltak, ma már a megérés és kiforrás állomáshoz érkeztek el. Közéjük tartozik Szőnyi István, aki 1929-ben mutatta be új műveinek sorozatát, s oly tiszteletreméltó komolyságról, festői kultúráról és elmélyedéssről tett bizonyosságot, hogy joggal számíthatjuk őt mai művészetünk legjobbjai közé. S ami különösen örvendetes, munkássága szervesen helyezkedik el festészetünk fejlődési vonalában. Még érezzük benne a nagybányai iskolának távoli szellemét, melyben a magyar naturalizmus legeredetibb és legerősebb alakban jelentkezett; művészetének tényezői között még fontos helye van a fénynek és a levegőnek, de az impresszionista és naturalista festészetnek ezeket a kedvenc témáit ő már nem a tárgyilagos megfigyelő hűségével ábrázolja, hanem mint valami felső forrásból eredő, szinte misztikus jelenségeket, amelyeknek özönében a földi dolgok látomásszerű jelleget öltenek. A plaszticitás éreztetése és a zárt kompozícióra való törekvés olyan festőnek mutatják Szőnyit, aki nem fordul el a hagyományok tanulságaitól, de másrészt új és komoly stílust igyekszik a maga számára kiépíteni. Fejlődésének ebben a szervességében, egyéniségének komolyságán kívül, bizonyára része volt annak is, hogy iskolai tanulmányainak elvégzése után szinte szakadatlanul itthon, a hazai földdel és környezettel való kapcsolatban fejlesztette művészetét. Egészbenvéve olyan művésznek mutatkozik, aki természetesen és szervesen köti össze a naturalizmus korát a szellemibb új áramlattal, s egyéni élményein keresztül, belső szükségéből alakult ki és jutott el mai eredményeihez.

Az ő nemzedékének egy másik értékes festője, Bernáth Aurél, szintén a magyar naturalizmus iskolájából indult el, ifjan Nagybányán dolgozott, sok ösztönzést köszönhetett kitűnő földijének, Rippl-Rónainak, s még 1928-i kollektív kiállításán látott képein

is észrevehettük ennek a multnak nyomait. Ez a kiállítás azt tanúsította, hogy az ő műveiben is nagy fontossága van a levegő, az ég és a víz tüneményeinek, ő is a világnak némiképen eszményített, halkított, festői harmóniában összehangolt képét mutatja munkáiban. Csakhogy Szőnyinek férfias ereje helyett Bernáthban a lírai érzés melegsége az uralkodó; Szőnyi a fényt és ragyogást keresi, Bernáth pedig kékesszürke harmóniáiban a párás és homályos árnyalatok felé hajlik, s a jelenségeket mintegy modern sfumátóba burkolja. Ebben is emlékeztet némileg Rippl-Rónai korai időszakára, akinek művészetéhez az idők távlatán át is bizonyos lelki kapcsolatok fűzik. Egy-két újabb képen új sajátosságok jelentkeztek. Előadása energikusabb lett, jellemző ereje megnőtt, színskálája kiszélesedett, s egy gazdag és eredeti kolorista kibontakozása indult meg szemünk előtt. Legújabb kiállítása, melyet 1932-ben rendezett, a fejlődésnek ismét új stádiumában mutatta őt, de ez az év már nem tartozik jelentésünk keretébe.

Ha Szőnyi István és Bernáth Aurél festészetében a légköri jelenségeknek fontos, mondhatni stílusképző jelentőségük van, Egy József képeinek szinte egyetlen tárgya a fénynek mindent beözönlő, dús áradása. A fénytelített atmoszférának költője ő, még pedig eredeti és magyar költője. Otthona, menedéke és egyben génusza a Balaton. Némiképen grafikai jellegű, szűk színskálában mozgó művésze újabban festői értelemben gazdagabbá lett, barnászöld harmóniái, bizonyára olasz útjának hatása alatt, vörösesebe játszó, melegebb árnyalatra tettek szert. Örömmel látnók, ha sikerülne leküzdenie azt a túlzásfolttságot és térbeli bizonytalanságot, mely egyes képein mutatkozik.

Úgy érezzük, mintha e művészeket, egyéniségük nagy különbségei mellett is, valamiféle közös szálat kötnék össze a szellemi rokonságnak, olyan szálat, amelyek valamivel erősebbek a kortársak közt szokásos kapcsolatoknál. Ugyane szálat még néhány más művészt is többé-kevésbé hozzájuk fűznek, s viszont mintha tőlük visszafelé, a multba is, a modern magyar festészet kialakulásának forrásaihoz finom szálat vezetnének. Ilyenféle tünetek már 1920 táján mutatkoztak s Párizs közvetlen befolyásának csökkenésével párhuzamosan erősödtek.

Örömmel jegyezzük fel e jelenséget, amely megerősíti azt a hitünket, hogy a művészet fejlődésének szellemi feltételei megvannak itthon, s hogy a magyar művészet örökösen megszagattott vonalában mutatkozik már valami folytonosság, amelyből kikerekedhetik a háború utáni új magyar festészet.

Más kiváló művészek is kibontakoztak az újabb nemzedékből

a lefolyt ciklusban. Aba-Novák Vilmos két ízben is, 1927-ben és 1931-ben számat adott igen gazdag termeléséről s egyszersmind a gyökeres változásról, mely művészetében végbement. 1927-ben kiállított képeiben célzatai még rokonok voltak Szőnyi István törekvéseivel. A testek plasztikáját hangsúlyozta, a fényjelenségek szinte kirobbanó ereje foglalkoztatta őt is, csak mindez hevesebb és nyersebb alakot öltött nála, mint Szőnyinél. 1931-ben mindenképen megváltozottnak láttuk viszont. Mindenekelőtt abban, hogy az olajtechnikáról a temperára tért át. Ez a technika már magában bizonyos stiláris változásokkal jár együtt. A plaszticitás ábrázolását korlátozza, a színek dolgában egyszerűsítést követel, másrészt módot ad rá, hogy a tüzes és töretlen színek jussanak szóhoz. Ezeket a következményeket Aba-Novák levonta, ábrázolása síkszerűbb és lineárisabb lett, az olajfestésben gyökerező árnyalás és valeur-gazdagság helyett színezését csaknem a színes grafika jellegéig egyszerűsítette, s képein harsogó színek léptek fel, amelyeknek világító erejét még fokozza a sötét, csaknem fekete háttér. De más irányban is megváltozott. Előadásában játshi, szinte jegyzetszerű könnyűség lépett olajképeinek súlyos, darabos festése helyébe, megfigyelései kiszélesedtek, élesebbé váltak, s érzéke a furcsaság, a groteszk iránt, mely különösen cirkuszi tárgyú képeiben jelentkezik, meglepően új oldalról mutatta be tehetségét. A könnyűség, a fölényes biztonság és a bőség, mellyel dolgozik, arra mutatnak, hogy művésznk új periódusában megtalálta önmagát, s benne festészetünk a lefolyt ciklusban jóformán új egyéniséggel gyarapodott.

Aba-Novák Vilmos két éven át a római magyar intézet ösztöndíjasa volt, s egy-két évig a római magyar intézetben dolgoztak a finom és rokonszenves tehetségű Patkó Károly és Molnár C. Pál is, Aba-Novákkal együtt egyszersmind jeles grafikusok, aztán Kákay-Szabó György, s még néhányan. Szerencsés fiatalok, akik a mai rossz viszonyok között emberi és művészi kiművelésükre ilyen jó alkalmat találnak! Róma nagyszerűsége, multjának emlékei, múzeumai vajjon melyik fiatal tehetségre ne lennének művelő és ösztönző hatással? Sok jel mutatja, hogy többnyire jeles tehetségű ösztöndíjasaink komolyan igyekeztek felhasználni szerencsájüket, gyarapodtak bensejükben s csak a gyöngébbek estek bele a környezet utánzásába.

Másrészt Párizs, a modern művészet kialakulásának legfontosabb központja sem szűnt meg vonzani fiatal művészeinket, s akik nem állami pénzből, hanem a maguk erejéből jutnak ki külföldre, — persze kevesen vannak — azok ma is Párizs felé veszik útjukat. Mindez természetes, hiszen a művészek vándorlása, hogy világot lássanak és tanuljanak, régi hagyomány, s olyan századokban is szokásban volt,

amikor a távolság még jobban elválasztotta az országokat, mint most. A mult emlékeiben gazdag és egyúttal eleven életet élő európai centrumok termékenyítő hatásától elzárkóznunk nem kell, nem is lehet. Amit nem szabad kívánnunk, csupán az, hogy bármelyik idegen művészi centrumnak egyoldalú irányító befolyása legyen a mi művészetünkre, mint volt pl. egy régebbi fejlődési stádiumban akár Münchennek, akár Párizsnak. Miután már szerencsésen elértük azt, hogy van sajátos művészeti légkörünk, vannak mestereink, akikben eredeti és értékes sajátságok mutatkoznak, s van ifjú nemzedékünk, melyet hozzájuk a lelki folytonosságnak természetes szálai fűznek: becsüljük meg ezt a nehezen kivívott eredményt és segítsük vagy legalább ne zavarjuk meg kifejlődésében, mert ez végzetes hiba lenne.

Henszlmann Imre 1841-ben írta Párhuzamában, hogy «ha halhatatlan éveket akarunk élni a jövő idők emlékezetében, teremtsünk nemzeti saját művészetet», s ugyanő azt jelölte meg a magyar tehetség céljának, hogy igyekezék magát «sajátos és nemzeti módon kiművelni».

«Nekünk első, hogy nemzeti művészetünk legyen, hogy magyar iskolánk fejlődjék, mely tétel nem mond ellent annak, hogy művészetünk azért az európai művészet magaslatának színvonalára emelkedjék. Sőt inkább feltétele annak» — mondta Ipolyi Arnold 1885-ben, a Képzőművészeti Társulatban tartott elnöki megnyitójában.

Hat évvel ezelőtt a Greguss-jutalom tárgyában tett jelentésünkben úgy láttuk, hogy Henszlmann és Ipolyi eszménye végre a hódítás útján van, és hogy «festészetünk nagyobb mértékben kezd sajátos ízt, külön jelleget kapni, mint bármikor azelőtt, az önállósulás folyamata nagy lépést tett előre és sokunknak szíve vágya: az európai kapcsolatokat hagyományainkhoz híven gondozó, de magyar szellemű festői iskola nem ábránd többé, hanem egyre jobban teljesedő valóság».

Ennek a szellemnek fejlődése, úgy érezzük, sorsdöntő kérdése művészetünknek. Ennek az erősödését reméljük, kívánjuk, s vajha munkálni tudnók! S ha a franciák Párizsban, a németek Berlinben, az olaszok Rómában és minden valamirevaló nép a maga kulturális központjában látja és dédelgeti művészetének lelki otthonát, szellemi irányítóját, elérkezett számunkra is az ideje, hogy magunkhoz térjünk, s végre Budapest nevét írjuk modern művészetünk zászlajára. Nincs okunk szégyenleni, s ha jobban meggondoljuk, kötelességünk is.

Mint refrain tért vissza jelentésünkben a magyar festészet kifejlődésének eszméje, s mégis úgy érezzük, hogy kifejtetlen maradt a kérdés egész fontossága és számos vonatkozása. Ám, más alkalomra

hagyva a hiányok pótlását, rá kell térnünk jelentésünk tulajdonképeni céljára.

A Greguss-bizottság, a sok érdemes művészt látva, különös érdeklődéssel fordult annak a két fórumnak nyilatkozata felé, amelynek a Greguss-jutalom szabályzata értelmében ajánlási joga van. E két fórum közül az Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola Csók Istvánt ajánlotta a kitüntetésre, még pedig egész működése, de különösen balatoni tájképei alapján, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat pedig Karlovsky Bertalant Ödry Árpádot Hamlet szerepében ábrázoló festménye alapján.

A Greguss-bizottság mind a két ajánlást rokonszenvvel fogadta, s figyelembevée azt, hogy a festészeti Greguss-jutalom legutóbb nem adatott ki, azt a javaslatot tette a Kisfaludy-Társaság egyetemének, hogy mindakét ajánlott művészt tüntesse ki, még pedig egész munkásságuk és e mellett Csók Istvánt Zsuzsanna című képe alapján, mely reá mint elsősorban figurális festőre balatoni tájképeinél jobban jellemző, Karlovsky Bertalant pedig, az ajánlásnak megfelelően, Ödry Árpádot ábrázoló képe alapján.

A Kisfaludy-Társaság 1932. évi december 7-én tartott ülése ezt a javaslatot egyhangúlag elfogadta, abban a meggyőződésben, hogy olyan művészeket tüntet ki, akik nemcsak szóbanlevő képeikkel, hanem komolyan és példásan a művészetnek szentelt, hosszú pályafutásukkal is rászolgáltak az elismerésre.

Karlovsky Bertalan a müncheni akadémia növendéke volt, aztán évekig Párizsban, Munkácsy Mihály oldalán dolgozott, s most már csaknem félszázada itthon működik. Régebben a genre- és az aktfestést is művelte, kiváló csendéleteit is ismerjük, az utóbbi időben csak arcképeket láttunk tőle. Pályája a fáradhatatlan munkának és a legszigorúbb művészi lelkiismeretességnek tiszteletreméltó képét mutatja. Típusa annak a művésznek, aki, mitután kitűnő iskolázottságra tett szert, következetesen megmarad a megkezdett nyomon, s legfeljebb abban változik, hogy önmaga iránti szigorában állandóan tökéletesíti tudását és mindjobban elmélyül munkájában.

Csók István a budapesti Mintarajziskolában Greguss János, Székely és Lotz vezetésével tanult, aztán a müncheni akadémián, majd Párizsban képezte magát. Ismételten időzött külföldön, legtovább 1903-tól 1910-ig Párizsban, de a mienk volt idejének javarésze és egész művészete. Ő nem azok közé tartozik, akik egész pályájukon megmaradnak a megkezdett nyomon. A puritán naturalizmus állomásától, melyen fiatalos áhítattal elindult, nagy utat futott meg máig. Az Ezt cselekedjétek . . ., Az árvák, a Báthory Erzsébet, a

Mézevők, a Thámár, A vampyrok, Wlassics Tibor képmása, az Uffizi-ban látható önarcépe, a Tél a tavaszban, A műteremsarok, a Züzü-ciklus, a balatoni tájképek, a Zsuzsánna ennek az útnak főállomásai. Mennyi gazdagság, milyen bősége a melegségnek, a kedélynek, a képzeletnek és a művészi optimizmusnak! Örökös tavaszi virágzásban álló fa jelenik meg képzeletünkben, ha Csók István festészetére gondolunk — virágait dúsan és könnyen ontó magyar csodafa. S a magyar jelző ezúttal nem csupán az ember származását, hanem művészetének mély lelki gyökereit is jelenti.

Karlovszky Bertalan és Csók István merőben különböző egyéniségek. Karlovszky a szigorú rajz, a minuciózus megmunkálás embere, szinte a művészi aszkézis megtestesítője; Csók a pompás és derült színek, a kötetlen, festői előadás mestere, géniuszát könnyedség és báj jellemzik. A Kisfaludy-Társaság azzal, hogy ilyen különböző művészeknek adja egyszerre a koszorút, a mellett szeretne tanúságot tenni, hogy a művészetben különböző módon lehet értékeket termelni, s hogy amiben tehetség és erkölcsi komolyság van, azt meg kell becsülnünk, bármilyen művészi szellem nyilvánul is egyébként benne.

Petrovics Elek.

A zenei év.

(1931 szeptember — 1932 szeptember.)

Az 1931—32-es zenei év összefoglalása nem ad olyan kedvező képet zeneművészeti viszonyainkról, mint amelyet az előző évről bemutattunk. Nagyrértékű zenei alkotások nem termettek, rendkívülibb zenei eseményünk nem volt, általános zeneművészeti színvonalunk esése le nem tagadható. Reméljük, hogy ez csak átmeneti, melynek okát egyedül a világszerte érezhető gazdasági válságban kereshetjük.

*

A m. kir. Operaház közel sem mutatott fel olyan művészeti eredményt, mint a múlt évben. Adott ugyan kilenc újdonságot, de közülük csak egy töltött be egész estét s valójában az sem számítható újdonságnak, csak átdolgozásnak (*János vitéz*). A többi nyo'c mintha mind «perc-opera» lett volna. A műalkotásokat nem lehet ugyan stopper-órával és rőffel mérni, de mégis feltűnő, hogy Operaházunk színpadán egyazon szezonban három valódi «perc-opera» (*Az elrabolt Európa, A megszabadított Theseus, Az elhagyott Ariadne*) és négy egyfelvonásos (*Magyar karácsony, A hamis Harlekin, A patikus, Székely fonó*) kerüljön össze. A rohanó kor ízlését ennyire kiszolgálni talán

mégsem helyes, mert ez a műfaj rovására esik s az Operaházat könnyen zenés kabarévá változtatja.

Az operaházak évek óta inkább felújításokból, mint bemutatókból élnek. Ehhez igazodott a mi színházunk is, s míg tavaly kilenc felújítás és új betanulás adott némi elevenséget a műsornak, addig most a felújítások száma tizenkettőre emelkedett. Ezt a művészeti politikát helyeseljük, de a felújítandó darabok közt nagyobb gonddal, a művészeti értékelés határozottságával és jártasságával kell válogatni.

Az Operaház szeptember 15-én nyílt meg s június 6-án zárult. Ez alatt az idő alatt 211 előadás volt, míg az előző évben 274. A 211 előadásra 235 dalmű és 43 balett előadás esett. Magyar szerzők művei 77 estén kerültek színre, idegeneké 158 estén. Feltűnő, hogy ezidén 63 előadással kevesebb volt, mint tavaly, minek oka az, hogy nem tartottak mindennap előadást. Igen helyes megoldás anyagi és művészeti szempontból is. Valószínűbb, hogy így a nézőtér nem lesz kiáltóan üres s a művész-személyzetnek (zenekar, kórus) marad ideje pihenésre. *(A mostani heti nyolc-kilenc előadás művészeti romlásba viszi az Operaházat!)*

Az újdonságok sorát Kacsóh Pongrácnak Bakonyi Károly és Heltai Jenő szövegére írt *János vitéz* című daljátéka nyitotta meg (1931. dec. 6). Kacsóh rendkívül értékes vezérkönyvét Buttykay Ákos, a kiváló szimfónikus, újra hangszerelte s ezzel a nagy színpadi multú-daljáték eljutott méltó állomására, az ország első zenés színházába. A daljátékot a Kormányzó Úr nevenapján mutatta be az Operaház, díszes, ünneplő közönség előtt. — Ádám Jenő: *Magyar karácsony* című egyfelvonásos daljátékát, mely Tüdös Klára szövegére eredeti népi dallamok felhasználásával készült, — máris elfeledtette az idő. Ezzel együtt mutatták be (1931 dec. 22) a kiváló orosz szimfónikusnak, Glazunovnak *Évszakok* című, négy képből álló táncjátékát. Ez sem bizonyult műsordarabnak. — Kettős bemutatónak számít Francesco Malipiero, a tehetséges modern olasz zeneszerző *commedia dell'arte*-szerű egyfelvonásos operája: *A hamis Harlekin* és Darius Milhaud, a modern franciák egyik vezérének, három úgynevezett «perc-operá»-ja (1932 febr. 28). Malipiero zenés komédiájának vezérkönyvében található érték, főként archaizáló, helyzetfestő részeiben, — de a percekig tartó operácskák megmérésére legmegfelelőbbnek Shakespeare szavát találjuk: «Sok hűhó semmiért!». Meggondolatlanság volt az Operaháztól, hogy a mai nehéz viszonyok közt ennyi pénzt és ennyi időt áldozott e silányságokra. Színrehozatalukat csak az igazolná, ha ezzel az Operaház a modernkedést hajhászó közönségnek meg akarta volna mutatni, íme, lássátok, ilyenek azok

a túlhajtott művek, amelyeket nem érdemes sem megírni, sem megnézni. Csakhogy ilyen ad oculos demonstrandumra az Operaháznak nem lehet pénze. — Haydn születésének kétszázadik évfordulóját elkésvé és azzal a sovány ötlettel ünnepelte meg a színház, hogy bemutatta a mester egyfelvonásos vígoperáját, *A patikust* (1932 ápr. 24). Ez az est egy magyar daljáték révén művészeti jelentőségben minden operaházi est fölé emelkedett s bizvást hisszük, hogy idők folyamán magyar művészettörténeti dátummá válik. A Haydn-operával egyszerre bemutatott mű kiváló zeneköltőnknek, az új magyar zene egyik vezérének, Kodály Zoltánnak *Székely fonó* című daljátéka. Bemutatója óta állandóan műsoron van, sőt a milánói Scalában is nagy sikerrel került színre. Az első magyar opera, mely Olaszországba eljutott.

A *Székely fonó* felemás opera, mint a szerző *Háry Jánosa*. A műfaj követelményeinek nem felel meg, nem műfajszerű. «Gyöngykaláris»-féle szerkezete szokatlan és meglepő az Operaházban, de jogosult, sőt örvendetes. Ez a két daljáték közelebb áll a nagy magyar opera ideáljához, mint bármelyik más szerzőnk műve. A *Háry János* és a *Székely fonó* vezérkönyve olyan magasrendű, hogy az Operaházba való. Ez a vezérkönyv mély muzsika. Figyelmeztető arra, hogy a magyar népi zene kincseit így kell és így lehet a legmagasabb szimfonikus stílusba betörni. Hogy a *Székely fonó* szöveggönyve — melyet Kodály gondolt el s nem más, mint a népi szövegek megjelenítése — naiv, nem érdekes és csak ürügy a zenélésre, — nem lényegbevágó hiba, mert először zeneileg kellett megnyitni a modern magyar opera útját s aztán majd teremnek írók, akik operaszerűleg dolgoznak. A *Székely fonó* végig zene, de mikor az ember énekbeszédet kíván, pantomimiát kap, s mikor zenei szót keres, áriát talál. Vagyis Kodály az igazi magyar recitativót most sem oldotta meg, pedig ezt az ő mindentudó erejétől joggal várhattuk. Ő most is csak a szöveg mintáit hímezte ki zenével, de nem szőtte az egészzenéből. A munkájával fanatikusan összeforrt szerző nem vette észre, hogy vezérkönyve túlsúfolt, hogy nem mindenik magyar dallam szépül meg debussy-s harmóniáitól, hogy a népmuzsikán kívül is van zeneművészet, s a zenei folklore a muzsika nagy birodalmának csak egyik területe. Mégis Kodály a maga útján Toldi Miklós, aki a *Székely fonó*val világosan jelzi a magyar nagyopera, az új nemzeti opera irányát.

Új betanulással ezek a művek kerültek előadásra: *Lohengrin* (1931 okt. 20), *Rózsalovag* (1931 okt. 24), *A bibliás ember* (1931 nov. 5), *Szent Erzsébet legendája* (1931 nov. 19), *A köpeny. Angelica nővér. Gianni Schicchi* (1931 dec. 13), *Manon* (1932 jan. 17), *Pierrette fátyla* (1932 febr. 28), *Anyegin* (1932 márc 24), *Cigánybáró* (1932

máj. 1) és *Coppélia* (1932 máj. 14). Ezek közül a *Szent Erzsébet legendája* című jelenetezett oratóriumnak, Puccini három egyfelvonásosának és főként Dohnányi Ernő pompás pantomimájának kitűnő előadása emelkedett ki.

A szokásos évfordulók közt Toronyi Gyula művészi pályájának negyvenedik évfordulóját a *Cigánybáró* előadásával ünnepelték. Az év folyamán egy jótékonycélú, három díszelőadás és tizenhét vendégszereplés volt. A vendégszereplők közül Strack Theodor, Pistor Gotthelf, Kipnis Sándor, Krips József, Schorr Frigyes és Franco Tafuro fellépése bátran elmaradhatott volna, mert sem rendkívüli művészettel, sem érdekességgel, sem szükségyszerűséggel nem indokolható. Volt aztán egy vendégszereplés, amely egyenesen kárhöz-tatandó: Uday Shan-Kar hindu táncművész és csoportjának fellépte. Orfeumba való az ilyesmi, még akkor is, ha néprajzilag érdekes és néhol szép mutatvány. Erkel, Mozart, Beethoven, Wagner házának más a rendeltetése.

*

A *Budapesti Filharmóniai Társaság* hangversenyei a magyar zeneélet legkimagaslóbb eseményei. Az érdemes Társaság fennállásának 78. esztendejében is feladata magaslatán állott. Elnök-kar-nagya, Dohnányi Ernő, világviszonylatban is egyik legnagyobb zenekari vezér.

A Társaság tizenkét hangversenyt adott hat nyilvános főpróbával és 58 óra 32 perc próbaidővel. Bérleti hangversenyt (a m. kir. Operaházban) hatot és hat rendkívüli koncertet. Az összes bérleti hangversenyeket Dohnányi Ernő vezényelte, sőt a rendkívüliek közül is kettőt, tehát nyolc hangversenyt. A rendkívüli hangversenyek közül a két Coolidge-koncertet Kortschak Hugó vezényelte, egyet Deutsch Antal és a Ravel-hangversenyt részben Ravel, részben Fall Frigyes.

A hangversenyeken a következő magyar újdonságok kerültek bemutatásra: Buttykay Ákos *Rapszódíája* (1931 okt. 26). A Kormányzó Úr tízéves jubileuma alkalmából kitűzött pályázatra készült. Egy tételből áll; ügyesen beleszótt, szívbemarkoló tárogató-szólóval és «Boldogasszony Anyánk» áhítatos orgonarészével. Ízig-vérig magyar, nemes, konzervatív muzsika. Weiner Lőó *Katonásdi* (1931 okt. 26) című zeneképe finom tollal rajzolt, ötletes zenekari miniatűr. Programzene. Bartók Béla a *Fából faragott királyfi* című ismert táncjátékából zenekari szvitet állított össze (1931 nov. 23). A nagyon érdekes vezérkönyv három részletének — «Az erdő tánca. A patak

tánca. A királykisasszony tánca a fabábuval» — megszakítás nélkül játszandó egymásutánja. Schmidt Ferenc, Bécsben élő hazánkfia, a bécsi zeneakadémia igazgatója, *Változatok egy huszárdalra* címen zenekari variációkat írt (1931. dec. 7). Nagy tudásra valló, de hosszadalmas, ötlettelen munka. Radó Aladár, a hősi halált halt tehetséges zeneszerző hagyatékából *Magyar gordonkaversenyt* mutattak be a filharmónikusok (1932 jan. 11). A magyaros ízű, finom és hálás mű gazdagodása a szegényes gordonka-irodalomnak.

Idegen újdonságok: Casellának, az olaszok Bartók Bélájának, *Italia* című rapszódija érdekes, forró, modern olasz muzsika. Szicíliai és nápolyi népdalokból készült (1931 dec. 7). Vivaldi—Bach négy zongorára és zenekarra írt *versenyműve* kristálytisztá, klasszikus mestermű (1932 jan. 11). Vivaldi *L'estro armonico* című művéből — op. 3 — Bach hat hegedűversenyt átírt részben cembalóra, részben orgonára. A négyzongorás, á-moll versenymű Vivaldi négy hegedűre írt koncertje nyomán készült. Ravel *Boleroja* (1932 jan. 11) különöségével emlékezetes műsorszámmá vált. Ravel, a francia zenei modernizmus egyik őse, spanyol Bolero-témát forgat meg a nagyzenekar hangszerein. Hatásosan, izgalmasan. Az egész mű nem több, mint ha egyazon zenei fogalmat vagy húsz-harminc zenei szinonimával fejeznének ki. De ebben érdekes.

A rendkívüli hangversenyek közül a két Coolidge-koncertnek (1931 okt. 16 és 17), melyen a zenei ultramodernizmus bőkezű maecenása, az amerikai Coolidge asszony is megjelent, több újdonsága volt, jórészt kamarazenemű (Malipiero, Beck Conrad, Martinu Bohuslav, Hindemith és Prokofieff), melyek a szélsőséges zenei irányzatnak értelmetlen és érthetetlen termékei. A rendkívüli filharmóniai hangversenyek közül a Haydn-ünnepély (1932 ápr. 1) és a Beethovenest (1932 ápr. 25) keretében előadott IX. szimfónia emelkedett ki. Mindkettőt Dohnányi vezényelte — mesterien. Felemlíthetjük még a Ravel-estet (1932 ápr. 18), melyen Ravel új zongoraversenyét vezényelte. A zongorarészt M. Long asszony játszotta. A Haydn-ünnepély a halhatatlan mester születésének kétszázadik évfordulója alkalmából az Operaházban fényes keretben zajlott le. A *Teremtés* került előadásra hg. Esterházy Pál jelenlétében, aki mint maecenás és a Haydn-hagyaték nagy részének őrzője, a hangverseny fővédnökségét vállalta.

A filharmónikusok 12 hangversenyükön 5 magyar és 8 idegen, összesen 13 újdonságot mutattak be. Ezenfelül 3 magyar szerző ismert művét, így összesen 8 magyar és 30 idegen alkotás állott műsoron. Ha a Coolidge-művek 5 műsorszámának statisztikai súlyt nem tulajdonítunk, az arány: 8 magyar és 25 idegen mű. A mai,

aránylag terméketlen időben nem rossz eredmény a magyar művek rovására.

A hangversenyeken a mieink közül ezek a vendégművészek és szólisták szerepeltek: Heimlich Lajos, Fischer Annie, Földes Andor, Kilényi Ede, Csuka Béla, Deutsch Antal, Báthy Anna, dr. Székelyhidy Ferenc, Kálmán Oszkár, Lányi Erzsébet, Bodó Erzsébet, Basilides Mária, Szende Ferenc. Az együttesek közül a Palesztrina-Kórus és a Róth-vonósnégyes. Idegen vendégművészek; Rubinstein Artúr, Guglielmetti Mária, Kulenkampf György, Kortschak Hugó, Thomas Caroline, Ravel, Fall Fritz és M. Long.

*

Filharmónikusaink mellett a *Székesfővárosi Zenekar* és az újabb alakult *Budapesti Hangversenyzenekar* dícséretreméltóan szolgálta a zeneművészet népszerűsítésének szép célját.

A Székesfővárosi Zenekar lassankint zenekultúránk lényeges részévé válik. A tél folyamán 30 hangversenyt rendezett a Vigadóban s nyáron a városligeti iparcsarnok előtt és az állatkerti zenepavillonban folytatta népszerűsítő művészeti munkásságát. Hangversenyeinek közönsége mindig nagyobbodik. A súlyos közgazdasági viszonyok mellett a bérletjegyváltók száma a tavalyi 855-ről 1042-re emelkedett, ami az intézmény érdemeinek legjobb bizonyítéka.

A Budapesti Hangversenyzenekar tavaly (1929—30) 21 esetben s most már 36 alkalommal szerepelt a nyilvánosság előtt. Ezenfelül a Nemzeti Színházban s a Kamaraszínházban 46 esetben látta el az előadások kísérő zenéjét és a nyári hónapokban 26 hangversenyt adott az állatkerti zenepavillonban.

Az énekkari hangversenyek élén több mint negyedszázad óta a Budapesti Ének- és Zenekaregyesület jár. A Bazilika Ének- és Zenekara, a Budavári Koronázó Mátyás-templom Ének- és Zenekara, a Budapesti róm. kath. Egyházközségek Énekkara eredményes munkásságról adott bizonyosságot. Ugyanígy a Józsefvárosi Református Korál kamara, ének- és zenekara. Templomi énekkaraink, a vidéki székesegyházakéit is beleértve, folytonosan fejlődnek s mindinkább magyar szellemben működnek. Énekkari kultúránk komoly tényezője a Székesfővárosi Énekkar, az Egyetemi Énekkar, a Vakok Homeros-Énekkara, a Budai Dalárda s a Ganz-gyári Dalkör. A magyar dalosügy vezető testülete, a Magyar Dalosszövetség, a karéneklés terjesztése és emelése körül buzgó munkásságot fejtett ki, de a magyar énekkari kultúra palmáját most is a Palesztrina-Kórusnak kell adnunk. Figyelemreméltó munkásságot mutat néhány fő-

városi iskolánk gyermek-kórusa. Egyik-másik komoly művészeti eredménnyel dicsekedhetik.

A kamarazene iránti érdeklődés — sajnos — nem fokozódik. Megmagyarázhatatlan tünet, hogy olyan élénk zenei életben, mint amely fővárosunkat át- és átszövi, a legtisztabb zeneművészet, a kamarazene, nem tud állandó közönséget toborozni magának. Úgy látszik, az általános zeneélet robogva vágat a zenekari nagy produkciók felé. A világhírű Waldbauer—Kerpely quartett, a Melles Magyar Vonósnégyes s többi kamarazene társaságunk hangversenyei bármely zenekultúrában előkelő helyre kerülnének.

A székesfőváros tulajdonában levő Városi Színház Ferenczy Károly igazgatása alatt megbukott. Az épületet bérbeadták egy külföldi varieté-tulajdonosnak, aki most orfeumszerű mutatványokat tartat benne. Ez a megoldás a magyar zeneművészetre nézve nagy hátrány s a székesfőváros vezetőségére sem dicsőség.

A Rádió, zenekultúránk legnagyobb és legértékesebb intézménye, hivatalos jelentésben számolt be évi működéséről. A jelentés zenei részét érdemes elolvasni: «Zenei téren a Zeneakadémiából és Vigadóból közvetített, nagyrészt klasszikus jellegű hangversenyek, főként azonban a filharmónikus és szimfónikus hangversenyek nagyarányú szaporításával járultunk hozzá a színvonal erős emelkedéséhez. A rádió e törekvésének helyességét szemléltetően igazolja az a tény, hogy az opera-kultusz a súlyos gazdasági válság ellenére is fellendülőben van, vidéki hatásában pedig talán legmegkapóbb tünete ennek a m. kir. Operaház együttesének rendkívüli sikere Szegeden, holott a néhány év előtti hasonló vállalkozás, az akkori sokkal jobb gazdasági viszonyok közepett is, majdnem egészen részvétlenségbe süllyedt. Nyilvánvaló tehát, hogy a rádió hatalmas új tömegeket nevel a magasabb színvonalú zene iránti fogékonyságra és annak élvezésére.

A színvonalemeléssel természetesen együttjáró komolyabbá válást s nehezebb-veretű műsoralakulást kívántuk némiképen ellensúlyozni a szólóénekesek s a kórusok szereplésének szaporításával. A karénekek erőteljesebb felkarolását azonban azért is kívánatosnak tartottuk, hogy e révén hozzájáruljunk a magyar dalkultusz fellendüléséhez. Törekvésünk máris erős vetélkedést indított meg az ország dalegyesületei között, aminek következtében a dalosélet nagyarányú megélénkülése mutatkozik.»

«Nagyobb zenekari hangversenyek keretében 530 magyar zeneszerző jutott alkotásaival szóhoz a mikrofon előtt, míg a külföldi zeneirodalmat 947 külföldi komponista képviselte. Ha tekintetbe

vesszük, hogy e két számban egyetlen ország zeneszerzői állanak szemben az egész világ zeneirodalmának képviselőivel, akkor ez az arány kétségtelenül rendkívül kedvező a magyar származású muzsika javára. S fenti számban nincs benne a csaknem kizáróan magyar műsorú 470 cigányzenekari hangverseny s a 60 magyar nóta-est anyaga. Újabb fejlődést látunk a külföldi közvetítések terén is. 1931-ben 61 külföldi közvetítésünk volt a múlt évi 49-cel szemben. Ebből 35 (tavaly 29) esetben mi voltunk a vevő fél, 26 esetben (tavaly 20) pedig — összesen 173 (tavaly 108) idegen állomással — a külföld vette át műsorainkat. A külföldi szaksajtó, valamint a külföldi elismerő levelek nagy számának tanúsága szerint, rádióink nagy népszerűségnek örvend a külföldön.»

A műsorstatisztika főbb adatai :

	1930	1931
1. M. kir. Operaház előadása	52	51
2. Opera a Stúdióból	2	3
3. Grammofón-opera a Stúdióból	5	8
4. Operaközvetítés külföldről	4	5
5. Operett-előadás a Stúdióból	18	10
6. Drámai műfajok (színművek, énekesjátékok, kabaré- tréfák).....	202	178
7. Hangverseny a Zeneakadémiából	21	28
8. Hangverseny a Vigadóból	13	23
9. Filharmonikus és szimfónikus hangverseny	131	183
10. Operaházi zenekar hangversenye	211	163
11. Könnyű- és szórakoztató zenekari hangverseny ..	315	312
12. Katonazenekari hangverseny	176	153
13. Házi quartett (quintett)	109	112
14. Hangverseny szólistákkal	769	844
15. Kamarazene	32	34
16. Énekkar	71	128
17. Grammofónhangverseny	254	257
18. Cigányzene	447	470
19. Magyar nóta-est cigánykíséréssel	64	60

Ez a jelentés önmagáért beszél s bizonyítja a rádió rendkívüli kulturális erejét és dicséri az intézmény vezetését.

A szólóhangversenyek száma a tavalyihoz képest is megfogyatkozott. A szólisták csak rendkívüli tulajdonságokkal vonzanak közönséget. A legnagyobb előadóművészek nemzetközi hangversenyvonalából a nehéz valutáris viszonyok mellett sem estünk ki.

Két vezető zenepedagógiai intézetünk, az Országos Magyar Kir.

Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola s a Nemzeti Zenede, eredményesen szolgálta feladatát. Itt említjük meg, hogy a Varsóban tartott nemzetközi Chopin-zongoraversenyen a Zeneművészeti Főiskola négy volt növendéke nyert díjat, sőt az első díjat is magyar művész: Ungár Imre, vitte el (eleinte Főiskolánk, később Thomán István tanár növendéke). A négy győztes: Ungár Imre, Károlyi Gyula (Dohnányi művészképzőjének növendéke), Kentner Lajos és Herz Lili. A Bécsben júniusban rendezett nemzetközi zenei versenyjátékokon hegedűseink közül Szénássy Károly nyerte el az első díjat, aki Hubay művészképző tanfolyamát végezte.

Zenei irodalmunk általánosságban visszaesést mutat. De a róm. kath. egyházzenei irodalomnak olyan jelentős könyve került forgalomba, melynek értékességét és messzeható magyar erejét generációk fogják érezni. Ez a könyv: *Szent vagy, Uram!* című katolikus magyar énektár. Szerkesztette: Harmat Artúr és Sík Sándor. Ősi és újabb magyar egyházi énekkincsünk összegyűjtése ez a szöveggel ellátott orgonakönyv. A két érdemes szerző új korszakot nyitott munkájával a magyar egyházi muzsikában. De dícséret illeti az énektár eszméjének megpendítőjét és kivitelének spiritus rectorát: Koudela Gézá, az Egyetemi Templom főzeneigazgatóját, egyházi zeneművészetünk kiváló és szorgalmas munkását is. Kellott, nagyon kellett már az új egyházi énektár, mert az eddig használt anyag sem egységes, sem magyar nem volt. Vidékenként, egyházmegyénként, templomonként, sőt iskolánként is más-más, egymástól eltérőt tartalmazó énekeskönyveket használtak a magyar katolikusok és sokszor silány külföldi énekimporttal űzték el a szertartásokból a gyönyörű, ősi magyar énekeket. Most itt a mű, a históriás, megszentelődött magyar lélek újraéledt megzendülése. Végre nemcsak magyar hittel és magyar szívvel, hanem tiszta magyar szóval zenghetik a hívők Isten dicsőségét. Végre bekerül a templomokba a tökéletes magyar énekszöveg s a hibátlan magyar zenei prozódia. Ez az énektár legnagyobb érdeme. A szövegrész elkészítését Sík Sándor, a kiváló költő, végezte. Tollához méltóan. Az énekrész Harmat Artúr munkája. Kitűnő egyházzenei működésének tetőpontja. Tudományos módszerekkel oldalról-oldalra kellene foglalkozni az elhanyagolt magyar orgonáknak ezzel az új zenei kincsével, melyre most — feladatunk szerint — csupán rámutathattunk.

*

Íme, a mult zenei év, mely — ha összehasonlító magaslatról nézzük — a magyar zeneművészet folyamának hullámvölgye.

Papp Viktor.

IRODALOM.

A szláv írás.

Tentor Mate: *Pismo i postanak alfabela*. Zagreb. 1931, VIII, 120 l. 2 melléklet 8°. U. a. *Latinsko i slavensko pismo*. Zagreb. 1932, XI, 216 l. 8°.

A zágrábi egyetemi könyvtár igazgatója, aki eddig isztriai nyelvjárás-tanulmányaival és glagolita-kutatásaival tűnt ki, most két írástörténeti munkával lepté meg a horvát tudományos világot. Első kötetében az ábécé történetét adja a legrégebbről időkől napjainkig, a másodikban a horvátokat legközelebbiről érdeklő latin és szláv írás fejlődését tárgyalja igen tüzetesen. Mindkét munka a szakirodalom részletes ismeretével készült. Az első kötetet negyven, a másodikat száz, a szöveg közé nyomott reprodukció díszíti. A horvátok itt élénk vágtak, az írástörténet magyar feldolgozása még a jövő feladatai közé tartozik.

Nem volna sok célja, ha Tentor fejtegetéseit a két könyvön át nyomon követhetnők. A dolog természete szerint a nyugati nagy nemzetek írástörténetészeinek eredményeit foglalja össze, ügyesen, könnyedén, biztos vonalvezetéssel. Az írástörténet jelenségeit mindig beilleszti az általános művelődéstörténetbe. Rólunk magyarokról csak elvétve esik szó (I. k. 18., 19., 26., 33., 89. l., II. k. 199. l.), de mindig kifogástalan tárgyilagossággal. A magyar közönség előtt a legkevésbé ismert a szláv írás története, Tentor viszont ebben a legeredetibb, ezért a két könyvnek csak a szláv írás történetére vonatkozó részeit (I. k. 106—114. l., II. k. 111—175. l.) tesszük vizsgálat tárgyává.

A szlavisztika végleges tételeinek tarthatjuk azt, hogy a görög Cyrill a szláv írás atyja, hogy Cyrill szláv írása a glagolita, mely a görög kurzív írás alkalmazása a szlávra, hogy az ú. n. cyrillica későbbi a glagolitánál és nem más, mint a görög unciális írás alkalmazása a szlávra, nevét Cyrill tiszteletére kapta. Ezeket a tételeket természetesen Tentor is elfogadja.

A glagolita-írásra a horvátok méltán büszkék. Egyedül ők őrizték meg mind a mai napig. A zenggi és a vegliai püspökségek területén az istentisztelet nyelve ma is az egyházi szláv, és egészen 1927-ig ezek a horvátok szent könyveiket glagolita-írással írták, illetőleg

nyomtatták. 1927 óta meg van engedve a szertartáskönyvek latinbetűs átírása az istentiszteleti nyelv épségben tartása mellett. Hosszú századokon át Isztria, a horvát tengerpart, Észak-Dalmácia horvátjai a polgári életben is a glagolitát használták. Még Tentor is ismert és meg is nevez néhány e vidékekre való olyan horvát író, aki előbb tanulta meg a glagolitát és csak később a latinbetűs horvát írást. Cyrill és Methód római útjaikon ismételtlen keresztülutaztak a horvát területeken. A szláv írás ily módon még a szlávok apostolainak életében elterjedt a horvátok között. Hogy miért maradt meg egyedül a horvátoknál? Tentor nem teszi fel a kérdést, pedig a válasz kézenfekvő. Mikor a cyrillica a többi szlávoknál diadalmasan kiszorította a glagolitát, ezek a görög egyház hívei voltak, a horvátokat ellenben méltán nevezte egy pápai bulla specialissimi filii Sanctae Romanae Ecclesiae-nek. Hogy a horvátok elfelejtsék a glagolita görög eredetét, a jó glagolás-papok az írás keletkezését a Vulgatafordító Szent Jeromos nevéhez fűzték és ebben a XIX. századig mind a nép, mind a papság szilárdan hitt. A XI. században voltak az utolsó kísérletek a horvát nemzet megnyerésére a bizanci kereszténység számára. Ezek balsikere után a horvátság végleg elszakadt a balkáni szláv kultúrközöségtől és saját útjain haladva jóformán tudomást sem vett a terjedő cyrillicáról.

863-ban küldte III. Mihály császár Cyrillt és társait Moráviába. Ez út előtt állította össze Cyrill a glagolitát, hogy a szent könyveket görögből szlávra fordíthassa. Cyrill Bizancnak egyik legnagyobb tudósa volt. Photiusnak közvetlen tanítványa, Mihály császárnak tanulótársa, majd Szent Ignác patriarcha könyvtárnoka, a Bardas-féle konstantinápolyi főiskola tanára. Kiküldetésben járt már Bagdadban (851), majd a kazároknál (861). Ez utóbbi útján találkozott Atelközben őseinkkel, amiről a *Vita Cyrilli* (valószínűleg testvérbátyja, Methód, műve) olyan szemléletes képet rajzol. Ez a nagy tudós és világlátott ember nem találomra fogott hozzá a szláv ábécé összeállításához. Sokat vitatott kérdés, volt-e már valamilyes szláv írás Cyrill előtt. Tentor is említi a kazár út alkalmával Chersonban állítólag látott orosz bibliát (II. k. 112. l.). A szlavisztika itt, csekély nézetem szerint, tévutakon jár. Ha látott Cyrill Chersonban orosz írást, ezen az orosz íráson a IX. században nem szabad szláv írást érteni, hanem germánt. Az orosz elnevezés ez időben azt a germán törzset illeti, amely az orosz birodalmat megalapította. Bizanc jól ismerte az orosz viszonyokat, hiszen kevéssel előbb (860) nagy baja volt velük. Ezek az oroszok ugyanis kétszáz vitorlással váratlanul ostrom alá fogták a görög fővárost, mely elveszettnek látszott.

Photius azonban két lángoló beszédével lelket öntött a lakosságba és a görögök visszaverték a germán tengeri rablókat. Ha tehát Cyrill Chersonban orosz bibliát látott, ez valami germán biblia volt. Az ellenben lehetséges, hogy Cyrill ebből a bibliából tanulta meg, miként kell új írást készíteni. A Krim-félszigeten még gótok laktak s ezeknek egy püspökük is volt. Cyrill, a könyvtárnok és tanár, bizonytal tudott arról, hogy Ulfilas gót püspök Nikápolyban készítette a maga írását, hiszen még Cyrill idejében is éltek gótok bizanci uralom alatt. Cyrill a gót példából tanulhatta, hogy a görög írást kell alkalmazni a szlávra. Lehet, hogy a gót írás és a glagolita között van szorosabb kapcsolat is. A horvát szlavisták feladata ezt kikutatni. A glagolitának kétségtelenül van valami gót titka. A szlavisztika csodálatosképen nem akarja észrevenni, hogy a horvátoknál hosszú századokon át a glagolita és a gót egymással összekevert fogalmak. Minden horvát irodalomtörténet megemlíti, hogy a legrégebb horvát krónikás, a horvát Anonymus, a diocleai pap, forrásként a *Libellus Gothorumot* is említi. Ezt általában úgy magyarázzák, hogy egy glagolita-írású krónikát ismert a diocleai pap. Időnként a horvát és a szerb nemzeteket is nevezik gótoknak, de tudtommal soha a cyrillicát nem nevezik gót írásnak, hanem csak a glagolitát.

Miért választotta Cyrill a kétféle görög írás közül a kurzívet a szláv írás alapjává? Tentor válasza e kérdésre nem kielégítő. Szerinte a kurzív írás a görögöknél a IX. században lép fel. Az unciális írást hamarosan kiszorítja az életből és a templomokba száműzi. Ez okoskodás szerint Tentor ki nem mondott gondolata az, hogy Cyrill az újabb és tökéletesebb görög írást ültette volna át (I. 87., 107., 108., II. 114., 149). Ezzel a dolog nincsen elintézve, hiszen Cyrill épen istentiszteleti jellegű munkákat fordított szlávra. Azt ellenben el kell ismernünk, hogy Tentor legszebb lapjai azok, amelyeken kifejti, hogy Cyrill mekkora alkotóképességről tett tanuságot a glagolita megteremtésénél (I. 107., 108., 110., II. 148., 149). A glagolita állítólagos keleti elemeinek kérdését csak futólag említi. Kár, hogy nem ismeri e kérdéstről Melich János meggyőző fejtegetését (*Magyar Nyelv* 1925., 153—159. l.).

A glagolita a pravoszláv (görög-keleti) vallású szlávoknál a XII. században eltűnik, ha nyomai egész a XIV. századig szórványosan ki is mutathatók. Kiszorítja a cyrillica. Tentor Iljinsky nyomán a cyrillica keletkezését a bolgár udvarban keresi. Nagy Simeon kívánságára egy Konstantin nevű pap állította volna össze az új írást. Bulgáriának ekkor még túlnyomólag görög papjai voltak. Nagy Simeon 893-ban bevezette a szláv istentiszteletet. Hogy a görög

papok ebbe jobban belenyugodjanak, a császár olyan szláv ábécét készítettett, mely külső alakjában alig különbözött a görög egyházban használatos unciális írástól. A legrégebbi ránk maradt cyrillica-emplék Sámuel bolgár cárnak egy 993-ból való felirata. Tentor rámutat, hogy a cyrillica igen híven követi a görög írást, önállósága nem fogható a glagolitához. Több jel is elárulja, hogy a cyrillica készítője ismerte a glagolitát, amennyiben a görögben hiányzó szláv hangokat a glagolitát utánozva jelölte meg (I. 107., 108., II. 137., 140., 141., 147., 148., 149., 150., 152). Legérdekesebb annak igazolása, hogy a két írás két különböző szláv nyelv számára készült: a glagolita a Szaloniki vidékén a szlávok apostolainak idejében még élt, de utánuk csakhamar kiveszett szláv nyelv számára, mely nyelvet ma egyházi szlávoknak nevezünk, a cyrillica a bolgár nyelv számára (II. 149., 150).

A cyrillica egy külön válfaja a bosančica. A horvát Boszniába a bogumilek vitték magukkal a cyrillicát. A bogumilizmus államvallássá lett az országban, mely így mind a katolikus Horvátországgal, mind a pravoszláv Rasciával szemben zárt egységet alkotott. Ennek megfelelőleg írása is önálló fejlődésnek indult. Egyes betűket más hang kifejezésére használtak és egy egészen új betű mellett egyes betűknek új formát adtak. A bosančica és a glagolita között is akadnak kapcsolatok. A glagolita és a bosančica határterületein a két írás összekeveredik. Ez az írás csakhamar közös tulajdonává lett mind a bogumil, mind a katolikus bosnyákoknak. Az iszlám felvétele után az írás tovább élt a horvát muzulmánok között mint úgynevezett bég írás. Néhány bég-család ma is használja. Egyébként a XIX. század második fele óta a bosnyák katolikusok és muzulmánok latin betűkkel írnak. A bosančica Dalmácia egyes részein is használatos volt (II. 129., 152., 154., 155). Itt említjük meg, hogy a török időkben horvát írásra szórványosan használták az arab betűket is. A ma is élő utolsó bosnyák reis-ül-ulema, Čaušević Hadži Mehmed Dželaludin effendi, reformálta ezt az írást és ez a matufovicának nevezett arabbetűs horvát írás ma is használatban van. (I. 75).

Cyryllnek és Methódnak az írástörténet kereteit messze túlhaladó jelentőségük van. Tentor nem tér ki e jelentőség tárgyalása elől, bár nézetünk szerint nem sikerült neki a maga teljes nagyságában érzékeltetnie Cyryllék világtörténeti jelentőségét. Lehet, hogy tekintettel kellett lennie a mai délszláv cenzúrai viszonyokra, hiszen a szláv írástörténet és a körülötte felsorakozó jelenségek Kelet és Nyugat összebékíthetlenségének örök bizonyítékai, a délszláv egy-

ség élő cáfolatai. Tentor így is magasan felette áll az átlagszlavistáknak, akik a IX. század legérdekesebb problémáját, a szlávok apostolainak működését, szomorú nyelvtani példatárrá egyszerűsítették.

Cyryll személy szerint is a történelem egyik megkapó alakja: professzor és diplomata, államférfiú és igazi szent, ki előtt végső célként mindig a hit terjesztése áll. Görög szívvel-lélekkel, de — amint Jagió megállapította — úgy tudott szlávul, mintha született szláv volna. Ami görögnél igen ritka dolog, jól tudott latinul is, és minden valószínűség szerint értett arabul és kazárul. A görög császári udvar dédelgetett tudósa, de valami hajtja messze ismeretlen országok felé. Életének négy főállomása Bagdad, Cherson, Moravia és Róma. Még mai fogalmak szerint is óriási távolságok! A keleti egyház leghatalmasabb alakjának, Photius patriarchának, a keleti egyházszakadás igazi megtévesztőjének benső munkatársa és alázattal járul ad limina apostolorum, Rómában szentelik püspökké, ott tér örök nyugalomra (869) és a katolikus egyház avatja szentté.

Photius Bizanca végső harcra készül a gyűlölt Róma megsemmisítésére. A román és germán népekre támaszkodó pápaság nagy erkölcsi és anyagi túlerőben áll Bizanccal szemben. Bizanc új és erős népeket akar megnyerni magának, hogy az ő erejükkel gyűrje le Rómát. Próbálkozik az arabokkal, az örményekkel, a kazárokkal, és végre megtalálja a szlávokat. Az eszközt, amellyel Bizanc megnyeri a szlávok negyötöd részét, Cyryll adja mesterének. Az eszköz a szláv istentisztelet, melynek előfeltétele a szláv írás. A moráviai kiküldetés a legmerészebb photiusi gondolatok egyike. A germán tengerben süllyedező szláv államból Bizanc végvárát akarja megalkotni Nyugat szívében. Cyryll és Methód vergődnek, kínlódnak, szenvednek, paktálnak, alkudoznak, ingadoznak, kísérleteznek, de nem hátrálnak meg. Methód halálával (885) a kártyavár összeomlik, de tanítványai visszatérnek a Balkánra és Photius vetése kalászba szökken: a szlávok Bizanc búvőkörébe kerültek.

Mit jelent a szláv istentisztelet a szlávok szempontjából? A szlávok többségének ma is egy közös szláv istentiszteleti nyelve van. Ez a nyelv hosszú századokon át az irodalom és a tudomány nyelve is volt. A közös istentiszteleti és irodalmi nyelv gyökerezettette meg a szlávokban az összetartozás érzetét. Akármilyen távol állt is a görög Cyrylltól a szláv gondolat, az egyházi szláv nyelv feljegyzésével nemcsak a szlavisztika alapját vetette meg, hanem ő adta az egyetlen igazi realitást minden pánszláv törekvés számára. Cyryll és Methód működésének vizsgálatánál ott állunk a pánszlávizmus bölcsőjénél.

Mit jelent a szláv mise Európa szempontjából? Azt jelenti, hogy Európa azon részei is megoszlottak a két nagy európai kultúra között, amelyek sohasem tartoztak a római világbirodalomhoz. Azt jelenti, hogy Bizanc kultúrája fennmaradt akkor is, mikor Bizanc elbukott. Hiszen a keleti egyház híveinek őshatoda szláv. A szlávok nélkül Bizanc kultúrája, ha ugyan egyáltalában megmaradt volna, néhány millió göröggre szorítkoznék, aminek alig volna jelentősége. Így meg a román-germán jellegű nyugati kultúrával szemben ott áll a százötvenmilliós görög-szláv jellegű keleti kultúra, mely kibírt mongolt, törököt, szovjetet egyaránt.

A jámbor legenda szerint a moráviai kiküldetés küszöbén Cyrill visszavonult papjaival és forró fohászban fordult az Úrhoz, világossítsa meg elméjét, hogy a szlávok számára feltalálja az írást. A Szentlélek meghallgatta kérését és a szent megvilágosulva elméjében elővette János evangéliumát, hogy szlávra fordítsa, leírva a világirodalom első szláv mondatát: *Isprva bja slovo* (Kezdetben vala az ige) ... Ebben a végzetes pillanatban dőlt el Kelet-Európa sorsa.

Bajza József.

Egy új diákregeény.

Péter Károly: *A sárházi csata*. Nyíregyháza, 1932, a szerző kiadása. 8-r. 271 l. A szerző arcképevel.

A szerző, a regénye előtt látható arcképe szerint, meglelt, komoly ember; regénye, *A sárházi csata*, úgy tudjuk, első műve, amelyet nagyobb sugarú irodalmi körben mutat be; hogy hosszabb írói gyakorlat van mögötte, azt mutatja kész, kiforrott írói stílusa és biztos elbeszélő technikája. Ezeket a ténymegállapításokat mint praemissákat egymásra vonatkoztatva, azt a következtetést vonjuk ki belőlük, hogy Péter Károly írói becsvágya ezúttal írói öntudattá erősödött, s regényének nagyobb irodalmi jelentőséget tulajdonít, mint korábbi kísérleteinek. Erre vall az a kis jelenet is, amelyet regénye elé bocsát: Sárháza egyik érdemes polgára 1905-ben föl-támad sírjából, amelybe 1805-ben tették, s bejárva a várost, nem veszi észre, hogy az idő kereke száz évvel tovább fordult — azt hiszi, még mindig 1805-öt írnak. A jelenet szimbólikája nyilván arra szolgál, hogy felhívja figyelmünket a regénybe rejtett mélyebb értelemre, amely a mesén keresztülsugározva, azt kiemeli egyszeri adott-ságából s egyetemes jelentőségűvé fokozza.

Vágyjuk mindjárt útját a tévedésnek: a *Sárházi csatában* nincs semmi misztikum, semmi magasabb eszme, s mint a legtöbb becsüle-

tes regény, nem ad mást, csak mesét. Első, nagyobb fele diákhistória, párdarabja, vagy helyesebben ellendarabja Móricz Zsigmond *Forra borának* : az érettségi előtt álló diáksereg élete gimnáziumi pályájának utolsó évében. Érdekességben semmivel sem áll Móricz Zsigmond históriája mögött, még az eszközök is hasonlóak, amelyekkel hatást akar kelteni : többé-kevésbé ismert diák-tréfákkal és vándor anekdotákkal fűszerezi a diákélet megszokott fordulatainak elbeszélését. Csakhogy Péter Károly diákjai tisztább levegőt színek s emberibbek, mint Móricz Zsigmondéi, ezek igazi diákok, amilyenekké a vidéki gimnáziumok nevelik őket : vásottak, de kedvesek, huncutok, de van bennük kötelességérzet, a szerző jóvoltából többet dorbézolnak, mint amennyire a valóság nekik módot ad — de lehet, hogy tévedünk : szerző, mint vidéki ember, bizonyára jobban ismeri őket. Egy-két árnyalattal erősebb a fiúkban, és leánytársaikban is, az érzékiség, mint szeretők : ezen a ponton megfertőzte a szerzőt a fővárosi irodalom.

A diákélet mozgalmaiba belejátszik a szerelem, s a regény második felében ez lesz vezérmotívummá. A szerző ezzel olyan térre siklik, amelyen kevésbé otthonos. Az érettségiző diák és a 15 éves leány szerelmének története elejétől végig papiros-ízű. A kedvesen induló idillt mesterségesen akasztja meg : a két család halálos ellenséggé lesz, mert más-más a jelöltjük a polgármesteri székre. Az élet ismeri ezt a fordulatot, de a regény nem tudja elhítenni. Erősen érzik a csináltság a folytatáson is : a fiú pesti élete, dorbézolásai és szeretkezései nem illenek sem egyéniségéhez, sem helyzetéhez — itt az irodalmi chablon érvényesült. A tragikus megoldás, a gyermekifjú teatralis öngyilkossága, teljesen elhibázott.

*

Ha a regény műzsáját vagy hatvan évvel ezelőtt sírba tették volna, s ma, föltámadván, kezébe kerülne a *Sárházi csata*: ő sem venné észre az idő múlását, legfőllebb a regény hőseinek helyenként brutálisan kitörő erotikus hevületei figyelmeztetnék őt, mint Fábían Gábort, a sárházi városatyát, egy-egy cseréptetőre vett régi zsinde-lyes ház, hogy nincs már minden úgy, mint régen volt!

RÓMAI BENYOMÁSOK.

Nem csekély bátorság kell ahhoz, hogy valaki Rómáról írjon vagy beszéljen, azzal a szándékkal, hogy ismerősei legszűkebb körén kívül is meghallgatásra találjon. A tárgy, minden gazdagsága mellett, abban a — nem mondom kötetekre — de könyvtárakra menő irodalmi munkában, melyet kiváló szellemek, tudósok, költők, történetírók, műbírálok és művelt dilettánsok annak szenteltek, annyira minden oldalról meg van világítva, hogy szinte önhittség számba megy, ha valaki azt képzei, hogy még tud róla újat mondani. Nem is jutna eszembe ilyenre vállalkozni, ha nem lett volna sok tekintetben újjá maga a tárgy; ha a mai Róma nem különböznék annyira a tegnaptól, hogy az, amit róla ma mondunk és írunk, ha igaz látáson és némileg a dolgok lényegéig ható megfigyelésen alapul, okvetlenül új és ama könyvtárakban amelyekre előbb céloztam, meg nem található.

Igenis, egy új Rómával áll a mai megfigyelő szemben; azaz, hogy a régi Róma új életre ébredésével. Teljesen megváltozott formák közt ismét élővé válik sok, amit csak emlékek tekintettünk már és a régibe lelkileg visszafejlődik sok minden, ami újnak látszott, anélkül, hogy a jelen energiáiból bármit is veszítsen vagy az evolúció törvényeivel ellentétbe jusson. Én Rómát először 1870-ben láttam és akkor mélyedtem el, mint 24 éves fiatal ember, sokoldalú jelentőségének tanulmányozásába, akkor egészítettem ki ott esztétikai nevelésemet épúgy, mint ahogyan akkor jutottam történelembölcsészeti érettségemnek egy bizonyos, több évig tartott stádiumához. Későbbi utazásaim folyamán láttam Róma belefejlődését az egységes olasz nemzeti életbe és az ebből fejlődő súlyos és kínos összeütközéseket a Roma Aeterna

hagyományaival és elévülhetlen igényeivel. Ezeknek az összeütközéseknek visszahatását pedig saját lelkemen is éreztem, mert valahogyan diszharmónia keletkezett az olasz nemzeti fejlődés iránt érzett benső rokonszenvem és Péter sziklájához való megdönthetlen ragaszkodásom közt. Szinte esztétikai összhanghiány keletkezett tehát lelkemben Róma képét illetőleg; ez a kép bennem töredékekre hullott szét, melyeket egységgé tömöríteni nem tudtam, mert nem is lehetett. Könnyű tehát elképzelni, milyen hatással lehet reám ma az új, helyesebben szólva: a megifjodott régi Rómának kibontakozása ezekből az ellentmondásokból és az a megújódási folyamat, mely működő történeti erők valódiságába emeli föl a régi nagy emlékeket.

Ennek az újnak látása, a réginek ebbe az újba belefejlődésének észlelése sohasem nyert bennem olyan intenzív világosságot, mint a múlt év novemberében, mikor az olasz Királyi Akadémia meghívására egy nemzetközi kongresszuson vettem részt, melynek tárgya az európai problémáknak tudományos megvitatása volt. A témának politikai vonatkozása miatt kerültem én, mint Saul a próféták közé, a tudomány kiválóságainak gyülekezetébe, más nemzetekhez tartozó politikai egyéniségekkel együtt. Volt tehát alkalmam az olasz tudományos és politikai élet legkitűnőbb képviselőivel való eszmecsere; de volt alkalmam idegen tudósok és politikusok benyomásait is megfigyelni, azokat a magaméival összehasonlítani, szóval: a római légkörben szellemileg meggazdagodni, minden irányban. Európa pedig mint a megvitatásnak tárgya, egyenesen Rómába vezetett; nemcsak azért, mert Rómában folyt a vita, hanem főleg azért, mert Róma csinálta Európát; a régi Róma tartotta fenn számára a görög kultúrát és ajándékozta meg őt állami és társadalmi intézményeinek olyan jogi alapjával, amelynek pillérei még most is állanak, habár sok tekintetben átalakításra szorulnak; az újabb Róma terjesztette a népek közt a kereszténységet és tartotta fenn őket a hit szilárdságában; egyszersmind rendszeressé és hatékonyá tette a keresztény gondolat átalakító hatását, az emberi méltóság új megállapítása szerint, magukban a jogi formákban is: egy olyan munka,

amely még most is foly és az egyház útmutatása szerint készül meglepő fejleményekre ; Róma sugalmazta a középkori filozófiának az összes kesztétény népek közt terjedő kimélyítését és csodálatos szellemi alkotásait ; Róma volt a szellemi, és amennyire a technikai nehézségek és a teljesen le nem győzött lelki vadság meg-megújuló kitörései engedték, az összekötő kapocs a keresztény polgárosodáshoz tartozó népek közt ; a nemzetközi jog kifejlődését megelőzte Róma befolyása ; a humanizmus és a renaissance korszak műveltségének éltető ereje szintén Rómában találta központját ; de mivel ez, sajnos, az erkölcsi erők lazulásával járt, amikövetkezményeiben a hitszakadáshoz vezetett, az újjá ébredt klaszszikus kultúra kincsei pedig az egész polgárosult világot gazdagították. Rómának mérvadó befolyása a katolikus egyház körében megmaradt kereszténység lelki vezetésére szorult és világi vonatkozásban csökkent annak mérvadó súlya. A vezérszerepben most már váltakoztak a nagy latin és germán nemzetek ; gondolatok termelésében fölváltva érvényesült a francia és a német kultúra túlsúlya ; az olasz géniusz befolyása háttérbe szorult. Hogy mit jelentett mégis a pápaság kezében maradt lelki vezetés, mint hatalmi tényező, azt egy mondatban fejezte ki I. Napoleon, midőn e hatalom hanyatlásának mély pontján, közvetlenül a francia forradalom vallás-ellenes orgiáinak diadala, az enciklopedisták filozófiájának rohamos terjedése után Franciaország határain túl is, a pápához küldött első követének ezt az utasítást adta : tárgyaljon a pápával mintha 500,000-nyi hadserege volna.

A renaissance-korszak erkölcsi hanyatlása után a tridenti zsinat által eszközölt nagyszabású belső reform teljesen helyre állította az egyházban a belső fegyelmet és ezzel a római Szent Szék tekintélyét. Nagyszabású tevékenység fejlődik ki ismét a hitélet és az egyházi tudományosság terén ; de azt az előbbi, mindenfelé kiható vezető szerepet a kultúr-életben Róma nem nyerte vissza. Olaszország egyáltalán mindinkább lehanyaglik ; idegen hatalmak háborúskodásainak és kibékülésének játéklabdájává válnak területei, melyek darabjaiból nyernek esetről-esetre kárpótlást idegen dinasztikiák és

jutalmat eredményes akciók szövetségesei. Lassan ébred ez csak az egységes olasz nemzeti gondolat energiája és csak a XIX. század második felében válik diadalmas átütő erővé.

Mikor először mentem Rómába, 1870 tavaszán, ott belső ellentmondásoktól telített atmoszférát találtam. A pápai állam már elvesztette volt területének legnagyobb részét; de Róma és körülötte egy kis tartomány még a pápát uralta világi fejedelemként, Franciaország oltalma alatt, mely ott helyőrséget tartott. A francia hatalom e szimboluma volt az összezugszorodott pápai állam igazi védelme; a kisdud pápai sereg az olasz katonai erővel szemben alig számított. Hogy ez a helyzet az állandóságnak semminemű feltételével sem bírt, nem szorul magyarázatra; a francia politikában beállt valamely fordulat minden pillanatban véget vethetett neki, amint hogy ez tényleg, Franciaországnak az 1870. évi háborúban szenvedett veresége után, mindjárt meg is történt. De akkor, 1870 tavaszán, még semmi előjele sem mutatkozott ennek a fordulatnak és ezzel be kellett érni, mert semmi lehetősége sem látszott a kompromisszumnak a Rómára mint nemzeti fővárosra áhító olasz hatalmi törekvés és az egyház hivatott tényezőinek azon szent meggyőződése közt, hogy a pápa, mint az egyetemes katolikus egyháznak feje, nem nélkülözheti a teljes függetlenségnek minden világi hatalommal szemben érvényesülő azt a biztosítékát, melyet egyedül a saját területén bírt világi souverainitása nyújthat neki; hogy tehát lelkiismereti és becsületbeli kötelessége a pápának az ahhoz való ragaszkodás: becsületbeli azért, mert nem valami személyes előnyről volt szó, hanem olyan jogállományról, amelynek a mindenkori pápa csak letéteményese és őre, de nem tulajdonosa. A befejezett tény után is, IX. Piuson kívül még három pápa uralkodásán át — ezek közt a nagy XIII. Leo — vagyis közel 60 évig tartott és nehezedett a lelkekre ez a kegyetlen és kiegyenlíthetetlennek látszó ellentét az olasz nemzeti fejlődésnek és az egyházi hatalom biztonságának föltételei közt, mely már akkor, 1870-ben vetette előre árnyékát.

Élénk ellentétben azzal a félig nyomott, félig izgalmas hangulattal, melyet a pápa világi uralmának bizonytalan

helyzete teremtett, és amelybe belevegyült, bár természetesen akkor még napfényre nem juthatott, a római közönség egy részének a pápa világi uralmával szemben táplált ellenszenve is, a katolikus egyetemes egyház ép akkor nyilvánította egész belső erejét a Vatikáni zsinatban, mely különösen a pápaság lelki hatalmának meghatározására vonatkozó tanácskozásaiival az egész világ figyelmét lekötötte és ideig-óráig magában Rómában is háttérbe szorította az előbb jelzett aggodalmakat. Tényleg imponálóan hatott mindenkire ez a világkongresszus egy ostromolt városban, lelki hatalmának közömbösségével az ostrom esélyei iránt: mert azt a hatalmat nem érinthette egy város elvesztése, lett légyen bár ez a város az örök Róma. Dominált tehát az akkori római benyomásokban az egyház épületének megdönthetetlensége és hatalmának érinthetetlensége a legmostohább külső viszonyok közt is. De hogy éppen Róma mit fog neki jelenteni a jövőben, az kérdőjelként zavarta ennek a benyomásnak egyöntetűségét, valamint az a másik kérdőjel is, hogy mi lesz Róma jelentősége a kialakulófélben levő olasz királyságra nézve. Megállhat-e ez a királyság Róma nélkül, és megállhat-e vele, ha az ő birtoka örökös meghasonlást jelent az egyházzal?

Az aktuális és részben saját lelki életemet is mélységeiben érintő kérdések és benyomások egész ostroma zúdult tehát rám pár hétig tartó ezen első római látogatásom idejében. Maradt ugyan lelki szabadságom elég arra, hogy a régi Róma maradványainak, a kereszténység első századai nyomainak és a nagy kulturális föllendülés remekeinek tanulmányozásába időnként belemerüljek; megfelelő vezetés mellett rendkívül sokat tanultam mindezekben a vonatkozásokban és olyan lelki kincseket és erőket gyűjtöttem, melyek végig kísérték és kísérnek egész éltemen át, mint annak valóságos alkotórészei. De arra, hogy mindezeket a benyomásokat és tanulságokat és újonnan szerzett ismereteket egy organikus összefüggésbe illesszem és általuk Róma sokoldalú jelentőségének egy átfogó képét nyerjem, kísérletet sem tettem, ami különben az enyémnél érettebb elmék számára is az akkori körülmények közt szinte lehetetlenség volt. És

ez így tartott évekig. A régi Róma maradt elsőrendű muzeális tárgy; az élő Róma erőinek: az egyház és az olasz királyság Rómára való igényeinek összeütközése pedig megoldhatatlan csomó maradt, bár idővel annak jelenségei a megszokás által tagadhatatlanul enyhültek. Harmónikus benyomásról ott nem lehet szó. Már az a körülmény is, hogy a politikai jelentőséggel bíró idegennek választania kellett, hogy a Vatikánnal érintkezzék-e, vagy a Quirinállal, de a kettővel együtt nem tehetette, eléggé jellemzi a szintézis lehetetlenségét.

Ez a kép most egészen megváltozott.

A lelkek megszabadultak attól a súlyos teherételtől, melyet az egyházzal való ellentét millió olasznak érzelmi világában jelentett; helyreállott a két Róma, a világ-egyház Rómája és az olasz nemzeti vágyak Rómája közt az összhang: az egyház elismeri az olasz nemzet jogát Rómához, mint fővárosához, az olasz állam elismeri és egy szimbólikus jelentőségű terület átengedésével valóvá teszi a pápa teljes souverainitását világi vonatkozásban is. A fascizmus uralomra jutásának 10-ik évfordulóján az olasz nép templomai-ban mond hálaadó imát az egek urának.

Az új helyzet az egész vonalon új képet teremtett.

Olaszország ma Európának egyik legnagyobb erőforrása; az előbb indolens, a dolce far niente mindenek fölött élvező olasz nép ma a földgömbnek legmunkásabb és legfegyelmezettbebb népe; a közszolgálatok pontossága az egész országban mintaserű, sehol lazaság, fölületesség vagy lassúság; a közbiztonság mi kívánnivalót sem hágy, ott sem, ahol, úgy mint pl. Palermóban, előbb néhány kilométernyire sem lehetett távozni a városból karabineri kíséret nélkül; nincs többé sem Maffia, sem Camorra; a nagyvárosok utcai közönységének fegyelmezettsége is feltűnő. Az olasz állami gépezet befelé mintaserűen teljesíti feladatát és fönnakadás nélküli engedelmességet talál annak minden közege.

De kilép múzeális elzárkózottságából és új életre ébred a régi Róma is: a Forum Romanum és a Capitolium Rómája. Kifejezetten az ő állami eszméjéhez fűzi az új Róma, és vele együtt egész Itália, energiáinak büszke ébredését; a tradíció fonalát a római impérium szellemi hagyatékához köti; ez a

nagy mult nem merőben álmodozás többé, — ilyenre nem ér rá az új Olaszország — hanem működő élő erő, természetesen nem úgy, hogy világralomra törekednék a vele anyagi és erkölcsi erővel épúgy, mint kultúrai fejlődésben egyenrangú nemzetek közt, hanem úgy, hogy senkit magánál előbbrevalónak ne ismerjen, sőt, a megerősödés, haladás, előretörés békés versenyében a primus inter pares helyére jusson, úgy hogy a társadalmi világproblémák békés megoldása felé saját intézményeiben mutasson utat.

E soroknak nem célja az Olaszországban jelenleg uralkodó rendszernek bírálata, ami olyan mélyreható tanulmányt tenne szükségessé, amilyenhez mai életkörülményeim nem adnak lehetőséget. Csupán benyomásokról akarok beszámolni, melyeknél szembeötlőbbeket és a bámulatot nagyobb mértékben előidézőket alig tapasztaltam egész életemben. Ezek előterében áll az az esztétikai hatás, amelyet mindannak, amit a «Róma»-fogalommal kapcsolatba hozhatunk és ami annyira heterogen, sokszor ellentétes elemekből alakult ki, harmoniába és szervi egységbe hozatala idéz elő. Ez a sikeres lélektani munka, az olasz nemzet erkölcsi egységgé tömörítése érdekében, talán legimponálóbb teljesítménye a mai rendszernek. A régi római imperium eszmevilágának bekapcsolása a legmodernebb társadalompolitikai célkitűzésbe, ezeknek a nagy emlékeknek oly mértékben történt fölélesztése, hogy a tömegek vígan és benső elhatározottsággal törődnek bele abba a fegyelmezettségbe és megfeszített munkába, melyet a rendszer minden embertől követel; a legmagasabbra felcsigázott olasz nemzeti önérzetnek, az olasz egységi törekvések forradalmi hagyományainak kibékítése a katolikus egyház változatlan tanításával és a megifjodott hitbuzgalommal; de még a királyság nimbuszának is, mint összekapcsoló erőnek, beállítása egy magát forradalomnak nevező politikai rendszerbe, szóval: az összes lélektani tényezőknek, melyek az olasz néplélekre hatnak, együttes mozgásba hozatala és harmoniában tartása, a nemzeti energiáknak a legvégsőig való fokozására: ez önnönmagában véve olyan teljesítmény, amelynek párját alig ismerem a történelemben. Ez pedig az új helyzet döntő fontosságú jellemvonása. Mert ne feled-

jük, hogy bármennyire viselje is magán a fascista rendszer egy egészen kivételes méretű egyéniség kinyomatát, bármennyire is lehessen azt személyes uralomnak, diktaturának, vagy egyáltalán a szabadságellenes hatalmi alakulatok valamelyikének elnevezni: hatalma gyökereit mégis tömegérzésben, tömeghitben, tömeglelkésedésben bírja és Mussolini kivételes nagyságát semmi sem mutatja jobban, mint éppen az a körülmény, hogy személyes hatalmának fáját tömegérzések talajába tudta ültetni.

Nem egyszer történt, hogy az olasz fascizmust az orosz szovjeturalommal hozták párhuzamba, mert mind a kettő a gazdasági politika terén a szervezést akarja az egyéni kezdeményezés szabadságának helyébe tenni; hogy a német műszóval éljek: «Planwirtschaft»-ot akar létesíteni. De mindenben, ami ezen az általános megállapításon túl megy, alig képzelhető rikítóbb ellentét, mint az, amely e két rendszer között fönnáll. Az orosz szovjeturalom az összes létező erkölcsi erőtényezőket szétrombolására akar építeni, vallást, családot, nemzeti hagyományokat, hagyományos tekintélyeket megsemmisíteni és a társadalmat kizárólag a marxista anyagias világnézet alapján újból felépíteni. A fascista Olaszország ellenben, amint láttuk, mindazokat a hagyományos ethikai erőtényezőket nemcsak fenntartani, hanem megerősíteni iparkodik és belőlök akarja a fokozott teljesítményhez szükséges erőnövekedést meríteni. Az orosz szovjeturalomnak tervszerű gazdálkodási rendszere az egyes embert mint géprészletet állítja be a kollektív termelésbe, egyéni kezdeményezés, egyéni felelősség, egyéni esély nélkül; az egyéniség ebben a rendszerben elveszti minden létjogosultságát és megfosztatik minden létigénytől; kétségbeejtően szürke tömeggé válnék uralma alatt az egész emberiség, mert megszűnnék minden inger a kiválóság megszerzésére, a fokozott munkateljesítmény elvégzésére. El sem képzelhető a szellemi hanyatlásnak mértéke, mely ebből a rendszerből, az erkölcsi nihilizmusnak legteljesebb megnyilvánulásából származnék. A fascizmus ellenben, ha szervezi is a gazdasági munkát, ezt az emberi méltóságon alul levő fokra való hanyatlás megelőzése végett teszi és a kiválóságnak útját nyitva tartja a

kivételes érvényesülés felé: oda törekszik, hogy az individualizmus kinövéseit fékezze, a nélkül, hogy az individualitást gyengítené. Természetes, hogy szervezési akciója nagyrészt még a kísérletezés stádiumában van; az utolsó szót ezen a területen még nem mondta ki; de az elsőt igen, mégpedig aképp, hogy felfigyelnek még azok is, akik az egész rendszert nem jó szemmel nézik. A már eddig elért eredmények is, valamint egyáltalán a néplélekre gyakorolt megállapítható befolyás, engesztelhetlen ellentétet állapítanak meg a fascizta és a szovjetrendszer közt. Reám mély benyomást tett egy kiváló hölgynek nyilatkozata, aki huzamos időn át élt szovjet Oroszországban és benyomásait abban az egyszerű mondatban rögzítette meg, hogy az egész idő alatt nem látott mosolygó arcot; Olaszországban pedig a jókedvnek nyomaival találkozunk mindenütt, az élethez való bátorsággal és bizalommal. Kétségtelenül érzik ott is a súlyos gazdasági világhelyzet következményeit, különösen az északolaszországi tartományokban, melyeknek gazdasági viszonyai leginkább hasonlóak a mieinkhez. De annak a nyomorúságnak, a gazdasági élet azon összeroppanásának jelenségeit, minőkkel itthon, sajnos, lépten-nyomon találkozunk, szabadszemmel nem igen lehet észlelni. Róma utcáinak élénksége semmivel sem kisebb, mint amilyen normális időkben volt; egyetlen megszűnt üzletet és ennek folytán kiadó boltot nem láttam a város azon részeiben, amelyeket bejártam. Kétségtelen tény, hogy a mai gazdasági világhelyzet legnagyobb csapása, a munkanélküliség, tekintetében Olaszország jobban áll minden nemzetnél. Kezemben van a Ministero delle Corporazioni által kiadott havi jelentéseknek múlt évi októberi füzeté, melyben azt olvasom, hogy 1932 szeptember havában a munkanélkülieknek összes száma 949,499 volt (710,027 férfi és 239,477 nő) az augusztus havi 945,927-el szemben, tehát: a mezőgazdasági munkában idényszerűleg beálló munkacsökkenés ellenére a többlet csak 3572 volt. De az abszolút szám is, viszonyítva az ország összlakosságához, a mai viszonyok közt csekélynek mondható. Az olasz pénzügyekre vonatkozó visszahatásról nem szólhatok, ehhez is több tanulmány volna szükséges, mint amennyit ezidőszertint

ennek az ügynek szentelhetek. De kétségtelen tény az, hogy az olasz líra mindvégig szilárd maradt, olyan időkben is, amelyekben — amit mindenki lehetetlennek tartott — az angol font ingadozik. Ismétlem, hogy ezekben a sorokban csak személyes benyomásokról számolhatok be, mélyreható bírálatot azok nem tartalmazhatnak, nem is lépnek föl ilyen igénnyel.

De, ha személyes benyomásokról van szó, nem maradhat ki az, amelyet arról a nevezetes férfiről szereztem, akinek egyénisége és páratlanul messziható szuggesztív ereje nyilvánul meg az itt ecsetelt összes jelenségekben. A «Duce»-ról kell szólnom, akinek ez az elnevezése: Duce, vezér, hivatalos megszólításává vált, nem valami udvari decretum által, hanem egy spontán keletkezett szokás folytán; ami tehát nem forma, hanem valóság, mert kifejezésre hoz egy belső meggyőződésen és határtalan bizalmon alapuló, a kedélyességet nem nélkülöző felsőbbbségi és alárendeltségi viszonyt, és egyúttal a szellemi distanciának kiegyenlítését a lelki közelség által. Ez pedig annyira olasz dolog, hogy még a hadseregben is különös színezetet ad a katonai fegyelemnek. Ez a nemzet nem nélkülözheti a melegséget, sem a fizikai, sem a pszihikai légkörben. Mussolini nem volna a legnagyobb és egyszersmind a legolaszabb élő olasz, ha népének ezt a sajátosságát át nem érezné, illetve: ha nála nem volna ép oly természetes és szükségyszerű a hatalomnak — bármely korlátlan legyen az egyébként — ez az érzelmi árnyalása, amilyen természetes és szükségyszerű az a kormányzottaknak lelki világában. Hogy pedig ez mennyit enyhít a vezetés keménységén, a nélkül, hogy annak erejét csökkentené, az egyenesen kiszámíthatlan.

Mik voltak tehát személyi benyomásaim a ducéről? Lehettek-e egyáltalán olyanok, amelyek lehetővé teszik, hogy magamnak képet alkossak egyéniségéről, illetve hogy azt a képet, melyet a nyilvánosság előtt lefolyt közszerepléséről magunknak megalkothatunk, egyéni vonásokkal egészíthessem ki?

Úgy hiszem, hogy igen.

Nem voltam ugyan abban a szerencsés helyzetben, hogy Ludwig Emil módjára órákig társaloghassak vele és

előre elkészített valóságos kérdőívekre adott válaszait jegyezhessem föl; de az én nézetem szerint ez nem is célhoz vezető módja egy nagy egyéniség megközelítésének; mégpedig azért nem, mert, a kérdések formulázása és így a beszélgetések tárgyának megállapítása a kérdezőnek kezében lévén, a kép, mely ekkép alakul ki, legalább is annyit juttat kifejezésre a kérdezőnek, mint amennyit a kikérdezettnek egyéniségéből: az jut előtérbe, amit a kérdező tart fontosnak, és homályban marad esetleg sok olyan vonás, amely igazában a valódi egyéniségre nézve nagyobb mértékben volna jellemző. Én három ízben folytattam Mussolinival magánbeszélgetést dolgozószobájában, ami körülbelül mindössze ugyanannyi órának felel meg; ez alatt az aránylag rövid idő alatt sem ült nekem, hogy úgy mondjam portrét, nem olyan kérdéseimre válaszolt, amelyeket az arcképfestés céljából én tettem föl, hanem mindannyiszor olyan kérdésekről folyt a társalgás, melyek országainknak vitális érdekeit érintették, melyek tehát különben is az ő élete munkájának tartalmát alkotják; és nyilatkozott, az országaink közt fönnálló érdekközösség és barátság folytán, teljes nyíltsággal, engem fölöttébb megtisztelő bizalommal. A kép, amelyet ekkép nyerhettem, megközelítőleg sem mondható teljesnek, de mindenesetre természetű. Hogy először is egy jellemző külsőséget említsek meg: első találkozásunk alkalmával azzal a kérdéssel kezdtem beszélgetésünket, hogy mennyi időt szentelhet nekem ő excellenciája. Erre ő azt válaszolta, hogy ma csak egy félórát; de ha ez nem bizonyulna elegendőnek, akkor-keressem föl — mondá egy vastag feljegyzési könyvbe vetett pillantás után — holnapután ugyanebben az órában. Így is történt, és mikor harmadnapra ismét megjelentem nála, egy pillanatnyi kapkodás nélkül ott vettük föl a beszélgetés fonalát, ahol két napja elejtettük volt és ő, kinek agyvelejében a két nap alatt bizonyára tömérdek reá nézve fontosabb ügy fordult meg, éppoly természetesen illeszkedett bele az eszmecsere folytonosságába, mintha az egész idő alatt csupán erről elmélkedett volna, úgyhogy én ezt a két látogatást egynek számítom. Most pedig, mikor már november hó elején be volt nála jelentve, hogy a hó 14-e

és 20-a közt fogok Rómában időzni, november 4-én küldte a követség útján azt az üzenetet, hogy november 15-én délutáni félhat órakor várja látogatásomat. Valóban, mikor minden további bejelentés nélkül a jelzett napon és órában hivatalos helyiségében jelentkeztem, egy pernyi várakozás nélkül, azaz pontosan félhat órakor vezettek be dolgozószobájába. Csak ilyen pedáns időbeosztással lehet azt a rettenetes munka-halmazt elvégezni, amely az ő vállain nyugszik.

Ami nála elsősorban megkapott, az a keresetlen közvetlenség, a teljes póznélküliség, amellyel Mussolini magát ilyen magánbeszélgetéseknél adja. Ez a jóleső külsőség pedig az önosság azon abszolút hiányában gyökerezik, mely célkitűzéseit jellemzi. Ő egy nagy feladatot lát maga előtt: az olasz nemzetet a történelmi teljesítmény azon magaslatára emelni, amelyre való képesség benne lappang és amelyet egy a renaissance idejében megakadt történelmi folyamat a régi Rómában kifejezésre juttatott volt. Ennek a fejlődésnek fonalát akarja újból fölvenni, a régi Róma nagyságát a változó viszonyokhoz símuló alakban föléleszteni, az egymást fölváltó nemzedékekbe a nemzeti élet folytonosságának gondolatát mint uralkodó eszmét belevinni. Ettől a gondolattól van telítve esze, szíve; a hatalom neki nem egyéni kedvtelés, hanem csak eszköz erre a célra; ehhez méri politikájának részletkoncepcióját, a világ hatalmi viszonyainak hideg, illuziómentes mérlegelésével; ebbe a koncepcióba illeszkednek be azok a nagy társadalmi és politikai reformok, amelyekben még helye van a kísérletezésnek, a csiszolásnak, a részletek módosulásának, de amelyek lényegét olyannak tartja, mely a társadalmi világkrízis megoldására vezető utat jelöli meg és ennek az útmegjelölésnek dicsőségét is hazájának szánja. Ezek nem olyan ambíciók, amelyek bármely nemzetet is önérzetében, jogaiban és létérdekeiben veszélyeztetnének vagy bántanának; külpolitikai alapgondolatuk az egyenlőség; a fölényért azután szabad a verseny. Külpolitikája tehát lehet békés, sőt kell, hogy az legyen, a nemzeti önérzet és a nemzeti létérdekek által megállapított végső határig. Ennek a koncepciónak él Mussolini, ennek szenteli minden erejét, életének minden percét, azzal a

minuciózus rendszerességgel, amely az ő kolosszális munkateljesítményének egyik föltétele, magát nem kímélve, de észszerű életbeosztással gondoskodva fizikai egészségének és lelki derűjének fenntartásáról, amint ez kötelessége mindenkinék, aki egy nagy missziót lát maga előtt és aki érzi, hogy ez a misszió, legalább ideig-óráig, őt nem nélkülözheti. Hogy pedig Mussolininak ezt éreznie kell, arra mutat a visszaemlékezés az általa teremtett és diadalra juttatott mozgalom előzményeire, keletkezésének körülményeire. Hiszen Olaszországot már-már elnyelte a háborút közvetlenül követő években az anarchia örvénye; annak széléről rántotta vissza az országot az a férfiú, akinek sikerült egy addig példátlan dolog: a rendet, a békés fejlődést és annak biztonságát szerető nagy, de többnyire tunya többségnek megszervezése a felforgatás után vágyó fanatikus kisebbség garázdálkodásával szemben. Ez annyira új dolog a forradalom-szerű átalakulások történetében, hogy annak tartósságát minden lehető személyi és intézményes biztosítékkal körül kell venni.

Mussolininak ez a páratlan történelmi teljesítménye és egyszersmind gondviselészerű küldetése. Mikor ezt átérezve, állottam az előtt a férfiú előtt, akinek személye koncentrált történelem, természetszerűen kutatni iparkodtam, hogy mi-ben rejlik emberi reátermettsége ennek a kolosszális tehernek elviselésére. Én a rejtély megoldását az emberi tulajdonságok oly ritka egyensúlyozottságában kereselem, minővel kivüle csak igen keveseknél találkoztam és amely a társalgásban is érezteti magát. Minden szava egyszersmind gondolat, szabatos, kimért, határozott, úgy amint határozott az akarat is, amelyre a keresztülvitel feladata vár. Egy félórai társalgás alatt tovább jutni vele, mint másokkal órákon át; e mellett legyőzhetlen világossággal erőszakolja magát reánk, legyünk bár az emberi nem iránt a legbizalmatlanabbak, az a benyomás, hogy ez az ember abszolúte őszinte és becsületes, sőt ami több: jó; igenis jó, felebarátaival együtt érző és irántuk a feladat által követelt határig kíméletes. Persze csak ezen határig; mert amikor hivatása parancsol, előáll a kérélhetetlen keménység másokkal éppúgy, mint önnönmagával

szemben ; ezt a közvetlen benyomást megerősítette mindaz, amit a hozzá közel állók szájából hallottam, úgymint pl. annak elbeszélése, hogy egy vétkes hivatalnokkal szemben egyedül ő ellenezte a végső szigor alkalmazását, tekintettel annak a szegény embernek hét gyermekére. Ennek a jósnak kiemelését pedig ne vegye senki merő szentimentalizmusnak ; ebben is erő rejlik. Ő azok közé a nagyok közé tartozik, akiknek nemcsak bámulattal kell adózni, hanem akik iránt igazi emberi rokonszenvet is lehet érezni. A szerepet is egyik alkotó része a lelkek fölött gyakorolt páratlan hatalmának.

Egyéniségének van még egy nagy ereje : származása és élettörténete. Egyszerű sorsban született, mint gyermek és serdülő ifjú a szegényebb osztályok érzelmi világában élt ; ismerte a nélkülözést és az anyagi létért való küzdelem keserveit ; megtapasztalta a szegény értelmiség életének sanyarúságait ; az egész szociális létrán kellett küzdve fölfelé iparkodnia, átélte mindazokat a nehézségeket, melyekkel ez a küzdelem jár, magába szívta a keserűségnek azt az atmoszféráját, amely a társadalmi igazságtalanságok tapasztalásából fejlődik ; szóval : ismeri az egész életet. Mit tudunk, mit érzünk át mindezekből mi, akik az úgynevezett felsőbb tízezrek körében születünk és neveltünk ? Elméletileg tudjuk, hogy vannak szegényebb sorsúak, nélkülözéseknek és megélhetési nehézségeknek kitett embertársak ; sajnáljuk is őket, reformeszmékkal is foglalkozunk az ő érdekükben ; de a veséig és a velőig mégis csak átélt dolgok hatolnak és türelemre csak az intheti a nélkülözést szenvedőket, az erőszakos felforgatás szellemétől csak az tarthatja őket vissza, a békés fejlődésbe vetett bizalmat csak az ébresztheti bennük, aki így szólhat : «Tudom, hogy mi bánt titeket, átszenvedtem én is, de tudom az utat, amely fölfelé vezet, az pedig nem az erőszakos felforgatás útja.»

Kétségtelen tehát, hogy a fascizmus azon sikereiben, melyeket a világ akarva nem akarva bámul, nevezetes része van annak a hatalmas egyéniségnek, mely azt létrehozta és döntő, sőt ez idő szerint Olaszország belső életében egyedül érvényesülő hatalommá emelkedett. Így állván a dolog, ön-

kéntelenül fölmerül az a kérdés, vajjon ez a szervezet túlélheti-e mesterét, megélhet-e intézményes erejénél fogva akkor is, amikor már nem lesz Mussolini?

Olaszország jövőjére nézve sorsdöntő kérdés, melyet bizonyára senki sem tesz föl magának oly aggódó megfontolással, mint éppen ő, a Duce, a Vezér.

Nehéz az idegennek erre a kérdésre válaszolni; hogy mit óhajtunk mi magyarok, annak kifejtésébe nem szükséges bocsátkoznom; hiszen világos, hogy a mi kívánságunk csak az lehet, ami az olasz nemzet kívánsága, az, ami az ő boldogsága és nagysága föltételeinek megfelel. De mik a valódi esélyek?

Úgy hiszem jobbak, mint aminőkkel a történelem tanulása szerint kivételes hatalmi állások bírni szoktak; mégpedig azért, mert a fascizmusnak lényegesen több az intézményes megalapozottsága és sokkal mélyebbek a lélektani alapmotívumai, mint a felületes szemlélő gondolja; Mussolini személyi szuggesztív hatalmát ugyanis nem csupán arra használta föl, hogy engedelmességet csikarjon ki a tömegekből, hanem arra is, hogy általános horderejű eszméket vigyen a nagyközönség öntudatába, hogy annak érzelmi világát átalakítsa. Szervezetileg pedig, amint arra már előbb reámutattam, a fascizmus még nem mondta ki utolsó szavát. Bizonyos, hogy még több tekintetben evolúció előtt áll, melynek iránya nem lehet más, mint fennállása objektív biztosítékainak kiépítése.

Ezekre a lehetőségekre természetszerűleg nagy befolyással lesz nem csupán a fascizmus sikere a gazdasági és szociális téren, ahol jó előjelek mutatkoznak, hanem a gazdasági világhelyzet kialakulása is és egy olyan társadalmi reformirányzatnak általános érvényesülése, amely a fascizmus kezdeményezéseivel rokon. Ilyenre célzott talán Mussolini, mikor utolsó milánói beszédében azt a merész kijelentést tette, hogy néhány év múlva egész Európa fasciszta lesz. Ezt nehezen érthette szószerint, hanem valószínűleg azt akarta megértetni, hogy a kapitalista rendszernek nagy átalakuláson kell keresztülmennie és hogy ezeknek irányát jelöli meg a Carta di Lavoro és a corporatív rendszernek fasciszta kialakítása. És ki

merné tagadásba vonni az ilyen fejlődésnek lehetőségét, hogy ne mondjam, valószínűségét? A Szovjet-Oroszországban megkísérlett marxista berendezéssel szemben kapitalista felfogásnak hódol a művelt világ legnagyobb része; de ép oly általános az a meggyőződés is, hogy a kapitalista rendszer súlyos krízisnek napjait éli, amely krízisen csak mélyreható átalakulás árán diadalmaskodhatik. Ha a világ hatalmaságai ezt meg nem értik, akkor úgylis vége van a mi civilizációnknak, akkor egyik vagy másik alakban győz az a barbárság, melynek rémuralmát Szovjet-Oroszországban szemlélhetjük. Ha pedig, amit hinnünk és remélnünk kell, amire minden erőfeszítésünket összpontosítanunk kell, győz a jobb belátás és a mai akut lobbos állapot legyőzése után s következetesen keresztülvitt társadalmi átalakulásra tud áttérni a művelt világ, akkor kétségtelenül becses előmunkálatokat fog találni a fasciszta rendszer szociálpolitikájában és akkor olyan általános légkör alakul ki, mely ennek a rendszernek evolúciójára nézve is kedvező lesz.

A helyzet tehát korántsem reménytelen egy olyan jövő tekintetében, mely fokozatosan intézményessé alakítja át a most még túlnyomóan személyi hatalmon alapuló berendezkedést és azért nem reménytelen, mert az elejétől fogva széles néprétegek szükségleteire és érzelmi világára is támaszkodott és ezekkel számolva épült ki.

De ezek a fejtegetések talán már túlmennek azoknak a subjectiv benyomásoknak keretén, melyekről egyedül kívánok itt beszámolni. Nem folytatom tehát, hanem inkább arról a képről mondok még néhány szót, amelyet a kongresszusi tárgyalások szellemétől nyertem és mely új perspektívákat nyitott gondolkodásom előtt. A kitűzött tárgynak természete ugyanis a nézeteknek és a szempontoknak szinte határtalan szétágazására vezetett: ez másképp nem is lehetett, mert hiszen egy ilyen nemhivatalos jellegű tudományos megvitatásnak ez volt az első kísérlete. De föltűnő volt, mennyire tudott mindenki, a vitában résztvett politikusok is, a legkényesebb kérdések megvitatásánál az akadémikus hüvösség és tudományos tárgyilagosság határai közt megmaradni. Megjelent tehát előttem

és bizonyára közülünk sokak előtt egy új képe a közvélemény kialakulásának, a tudományosság égisze alatt. Aki p. o. hallotta, minő választ kaptam én, midőn a békeszerződések revíziójának szükségességét, keletkezésük körülményei és az akkori lélektani állapotok mérlegelése alapján kikerülhetetlennek hirdettem, a kiváló görög államférfiútól és jogásztól, különben az orthodox francia álláspont leghivatottabb védőjétől, Politis Mihálytól, az méltányolhatta a tudományos és történelmi légkör hatását a legkényesebb problémáknak megbeszélésére is. Nem volt itt szenvedélyességnek vagy valamely előre megállapított tételhez való ragaszkodásnak, amilyen a politikai vitatkozásokat jellemzi, nyoma sem. Az igazság kiderítésének közös célja, tehát az igazi tudományosság törvénye látszott uralkodni az eltérő felfogások előadásán. És ez a tapasztalás megérlelte bennem azt a gondolatot, — bizonyára nemcsak én bennem — hogy rendszeressé kellene tenni az égető politikai problémáknak megvitátását olyan tudományos keretben, amilyent a római akadémia nekik ennél az összejövetelnél kölcsönzött. Nem az lehet a cél, hogy a tudományt lerántsuk a politikai kontroverziák szenvedélyes és ködös légkörébe, hanem ellenkezőleg, az, hogy a politikai kontroverziákat fölemeljük a tudományos megvilágításnak tiszta fénykörébe és ilyen munkának folytatása által a művelt emberiség szellemi elitjének egy közvéleményét teremtsük, mely erkölcsi súlyánál fogva kétségtelenül befolyást gyakorolna a politikai életnek is egészségesebb kialakulására. Genf erre nem alkalmas; hiszen ott legföllebb tetszetősebb formát nyernek a politikai kontroverziák és azok kiegyenlítését a legjobb esetben a politikai «do ut des» alapján keresi. Egészen mások voltunk mi Rómában annál a «convegno»-nál, amely, hogy a galériával való minden kacérkodásnak elejét vegye, még nyilvánosan sem tartotta üléseit, ahol tehát mindenkinek, saját érdekében is, kizárólag arra kellett törekednie, hogy a tárgyi igazság súlyával léphessen sorompóba. Valahogyan magaslati légkört élveztünk mindnyájan, még pedig rómaid, tehát annak netovábbját. Hiába voltunk annyira elfoglalva mind a délutáni, mind a délelőtti órákban, hogy Róma megtekintésére úgy-

szólván semmi idejök sem maradt azoknak, akik nem voltak elég szerencsések, hogy tartózkodásukat néhány nappal meghosszabbíthassák, ami nekem sem jutott osztályrészül: mégis telítve voltunk Rómával. Akik ott már előbb megfordultak volt, azok a gyönyörű őszi napok szelíd fényébe mártott tájkép láttára érezték a régi benyomásoknak új életre ébredését. De mindnyájan a római légáramlatok befolyása alatt állottunk a vendéglátó akadémia tagjaival való barátságos érintkezésben, kik közül elég megneveznem az akadémia illusztris elnökét, azt a Marconit, aki a szellemek érintkezését felszabadította a távolság akadályai alól, és aki most is fáradhatatlanul tovább dolgozik találmányainak tökéletesbítésén, úgyhogy — amint hírlik — újabb nagyszerűségű fölfedezések előestéjén állunk. Marconi életkor tekintetében túl van az ötven éven, de megjelenése alig árulna el negyvenet. Kifogástalanul gondozott öltözködése és nyugodt modora egy angol gentleman benyomását teszi — anyja tényleg angol nő volt. Nála sincs a póznak, a fontoskodásnak nyoma sem; keresetlen szívéllyességgel látta, szép és szeretetreméltó feleségével együtt, kétszer vendégül az akadémia meghívottjait abban a szép palotában, mely e tudományos intézetnek otthona. Nekem egy véletlen folytán alkalom adatott arra, hogy vele behatóbb eszmecserét folytassak; sok érdekeset mondott Mussoliniról, akivel őt szoros barátság köti össze; nem különben a pápa őszentségéről, aki a tudósoknak rokonérzésével méltányolja a kor egyik legnagyobb tudósának jelentőségét, egyszersmind egyháza hű fiának egyéniségét. Marconi különben jelentékeny politikai szerepet is játszik; a fascizta nagytanácsnak egyik befolyásos tagja és egyaránt élvezvén az egyházi és a világi Rómának bizalmát, ő egyike azoknak a nem hivatalos összekapcsoló tényezőknél, melyek a kettőnek sokszor kényes problémákat fölvető együttműködését biztosítják.

*

De ezzel nem jutottam el azoknak a nagy benyomásoknak végéhez, melyek az 1932 november havában töltött nyolc római napba torlódtak össze. Föl akartam ugyanis

használni ezt az alkalmat arra is, hogy egyházam fejének hódolatomat bemutassam; magánkihallgatást kértem és nyertem öszentségétől, XI. Pius pápától: a harmadik Pius-tól, akinél a Vatikánban tiszteleghettem. Már bevezetőleg megemlékeztem a külső körülmények azon nagy különbségéről, mely 1870 tavaszán és 1932 őszén tett római látogatásaim közt tátong és amelynek szinte szédítő erejét éreztem, midőn ugyanazokon a folyosókon és termeken keresztül, ugyanolyan egyenruhákba öltözött gárdisták és egyházi udvari személyzeti tagok közt haladva léptem XI. Pius elé ugyanabba a dolgozószobába, amelyben 62 évvel ezelőtt Pio Nono áldását vettem. Hiszen a dolog lényegében ugyanaz volt akkor és ugyanaz lesz megszámlálhatlan évek múlva is, amit a hívő a katolikus egyház fejénél keres és talál. Változatlan a pápának egyházi hatalma, változatlan a tanítás, melynek ő a legfőbb letéteményese; változatlan annak a nyugodt fölénynek érzete és benyomása is, mellyel az egyház a világi dolgok minden felfordulásának szemébe néz, bízván az isteni ígéletben, mely Péter sziklájának rendíthetetlen-ségét mindenkorra biztosítja.

De mennyi új fér bele ebbe a változatlanságba és 1870-hez képest 1932 az újnak leghatalmasabb kifejlődését jelenti, mely azzal a változatlannal egyáltalán összeegyeztethető. IX. Pius még uralkodója volt egy megcsonkított és túlnyomó erőktől szorongatott pápai államnak; XI. Pius ismét örvend mindenki által elismert világi souverainitásnak, még kisebb területen ugyan, de minden külső szorongatás és veszélyeztetés nélkül, olyan területen, mely függetlenségét biztosítja és nem ad alkalmat az egyházi és a világi uralkodásnak mindig kényes összevegyítésére; IX. Pius ennek a kérdésnek tekintetében egy nagy probléma előtt állott, melyben ő kötelességszerűleg a végletekig ragaszkodott azon jogoknak fenntartásához, amelyeket a multtól örökölt és utódainak sértetlenül átadni tartozott; hatvan év multán XI. Pius, miután e hatvan év tapasztalása a mult helyreállításának lehetetlenségét kétségtelenné tette, bátran egy új kezdés területére lépett és egy jövőt alakított meg; szigorúan vett egyházi téren IX. Piusnak küzdenie kellett legbuzgóbb hívei közt is mutatkozó

széthúzó áramlatokkal. XI. Pius ilyen küzdelmet nem ismer; egész történelme során a katholicizmus sohasem mutatott olyan belső egységet, mint ma, és ennek biztosításában óriási támpontot nyert a profán tudományok vívmányaiban, mert első pillantásra látható, mennyivel hatályosabbá és könnyebbé válik a világegyház kormányzásának feladata akkor, mikor Rómából Pekingbe beszélgetni lehet.

Nem folytatom a kontrasztok felsorolását; csupán arra az egyre kívánok még rámutatni, mely az egyéniségek különbözőségében nyilvánul meg.

Hogy a Szent Péter trónján egymást követő uralkodók egyénisége nagy különbségeket juttat kifejezésre, abban nincs semmi meglepő. Ki kell azonban emelnem, hogy a katolikus egyház, életének azon súlyos századán keresztül, melynek javarészét én is átéltem, abban a különös isteni kegyelemben részesül, hogy mindig nemesak föltétlenül tiszteletreméltó, hanem egyszersmind kiváló férfiak állottak kormányzatának élén; IX. Pius, aki méltóságteljes nyugalommal állott meg külső katasztrófák megpróbáltatásaiban és aki személyes varázsaival mindenkit lenyűgözött, aki vele érintkezésbe lépett; XIII. Leó, akinek szellemi nagysága és X. Pius, akinek szentsége előtt az egész világ meghajolt; XV. Benedek, akit a világháború a legnehezebb problémák elé állított az egyház kormányzatában, és aki azokkal úgy tudott megbirkózni, hogy a pápaság megnövekedett tekintéllyel emelkedett ki a kritikus helyzetből; most pedig az a XI. Pius, a nagy elhatározások, a nagy felelősségvállalások embere, aki éppen jókor jött a lelki Róma kormányzatának élére, amikor a világi Róma hatalma egy Mussolini kezében van.

XI. Piusból a személyes érintkezésnél nem szól a melegségnek az a közvetlensége, amely hasonló nevű elődjének föllépését jellemezte; benne a tudós típusa érvényesül leginkább; az ember mindig tudatában van annak, hogy minden gondolata keresztülment egy éles, erős és gazdag elme mélyreható boncoló munkáján, amelyből mint kemény akarat bontakozik ki. Csakis az ilyen pápa vehette magára az irányváltozást a világi hatalom kérdésében; csak egy kiváló szellem és bátor lélek érlelhette meg azt a keresztény-

ség terjesztése szempontjából oly nagy jelentőségű reformot, mely a fehér fajhoz nem tartozó népeknél bennszülött hierarchiát létesített, tehát a tanító és kormányzó egyházi hatalmat ott olyan férfiakra ruházta, akik népük érzelmi világát megértik, sőt mindenben, ami a kereszténységgel nem ellenkezik, azt magukénak vallják és így nem találkoznak azzal a bizalmatlansággal, mely többé-kevésbé mindig tapad az idegen misszionáriusokhoz, annak a gyanúnak folytán, hogy a keresztény hit hirdetői egyszersmind idegen világi érdekek ágensei. De XI. Pius más irányban is megértette korát és mélyen szántó megnyilatkozásokban fölújította, sőt újabb megállapításokkal kibővítette nagy elődjének, XIII. Leónak társadalompolitikai kezdeményezéseit és ezzel vezérlő szerepet biztosított egyházának a mai idők leguniverzálisabb és legégetőbb problémájának terén. Az ő vezetése alatt az egyház nem kullog hátul az emberiség világi fejlődésében természetszerűleg fölmerülő problémák terén, a többé vissza nem hozható multat siratva, hanem elől jár a jövőbe néző haladás útjain. Mélységes megnyugvással és világnézetemben megerősödve szívtam magamba ezeket a vatikáni benyomásokat; a pápai Róma ma is nagy elgondolásoknak és nagy elhatározásoknak színhelye: egy fénylő reménysugár napjainknak nyomasztó sötétségében.

*

Elutazásom napjának késő délutánján tudtam még annyi szabad időt találni, hogy a lenyugvó napot a Monte Pincióról üdvözölhessem. Rózsás színbe átmenő sugarai világitották meg a képet, mely a Coliseumtól a Szent Péter templomig terjed, tehát érzékelhető szimbólumát nyújtja azoknak a lelki kincseknek, melyeket Róma jelent, azoknak a mélységes benyomásoknak, melyeket Rómától nyerhetünk. Nézetem, ameddig látni lehetett; mikor pedig testi szemeimnek besötétedett, a magasztos kép tovább világitott lelkemben és azzal telítve tértem vissza a küzdelmes élet feladataihoz.

GRÓF APPONYI ALBERT.

NEGYVEN ESZTENDŐ.

(Gróf Apponyi Albert, Herczeg Ferenc, Kozma Andor.)¹

Elnöki megnyitó a Kisfaludy-Társaság 1933 februárius 5-i
ünnepi közülésén.

Tisztelt Ünneplő Gyülekezet!

Az a pazar szaporaság, amellyel magyar irodalmunk egén a múlt század első évtizedeiben egész sora gyúlt ki az elsőrendű csillagoknak, hozta magával, hogy nekünk a jelen század immár letelő első harmadában majdnem minden évben egy-egy születési centenáriumot kellett ünnepelnünk. És ezekhez hozzájárult már néhány halálozási évforduló is.

Mint hogy a jelen év ilyen kötelezettséget nem hoz magával, ráérünk egyszer már az élők felé is fordulni s Társaságunk évlapjain keresni azt az emlékezetes napot, mely bennünket legrégibb, legérdemesebb, ma is élő tagtársainkkal ajándékozott meg, hogy már egyszer nem egy-egy hideg sírra, hanem egy-egy életet sugárzó homlokra illesszük a megérdemelt babért.

Mikor ilyenképen a Társaságunkhoz való hozzátartozás szerint legidősebb tagtársaink felé száll az üdvözlés, bár van azok között olyan is, kit a közvélemény sehogysem akar öregnek elismerni, talán időszerű egy kissé az öregség problémájával foglalkoznunk irodalmi szempontból, mert ez a probléma ma különösen divatos és némely téren erőszakosan is követeli megoldását.

A kérdést, mint annyi más jelszót, a mai Olaszország nagy vezető embere, Mussolini dobta a közvéleménybe. Egy szenátusi beszédjében mondta, már több évvel ezelőtt: «Bisogna aver il pudor della vecchiezza». Az öregségnek a szemérem érzetével kell bírnia. Ez alapjában igaz, mert hiszen eddig a társadalmi rend nyújtott annyi előnyt az

¹ Mikor ez a beszéd elhangzott, gróf Apponyi Albert halálos betegségének híre még nem érkezett el Budapestre.

öregségnek, hogy gazdagabb tapasztalata, leszűródött életbölcsésége súlyát a fiatalsággal szemben könnyen érvényesíthette, nem kellett útjába állnia a fiatalság érvényesülésének.

Ez körülbelül a nagy világdúlás ideje óta megváltozott; ha azelőtt az öregség adott kiváltságokat, ma a fiatalság az, mely ezeket magának követeli. Ha igazságosak akarunk lenni, a viszonylagosság mérlegelő álláspontjára kell helyezkednünk. Magában sem az öregség, sem a fiatalság nem jogcím: a rátermettség a fő; lehetnek feladatok, melyekre rátermettebb az öreg, és lehetnek olyanok, melyek fiatal igényelnek. Beteg állapot az, ahol dulakodás folyik bizonyos feladatokért, amikor fontos feladatok teljesíthetetlenek maradnak. Ugyanezt az állapotot figyelhetjük meg az anyagi világban: míg vannak éhezők, nélkülözők, fogyasztási cikkeket mint fölöslegeseket tömegekben semmisítenek meg. Szellemi téren bizonyos, hogy helyes munkafelosztás mindent kiegyenlíthet.

Előttünk a példák, hogy egyes emberek öregkorukban termelték ki életük legértékesebb gyümölcseit. Hiszen szép, talán irigylendő emberi sors is a Nagy Sándoré, Ráfaelé, Petőfié, akik emelkedésük delezőpontjáról hanyatlottak le egyszerre a sírba, akik ifjúságuk sugárzó varázsában léptek át a halhatatlanságba, elkerülve azt, hogy kortársaik, kik őket mint az élet nagyszerű gladiátorait látták, mint törődött aggastyánokat is megfigyelhessék. De viszont ki tudja, mit nyujthattak volna még ők az emberiségnek, ha tovább élnek?

Az élet nemcsak osztályrész, amelyet, míg ránk van szabva, el kell viselnünk; az élet: feladat, melyet jól vagy rosszul teljesítünk s a hosszabb élet könnyebben teheti még jóvá, amit eredetileg elhibázott.

Nekünk áhítatos hittel kell hinnünk, hogy az élet mindig tartalmazhat számunkra értékeket; ezért hinnünk kell, hogy az életet nem szabad sem eldobnunk, sem megvetnünk, sőt érdemes azt végigélnünk és ezért kell kérnünk fiataljainkat, hogy ne legyenek türelmetlenek irántunk öregek iránt, ha mi még nem meghalni, hanem dolgozni akarunk!

És most legyen szabad rátérnem a mi jubilánsainkra.

Negyven évvel ezelőtt, 1893. februárius 1-én a Kisfaludy-Társaság abban a ritka helyzetben volt, hogy tagválasztó közgyűlésén öt rendes tagsági helyet tölthetett be. Be is töltötte mind az ötöt, megválasztván gróf Apponyi Albertet, Hegedüs Istvánt, Herczeg Ferencet, Kozma Andort és Szüry Dénest. Hegedüs István és Szüry Dénes időközben elhúnytak, Apponyi, Herczeg és Kozma ma is köztünk élnek mint kedves társaink és méltó büszkeségeink negyven év óta. Tervünk volt, hogy e jubileumuk alkalmából a mai ünnepi közülésen őket magukat mind megszólaltatjuk. Ettől Kozma barátunkkal szemben egészségi állapota iránti kíméletből el kellett állanunk, de reméljük azért, hogy reá még a jövőben is számíthatunk. Gróf Apponyi Albert és Herczeg Ferenc lekötelező készséggel feleltek meg kérésünknek, azonban fontos hazafiúi küldetés időközben Genfbe szólítván Társaságunk Nestorát, az ő ez alkalomra írt munkáját Kéký Lajos társunk lesz szíves fölolvadni.

Valóban öröömre és büszkeségemre szolgál a Kisfaludy-Társaság nevében, annak elnöki székéből üdvözölhetni a mai napon ezt a három kiváló, emberi és írói pályájukra nézve annyira különböző, de hálánkat, elismerésünket, szeretetünket egyaránt bíró férfiút, s legalább jelezni azt, mert hiszen egy elnöki szózat keretében kimeríteni e tárgyat nem lehet, hogy miért tekintünk mi büszkeséggel mindhármukra.

Jogosít erre mindenekelőtt Társaságunk iránti hűségök, amellyel bebizonyították, hogy nemcsak megválasztatásukkor gondoltak reánk. Mindhárman siettek hozzájuk méltón széket foglalni körünkben. A Társaság körében való szereplés tekintetében a pálma föltétlenül Kozma Andort illeti meg, mint ahogy azt bátor leszek kimutatni. De Herczeg Ferenc is nagy és zajos külső sikerei közepett gyakran ült felolvasó asztalunkhoz, pedig neki felolvasói szerepét a Kisfaludy-Társaságon kívül az Akadémiára s a Petőfi-Társaságra is ki kellett terjesztenie. Gróf Apponyi Albert annyira az egész hazáé, sőt a nemzetközi közérdekek révén az egész művelt világé, hogy vele szemben nem szabad a társasági működés szempontjából nagy igényeket támasztanunk, mégis hálásan

kell megemlékeznünk székfoglalóján kívül egy nagybecsű emlékbeszédjéről s mostani felkérésünk teljesítéséről.

Egyébiránt a Kisfaludy-Társaság sohasem mérlegelte tagjainak működését csak ama mozzanatok szempontjából, amelyek őket Társaságunk életével hozzák közvetlen kapcsolatba ; mindig egész irodalmi munkásságukat tartotta és tartja szem előtt, melynek díszében, fényében szabad magunkat is némileg osztályosoknak tekintenünk.

Gróf Apponyi Albert irodalmi jelentőségének igazi mértéke kétségtől a szónoklat, és pedig a politikai szónoklat terén keresendő. Ő ezen a téren korszakot alkot, mert a maga korszakában páratlanul áll ; a múltból is csak Kossuth Lajos állítható melléje, kivel annyiban is rokon, amennyiben mindkettőt az a tüneményes képesség jellemzi, hogy majdnem egyenlő hatással tudták szónoki művészetüket a legkülönbözőbb nyelveken érvényesíteni.

1895 és 96-ban kiadták az Apponyi beszédeit, össze-
gyűjtve két kötetben, összesen 58-at, melyek közül 53 parlamenti beszéd, csak öt más természetű. Apponyi maga írt e gyűjteményhez érdekes előszót, melyben nagyon szerényen nyilatkozott a legnagyobb részökben rögtönzött politikai beszédek irodalom-esztétikai értékéről. Ez a gyűjtemény az Apponyi szónoki pályájának csak első huszonkét esztendejéről számol be, — arról se teljesen — a legkorábbi beszéd 1873. februáriusából, a legkésőbbi 1895. márciusából való. Bosznia megszállása, a véderővita és az egyházpolitikai küzdelem a kimagasló mozzanatok Apponyi ez időbeli szónoki szerepében ; későbbi szónoklatai őt sok tekintetben korszakosabb feladatok s nehezebb helyzetek elé állították és mégis — különösen az összeomlás utáni időben — a nemzeti közvéleménynek úgyszólván ellentmondás nélküli megnyilatkozásaivá váltak.

És épen az ad szinte gondviselésszerű jelleget az Apponyi egész szónoki pályájának s fogja annak termékeit a távoli utókor szemében is — meggyőződésem szerint — nagy irodalmi érdeklődéssel és beccsel fölruházni, hogy míg ő — a Gondviselés különös kedvezéséből — a patriarchai kort is messze túlhaladó életideje folyamában semmi szellemi gyengülés és

hanyatlás jeleit nem adja, sőt a folytonos továbbfejlődés benyomását kelti, minél tovább halad életkorban, annál inkább némulnak el vele szemben az ellentmondások s lesz ő nem egy párt, nem egy politikai irány, hanem a nemzeti összakaratnak szinte tévedhetetlen kifejezőjévé.

Az utókornak kétségkívül fontos feladata lesz az Apponyi szónoki szerepének legértékesebb termékeit — azokat a számosságokat is, melyek különböző idegen nyelveken mondattak el — összegyűjteni s a nemzet közkincsévé tenni.

Könnyen érthető, hogy Apponyit pályájának rendkívüli sége arra indította, hogy annak emlékeit maga is leírja. 1918 végén, tehát épen nemzeti összeomlásunk idejében, bocsátotta közre *Emlékiratai* első részét *Ötven év, ifjúkorom, huszonöt év az ellenzéken* cím alatt, tulajdonképen a Bánffy-kormány bukásáig, vagyis az 1898. év végéig terjedő események rajzát.

A könyv rendkívüli sikerét mutatja az, hogy első megjelenése óta már két újabb kiadást kellett rendezni; a harmadik 1926-ból való. Az első kiadás előszava elárulja, hogy Apponyi akkor az ország chaotikus állapotai közepett politikai pályáját befejezettnek vélte s megmaradt feladatának csak az átéltek leírását tekintette. A harmadik kiadás bevezető szavai mutatják, hogy emlékiratai folytatásához már hozzá is fogott. Rendkívül szerényen nyilatkozik munkájának gyakorlati becséről, mondván, hogy csupán adatokat kíván szolgáltatni egy nevezetes korszak történelmének bölcséletéhez és ezzel hasznos útmutatásokat nyújtani a jövőre.

Az Apponyi emlékiratai ez irodalmi műfaj körében, mint forrásmű egy közeleső korszak megítéléséhez, tényleg egészen kiváltságos helyet foglalnak el, nemcsak szerzőjük kétségbevonhatatlan illetékessége miatt, hanem azért is, mert mintaszerűen tárgyilagos és elfogulatlan felfogás kifejezői. Csak valóban nagy szellem és nagy lélek képes az elfogulatlanságnak oly magaslatára emelkedni, mely nemcsak attól óvja meg, hogy az emlékiratírók rendes hibájába esvén, mindent magára vonatkoztasson, hanem még arra is képesíti, hogy saját tévedéseit nyiltan és nemesen beismerje. Megkönnyítette rá nézve a feladatot kétségkívül az, hogy

mikor könyvét közrebocsátotta, a leírt korszak főszereplői közül már úgyszólván csak ő volt életben. De ítélete mindenütt oly higgadt és tárgyilagos, hogy ama szereplők életbenléte se lett volna akadály arra nézve, hogy könyvét úgy írja meg, ahogy megírta.

Apponyi különösen a háború utáni korszakban rendkívüli tevékenységet fejtett ki a hírlapi publicisztika terén is, többnyire két nyelven, ami lehetővé teszi, hogy cikkei — különösen a nemzetközi kérdéseket tárgyzók — a külföldön is a megérdemelt figyelemben részesüljenek. De széles körre kiterjedő hozzáértő érdeklődése lehetővé teszi, hogy irodalmi becsű cikkekben írja le a politikától távolabb eső tárgyakról fölvetett benyomásait is. Így valóban mintaszerű, nagy zenei szakértelemre valló tudósításokat írt ő a bayreuthi Wagner-előadásokról; írt vonzó és érdekes útirajzokat is; legújabb római benyomásai leírását ma fogjuk hallani.

Akinek alkalmá volt Apponyival nemzetközi gyülekezetekben vehetni részt, az megfigyelhette azt az osztatlan hódolatot, mely az ő egyéniségét s különösen szónoki megnyilatkozásait mindenütt és mindenkor környezi. Megcsónkított, kifosztott hazánknak ő legnagyobb megmaradt erkölcsi és szellemi értéke, a ma legnagyobb magyar s a Kisfaludy-Társaságnak büszkeségére szolgál, hogy öt negyven év óta a magáénak is vallhatja.

Herczeg Ferenc ma ellentmondás nélkül elismert vezére szépirodalmunknak, állása majdnem olyan, mint kortársáé, a Gerhart Hauptmanné a németeknél. Egyaránt mester a regényben, a drámában és kisebb tárcaelbeszélésben; a jelen század kezdetével, tehát az életút Dante-féle közepén túl, írói művészete még elmélyül s új tereket hódít meg, amennyiben nagy sikerrel új életre kelti a már-már kiveszőben volt történeti regényt és hasonlóképen új, nagy hatással támasztja föl a történelmi drámát. Nem tudjuk, stílusának előkelőségét, előadásának élénkségét, a lélekelemzésnek mélységét és finomságát, romantikájának, pathosának újszerű hatását vagy humorának földerítő mosolyát csodáljuk-e inkább? Különlegesen előkelő jelleget ad írói egyéniségének az a gondosság, mellyel — nem mindig követett jó példát adva a

fiatalabbaknak — mindent, amit közrebocsát, lehetőleg tökéletes formába önt, nem siet el semmit, nem csábíttatja el magát a mértéktelen szaporaság kísértéseitől, hanem következetesen arra törekszik, hogy a közönség ne olvasson semmit Herczeg Ferenctől, ami nem volna méltó Herczeg Ferenchez.

Ez a böles mértéktartás indítja arra is, hogy a külföldi elterjedtség elsőségét — különösen a drámairodalom terén — szívesen engedje át másoknak. Regényei sok kiadást értek el a legkülönbözőbb európai nyelveken, több színműve talált utat előkelő külföldi színpadokra; de soha nem hajszolta és nem hajszolja azokat a tárgyakat, amelyek a nemzetközi elterjedésre különösen kínálkoznak; becsüli a magyar közönséget annyira, hogy elsősorban számára ír, nem törődve vele, vajjon a külföld is szívesen veszi-e át azt, amit ír. Jó félszázaddal kell visszamennünk a múltba, hogy a történelmi drámák oly hatásával találkozunk, aminőt Herczeg a *Bizánccal*, *Ocskay brigadérossal* s *A híddal* elért.

Habár határozott híve az úgynevezett konzervatív irodalmi irányynak s több ízben élesen szembeszállott bizonyos szertelenségekkel és dekadens tünetekkel, mégis sohasem tartozott azok közé, akik rideg ostracizmussal igyekeznek az irodalmi táborokat egymástól távoltartani.

Herczeg sohasem idegenkedett a politikától, fiatalabb korában képviselő is volt s mindig a Tisza István lelkes híve; újabban a reviziós mozgalom élére állott s nagyhatású publicisztikai tevékenységet fejt ki. De mindig, mindenekelőtt költő maradt, ki invenciójának csodálatos gazdagsága mellett a költői prózát oly tökélyre vitte, amellyel ma szinte utóéletlenül áll és fog állni valószínűleg még sokáig.

Jóleső tudat, hogy ő még alkotó tevékenységének delelőpontját túl nem haladta, hogy írói pályája — egyik történelmi regényének címére hivatkozva — még «az élet kapuját» el nem hagyta. Kisfaludy-Társaságunk a mult elismerésével s a jövő reményével üdvözli benne a művészetében örökifjú mestert!

Harmadik jubilánsunkhoz, Kozma Andorhoz talán legtöbb hála csatolja a Kisfaludy-Társaságot. Évlapjaink az ő fáradozatlan tevékenységének hangos hirdetői; előbb mint

másodtitkár, utóbb mint másodelnök tett nekünk nagybecsű szolgálásokat, s amit mint felolvasó a mi körünkben bemutatott és előadott, az mind irodalmunk gazdagodását is jelenti. A verselés virtuóztatásában ő szinte páratlanul áll, így lett egyik legtermékenyebb költőnk és műfordítónk.

Költészetét erős fajszeretet, férfiaság és bátor szókimondás mellett bizonyos tagadhatatlan optimizmus és szilaj életkedv jellemzi és teszi rokonszenvessé. Csodálatos, hogy e tulajdonok mellett a szatira is Kozma egyik erős oldala. Költészetének jellege inkább értelmi, mint érzelmi, de gyöngéd érzelmeket is tud megszólaltatni lantján s őt mindig «fel a magasba viszi az életkedvnek gyönyörű hulláma».

A nemzeti összeomlás egy percre sem némította el, inkább nagyobb feladatokra ösztökelte: írt egy hatalmas lendületű eposzi trilógiát, melynek részei *Turán*, *Honfoglalás* és *Petőfi*. Műfordítói tevékenysége is újabban lendült föl legerősebben; annak koronája gyanánt megajándékozott bennünket a legjobb és legteljesebb magyar Faust-fordítással. Gördülékeny versei nem is sejtetik a mélyreható tanulmányt, melyre műfordítása tartalmilag támaszkodik.

A prózában is, bár ez kevésbé eleme, fényesen megállja helyét, mint novellák, tárcák, karcolatok és útirajzok írója. Valóban remekelt — épen Társaságunk körében — az emlékbeszédekben; ezekben költői és szónoki kiválósága szerencsésen egyesül.

Nagyon hiányos maradna pedig Kozmának minden olyan jellemzése, mely az ő szónoki vagy mondjuk: előadói jelességére ügyet nem vet. Évtizedeken át ő volt Társaságunk legszívesebben hallgatott előadója, — ez is magyarázza némileg sűrű szereplését — ünnepnek látszott minden ülésünk, melyben neki kellett szerepelnie; ilyenkor a terem mindig megtelt a leghálásabb közönséggel.

Előadó művészetének kiválóságáról legszigorúbb s mégis legelismertebb kritikuskunk, Gyulai, akkor tett legfényesebb tanuságot, amikor már úgyszólván halálos ágyán felkérte őt, hogy ha róla emlékbeszédet mond, olvassa fel az ő legjobb verseit. És Kozma Andor Gyulairól mint költőről mondott, mindnyájunknak feledhetetlen emlékbeszédjében, miután hi-

vatkozva e sírontúli megbízásra, rokonlélektől átmelegített művészettel szólaltatta meg a Gyulai lantját, joggal mondhatta befejezésül : «Megígértem, megtettem!»

Tisztelt ünneplő gyülekezet! Élő nagyjaink mai ünneplésének dithyrambusai között nem akarnám a gyász naeniáit is megszólaltatni. Titkárunk feladata lesz megemlékezni — sajnos — számos és fájdalmas veszteségeinkről. Ambrus Zoltán, Takáts Sándor, Négyesy László s most már Sajó Sándor is mind egy-egy fényes név, mely immár eltűnik évlapjainkról. De szinte kötelességemnek érzem hangot adni elnöki megnyitómban is a kegyeletes hálának, mellyel Társaságunk fáradhatatlan buzgalmaért, magát soha meg nem tagadó munkakészségeért és munkájának értékeért különösen kedves barátunknak, Négyesy Lászlónak tartozik. Az ő váratlan letűnése a Beöthy Zsolt elhúnyta óta a legérzékenyebb veszteség, mely Társaságunkat érte.

A sorstól ránk mért veszteségekkel szemben még sohasem éreztük annyira az értékét annak, amit az élőkben bírunk, mint mai megemlékezéseink ihletes órájában. Liszt Ferenc azt mondta : nem a halottakat kell siratni, örvendezni kell az élőkkel! Az élőknek nyújtott koszorúk jegyében köszöntve irodalmunk barátait, nyitom meg a Kisfaludy-Társaság nyolcvanhatodik ünnepi közülését.

BERZEVICZY ALBERT.

A NEMZETEK POLITIKAI JELLEME.

Az angol politikai jellem.

Az angol államférfiak politikai gondolkodását és cselekvését első sorban a történeti hagyomány és a gyakorlati szükség határozza meg. Nem elvek, nem valami elmélet lebeg előttük s irányítja cselekvésüket, hanem a helyzet pillanatnyi követelménye. Az angol politika sohasem merev teórián s elveken való nyargalás, hanem a kiegyezésnek, a kompromisszumnak «böles szelleme» a legfőbb indítéka. Klasszikusan jellemezte az angol politika hagyományos és tipikus szellemét Austen Chamberlain a Nemzetek Szövetségének világ fóruma előtt 1925-ben, amikor a genfi jegyzőkönyv aláírását megtagadta, mert az elvi megkötöttség ellenkezik nemzete politikai tradíciójával (*Record of the sixth Assembly of the League of Nations. Fifth Plenary Meeting, Sept. 10th, 1925*). Chamberlain, mint gyakorlati angol, észreveszi a Nemzetek Szövetségének Achilles-sarkát: nem lehet a földgolyóbis valamennyi népét elvek alapján uniformizálni.

«Mi itt — mondja A. Chamberlain — sokféle nemzetet képviselünk, amelyek az egész világon szétszórva élnek és minden fajhoz, minden éghajlathoz, minden hithez tartoznak minden lehető különbözőségével a politikai berendezéseknek, társadalmi sajátosságoknak, hazai jogoknak és történetnek. Olyan eszközt teremteni, pontosan minden részletében, logikusan minden irányban, amelynek feladata a nemzetek annyira különböző konglomerációjának sokféle ügyét intézni, logikai szabatsóssággal és úgy, hogy minden lehető esetet előre lássunk és róla előre gondoskodjunk — ez felülmúlja azt az észet, amellyel az emberiség meg van áldva. Valóban, hölgyeim és uraim, nem olyasvalami lenne-e ez,

mintha egy mozgékony, de ideális szellemű szabó arra vállalkoznék, hogy ennek a nagy gyülekezetnek minden személyére ugyanazt a ruhát szabja? . . . A mi tartózkodó álláspontunk talán az angolszász szellem azon sajátságainak következménye, amelyekre az elnök úr megnyitó ülésünkön utalt. A latin szellem számára — mondotta — természetes, hogy először elvont elveket formulázzon, egyetemes szabályokat állapítson meg és csak aztán induljon meg a konkrét esetekre való alkalmazásra. A mi angol történetünknek egészen más szelleme volt s kitörülhetetlenül rányomta a maga bélyegét a közügyekről való gondolkodásunkra. Mi szeretjük az általánosat elkerülni, mi félünk ezektől a végsőkig levont logikai következtetésektől, mert úgy, ahogy az emberi természet meg van alkotva, a logika valóban csak kis szerepet játszik mindennapi életünkben. Minket a hagyomány, az érzelem, az előítélet, a kedélyi mozzanatok irányítanak. Valamely nagy problémával szemben valóban ritkán vezet bennünket olyan filozófusnak vagy hisztorikusnak világos logikája, aki távol a mindennapi élet zajától, szobájának csendjében dolgozik. Szabad-e a Gyűlést egy pillanatra felhívnom, hogy hazám történetére csak futó pillantást vessen? Kétszázötven esztendő óta nem volt forradalmi nyugtalanságunk. Óriási változások mentek végbe ezen idő alatt életünk minden irányában. De soha egy pillanatra sem formuláztunk meg nagy általános alapelveket, logikai szabotossággal. Ellenkezőleg : majdnem minden életbevágó döntésünk logikátlan (illogical) volt s éppen ezért annál alkalmasabb arra, hogy az ellentétes érdekeket kiegyenlítse, a középutat megtalálja és lassú s fokozatos eszközök útján a kívánt célhoz vezessen. A brit birodalom államférfiainak gyülekezetében nem egyszer vettük fontolóra, vajjon nem törekedhattünk volna-e, nem kellett volna-e törekednünk arra, hogy a brit birodalom alkotmányát világosan, mint a fehéret a feketén, megállapítsuk, nem úgy, ahogy meg van írva, hanem ahogy ma a gyakorlatban él : és mégis minden egyes alkalommal a különböző kormányok képviselői egyhangúan úgy döntöttek, hogy egységünk és egyetértésünk titka abban a rendkívüli rugalmasságban rejlik, amelyet számunkra a logikában és a

szabatos definícióban való hiányunk (our want of logic and our want of precise definition) tesz lehetővé.

Ha ezek az eszmék más helyzetű és fejlődésű nemzetek előtt idegenszerűek is, Önök legalább láthatják, miért kell befolyásolnia a brit alkotmány és birodalom történeti fejlődésének ezekben a nagy kérdésekben azokat a képviselőket, akik most a brit birodalom nevében Önökhöz szólnak. A mi gyakorlatunk mindig az volt, hogy az egyetemes elvekre vonatkozó tág nyilatkozatokat kerüljük, ellenálljunk annak a kísértésnek, hogy pontosan definiáljuk, mi a teendő s hogyan kell eljárni minden lehető esetben, mert mi jól tudjuk, hogy ha előre gondoskodnánk is minden egyes esetre nézve, amelyet előre láthatunk, mégis a valóban bekövetkező esemény nem felelne meg a pontos részletekben az előre látott esetek valamelyikének. Mi mindig az egyes esettől emelkedtünk az általánoshoz, a helyett, hogy az általánostól jutottunk volna az egyeshez. Mi meg voltunk elégedve, ha minden pillanatban épen a napnak baját győztük le s megtaláltuk azt az orvosságot, amelyet a baj épen követelt. Nem valami logikai rendszerből, amely általános tételekből áll, nőtt ki a mi szabadságunk, jogunk és biztonságunk, hanem a kiegyezésnek bölcs szelleméből (the wise spirit of compromise), amely a válságos pillanatokban az összes brit pártokat áthatotta, és óvatos koncentrációjából azokra a közvetlen problémákra, amelyek pillanatnyilag megoldást követeltek.»

Austen Chamberlainnek ez a ragyogó beszéde valóban politica anglica in nuce. Az egyetemes elvektől való félelem és tartózkodás s a pillanat konkrét követelményeinek való megfelelés az angol politikai művészet alapjelleme, de egyben sikereinek kulcsa. Ennek az angol politikai jellemnek megvannak a maga történeti és pszichológiai gyökerei.

Az angol a hagyományoknak a multba visszazető népe, az időnek nemzete, melynek költészetében az epika, tudományosságában a história uralkodik. Még a természettudományokra is a nyugodt és lassú fejlődés kategóriáját alkalmazza: Lyell szerint a föld évmilliók alatt rétegeződött és nem hirtelen geológiai forradalmak útján, mint ahogy a

francia Cuvier gondolta ; Darwin és Herbert Spencer az élőlények hierarchiáját hosszú történeti evolúció eredményének mutatja be. S mi ennek a fejlődésnek a létért való küzdelem közepett a fő motívuma? A természet feltételeihez való fokozatos alkalmazkodás : az az élőlény marad fenn, az a faj gyűri le a többi, amelyik legjobban alkalmazkodik az élet valóságához. Mintha az angol politikai és gazdasági fejlődés alapgondolata lenne ebben az evolúciós elméletben az állatfajok hatalmas kolosszusára rávetítve! Az alkalmazkodásnak békés eszköze az emberi társadalomban a kereskedelem, a politikai életben a kompromisszum ; mindkettő az angol nemzet sajátos tulajdonsága. Stanley Baldwin, a konzervatív párt vezére, erős hangsúllyal emeli ki egyik beszédében, hogy az angol politikai fejlődés alaptulajdonsága a fokozatosság (gradation), a lépésről lépésre való lassú haladás és nem a forradalmi ugrás. Nem kürtöl világgá nagyhangú megváltó elveket és elméleteket, hanem csendben, óvatosan cselekszik.

A lassú fejlődés rétegszerűen rakta le egymásután a különböző angol politikai formákat : Anglia ma is monarchia, de a király csak örökös köztársasági elnök ; arisztokrácia, mert a vezető politikusok jórésze lord vagy lorddá lesz, és mégis demokrácia, ahol a nép szavazata dönt. Minden új formát fokozatosan felszív az angol politikai szervezet s ezeket forradalom nélkül egyensúlyban is tartja, mert organikus és nem mechanikus, hirtelen lökésekkel halad és fejlődik. Az angol politika a rétegszerű történeti fejlődés útját járja, akár a konzervatív, akár a liberális, akár a szocialista párt jut uralomra. MacDonald telivér szocialista s mégis a hagyományoknak nemcsak gyakorlati tisztelője, hanem elvi védelmezője. Azért támadják a más nemzetbeli kommunisták s ad ki ellene Trockij röpiratot, mert racionalista mivoltukban nem értik meg, hogy az angol, ha szocialista is, nem a történeti rendnek erőszakos felforgatója, hanem csak az új társadalmi eszmény irányában érlelője. A hagyományt nem érzik nyomasztó tehernek, mert csak a külső kereteit és formáit őrzik meg, amelyeket azonban ösztönös valóságérzékük, a tényekhez való célszerű alkalmazkodá-

suk, az elvekkel szemben való aggodalmuk mindig új élet-tartalommal tölt meg. Az angol államférfi, bármilyen párt-keretben, a rugalmas alkalmazkodás, az opportunistá válóság-érzék képviselője : nem köti le magát elvekhez, mert akkor le kellene vonnia a logikai következményeket, amelyek esetleg már kellemetlenek, mivel a brit érdekeket sértik vagy a fokozatos fejlődést radikális változással fenyegetik. Mély költői ihlettel állítja szembe az angol politikai lélek mérsékletét és türelmességét Tennyson a franciák forradalmi türelmetlenségével s a hirtelen változásokra való impresszionista hajlamával :

„Look there, a garden!“ said my collegefriend,
 The Tory member's elder son, 'and there!
 God bless the narrow sea which keeps her off,
 And keeps our Britain, whole within herself,
 A nation yet, the rulers and the ruled —
 Some sense of duty, something of a faith,
 Some reverence for the laws ourselves have made.
 Some patient force to change them when we will,
 Some civic manhood firm against the crowd —
 But yonder, whiff! there comes a sudden heat,
 The gravest citizen seems to lose his head,
 The king is scared, the soldier will not fight,
 The little boys begin to shoot and stab,
 A kingdom topples over with a thrick
 Like an old woman, and down rolls the world
 In mock heroics stranger than our own ;
 Revolts, republics, revolutions, most
 No graver than a schoolboys' barring out!¹

The Princes ; A. Medley.

¹ „Nézz oda, egy kert van ott!“ (t. i. a francia föld) — mondja egyetemi pajtásom, a tory-képviselőnek idősebb fia —. „Isten áldja a keskeny tengert, amely távoltagek tőlünk és egységes nemzetbe fogja össze Britanniánkat, azokat, akik itt kormányoznak és kormányoztatnak. Bizonyos kötelességérzés, bizonyos hit, bizonyos tisztelet a magunkalkotta törvényekkel szemben, bizonyos türelem, hogy megváltoztassuk őket, ha jónak látjuk, polgári bátorság a tömeg ellenében van itt nálunk. — De odaát (t. i. a franciáknál), puff hirtelen tűz támad s a legkomolyabb polgár is elveszti a fejét, a király megijed, a katona nem akar harcolni, a kis gyerekek kezdenek lőni és szürni, egy királyság siktva omlik le, mint egy vénasszony, és az egész régi világ pseudoheroikus retorikába gurul, amely furcsább, mint a mienk ; lázadások, köztársaságok, forradalmak legtöbbször nem komolyabbak, mint az iskolásgyerekek játéka.“

Az elvektől való aggodalmas tartózkodásnak másik lelki oka, hogy az angol minden téren nem az elméleti gondolkodásnak, hanem a gyakorlati cselekvésnek embere: the man of action. Ez pedig a valóságra koncentráliódik, a tárgyakban s nem ezek elvont fogalmaiban gondolkodik. Az angol született empirista: nem áll a fogalmi távolság hűvös logikai pátozával messze a valóságtól, mint a racionalista a maga észme-schemáival, hanem mindent közvetlenül tapasztalni akar, cselekvőkészsége benső viszonyba iparkodik lépni magukkal a dolgokkal, hogy ezek ellenállását legyőzhesse s fölötte uralkodhassék. Ezért semleges az elvont elméletekkel szemben: mint a pillanat mesterét, csak az érdekli a dolgokból, amit rögtön gyakorlatilag a cselekvésbe átvihet. Nem a cselekvést rendeli alá a gondolatnak, hanem fordítva: a gondolatot a cselekvésnek. Cselekvésében ezért alogikus (Chamberlain illogikus szava túlerős): nem a racionális gondolat egyenes útján halad, hanem az élet ráncait követi, az élet törvényei pedig kiszámíthatatlanok. Az nem véletlen, hogy a legnagyobb angol gondolkodók mind empiristák: a középkorban Duns Scotus, az újkorban Bacon, Locke, Hume, Herbert Spencer. Bacon a tudományt csak arra valónak tartja, hogy a természetet legyűr-hessük, technikailag uralkodhassunk rajta: az elméleti gondolkodás csak a cselekvés eszköze. Az sem véletlen, hogy a pragmatizmus is, amely az igazságnak érvényét cselekvőértékétől, hatóerejétől (power to work) teszi függővé, angol és amerikai elmélet. Milyen politikai jelleme lehet ilyen nemzet folyton cselekvésre beállított fiainak, ha nem olyan, amely, mint A. Chamberlain kifejtette, irtózik a merev elvektől?

A cselekvés emberének lelki attitüde-je egyben utilitarisztikus irányú: ösztönszerűen csak arra koncentrálija magát, hogy cselekvése gyümölcsöt hozzon, hasznos legyen, hatalmát, vagyonát kiterjessze. A gazdasági-hasznossági érték-irány alapvető vonása az angol szellemnek és politikának. Praktikus érzéke a gondolatot, az elvet csak annyiban tiszteli s veszi figyelembe, amennyiben a hasznos cselekvésben erősíti és segíti. Az angolnak, mint a cselekvés emberének, erős ösztöne van az együttműködésre, a kooperációra,

az önkénytes társadalmi szervezkedésre, az érdektől hajtott csoportalkotásra, de ennek forrása sem az értelem, a szervezkedés előnyeinek pusztá belátása, hanem az ösztönös vitalitás, a cselekvésnek a csoportban jelentkező könnyebbsége és nagyobb súlya. Valaki ezt mondta: «Egy angol ember bolond; kettő már football match; három már az angol birodalom.» Az angol lélek finom megfigyelője, S. de Madariaga erre megjegyzi: az első tétel merőben igaztalan túlzás; a második valóban egyik legjellemzőbb angol társadalmi jelenséget, a verseny szellemét szemlélteti; az epigrammának csattanója pedig nem igaz, mert ahhoz, hogy a brit birodalom képviselve legyen, elég: egyetlen angol is. Ahol egy angol ember van, ott van már az egész brit birodalom. (*Englishmen, Frenchmen, Spaniards. An Essay in comparative Psychology.* Oxford, 1929, 19. l.) Az angolban igen fejlett a társadalmi fegyelem, az önkénytelenül feltörő kollektív erő, a társadalmi szolgálat spontán kötelességérzése, a nélkül, hogy külső rendszabályokkal kellene rákényszeríteni.

Evvel függ össze az angol jellem egyik legfőbb jellemző jege: a fair play, a sportnak műszavával kifejezett tulajdonsága. A fair play a játék egésze érdekében az ellenféllel való helyes együttműködést jelenti, az egyén és a társai közt való egyensúly intuitív megérzését, amely nem foglatható szabályba, merev formulába: ez a cselekvésnek az ellenféllel szemben ösztönösen megérzett összhangja. Az egyén győz, a nélkül, hogy ellenfelét megsemmisítené vagy a további együttcselekvéstől elriasztaná. A játéknak ez az etikája döntő az angol politikai életre nézve is. Az államférfiak, de a tömeg is a játékban válik politikussá. A sport playing attitude-je a politikai viselkedésnek is lelki mintája. A politikusok a fair play szellemét a sportpályákról viszik magukkal a Westminsterbe. A politika két párt békés játéka, amelyben a nézőközönség és bíróság az ország választó lakossága: az utóbbi a választásokon a mellett a párt mellett dönt, amely jobban és fair-ebben játszott vagy ilyen irányban jobb formát ígér. A játék a sportban mindig két párt küzdelme: az angol a politikában is lehetőleg a két párt rendszeréhez ragaszkodik, egész választóeljárása erre

van berendezve. A sporttereken is mindig két színhez van szokva: Oxford sötétkék és Cambridge világoskék színéhez. A politikai élet ritmusát csak két párt küzdelmében érzi: újabban a három párt zavarja, a liberális párt már csak ezért is fokozatosan kiiktatódik az angol politikai arénából. Az angol parlamenti rendszer lényege a két ellenfél: a kormánypárt s az ellenzék együttműködése az állam érdekében. Ezért válik be Angliában a parlamenti rendszer más nemzetekkel szemben, amelyeknél a cselekvésnek fair play szelene nincsen a lelkekbe belenevelve s mintegy beleorganizálva.

A cselekvés emberének lelke annyira a sikeres tette fészül, hogy észre sem veszi azokat az erkölcsi akadályokat, amelyekbe cselekvése ütközik. Az angol államférfiaknak ez a sokszor megrótt tulajdonsága a cant, a képmutatásnak sajtáságos, öntudatlan faja. Az angol már eleve ösztönösen úgy fogja fel a tényeket, hogy kiküszöböli belőlük az erkölcsileg gátló mozzanatokot, s így egészen őszintén és becsületesen hiszi, hogy az erkölcsi elvekkel összhangban cselekszik, amikor pedig cselekvését csakis az érdekeinek megfelelő célszerűség és önzés irányítja. A cant annyit jelent, mint jó lelkiismerettel hazudni vagy másokat megtéveszteni. Ezt a lelki habitussá vált művészetet, amely az erkölccsel ellenkező cselekvés előnyeit nyugodt lelkiismerettel engedi élvezni, az angol léleknek olyan finom ismerői, mint Byron, Dickens, Ruskin, Carlyle nemzeti bűnként rótták meg. Egy szellemes író szerint «az angolok Krisztust mondanak s gyapotot értenek rajta». Szemeiket az égre függesztik, kezüket a bibliára teszik, közben a föld egynegyedét elfoglalják — s ezt egészen természetesnek találják. Ami kellemetlen erkölcsileg, azt öntudatlanul eleve úgy fogják fel, mint jogszerűt, az emberiességgel egybehangzót. Egy sereg fogalom van, amelyeknek felcserélésére az angoloknak különös hajlamuk van. Max Scheler finom elemzése meggyőzően tárta fel, hogyan szoktak az angolok a kultúrán kényelmet, a gondolkodáson számolást, az igazságon ténytet, az igaz világképen célszerű világképet, az észen oekonomiát, az axiomán magukcsinálta definíciót, a logikumon pusztá szokást, a magyarázaton egyszerű osztályozást, a tudományos módszeren csak az induktív módszert.

a jón hasznosat, a hűségen a szerződések megtartásában tanusított külső pontosságot, az erkölcsön jogot érteni. (*Der Genius des Kriegeres*. 1915, 442—443. l.)

Igen jellemző az angol politikai cantre, mely a nyílt elvi állásfoglalást kerülni szereti, az olasz egység kérdésében való viselkedése. Az angol kormány tiltakozott Cavournak terve ellen, hogy Észak-Itália Dél-Itáliával egyesüljön, mert ha ez megtörténik, az olaszok elég erősek lesznek, hogy Ausztriát megtámadják Velencéért. Amikor azonban az események hirtelen úgy alakultak, hogy a nápolyi király menekülni volt kénytelen, Anglia már hozzájárult ahhoz, hogy Szardinia királya a nápolyi koronát is fejére tegye. A sikerek láttára később már Velence egyesítését sem ellenezte. Ekkor mondotta Cavour: «Anglia egyik kezével fölfelé taszigál, a másikkal lefelé lökdös.» (Kossuth: *Irataim* IV. 19.)

Az angol cant azonban mégis a legjellemzőbb módon az imperializmus, a merkantil-erkölcsű nemzeti expanzió szolgálatában nyilvánul. Egészen természetes joguknak találják, hogy bármely nép földjét és természeti kincseit birtokukba vegyék s kiaknázzák, miközben «a népek szabadsága», «a civilizáció terjesztése», «a nemzetek hatalmi egyensúlya» a legfőbb elvük. Milyen természetszerűen tör ki Rhodesnek, az utolsó nagy brit kolonizátornak lelkéből ez az imperialista himnusz: «Béke, szabadság és igazságosság a legfőbb tulajdonságok. Ha van Isten, ezekkel kell rendelkeznie. Az angol faj valósítja meg legjobban e tulajdonságokat. Ha tehát én Istent szolgálom, az angol fajt kell a világon hatalomra juttatnom.» De kérdezhetjük: ha az angol hatalom a többi népek birtokát elragadja, akkor hogyan diadalmaskodnak «a béke, szabadság és igazságosság legfőbb elvei»? Az angol cant épen abban áll, hogy ezeket az erkölcsi elveket érvényeseknek hiszi akkor, ha a maga hatalma érdekében áthágja őket, vagyis: észre sem veszi, hogy jómaga fittyet hány nekik. Ez is illogicum, de A. Chamberlain nem erre célt. Az illogicumot az angol államférfiban feloldja a nemzeti küldetés és kiválasztottság érzése: az angol úgy érzi, hogy neki kell a földgolyóbison a politikai és gazdasági Gondviselés szerepét játszania, a civilizációt terjesztenie, a

népek egyensúlyát fenntartania, természetesen úgy, hogy ezek viszályában lehetőleg mint tertius gaudet, egymás ellen kijátssza őket, hogy uralkodjék rajtuk. «Egész Európában sehol sem marakodhatik két kutya a nélkül, hogy Anglia elmulasztaná az egyiknek vagy a másiknak pártját fogni», mondotta az élesnyelvű ír pártvezér, O'Connell Dániel.

Haldane lord 1911-ben híres oxfordi beszédében nagy pátozzsal hangsúlyozza : «Nem durva erőszak, hanem erkölcsi erő az, mely túlsúlyt követel a világon» (It is not brute force but moral power that commands predominance in the world). De mégis ő az angol hadseregnek energikus újjászervezője a világháború előtt. S noha sürgeti a németekkel való flottaegyességet, természetes politikai axiomának tartja, hogy az angoloknak velükszületett joga többszörösen nagyobb hadi hajórajt tartani, mint a németeknek : ezek tehát hagyják abba a flottaépítést. A világháborúba való belépést Anglia főképp Belgium semlegességének megsértésével, tehát egy erkölcsi elvvel igazolta, pedig az igazi ok a német hatalom növekedésétől veszélyeztetett érdekköre volt. Lloyd George a cantnek tipikus képviselője. A németek ma is emlegetik 1921-ben tartott beszédét a sziléziai kérdésnek igazságtalan eldöntéséről a lengyelek javára : fair play-t követelt egész Európa színe előtt ünnepélyes hangon a németek számára. De négy hét mulva maga is aláírta a döntést, melyet aztán később megint helytelennek és jogellenesnek bélyegzett. Lord Curzon 1923-ban ugyancsak jogellenesnek minősítette a Ruhrvidék francia megszállását, de azért semmit sem tett ellene, a valóságban Franciaországot támogatta. (W. Ziegler : *Einführung in die Politik*. 1927, 71. l.)

A francia politikai jellem.

A francia politikai lélek egészen más jellemű, mint az angol. A francia nem a lassú történeti fejlődésnek, hanem a gyors, lökészerű, forradalmi változásoknak impresszionista és impulzív népe : nem az epika, hanem a dráma nemzete. Fejlődési vonala nem nyugodt és egyenletes, hanem cikkcakkban futó. A XVIII. század végén lerombolja a demo-

krácia és szabadság nevében a királyságot, de alig egy év-tized múlva abszolutisztikus császárság, aztán megint a legitimitás alapján konzervatív Bourbon-királyság, majd forradalom árán liberális polgárkirályság orleans-i ágon, később újra császárság s 1871-ben megint ott áll, ahol 1795-ben : *respublica*. Alig van nemzet, amelyben nagyobb lenne a politikai élan vital, szenvedély, lököerő és mozgalmasság.

Ezért nem a tradicionalizmusnak, a történet kultuszának, hanem a racionalizmus váltakozó eszméinek könnyen hívó és lelkesedő népe : elvek uralkodnak mindig az angollal szemben a francia politikában. A franciák szerkesztik meg az alapvető és leghatásosabb politikai elméleteket, mint Montesquieu, Rousseau, Turgot, Mirabeau, Sièyes ; ők röpítik ki az olyan átütő politikai elveket és jelszavakat, mint az *égalité*, *liberté*, *fraternité*. A francia politikusoknak mindig kell egy általános eszme, *idée générale*, melyet belesugallnak a tömegbe s mintegy megszállatják vele. A világháború alatt a humanitás és demokrácia jelszavaival állítják csatasorba a világ közvéleményét a németek ellen. A háború után az igazságosság erkölcsi eszméjébe burkolják a kegyetlen békeszerződéseket, majd, hogy pontosan megtartassák ezeket a legyőzöttekkel, a jogot és a biztonságot (*droit et sécurité*) kalapálják a tömeglélekbe. A magasztos erkölcsi jelszavak mögött persze a nemzeti önzés és hiúság húzódik meg. A francia politikai élet mesterei kitűnően értenek ahhoz, hogy a nemzet konkrét érdekeit a legművészebb s a legmegragadóbb formában általános emberi eszmék mögé rejtsek, ezeket az egyetemes erkölcsi értékrezonanciájú gondolatokat beleszuggeralják a világba s a maguk politikájának szolgálataiba állítsák. A francia államférfiak nagy pszichológusok : bele tudják magukat érezni a saját és más nemzetek lelkébe, a lelki transzpozíció nagy mesterei, akiket művészi kifejezőerejük és formakészségük segít a világ politikai sugalmazásában. Így lehetséges, hogy a XVII. és a XVIII. században a germán művelődési kör, mely örökös háborúban áll velük, nemcsak a francia kultúra, irodalom és stílus, hanem egyben a francia abszolutisztikus politikai szellem hatása alá is kerül. A francia felvilágosodás politikai eszméi Európára valamennyi

népét lázba hozzák. Napoleon a nemzetiségi kérdés fölvetésével megbolygatja a keleteurópai népek lelkét, az ő sugalmazására indulnak meg a nemzetiségi aspirációk nagyobb lendülettel. A harmincas-negyvenes években a francia doktrinérek liberalizmusa szabja meg Kelet felé a polgárság liberális mozgolódásának eszmei irányát. 1871 után Thiers az egész világ rokonszenvét megnyeri, amely ötszörösen túljegyzi a francia hadisarcot. Egy félszázad sem kellett a francia politikának, hogy fokozatosan megszerezze a maga politikai ügyének az orosz, angol, olasz államférfiakat s közvéleményt, a világháború kitörése után pedig maga mögé állítsa a föld öthatodát.

Az általános elvek, eszmék és jelszavak szeretete a francia lélek racionalista vonásából következik. Az általános elvből vezet le az egyest s nem megfordítva, mint az angol. Már a középkori francia skolasztika ilyen irányú: az általánosnak, az universale-nek, a fogalomnak létezését s az egyes fölött való hatalmát hirdeti az oxfordi franciskánusokkal szemben, akik szerint az általános csak puszta szó, igazán csak az egyes létezik. S ez a racionalizmus tör elő Descartes-ban, s a felvilágosodás gondolatjárásán keresztül mindmáig fővonása a francia világfelfogásnak: igaz az, amit tisztán és világosan átlátok, míg az angol szerint: igaz az, amit kézzelfoghatóan tapasztalok.

A racionalizmus lelki alkatából azonban természet-szerűen folyik az egyformaságra, az uniformizálásra, az abszolutizmusra való törekvés. Mert amit az ész helyesnek lát, azt kell az életben is, ha török, ha szakad, egyformán mindenütt érvényesíteni. Ezért a francia föld az elveknek, formáknak, stílusnak, divatnak országa, mely mindent egyformává akar tenni. A nagy forradalom maga is egyenlőségi, uniformizáló mozgalom: ne legyen különbség az emberek között. A tökéletes logikai egyenlőség tudománya a matematika: ez a francia lélek legkedvesebb ismeretköre s ennek modellje szerint szereti Descartes óta átalakítani a többi tudományt, sőt az életet is. Az nem véletlen, hogy éppen francia gondolkodó, Laplace, akarta az egész kozmoszt egyetlen matematikai világhalmazba beleszorítani, s ugyan-

csak francia gondolkodók, amilyen Condorcet és A. Comte, iparkodtak az annyira változatos, egyedi és kiszámíthatatlan történeti életet is exakt törvényszerűségekre, észszerű schemába begyömöszölni. A matematizáló szellemnek minden uniformizálni törekvő vonása tör elő a Richelieu hatalmi centralizálásából és jogegység-törekvéséből épen úgy, mint a francia forradalomból, amikor új, észszerű, szinte geometriai kerületbeosztást, idő- és térbeosztást, új naptárt és mértékeket rendel el a hagyományossal szemben. Az sem vakeset, hogy francia ember Tarde, aki a társadalmi egyformaság lelki alapját, az utánzást a legbehatóbban vizsgálta; francia Taine, aki minden társadalmi, művészeti és irodalmi egyéni mozzanatot a milieu és általános korszellem hatásában iparkodik feloldani; s ugyancsak francia Le Bon, aki megindítja a tömegek pszichológiai vizsgálatát. A francia elmejárási a történelmet szétmossa az utánzásban, milieu-ben és tömegben: mind csupa általánosban, semmit sem hagyva meg az egyén irracionális és kezdeményező sajátos erejének.

Az angol a közvetlen cselekvés, a francia a gondolkodás embere. A gyakorlati angol akkor gondolkodik, ha cselekszik, és csak annyiban, amennyiben a cselekvéshez szükséges. A francia előre gondolkodik; nemcsak a ma, hanem a jövő is, mint probléma, érdeklő, gyönyörködik magában a gondolkodásban. Erős teoritikus hajlama van, mely mindent elemeire szeret szétszedni és definiálni. Előre megvannak az észszerű kategóriái, amelyeket alkalmazni iparkodik a valóságra és életre: ezek menetét előre akarja látni. Ezért gondolkodás-módjának jellemző jelszava: tudni annyi, mint előrelátni; politikai síkon: kormányozni annyi, mint előrelátni. Mint racionalista rávetve észszerű fogalmi hálóját az életre, előre elgondolja, milyen schema szerint kell lefolynia a valóságnak. Azonban ha a bonyolult, kiszámíthatatlan, irracionális élet nem alkalmazkodik az elvekhez, fogalmakhoz, tervekhez: a francia megzavarodik, ideges, ingerlékeny, kapkodó, míg az angol, a cselekvés embere, aki az értelem előítélete nélkül fog a cselekvéshez, nem lepődik meg, hidegen és gyorsan alkalmazkodik az új feltételekhez. «A francia — mondja Madariaga (i. m. 33) — aprólékos taktikai és stratégiai

tanulmányokkal készíti elő cselekvéseit : olyan, mint a sakk-játékos. Az élet az ő számára a hadműveletek sorozata. A cselekvést illető szótára tele van háborús metaforával : *attaque, brusquée, mouvement tournant, surprise, guet-apens, stratagème*. Mindez az ösztönös tettel szemben a cselekvés racionalizált, elvszerű formájára utal, amely a francia politikai és diplomáciai életben is jól megfigyelhető. Mindig mintegy logikai glédába állítja a politikai programmeszméket : észszerű rendszerre törekszik, racionalizálja a politikát is.

A cselekvésre beállított, gyakorlati észjárású angol tárgyokban gondolkodik, magukhoz a dolgokhoz tapad, hogy uralkodhassék rajtuk : a franciát a helyzetek szubjektív, lelki vetülete mélyebben érdekli, szereti magát és cselekvését a többi ember személyi tükrében látni. Az angol hatalmat, uralmat, vagyont akar : a francia tetszést, tiszteletet, utánzást, *gloire*-t. Az angol hidegen gögös : a francia melegen hiú. Az előbbi értékcentruma önmagában van : az utóbbi értéksúlypontja a másoktól róla táplált véleménybe tolódik át. Innen a nagy román személykultusz. Az angol velejében individualista : «minden angol egy sziget», aki azt mondja : «a házam a váram». Ellenben a francia a társaságban, tömegben érzi jól magát, ahol látják, csodálják, hiúságát kielégítik : ezért, mint K. Joël megjegyzi, a francia a boulevardok, foyerk, szalonok, *table d'hôte*-ok népe.

A francia politikai jellemnek társas, az angolnak individualista vonása kiütöközik alkotmányuk szelleméből is, amire már Kossuth figyelmeztet egyik tanulmányában (*Irat.* VII. 410—425. lk.). A franciának «parlamentáris kormánya» van, az angolnak «képviselési kormánya» (*representative government*). A franciánál a parlament abszolút módon egyesít magában minden hatalmat : a Rousseau *Contrat Socialjának* értelmében a többségnek szinte isteni joga van (*droit divin de la Majorité*). Az államnak elvszerűen centralizált hatalmával szemben az egyén közvetítő szerves intézmények nélkül áll, ezért az állam nullifikálhatja az egyént, a demokrácia abszolutizmusa uralkodik. «Innen az a bámulatos könnyűség, — mondja Kossuth — mellyel tegnap egy

Coup d'État, ma egy plébiscite sikerül mindig a hatalom érdekében . . . A francia lehet nagy, hatalmas, dicső, annyira nagy és hatalmas, hogy még abba sem hal belé, ha az emberiség experimentális museumává alakul: de szabad sohasem volt, soha!» Ellenben az angol valóban szabad, mert «képviseleti kormánya» van, azaz nem parlamenti onnipotenciája. Az önkormányzat elve uralkodik; a parlament az önkormányzatnak legfontosabb szerve ugyan, de csak egyik szerve, melyen kívül egy sereg más autonom szerv is van, mely a polgárság jogait és szabadságát védi. Franciaországban azért vannak forradalmak, mert nincsenek önkormányzati szervei, mint biztonsági szelepek a forradalmak ellen. Angliának a mai napig joga van a Milton büszke szavával kérkedni: «Mi vagyunk hivatva tanítani a nemzeteket, miként kell élni.»

A német politikai jellem.

A német politikai léleknek alapjelleme az intellektualizmus. Ez más természetű, mint a francia racionalizmus. A francia a mozgékony, a gyorsan és eredeti módon gondolkodó észnek, a német az alapos, sokoldalú erudíciónak, a mindenfajta ismeretet, idegen kultúrjavakat magába olvasztó univerzalizmus szellemének képviselője. Az előbbi a gondolkodás formájára, az utóbbi a gondolkodás minél több anyagára veti a súlyt. A német elme túltanultságban szenved: a sok papirostudás, alaposság agyonnyomja benne az eredeti kezdeményező erőt, sokszor megbénítja a friss látást, a dolgokkal szemben való közvetlen cselekvő állásfoglalást. A németek mindenhez túlságosan módszeresen, sokat elméletieskedve és elveszkedve fognak hozzá. A politikát is tudománynak, igazolt ismeretek, elvek rendszerének s nem művészetnek nézik. Ezért nem győzi a kivételesen nagy német gyakorlati államférfi, Bismarck, a politikusok lelkére kötni, hogy a politika nem tudomány, hanem művészet. A politika mégis a németeknél, a Volk der Denker-nél elsősorban a világnézeti meggyőződés, az elméleti programdogmatika, az elvi háttér ügye. Ezért merevek, nehézkesek, a feltételekhez nem tudnak a kellő pillanatban gyors

san alkalmazkodni s a gyakorlati szempontokat hirtelen érvényesíteni. Már Goethe több mint száz évvel ezelőtt megrója a német léleknek ezt az egyoldalúan teorétikus magatartását, amely a nemzetnek annyira káros vonása a politikában: «Ha a németekbe, az angolok példájára, kevesebb filozófiát és több tetterőt, kevesebb elméletet és több gyakorlatot lehetne beléjük oltani, akkor már megváltásunk jórésze végbemenne a nélkül, hogy egy második Krisztus személyes fenségének megjelenésére kellene várnunk.» Goethe kora óta is sok a német államférfiak közt a kétkedő, töprengő, agyontanult filozófus. Azt hiszik, hogy a politika nagy könyvekből megtanulható, holott a politika taníthatatlan és tanulhatatlan mesterség: veleszületett valóságérzék és készség a cselekvésre. Innen van, hogy ha a németek bajba jutnak, az elméletieskedő és ügyetlen politikusok helyett az erélyes és cselekvő katonákhoz fordulnak, akik meg karddal akarják szétvágni a politikai nehézségek bogát. A porosz katonai imperializmusnak a mási kszélsőségbe átcsapó szelleme a német politikában és diplomáciában végzetesen éreztette hatását.

A gyakorlati érzék hiányával függ össze, hogy a német államférfiak általában rossz néppszichológusok, csekély a más emberek és nemzetek lelkébe való beleérzőképességük és sugalmazó erejük. Jellemző, hogy Bülow és utódai három angol szövetségi ajánlatot vesznek elutasítá-sszámba menő közönnnyel, mert nem tudják beleélni magukat abba a pszichológiai lehetőségbe, hogy az Oroszországgal szövetséges Franciaországgal Anglia entente cordiale-ba jusson, amikor Anglia és Oroszország érdekei merőben ellentétesek. De semmit sem tesznek Oroszország megnyerésére sem, sőt a bagdadi vasút ügyében Oroszország tyúkszemére hágnak. Minden moment psychologique-ot elszalasztanak, minden nemzetet elhidegítenek, sőt ellenséggé tesznek, az egész világ koalícióját magukra zúdítják. Koloniális világpolitikájukban egyszerre akarnak mindent elérni a kisázsiai, a Marokko- és a flottakérdésben. Mintha előre látta volna a kivételesen nagy gyakorlati pszichológus, Bismarck, a német külpolitikának ezt a mohó, az akadályokkal, a más nemzetek hatalmi

érzékenységgel tipikusan nem számoló politikáját, amikor 1890-ben Friedjung előtt így nyilatkozott: «Mindig hibája volt a németeknek, hogy mindent egyszerre akarnak elérni és csökönyösen bizonyos módszerben megmerevednek. Én mindig örültem, ha a német egységhez bármely úton is, hacsak három lépéssel is közeledhettem.»

A német politikai lélek egy másik vonása, hogy még mindig hiányzik belőle — olyan nagy történeti pillanatokat figyelmen kívül hagyva, mint a világháború kitörése — az egységes nemzeti érzés és állami érzület: ezért nincs meg bennük a hosszabb válságos időkben a kitartás ereje és szívóssága. A történeti és a kulturális ellentétek az egyes törzsek között maig sem engedték kialakulni az egységes nemzeti lelket s azonos politikai értékírányt. A német szellemiségben ma is erős a helyi, tartományi és kisállami érzés, amely háttérbe szorítja az egész birodalom érdekének szívükön való viselését. Észak- és Dél-Németország lélekben ma sem egységes. Ez a belső szétszórtság alkalmas volt arra, hogy a német kultúra sokoldalú termékenységében és egyéni gazdagságában kibontakozzék, de politikailag, a német faj hatalmi kifejlődése szempontjából, károsnak bizonyult. A német vezető politikusokból is hiányzik a világpolitikai láthatár, a széles rétegekben pedig nyárspolgári szellem uralkodik a birodalom érdekei szempontjából. Ezért a német politikában, főképen kifelé, sok a homály, zavarosság, bizonytalanság, a biztos célkitűzés és a nagyszabású vonalvezetés hiánya, a pusztán érzelmi magatartás. A formátlan s a formával küzdő, erősen befelé, magábforduló német lélek nem tudja megtalálni a maga kifejezését és egységes gyakorlati stílusát a politikában. Az ideológiákra való hajlása, elvi merevsége nehézkessé és doktrinerre tesz. Az a német idealisztikus szellem, amely a philosophus teutonicus, Leibniz óta a világ lényegét a szellemben látja, Fichtével az egész világot az «én»-ből vezeti le, Schopenhauerrel a mindenséget «az én képzetemnek» tartja, Kanttal az ember erkölcsi autonómiáját, Hegellel pedig az államnak, mint a szubsztancializált erkölcsnek fogalmát hirdeti: naivan idealisztikus marad az esetlenségig a politikának ragadozó világában s a diplomáciának

csúszos parkettjén. Ezek nem eszmei ábrándozást, hanem vas-kos valóságérzéklet és pontos emberismeretet követelnek, amely nem eszményi magasságba emeli az embert, hanem önzőnek, hiúnak, irigynek, kapzsinak fogja fel, olyannak, amilyen a valóságban, ahogy a német idealista gondolkodókkal szemben a francia és angol moralisták, Hobbes és Hume, La Rochefoucauld és La Bruyère megrajzolták. A német lélek idealizmusában azonban «egészen a gyermekességig megy — mint Kjellén mondja — a politikai világfelfogásban».

A magyar politikai jellem.

A magyar politikai jellem az alkotmányáért vívott sokszázados küzdelemben forrott ki: a régi rendi világ az alkotmányban nemzete fönmaradásának és létének zálogát érezte. Ezért a magyar lelkiség előterében mindig a politikum állott: nagyfokú politizáló hajlama öfenntartási ösztönében gyökerezett. A nemesember, ha mindjárt szántó-vető ú. n. bocskoros nemes volt is, büszke volt politikai jogaira. «Tűz süvege mellé tollat, — mondja Rónay Jácint 1847-ben (*Jellemisme*, 110. l.) — mondd neki: 'restauratio' lesz, s nem ismerendsz többé reá: odahagyja házát, családját, veszni engedí gazdaságát és siet örömittasan a tisztújítási csataterre . . . Nyilvános fellépte hány szegény nemesnek dúlta már fel nyugalmát, boldogságát? Így van ez, és így kell ennek lenni, zajt ütünk, hogy a világ tudjon rólunk, s fedljük: hogy szaváról ismernek a harisra.» Ez az erős politizáló hajlam, a közügyek iránt való érdeklődés a rendi világ megszünthe után is tovább él mindmáig a magyar társadalmi lélekben.

A politikum iránt való mély érdeklődésnek egyik forrása a magyar léleknek igen fejlett és érzékeny jogérzése, amely főképp a saájtszerűen politikai jellegű jog, a közjog irányában nyilvánul meg. Ez a közjogi érzés tör elő már az őshazában kötött vérszerződésben, a XIII. század elején a királyi hatalmat korlátozó aranybullában, a Zsigmond király megrendszabályozásában, — s a mohácsi vész után az alkotmányért, a nemzeti szabadságért és függetlenségért folytatott

sokszázados küzdelemben. A XVII. században a sok harc után a nemzet már teljesen kimerülni látszik; Erdély is, a magyar nemzeti szabadság bástyája, leomlik, de a magyarságnak életösztöne még egyszer összeszedi erőit II. Rákóczi Ferenc zászlaja alatt az alkotmány, a nemzeti jogok védelmére. Majd másfélszázadon át sérelmi politikát űz: folyton résen van a közjogok csorbítása ellen, mígnem 1848-ban újra fegyvert ragad szabadsága oltalmára. Az 1867-i kiegyezést követő korszakban a törzsökös magyarság politikájának lényege a régi százados gravaminális politika szellemét leheli: mennél lazábbá tenni a kapcsolatot Béccsel s megszilárdítani a függetlenséget.

A küzdelem tehát a nemzeti lét és élet alapvető elveiért folyik: az elvekhez való tántoríthatatlan ragaszkodás a magyar politikai jellemnek legfőbb vonása. Ebben nem valami racionalizmus vezet, az észnek spekulatív ereje és logikai makacssága, mint a franciát, hanem az életösztön, amely úgy érzi, hogy ha nem ragaszkodik körömszakadtig a nemzet ősi jogaihoz, a németiség előbb-utóbb szolgálai sorsra juttatja, be fogja olvasztani. De ebből az örökös harcból a magyar politikai elmejárásnak az a vonása támad, hogy egyoldalúan defenzív természetet ölt: nem él benne többé az a pozitív államépítő erő, amely Árpádban, Szent Istvánban, számos Árpád-házi királyban vagy még Corvin Mátyásban is munkálkodott, hanem mindig csak az állam védelmére, a nemzet oltalmazására irányul, tehát inkább negatív szellemi formát ölt. Ebben gyökerezik mindmáig a magyarságnak túlnyomóan ellenzéki, kritikai, obstruáló lelki habitusa a politika terén. Mindig sérelmi, jogvédő politikát űzve, a magyarságnak politikai látköre összeszűkül. Főnemesei, akiket műveltségük a magasabbrendű vezetésre alkalmassá tett volna, az udvar légkörében élve jórészt a nemzettől elidegenedtek; a köznemesség pedig, hiányozván belőle az európai műveltség és horizont, nem tud felülemelkedni a magyar világ gravamenjeinek szűk körén, nem látja a nagypolitika irányvonalait, többnyire hiányzik belőle a politikai előrelátás és óvatosság, az alkotó és kezdeményező szellem. Politikai észjárása kimerül a szabadság védelmében, a bécsi hatalmi aspirációk ellen-

zésében. Ennek a közjogi elvi szellemnek irányvonala áthúzó-dik az 1867-et követő félszázad parlamenti politikájába is, amelyet állandóan az obstrukció lelkesége fenyeget.

Az ellenzéki politikai szellemet erősen táplálja a magyar embernek civakodásra, egyenetlenségre, pörösködésre való általános hajlama is. Már a falusi parasztság körében állandóan dúl a ‚felvég‘ és az ‚alvég‘ örökös ellentéte, amelynek lappangó gyűlölete napról-napra harcban tör ki. A szomszédok állandó jogsérelemben élnek : még a másiknak telkére átnyúló diófaágon ülő fülemüle füttyén is összekapnak, s a gazda inkább pörösködik a királyig, de a füttyező birtokjogát nem engedi (Arany). A pereskedés vérében volt a nemesnek is : alig volt nemes, akinek ne lett volna sokszor évtizedekig húzódo, sőt apáitól örökölt pere. A magyar jogásznemzet : minden tanult nemes ifjú patvarista volt, hogy ügyvéd lehessen. Sehol nem volt annyi jogász, főképp ügyvéd Európában, mint Magyarországon. A jogi műveltség pedig a politikának legjobb iskolája, a politikai becsvágynak természetes serkentője. Amely társadalomban sok a jogász, ott élénk a politikai élet. A jogász-politikus viszont (a tanult nemesek mindegyike ez volt) hajlamos a formalizmusra, az elvesedésre : a politikában sem az érdemleges tartalmat, hanem a merev jogi formát nézi, ezért nagy a kedve az ellenzéki szórszálhasogatásra és retorikára. A magyarságnak túltengő jogászi műveltségéből folyik politikai jellemének és eszejárásának formális természete : tragikusan túlbecsülte mindig a közjogi kérdések formai jelentőségét s e mellett elhanyagolta a nemzet más, életbevágó gazdasági és művelődési érdekeit.

A politikai eszjárásnak elvi formákért való harca mögött rendszerint nem pusztán átlátható észokok húzódnak meg, hanem öntudatlanul nagy indulatok : szeretet és gyűlölet, pártoskodó rokonszenv vagy ellenszenv, labanc vagy kuruc érzület. A pártindulat nem engedi, hogy a politizáló magyar a saját jól felfogott érdekét és javát nézze, ha mindjárt elvi engedmények árán is. Az indulat az elvekért küzdő erkölcsi daccá szilárdul : ‚haljunk meg egy szálig, de ne engedjünk !‘ A nemzeti önkénytes halál és temetkezés, a halálraszánt hősi erőfeszítés a mohácsi vésztől kezdve gyakori motívuma a

magyar politikának és irodalomnak. A magyar politikai jellemnek erősen érzelmi, antiracionalista természete van. Okokkal alig lehet meggyőzni, de többé-kevésbé megnyugszik, ha a többség leszavazza, mert akkor nézete, elvi állásfoglalása érintetlen maradt, ha mindjárt kisebbségbe került is: megvan benne a büszkeség önelégült tudata, hogy magához hű maradt, felfogásához mindvégig ragaszkodott. A magyar politikai lélek a maga hibáját még a kényszerítő logikai okok ellenére sem ismeri be, ellenben hajt a szép szóra, mert az érzelmi, a szubjektív típushoz tartozik.

Így jutunk a magyar politika történetének egy másik fontos lelki kulcsához: a szangvinikus vérmérséklethez. A magyar politikai léleknek szalmalángja hirtelen fellobban s aztán lelohad. Könnyen csap át a szilaj indulatosságból, a rajongó lelkesedésből, a virtuosos bátorságból a tompa közömbösségbe és fásultságba, sőt a kétségbeesésbe. Ezért nem győzi Széchenyi prédikálni, hogy a fellobbanó lelkesedés helyett észszerű megfontoláshoz és kitartáshoz, szenvedély helyett önuralomhoz és logikához kell szoktatni a magyart. Ennek útja a nagyobb műveltség és szélesebb látkör megszerzése: a mélyebb nevelés, a hatékonyabb kultúrpolitika. A szangvinikus magyar temperamentum következménye az érzelmi politika, a nagyfokú hiszékenység, az ész munkáját eleve lefogó szuggesztibilitás, a szép szavak retorikájának erős, de a lélek felületén maradó hatása, a politikai türelem és fegyelem hiánya, a gyakorlati szempontok és haszon figyelmen kívül hagyása. Széchenyi, az észpolitika híve, ennek a magyar politikai pszichológiának veszedelmes hatásait jómagán tapasztalja: a nemzet a harmincas években az egekig emeli, a negyvenes években már egészen elhidegül tőle s Kossuth, az érzelmi politikus igézete alá kerül, akinek politikai lelkisége és stílusa vele teljesen egynemű: rajongó lelkesedés, határtalan önbizalom, óriási optimizmus, a rideg valóságtól elszakadt illuzióképesség és szabadságmámor, a lélek érzelmi húrjain nagyszerűen játszó retorika. Ezekkel a vérbeli magyar politikai jellemvonásokkal tudja Kossuth a nemzet ősi függetlenségi ösztönét rábírní a csodálatos heroikus erőfeszítésre. A szangvinikus Petőfi szelleme is a nemzet politikai lelkéből

lekezett : az ősi szabadságérzésnek s lobogó szenvedélynek adott addig nem hallott hatalmas hangot.

A magyar ember hirtelenül kirobbanó, szilaján indulatos, de ha lelki vihara kizúgta magát és elül, részvétlenné, közönyössé válik, ellobbant indulata nem serkenti további cselekvésre : a rá nézve kellemetlen helyzetbe viszonylag hamar beletörődik és megnyugszik. Tovább már nem gondol boszúra, fondorkodásra, alattomos összeesküvésre, titkos ellenakcióra. Ennek lelki akadályja jellemének nyíltsága és őszinte bátorsága : vagy nyíltan, eburafakó, szembeszáll az ellenféllel, vagy nem tesz semmit. A tragédiába való aránylag gyors belenyugvás lelki okát Herman Ottó (*A magyar nép arca és jelleme.* 1902, 185.) a magyar embernek abban a tudatában találja meg, «hogy a nemzet törzsökös része szám szerint nem elég». A közrendű magyar szájából gyakran hallani : „Kevesen vagyunk! Igen, ha többen volnánk!” Ez a politikai bölcsesség századokon át Trianonig jól érezte a nemzet tragikumát : a magyarság népi számereje kevés volt arra, hogy sikeresen megküzdjön a törökkel és némettel, hátában mindig az ellenséges nemzetiségekkel.

A beletörődésnek, megnyugvásnak azonban más, mélyebb lelki oka is van : a magyarságnak ősi, keleti passzív természete, szemlélődő hajlama, a hosszas kitartást követelő, tervszerű cselekvéstől való irtózása, a tétlenségre hajló quietizmus, amelyet már Széchenyi annyira ostorozott. A rövid ideig tartó legnehezebb mezei munkát is, mint amilyen az aratás, buzgón végzi, mert a természet sürgetve rákényszeríti ; de az évnek nagy részében, amikor a mezei munka szünetel, tétlenül marad. Az aprólékos és kitartó munkára, amilyen az ipar, általában nincs fogékonysága, legfeljebb azokra, amelyeknek gyökerei még ősi nomád életébe visszanyúlnak, amilyen a csizma-, szőr-, nyereg- és szíjgyártó munka. Ha iparra adja is a fejét, csak azért szorgoskodik, hogy földet szerezzen, amikor aztán vagy abbahagyja az ipart, vagy csak félkézzel űzi. Szemlélődő, nyugalmat szerető természete még kevésbé hajlik az örökös iparkodást, szemeséget, élelmességet kívánó mozgalmas kereskedő foglalkozásra. Ezt átengedi, bármennyire ellenkezik is természetes ön-

érdekével, az idegeneknek, régebben a görögöknek, szerbeknek, németeknek, újabban a zsidóknak. A nemesség ugyanígy lenézte a mezőgazdaság kivételével a többi gazdasági foglalkozásokat. Termékeit nem maga adta el közvetlenül külföldre, hanem közvetítő kereskedők útján, akiknek foglalkozását magában mélyen megvetette. Az 1588. évi XV. törvénycikk egyenest megtiltja az exportot: «Ezentúl Lengyelországba a magyarok büntetés terhe alatt nem szállíthatnak ki borokat... hanem maguk a lengyelek jöjjenek Magyarországra a borok összevásárlására és kiszállítására.» Mintha csak az ősi Rómában volnánk, ahol a Claudia lex a patriciusokat eltiltotta a kereskedéstől és az ipartól! A gazdasági pályáknak ez a lebecsülése átszállott a rendi társadalomból az 1848 utáni magyar művelt középosztályra, a vagyonosabb polgárságra is, amely a nemességet utánozta életfelfogásban és formában: így alakult ki az úrhatnamság szelleme.

A magyarság lelkének ősi passzív, quietista természetéből, másrészt politikájának évszázados defenzív irányából érthető politikai jellemének egyik legfőbb jegye: konzervatizmusa. Passzív, a cselekvéstől húzódozó természete nem szereti az újításokat, a reformokat; kényszerű védelmi politikája pedig belerögzítette lelkébe, hogy a régi jogrendszer, alkotmányt, ősi intézményeket és hagyományokat kell mindenekelőtt megőriznie s nem újakat alkotnia. Ennek a védelmi, tehát konzerváló politikának szelleme hatja át a nemesség tudatát. Ámde a XVIII. századtól kezdve, amikor az ország területi épsége újra helyreáll, az egyetemes nemzeti öntudat helyébe észrevétlenül az egyoldalú rendi öntudat lép, amely a nemzeti jogokat azonosítja a rendi jogokkal. Minden politikai s gazdasági újítástól fél a nemességből álló politikai nemzet, mert veszélyezteti a nemesi előjogokat. A konzervatizmusnak egyik lelki indítóka tehát a rendi önzés. A francia felvilágosodásnak demokratikus szabadság-eszméje erősen beszüremkezik a műveltebb nemesség lelkébe, de ez a politikai felvilágosodási mozgalom, amely itt-ott radikalizmussá is fokozódik, csak elméleti marad s a francia forradalom rémuralma után elveszti erejét és hatását. Aki a nemzeti szabadságért lelkesedik, a rendi szabadságot érti

rajta az osztrák gyámkodással és elnyomással szemben, nem pedig az egyetemes népjogokat. Bessenyei és testőrtársai a nemzetet ráébresztik elmaradottságának tudatára, a kultúra jelentőségére, az európai haladásra. A magyarságban fölkeltek az újítás vágyát, új művelődési eszményt tűznek elébe (l. *A magyar művelődés eszményei 1777—1848-ig c. munkámat. I. köt. 93. sk. lk.*). II. József nyílt abszolutizmusa és németesítő törekvése megmozgatja a lelkeket : az 1790/91. évi országgyűlés nagy nemzeti fellángolása, részben a francia eszmék hatása alatt, egész sereg országgyűlési bizottságot foglalkoztat a közjog, a magánjog, a művelődés és a gazdasági élet reformmunkálataival, amikor a napoleoni háborúk, majd a Metternich-féle abszolút kormányzat ezeket a reformtervezeteket eltemeti. Széchenyi fölriasztja a nemzet lelkét a konzervatív tespedésből s megindítja a reformkorszakot : fejtse ki a nemzet a benne szunnyadó szellemi és erkölcsi erőket, újuljon meg, dolgozzék, alkosson, haladjon, felelősséget érezzen, egységes legyen. A tétlen bánat, Kelet népének passzív álmodozása, a rothadó tespedés, az áradozó szónoklat helyébe lépjen a munka, a cselekvés. Széchenyi újítani akar, de előtte az angoloknak, mint a cselekvés népének lassú, fokozatos és szerves politikai fejlődése lebeg. S amikor a quietista nemzetet a tespedésből a reformokra fölrázza, ennek szangvinikus vérmérséklete tör elő, amely már nem a lassú angol, hanem az explozív francia politikai lelkiséggel egyenemű : Széchenyi, a reformer, másfél évtized múltán a nemzet nagy részének szemében már ósdi konzervatív, akit csak tisztel, de nem szeret. Így hánykódik a nemzet két szélső politikai jellemvonása : a konzervatív letargia és a szangvinikus fellobbanás között. Középutat nem ismer : lassú szétmállás vagy forradalmi explózió a politikai lélekiránya. A szabadságharc tragikus kirobbanása után a súlyos helyzetből a nemzetet az az ember vezeti ki, akiben a magyarság lelki természetének passzív, szívós és nem szangvinikus oldala, a történeti jogokhoz való változatlan ragaszkodása, nyugalmasan szemlélődő bölcsesége testesül meg : Deák Ferenc. Megőrzi a formai jogok érvényét, de azért hajlik a kiegyezésre is.

S ez az adott helyzethez való mérsékelt alkalmazkodás, jobb értelemben vett opportunizmus is, minden ragaszkodás ellenére az alkotmányhoz és jogelvekhez, a magyar politikai jellemnek olyan vonása, amelyet a nála sokkalta nagyobb hatalmakkal való sokszázados küzdelemben az önfenntartás ösztöne rákényszerített: ha fenn akart maradni s a nyílt küzdelemben végleg el nem vérezni, akkor elveiből kénytelen volt engedni és megegyezni. S mivel ilyen kényszerű történeti helyzet gyakori volt, a nemzet újra meg újra megoszlott: az egyik pártban felülkerekedett a békés kiegyezés, a nyugalomra vágyás labanc szelleme, amely hajlik a jogoknak mérsékelt tompítására, legalább időleges feladására; a másikat tovább tüzeli az ősi jogérzés, a régi alkotmány abszolút tisztelete, az erkölcsi dacnak, az elvekhez való hűségnek, a politikai szenvedélynek és szabadságvágyának kuruc szelleme. A mohácsi vész óta ennek a két szellemnek dualizmusa üli meg a magyar politikai lelket, amelyek közül az egyik a magyar karakternek passzív, quietista, szemlélődő, a másik szangvinikusan fellobbanó, érzelmi vonását éli ki.

A magyar politika opportunisztikus szelleme a törökvésszel indul meg. Itt ne gondoljunk egyes garázda főuraknak zavarosban halászó kétlaki önző viselkedésére, akik egyéni érdekük szerint hol az egyik, hol a másik párthoz csatlakoznak, amint ezt már a XVI. század költője a Balassi Menyhért árulásáról szóló párbeszédese műben nagy keserűséggel és tragikus gúnnyal dramatizálta. Inkább az a hintapolitika lebeg előttünk, amelyre először Martinuzzi kényszerül a török és a német malomkövei között, de amely a Habsburg-hatalom egyeduralma alatt is tovább folytatódik a labanc és a kuruc szellem között, sőt 1867 után is megnyilvánul a magyar kormányoknak a bécsi hatalom s a nemzeti függetlenségi vágy között folyton ingadozó engedmény-politikájában.

A mohácsi vész utáni századokban minden nagy magyar államférfi szívében ép úgy gyűlölte a törököt, mint a németet, mindkettőt a nemzet ellenségének tartotta s egyiket a másik ellenében a magyarságnak helyzetkövetelte érdekében ki-

játszotta. A kényszerű opportunizmusra jellemző, hogy ugyanazok az államférfiak hol török-, hol németpártiak voltak, legtöbbször nem is egyéni érdekből, hanem teljes jóhiszeműséggel a nemzet érdekében. Ennek tipikus példája Martinuzzi. Szapolyai János udvarában nevelkedve először gyűlöli a Habsburgokat. Amikor Ferdinánd hadainak vezére felszólítja, hogy adja át Budát, Martinuzzi azt üzeni vissza, hogy «inkább törökké válik, semhogy Budát Ferdinándnak adja át». És Izabella királyné s a budai polgárság akarata ellenére Budát Szolimán kezére juttatja. De nemsokára a szultán álnok viselkedése átláttatja vele, hogy a törökkel való szövetségben a magyar birodalom sohasem állítható vissza. Megútálva a törököt, hűséget esküszik titokban Ferdinándnak. Egy évtizeden keresztül mesteri módon űzi kétarcú politikáját: Ferdinánd híve és kacérkodik a törökkel; a magyar királyt folyton buzdítja a törököt kiverő nagy hősi erőfeszítésre, de közben vigyáz, hogy maga ellen ne ingerelje a szultán vészes haragját. Az erdélyi rendek megkezdik a magyar részekről elszakadó függetlenségi idillpolitikájukat, Martinuzsit hazaárulónak, a nemzet ellenségének bélyegzik. Ő azonban ezt az akadályt is ép úgy legyőzi, aminthogy Szolimán haragját szép szavakkal s ajándékokkal leszereli s boszorkányügyesen helyezkedik el a Nagyúr szakállának árnyékában. Közben ezt a politikai programot írja Ferdinándnak: «Mindig hű leszek Felségedhez: de okosan kell bánnom a törökkel, hogy valahára megmentessék az országot.» Vezérgondolata, amely a XVII. század végéig kísért a magyar politikában: előbb egyesíteni a nemzetet s aztán kiverni a törököt.

Bocskaynak eleinte ugyanez a politikai meggyőződése. Az erdélyi országgyűlésen a törökpártiakat hazaárulóknak bélyegezteti, számosznak lenyakaztatását helyesli. Báthory Zsigmond fejedelmet rábírja arra a szerződésre, hogy halála esetén Erdély Rudolfra száll. Többször tárgyal Prágában, hogy a szétszakadt ország újra egyesíttessék. De amikor látja, hogy a nemzeti és vallásszabadság a Habsburg-uralom alatt veszendőbe megy, továbbá, hogy nem nevezik ki Erdély vajdájává: kitűzi a fölkelés zászlaját s a törökkel

szövetkeznek. De él továbbra is benne a nemzeti egység tudata : a töröktől följánlott koronát visszautasítja, «mert Magyarországnak van még élő koronás feje», a bécsi békébe egyik pontként beiktatja, hogy az erdélyi rendek követeit küldenek a magyar országgyűlésre ; végrendeletében a magyarság szívére köti, hogy ha két fejedelemség van is, tartson össze. Nem hiába dorgálta őt Illésházy István nádor levele : «Soha sem tetszett nékem, most sem tetszik, hogy ezt a megmaradott darab országot két felé szakaszszuk, és azzal ennél is erőtlenebbé tegyük, mint most vagyunk ; mert a királyok meghalnak, de megmarad az ország. Ha Magyarországon két libera electio marad : akkor vész el Magyarország ennél is jobban . . . Nem kellene azért úgy megszaggatni hazánkat. Most is azt mondom : a magyarországi koronának és a posteritásnak semmit ártalmasbat nem cselekedhetik felséged, mint azt, hogy két felé szakasztja az országot. Messzebbre, a jövőre is nézzen felséged, ne csak az előttünk lévő kicsiny haszonra . . . E miatt veszni kellene az országnak : magok levágnák egymást.»

Bármilyen opportunistá, az eszközökben nem válogató politikát űzött is Bethlen Gábor, végső célja mindig az egész egységes nemzet érdeke volt. Mégis tragikus jelenség : a törökkel szövetségben harcolt a Habsburgok ellen s nem a Habsburgokkal a török ellen. Többször felmerül lelkében az álom, hogy a saját jogára alatt egyesíti a nemzetet ; de politikai okossága szétfoszlatta ilyenmő ábrándjait. Küzdött, hogy a magyar alkotmányt és vallásszabadságot biztosítsa ; de a legkedvezőbb alkalmakkor sem tette fejére a magyar koronát. Esterházy Miklós nádor, aki Illésházy egységpolitikáját folytatja, szívére köti : «Nekünk csöndesség kellene ; egyéb sem tartja meg ezt a mi megkeveredett nemzetünket.» A nemzet testvérharca mégis tovább folyik. S még Pázmány Péter hazafias érzése is Erdély különállásában látja a nemzeti szabadság biztosítékát. Amikor később I. Rákóczy György a nemzeti- és vallásszabadságért újra harcot indít, Esterházy nádor így tör ki : «Eszeveszett bolond, aki azt tartja, hogy valami magánosan való magyar fejedelemség ezt a nemzetet és hazát megtárhathná.» Zrínyi Miklós is a

nemzeti egység híve, mert ettől várja a töröknek önerőnkől s nem «a rákháton járó» némettől való kiűzését.

Hogyan vergődik a magyar politikai lélek a nemzeti egységnek a Habsburgok felé húzó észpolitikája és a nemzeti jogoknak a Habsburgi hatalom ellen tüzelő érzelmi politikája között, arra legjellemzőbb Wesselényi nádornak belső küzdelme és pálfordulása. Amikor Apaffi fejedelem törökpárti kiáltványt intéz a nemzethez, Wesselényi felháborodva utasítja vissza és kérdi: «Amit fogadott a török, kinek tartotta meg? Nemde embertizedet szednek pribékei az országokon, melyeket oltalma alá vett? De szóljon helyettünk Erdély. Bethlen halála óta mennyire növekedett az adó? hová lett a fejedelemválasztás szabadsága? . . . Rajtunk szánakodol Apaffi fejedelem? Sírj magad felett és gyermekeid felett. Erdély maholnap Moldva, Havasföld sorsára jut. Eddig nemes, nemzeti és vitézlő tekintetes állott nevünk előtt: ha behódol kegyelmetek a töröknek, — mit Isten ne adjon! — leszen ilyen titulusa kegyelmeteknek: Te disznólélek, bestelék, kurafia, hódolt jobbágy . . . De mi nem fogunk elszakadni az általunk törvényesen választott királytól, megmaradunk hűségesen, habár szenvednünk kellene miatta.» (*A magyar nemzet politikája*. 1873, 143. l. Névtelen.) S Zrínyi halála után ugyanez a Wesselényi Nádasdyval és Zrínyi Péterrel szövetezik a Habsburg-hatalom megdöntésére s a szultán barátságát keresve, a félholdtól várja, mint előtte annyi magyar, a nemzet felszabadulását a német iga alól. Miért? A székelyvári béke után, amely a magyarság érdekeit elárulta s amelynek megkötésénél a nemzet alkotmányos képviselőit jogtalanul mellőzték, többé nem hisz a német hatalomnak igaz szándékában, hogy Magyarországot a töröktől felszabadítja. A keserű kiábrándulás érzelmi politikába kergeti az összeesküvőket.

A politikai opportunizmusnak és örökös pálfordulásnak megtestesült alakja Teleki Mihály. Leleményes fuffanggal tudja magatartását változtatni: ha egyik terve dugába dől, minden habozás nélkül képes ugyanolyan energiával az ellenkező tervet végrehajtani s az adott helyzethez alkalmazkodni. A következetlenség vagy elvhűség sohasem veszélyezi. Lelki-

ismerete az eszközök megválasztásában nem ismer erkölcsi akadályt. Először heves németpárti; de már a Wesselényi-féle összeesküvést melegen pártolja, a magyarországi bujdosóknak legfőbb védője. Bánffi Dénest, akivel együtt szötte régebben a Habsburg-párti terveket, most a németekkel való összeesküvés címén a bakó kezére juttatja. Mint újfent törökpárti, benső szövetséget köt Thökölyvel, de aztán cserbenhagyja s újra németszövetségi politikát üz s Erdélyt Lipótnak megszerzi. Németpolitikáját Thökölyvel szemben halálával pecsételi meg a zernyesti csatában. Ugyanaz a vége, mint Martinuzzi hintapolitikájának: csak nem orgyiloktól, hanem nyílt csatában esik el.

A II. Rákóczi Ferenc szabadságharcát a kimerülés következtében megint kiegyezés váltja föl: a közvetítő gr. Károlyi Sándor olyan államférfi, akiben a jogvédő kuruc s jogfeladó labanc váltakozva egyesül, s aki egyéni érdekét összhangba tudja hozni a közérdekkel. A XVIII. század a kimerültség és az erőgyűjtés korszaka: a magyar jellemnek passzív oldala van előtérben. Főurai egészen beleolvadnak szellemileg az udvar politikai ideológiájába, a köznemesség tespedni kezd, míg a II. József németesítő s alkotmányellenes kormányzása föl nem rázza. Az 1848-i szabadságharcot kivéve, a nagy világháborúig a kiegyezés, a látszólagos nyugalom, a beletörődés szelleme lebeg a nemzet fölött, bár jóérzése és függetlenségi vágya, legalább is a retorikában, mindig fenyegeti az opportunistá belenyugvás kényelmes hangulatát. Az opportünizmus szelleme a kemény 48-as Tisza Kálmánt a legbuzgóbb 67-essé alakítja át, aki másfél évtizeden át a nemzet politikai lelkületét a maga alkalmazkodó képmására formálja át.

A királyt a mohácsi vész óta a nemzet sohasem érezte igazán a magáénak: mindig csak szerződő felet látott benne, még 1867 után is, aki a szerződést voltaképen kikényszerítette. Megszokta, hogy a fejedelem nem a magyarság lelkéből lelkezett nemzeti király, hanem csak a történeti helyzetből rákényszerített idegen uralkodó, akinek csak adó és katona kell, de a nemzet boldogulásával és belső megerősödésével egyébként nem törődik, sőt a nemzeti erők szabad kibonta-

kozását gátolja, a magyarelles nemzetiségi aspirációkat nyíltan és titokban támogatja. Másutt a nemzeti király a nemzet fiaiban becsvágyat kelt, kegyeivel mind több munkára és erőfeszítésre serkenti őket : itt a király a nemzetből mindig csak ellenállást, önvédelmet vált ki. A nemzet a királyban, aki sohasem lakik az országban, nem jóakarátú védelmezőjét és erőfokozóját, hanem inkább ellenfelét érzi, aki rendesen mást akar, mint ő, és mindjárt büntet. Az idegen király érdeke nem esik össze a nemzet érdekével. S a magyar nép politikai jelleme mégis régi hagyománytisztelete, konzervatív alaptermészete folytán royalista. S hogy ezzel megfért háromnegyedszázadon át a mélygyökerű Kossuth-kultusz, annak az az oka, hogy Kossuthban nem a republikánust, hanem a nemzeti szabadság és függetlenség héroszát tisztelte.

A magyar politikai lelkiségnek két alapvető vonását pillantottuk meg az erős jogérzésben és a konzervatizmusban. Ezekkel a tulajdonságaival szorosán összefonódik mély történeti tudata. A magyar a multnak retrospektív nemzete, amely a jelennek politikai igényeit is a multból szereti levezetni. Kevés nemzet multjában van a «történeti jogoknak» akkora jelentősége, mint nálunk. Már a honfoglalást a krónikák szerint a hún örökség jogcímének tudata kíséri. Később a nemzet a maga történeti küldetését a keresztény kultúrának a tatár-török ellen való védelmében érzi : Balassi Bálint már az országért, mint «a kereszténység védőpajzsáért» harcol. Amikor a XIX. században a nemzetiségi eszme uralkodóvá válik, a magyarság abban pillantja meg történeti hivatását, hogy a honfoglalással beékelődve a Duna-medencéjébe, a szláv-ságot, egymástól elválasztja.

Az erős történeti tudat a magyar politikai jellembe elég vastag fonállal szövi bele az álmódzó romantika vonását. A magyar mindig szeretett a mult dicsőséges emlékeiben élni, miközben a jelennek és jövőnek gyakorlati feladatai iránt való érzéke megbénult ; a mult dicsőségébe való révedezés csak terméketlen illúzióképességét táplálta, amely a jelennek nemzeti problémáit eleve hamis színnel vonta be. Az irodalmi romantika is Vörösmartyban és a Kisfaludyakban a dicső mult kultuszával politikai célt szolgál : milyen

nagy volt s milyen kicsiny most a magyar, a kettő ellentétének munkára kell serkentenie az új nemzedéket. De Széchenyi, a cselekvés embere, jól látja a mult dicsőségét egyoldalúan zengő romantikának, a multba való «visszaszomorkodásnak» káros pszichológiai hatását is: a nemzet ne mindig csak a magyar mult erényeit tartsa számon, hanem bűneit is. A romantika túlzó történeti kultusza nagy akadálya a nemzet önismeretének: a mult vétkeire is rá kell függeszteni szemünket, hogy nemzeti jellemünkből kiirthassuk őket.

A túlzó történeti tudat a nemzetet csupa jogi illúzióba ringatta: több jelentőséget tulajdonított a papirosalkotmánynak, a kikényszerített jogi formuláknak, a külsőleg törvényszakaszokban paragrafált szabadságnak, mint az élő valóságnak s a reális belső értéknek. Ha jogi formulát kapott, akkor már nyugodtan megalkudott a csúnya valósággal. A nemzet függetlenségi vágya időről-időre kielégült, ha közjogi hallucinációba ringathatta magát. Micsoda vívmánynak érzik a lelkesült rendek az 1790. évi X. t.-cikket, amely kimondja, hogy «Magyarország, a hozzákapcsolt részekkel együtt, szabad és kormányzatának egész törvényes módját illetőleg független, azaz semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel és alkotmánnyal bíró, . . . tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgatandó és kormányzandó ország.» Persze azért minden a régiben maradt: továbbra is a legjelentéktelenebb magyar ügy sem volt elintézhető a bécsi osztrák államtanács tudta és hozzájárulása nélkül. Egy iskolai reformterv, amilyen például a második Ratio Educationis, tízszer is megakadt az aktáknak Bécsbe vezető poros országútján.

A magyar politikai illúziók virágoskertje a retorika. A szónoklat patetikus erejével mindig föl lehetett lelkesíteni s izgatni a szangvinikus magyart. Sok magyar politikai álomnak forrása egy-egy kiváló szónok szuggesztíója. Az alapos, észszerű és szakszerű szónoklat a magyart hidegen hagyja, sőt untatja, ellenben a fantáziáját és szívét megható, metaforákban bővelkedő retorikai mutatványok rögtön elragadják. A magyar politikai lélek erős retorizmusa természetes követ-

kezménye a régi magyar nemzeti életnek és alkotmánynak. A magyar alkotmány úgyszólván kezdettől fogva a képviseleti rendszer egyik formája. A többi államok oligarchikus vagy abszolutisztikus rendszerével szemben a magyar országgyűlésen az egész nemesség, sőt követei útján a városi polgárság is résztvehet s az ország ügyeibe beleszólhat. A közéleti retorizmust azonban még hatékonyabban táplálja a megyei rendszer. A megyék kezében van az igazságszolgáltatás és a végrehajtó hatalom. Idő folytán az országgyűlésen is mindjobban érvényesül hatalmuk, mert követeiket kötelező utasítással látják el. Mivel a megyék végzik az újoncozást és az adóbehajtást is, az ország katonai és pénzügyi kérdéseiben is fontos tényezőkké emelkednek. A megye nyilvános ülései tehát, amelyeken minden nemes teljes szólásszabadsággal lehet jelen, a szabadság és az alkotmány legfőbb őrei s mint ilyenek állandóan alkalmat nyújtanak arra, hogy a szónoki képességek kibontakozhassanak. A megyegyűléseken az alkotmányhoz és szabadsághoz való ragaszkodás Béccsel szemben, az örökös gravaminális politika és honfibanat, az alkotmánynak körülsáncolására (*obvallare constitutionem*) irányuló törekvés különösen alkalmas lelki talaj arra, hogy a hazafias retorika értékét növelje s a nemesség széles körében becsvágy tárgyává avassa. A magyar politikusok szónoki ambíciójának első palesztrája a megyegyűlés, ahol állandóan és a legerősebben lüktet a nemzeti élet. Így száll apáról fiúra a közéleti szereplés retorikai eszménye. Ennek szolgálatában áll 1848-ig a középiskola művelődési anyaga is, amely minden ízében retorikai célzatú és színezetű. A *Ratio Educationis*-oknak tanítási anyagát és utasításait olvasva, sokszor az a benyomásunk, mintha a gimnáziumnak nem volna egyéb föladata, mint az, hogy ennek a jogásznemzetnek fiait, amely annyit szónokol az ország- és megyegyűléseken s amelynek annyi ékesszavú prókátora van a törvényszékeken, az antik retorikának, főképp Ciceronak műfogásaival, a lélekhajlító *potestas dicendivel* fölszerelje s a közéleti-politikai pályára előkészítse. A vármegyéknek száz évvel ezelőtt még ennyi sem elég. Az egyik megye követeli, hogy a tanulók ne csak a már kész klasszikus szónoklatokat szavalják, hanem maguk

is készítsenek szónoki beszédeket «abban a szellemben, amely az indulatok felkeltéséhez és a szónoki művészet egyéb kellékeihez szükséges». (*Reflexiones comitatus Nitriensis*, 1832, 10. l. *A magyar művelődés eszményei 1777—1848-ig c.* munkám II. 40. l.) A magyarságban az alkotmányért folytatott örökös küzdelem, az elnyomás ellen való védekezés és a perlekedő hajlam erős retorikai készséget, a szép szavaknak túlhajtott kultuszát fejlesztette ki. Ez annyira belerögződött századokon át a magyar politikai lélekbe, hogy máig sem tud szabadulni tőle. A magyar politikának tipikus érzelmi jellege éli ki magát a fényes retorikában.

A magyarságnak tragikus történeti sorsa, a fennmaradásáért való folytonos véres küzdelem a magyar politikai jellemet, államférfiaink lelkiségét valami mélyen lappangó bánatnak, nemzeti fájdalomnak melancholikus fényű zománcával vonja be. A nemzet hősiessen küzd, de minduntalan elbukik, védekezése sikertelen vagy csak félsikerű. A mohácsi vész után a büntudat, a halál, az ember semmiségének érzése, a kétségbeesés, vagy Isten akaratában való fatalista belenyugvás tükröződik irodalmunkban s ez az elégikus politikai hangulat sohasem tűnik el a jobb sorsban sem. Olyan nagy politikai géniuszok is, mint Martinuzzi, Bocskay, Bethlen, csak ideiglenes eredményeket érnek el, amelyeknek sikerét az idő egyhamar elmossa. Zrínyi látva-látja, mit kell tenni: egy nagy heroikus nemzeti lendület s a legyengült török künn van az országból — de a keze meg van kötve. még nádor sem tud lenni, hogy tervét hatékonyabban hajthassa végre. Mély tragikus tépelődés forrása, hogy a nemzetnek attól kell várnia a töröktől való felszabadítását, aki mindig elnyomni akarja: a német hatalomtól. S amikor ez nagy árat fizettet a nemzettel a felszabadításért. fölsír a kurucfájdalom, amelynek melancholiája mindmáig megüli a magyar lelket. Az nem véletlen, hogy a magyar költészetnek alaphangja a bánat, s hogy a ballada, ez a dalban elbeszélte tragédia, alig jutott valahol a nép- és a műköltészetben olyan magas fokra, mint magyar földön. Az elkeseredett Petúr és Bánk bán örök magyar tragikus politikai jelleme. Drámájuk, amelynek lényege annyiszor ismétlődött a magyar történet-

ben, örök jajszó a fátum ereje ellen, amely a legderekabb magyar államférfiak lelkét felőrli a királyhoz való hűség és a szabadságszeretet, a törvénytisztelet és az erőszak, a lovagias viselkedés és a féktelenül kitörő indulat, a politikai okosság mérséklete és a nemzeti büszkeség, a fellobbanó hazafias lelkesedés és a lesújtó elkeseredés, a magyar hagyomány és a betolakodó idegen erkölcs között vívott küzdelemben. A magyar politikai lelkiségnek a tragikum érzésétől átítatott voltára jellemző, hogy nem azokat a nemzeti hősokeket zárja legnagyobb szeretettel szívébe, akik sikert arattak, hanem azokat, akik sikertelenül elbuktak: Rákóczi és Kossuthot. De rajtuk kívül is majdnem minden nagy magyar államférfi tragikus hős: Zrínyi, Széchenyi, Tisza.

A nemzet szívét állandóan összeszorítja az a tudat, hogy számban megfogyott, más, idegen népek szaporodtak el és költöztek be a hazába, amelyek szomszédos rokonaikhoz húznak s ellenségesen viselkednek. A magyarság halálát jövendőlo herderi jóslat legjobbaink szívét rágja. A XIX. század eleji magyar romantika történeti melancholiával borong a mult nagy nemzeti tettein, s ezekhez képest a nemzet jelenét és jövőjét egészen a kétségbeesésig reménytelennek érzi. Kölcsey, aki síri hangján (Cicero vox tragica-nak mondaná) oly férfiasan küzd az országgyűlésen nemzete sorsának jobbrafordulásáért, Zrínyi szimbolikus alakjának ajkán szólaltatja meg a nemzet jövendőjén való kétségbeesést, a szörnyű herderi profécia visszhangját:

És más hon áll a négy folyam partjára,
 Más szózat és más keblü nép;
 S szebb arcot ölt e föld kies határa,
 Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.

(Zrínyi második éneke.)

Kölcsey, nem sokkal elhunytá előtt, a nemzet halálát már előre siratja, amikor látnoki szeme megpillantja a környező nemzeteknek a magyarság helyére torlódását, ami nem is egy század multán Trianonnal be is következett. Vörösmarty *Szózata* a nagy nemzeti temetkezés vízióját látja; Bajza *Sóhajtása* azt sírja, hogy a nemzet multjában nincs öröm s jövőjében nincs remény. De nemcsak a költő-vatesek intuív-

ciója retteg előre a magyarság pusztulásán, a nemzet testének a nemzetiségektől való szétmarcangolásán, hanem az ész hideg dialektikai fegyvereivel gondolkodó-viaskodó államférfiak fogalmi következtetése is. Széchenyi sokáig azért retten vissza a nemzet öntudatra való felrázásától, mert jobbnak tartja számára az észrevétlen lassú halált; s amikor mégis megpróbálja, a magyar sors legtragikusabb gyökérvkérdése állandóan szorongatja szívét: mi lesz a magyarságból, ha nemzetiségeink, mint megannyi centrifugális erők, államalkotó szomszédos testvéreikhez akarnak egykor csatlakozni, ezekkel politikailag egyesülni? És prófétai sasszeme a jövendő száz év tágas történeti horizontján seregszemlét tart nemzetiségeink fölött s hidegen számító esze 1835-ben már előre meghúzza az 1918-ban bekövetkező tragédia körvonalait (*Hunnia.* 99. l.). S néhány esztendő múlva Wesselényi már egész könyvet szentel a jövendő magyar térkép tragikus rajzának. Kemény Zsigmond melancholikus lelkét is sokat foglalkoztatja a nemzeti halál gondolata. Aggodalmas jóslatukat már a nemzetiségeknek az 1848. évi szabadságharc alatt való fellázadása, majd az ország testének az osztrák abszolutizmustól nemzetiségi tartományokra való szétbontása egyhamar igazolta.

Amikor az 1867-i kiegyezés a nemzet területi és közigazgatási egységét helyreállítja, az új nemzedékben, amely nem élte meg a szabadságharc s az abszolutizmus korának nemzetiségi sötét problémáját, hanem csak az ország felvirágzását s a magyar impérium erősödését látta, fokozatosan elhalványul a nemzeti pesszimizmus. A honfoglalás millenniumi ünnepén a volgamenti magyar lovas büszke alakja mögött már ezerszáz európai véres küzdelem és termékeny munka, magas nyugati műveltség és hosszú lelki fejlődés útja kanyarog. A magyar politikusnak millenniumi lelkében csodálatos keverékben egyesül a szinte regényesen nagyralátó nacionalizmusnak illúziója és a nemzet jövőjét féltő reális politikai érzéknek aggodalma, a harmincmillió magyarról ábrándozó optimizmus és a nemzetiségi veszedelmen vergődő pesszimizmus, a nemzeti múlt büszke epopéája s a nemzeti

jövő sötéten borongó víziója. A volgamenti lovas utódja ezer esztendő múltán is a turulmadárra szegzi szemét, amely lankadt szárnyakkal telepszik meg hol a nyugati, hol az északi, hol a délkeleti Kárpátok ormain, hol meg az Adriai-tenger csücskének szikláin, pedig valamikör a Keleti-tengerig, meg a Fekete-tengerig csapkodta szárnyait s Bécsnek büszke vára nyögte karmait. Most a Kárpátok bércein komoran víjjogja : eddig tart a magyarok országa, de nem eddig a magyarok népe! a magyar nemzet faji határai nem esnek össze a magyar állam határaival! a magyar nemzeti állam még nem kész, most kell sürgősen elkészülnie, míg nem késő! (Beksics G.)

Ezt az elégikus víziót, amely a millennium idején a magyarság tipikus érzésének képszerű megjelenítése, erősen ellensúlyozza a nemzeti liberalizmusnak könnyed optimizmus. A veszedelemnek távolból hangzó történeti moráját sokan hallják, de azért viszonylag könnyű lélekkel bíznak a jövőben, sőt erről színes-fényes álmokat kezdenek szöni. Hisznek abban, hogy előretörő szaporasági indexünk ki fogja fenni nyelvünk statisztikai deficitjét, a magyar faj expanziója ki fogja szorítani békésen és természetes módon a nemzetiségeket : meg fog születni a homogén magyar nemzeti állam, sőt a végső kibontakozás a magyar nemzeti nagyhatalom lesz, amely ismét hajdani nagy hivatásának élhet.

A nemzet nagy tömegének lelkében az optimizmus felengző hangulatát erősen mérsékelte a százados közjogi harcok kurucfájdalma, a nemzeti függetlenség teljességének hiányából fakadó honfibanat : a nemzet még mindig nem érezte magát egészen szabadnak, egy része a politikai valóságot megrohamozza, ellenzi, obstruálja. Gróf Tisza István erős egyénisége, amelyben benne élt a magyar politikai jellem régi pesszimista, a nemzet sorsát tragikusnak érző hangulata, hiába szegzi magát szembe férfias bátorsággal az illúziónak : a nagy katasztrófa, melyet Széchenyi és Wesselényi megjósolt, bekövetkezett. A nemzet trianoni sorsa és mai szenvedése politikai lelkiségének régi elégikus vonását most csak fel-fokozta. De a szenvedés mindig nagy nevelője is volt a

magyarnak : a Mohácsok és a Világosok után következő időket másik lelki jegye : a passzív szívósság, a szenvedés nagyfokú kapacitása az erőgyűjtés korszakaivá avatta. Ady-nak elkeseredett lelke már 1908-ban egy új Mohácstól várja a feltámadást :

Ha van Isten, meg ne sajnáljon engem :
Én magyarnak születtem.
Szent galambja nehogy zöld ágat hozzon,
Üssön csak, ostorozzon.

Ha van Isten, földtől a fényes éjig.
Rángasson minket végig.
Ne legyen egy félpercnyi békességünk,
Mert akkor végünk, végünk. (*Nekünk Mohács kell.*)

KORNIS GYULA.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN REGÉNYE ÉS ÉJSZAKÁJA.

— Hegedüs Loránt könyve. —

Igaza van Hegedüs Lorántnak. Voltaképen *minden* magyar «közírónak» és költőnek meg kellene írnia a maga Széchenyi-könyvét. Örülök, hogy Hegedüs Loránt eleget tett ennek a *kötelességének*, mert könyve a nagyközönség széles rétegeiben, ezrek és ezrek előtt terjeszti majd a Legnagyobb Magyarra vonatkozó — újabban megint elhanyagolt — ismereteket és ébreszti majd a tiszteletet, — használva Hegedüs Lorántnak *jogosult* kifejezését — a «*hódolatot*» Széchenyi iránt. Megérdemli ezt az a halhatatlan génusz, aki hazájáért *élt és halt*, s a nagy magyarok közt a legszerencsétlenebb volt, mert ámbár lelkét eltölthette volna a nagyszerűen *betöltött* hivatásnak nemes öntudata, és ha rövid ideig élvezhette is a népszerűségnek bűvös italát, — egész életében alig jutott neki néhány boldog hónap vagy hét, ellenben annál több lelki vívódás és szenvedés.

Tudós bírálók vitatkoznak majd azon, hogy ez a könyv *milyen* irodalmi műfajhoz tartozik. Címe ellenére is *nem* regény. Sokkal *több* annál.

De tessék csak elolvasni, hogyan írja le (53—70. l.) az 1814. évi bécsi kongresszuson tartott egyik ünnepélyt, amelyen a 24 éves ulánuskapitány (akkor a Bécsben tartózkodó bajor király mellé rendelt tiszt) epedő szemekkel bámul *egyszerre* három szép asszonyt. Maga I. Sándor orosz cár, aki látta ezt a jelenetet, azt a — különben rossz és következményeiben gyilkos — élcet «követi el»: «*Széchenyi* kapitány halálosan szerelmes abba a három szép asszonyba — *egyszerre!*»

E jelenet leírása körül lapokon keresztül találunk olyan részleteket, amelyekben a szerző, — aki anyai ágon

örökölhette a Jókai-család képzelőtehetségét, — úgy ír, mintha valamelyik romantikus iskola elvei szerint készülő regényt tenne közzé.

Másik *ilyen* leírást talál az olvasó (a 136. és köv. lapokon) arról, miként látta meg Széchenyi — közben tíz év röppent el, sok küzdelem és kevés öröm közt, — 1824 júl. 22-én a bécsi Praterben — Crescence-t.

De ezek csak regényes *részletek*; más a kötet lényege.

Nem is életrajz ez a kötet, se történelmi mű, se nagy-képű «tanulmány». Az olvasó azonban, aki még nem ismeri behatóan Széchenyi életének minden lényegesebb részletét, megtanulja azt. Kiténik a könyvből, hogy H. L. behatóan tanulmányozott minden a Legnagyobb Magyarról írt komoly és alapos történelmi munkát s különösen lelkiismeretesen felhasználta Széchenyi műveit és a *Naplókat*, amelyekből a könyv megjelenése előtt két terjedelmes kötet került ki sajtó alól (az 1818—1825. évekre vonatkozóak); a többi pedig a M. Tud. Akadémia kéziratárában állt a szerző rendelkezésére.

A kötet mindig érdekes, élvezetes. H. L. jól ért ahhoz, miként kell szárazabb történelmi vagy közgazdasági és ilyen-fajta részeket is felvenni. Példa: komoly államiratokat, vagy történelmi értékű okmányokat élvezhető alakban dolgoz fel; fárasztó emlékiratot párbeszéddé — Metternich és Széchenyi «kapitány» találkozása (192—200. l.) — változtat. Megtaláljuk természetesen a szerzőnek más munkáiból jól ismert, szel-lemes, néha csapongó, de mindig magával ragadó írásmódját.

A könyv sokkal magasabb értékű, mint azok a kísérletek, amelyeket korábban mások közzétettek abból a célból, hogy Széchenyi életének valamelyik részletét költői termék alak-jában megénekeljék.

Hegedüs Loránt is belekerült Széchenyi nagyságának *büvökörébe*. Őt is, mint a Legnagyobb Magyarnek annyi más rajongóját, magával ragadta ez a génusz, akinek csodálatos, egészen különleges egyénisége, tehetségének varázsa, *magyar-ságának* izzó tüze és ezzel együtt *európai* műveltségének tel-jessége, képzettségének sokoldalúsága, óriási olvasottsága, csodás munkakedve és hihetetlen munkabírása, annyira eltérő

tevékenységi körökre kiterjedő érdeklődése, maroknyi. elmaradt, «pusztuló fajáért» évtizedeken át, szünet nélkül tervbe vett fáradozása, az a «szent *akarati*» megérthetővé teszik, hogy gondviselésszerűen éppen ő vállalkozott az óriási feladatra: az emberiségnek *megmenteni* és *megtartani* az egész nemzetet, felemelni a magyart a tespedésből, felébresztetni a dermedtségéből, amelyben átaludta más államoknak akkor már évtizedeken át bekövetkezett haladását. Átalakítani az elavult és *tarthatatlan* rendi alkotmányt, minden téren kimozdítani a sülyedésből az országot és *haladásra* serkenteni a honfitársakat, nem törődve népszerűséggel, barátainak, vagy mágnástársainak tetszésével vagy nemtetszésével, tenni azt, amit meggyőződése és valami *isteni* sugallat *kötelességül* szabott eléje.

Tudom, hogy ezek csak töredékes, vázlatos, mozaikszerű megjelölései a Legnagyobb Magyar 35 évre terjedő csodálatos és szakadatlan közéleti munkájának, amelyben felőrölte idegeit, de ami nélkül nem lett volna újabkori Magyarország.

A könyvben vázlatosan, de mégis képet kap erről az óriási *munkáról* és az államférfiről a figyelmes olvasó.

Ezenfelül elénkbe lép a könyvből az — *ember* is. Ifjúkorában, kedvezőtlen környezetben nem mindenkor rokonszenves, majd minden későbbi vívódása, gyötrődése, döblingi lelki szenvedései ellenére, *emberileg is* nagy és hódolatot ébresztő.

I. Az öröklött tulajdonságok.

A kötet első és utolsó fejezete szépirodalmi részlet. Sok olvasó nyilvánvalóan ezekből *szerepi* majd meg a könyvet és többen lesznek, akik ha egyszer kezükbe vették, feszült érdeklődéssel fogják azt végig olvasni.

† De *nem* ezek a fejezetek a fontosak. A lényeges, hogy a kötetből és pedig a Legnagyobb Magyar nemzetségének történetéből is, magának Széchenyinek életéből is mindazt megkapjuk, ami Széchenyi *egyéniségének* megértéséhez szükséges.

A mű elején színes képekben elvonulnak előttünk a nagyszerű nemzetségnek legnagyobb alakjai.

H. L. mindjárt a II. fejezetben (15—31. l.) cáfolja azt a «legendát», hogy a Széchenyi-nemzetség Zách Felicián le-származottja. Igaza van a szerzőnek: *semmi szükség* ilyen mesterséges genealógiai feltevésekre. Magának a nemzetség-nek voltak olyan csodálatos, nagyszerű, kiváló vagy rokonszenves vagy tiszteletet ébresztő tagjai, akik egész *nemzetük* történetében megörökítették nevüket; ezek a családnak az *igazi* ősei, mert egészen rendkívüli nagyságok.

Az első őstehetség: *György*, aki 33 éves korában lesz pap, később püspök, 93 éves korában esztergomi érsek és azután *még* tíz évet élt. Vasakaratú, szigorú, igen nagy vagyont szerző, aki hazájának védelmére és a katolikus egyház javára *óriási* összegeket áldozott.

Testvéröccsének, Lőrincnek gyermekeitől származik azután az annyira kiterjedt Széchenyi-nemzetség.

Széchenyi Lőrincnek egyik fia *Pál*, a kalocsai érsek, aki II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején önzetlenül és fáradhatatlanul dolgozott a békéért. Nem ért célt, de hazafisága és jószándéka a legnagyobb tiszteletre méltók.

Pál érsek testvéröccse, a II. György, kapja a grófságot és szintén nagy vagyont szerez. Ettől fogva a nemzetség fiai régi nemesi (Ebergényi) és főnemesi (gróf Barkóczy, gróf Cziráky, gróf Festetics) családok leányaival kötnek házasságot.

A könyvnek második kiadásában, — amelyre bizonyára szükség lesz — *kihagynám* azt a többször¹ *visszatérő* kifejezést: Szabó-Széchenyi Márton volt az «*ős jobbágy*» (és *hasonlók*), aki azután a kitűnő Széchenyi-nemzetségnek több tagjában, magában a Legnagyobb Magyarban is «*feltámad*». Egvetlen gondolatnak ennyiszor ismétlésére épen úgy nincs szükség, mint a genealógiai feltevésekre sincs. Bizonyos, hogy a család 1629-ben nemeslevelet kapott és aki akkora lángész (H. L. helyes mondása szerint egyúttal «*lángszív*»), mint Széchenyi István, annál nem az a lényeges, hogy születése előtt 161 esztendővel hány nemesi vagy *grófi* felmenője volt,

¹ *Példa* gyanánt említtem a következő lapokon: 19., 20., 114., 125., 138., 151., 166., 181., 209., 227., 230., 257., 258. stb.

hiszen évszázadokon át ő maga lesz nemzetségének és nemzetének legnagyobbja. Neki igazán nem szükséges *őst* keresni.

Ellenben az öröklött lelki tulajdonságok szempontjából jelentős Széchenyi István három felmenőjének egyénisége. Az egyik : özvegy gróf Cziráky Jánosné gróf Barkóczy Borbála, akinek leánya a második Széchenyi Zsigmondhoz ment férjhez. Ez a kitűnő nagyasszony tele volt vallásos áhítattal és a legnagyobb tiszteletre méltó, miként segítette, támogatta, élelemmel és ruházattal ellátta az elhagyottakat, szűkölködőket és árvákat. Ükunokája aztán nemcsak százakról, hanem a magyar nép *millióiról* gondoskodik, amikor a rendi alkotmány megszüntetésének sürgetésével, a nem-nemesek földhözjuttatásával, a nemzet széles rétegei vagyoni és művelődési helyzetének *emelése* útján szegény és elmaradt magyar fajára szórja «dús lelke kincseit».

Egész magyar faját a *«kiművelt emberfők»* számának növelésével magasabbra emelte, másrészt beváltotta azt a fogadását, amelyet 1829 febr. 13-án írt *Naplójába* : «Lovagja akarok lenni az *elnyomottaknak, gyengéknek és üldözötteknek.*»

A felmenők és a legközelebbi rokonok közt a nemes tulajdonságok öröklése, a szépre, jóra *fényes példa* szempontjából természetesen legfontosabb István atyja, *Ferenc gróf* és anyja, *gróf Festetics Julianna*. Az apa hazafias, nagyműveltségű, világlátott, *nagyon vallásos*, tudományos hajlamú. H. L. helyesen utal 1787-ben tett angliai utazására, mint a Legnagyobb Magyar nyugati útjának *előképére*. Az anya jó feleség és fiának vallomása szerint is tanáccsal, oktatással irányítja a serdülő gyermeket. Anyjának testvére, *gróf Festetics György*, tüzes magyar érzésű, aki kénytelen magas katonatiszti állását elhagyni, mert beadványában a magyar *katonai* nyelvet kívánta, a magyar irodalom és mezőgazdaság pártolója, a keszthelyi Georgikon és a csurgói iskola alapítója, példátadó mind magyar érzésben, mind a haladás sürgetésében, független az osztrák kormánytól.

II. Széchenyi lelki átalakulása.

Ilyen nagy elődök mellett és gondos szülei irányítás után Széchenyi István a legjobb tulajdonságokkal indult életútjára.

Közbejöttek a napoleoni háborúk, amelyek otthoni gondos továbbképzését megszakították és amelyek révén egészen más környezetbe került.

1809-ben mint 17 éves gyermekifjú állt be katonának és még ez év júniusában tette hazájának az első komoly szolgálatot, amikor a nemesi felkelés tábornokának megbízása alapján az ellenség által megszállt két part közt sötét éjjel, csónakon Győrből a Dunán Komáromig vitt híreket a nádornak és ezzel a hírszolgálattal megmentette a nemesi felkelősereget a fogságba jutástól.

Később is merész, sőt vakmerő, fáradhatatlan, *kitűnő* katona volt és jelentős szolgálatokat is tett. 1813 októberben a lipcsei csata előtt (ezt H. L. fényesen írja meg a 47—50. lapokon) az osztrák főparancsnok megbízásából ellenséges csapatok előőrsei közt *napokon át* lovagolva szerencsésen megtalálja Blücher *porosz* tábornagyot, sőt önszántából rákényszeríti a habozó svéd trónörököszt : ő is szálljon csatába. Négy külföldi érdemrendet is kap és előléptetik, de önmaga iránti szigorúságát jellemzi, hogy ezekről a veszélyes, sikeres és jelentős eseményekről még apjának sem ír, csak másoktól tudunk róluk hivatalos megállapításokat.

A lipcsei csata után Széchenyi a szövetséges seregekkel együtt bevonult Párisba. A *világvárosi környezet*, később pedig az 1814. évi kongresszus alatt az a 3—4 hónap, amelyet Bécsben eltöltött, rossz hatással voltak lelki fejlődésére. A kongresszus főszereplőinek példája is csak szórakozásra, széptevésre, mulatozásra, mértéktelen ívásra stb. indíthatták. I. Sándor orosz cár, «Észak Apolló-ja», a legnagyobb érdeklődést mutatja a bécsi szép nők iránt. A kancellár, herceg Metternich, aki, mint a bécsi külügyminisztérium fogadótermében levő képmása mutatja, érdekes fej, — nagy nőhódító. Kivéve a «császárt», a többi főszereplő is — tudjuk a részleteket e főuri társaság egyik tagjának Thürheim Lulu osztrák grófnőnek az 1819—1852. évekről írt és 1914-ben

négyszázötven kötetben megjelent visszaemlékezéseiből, — hónapokon át, jóformán naponként mulat, pletykázik és a férfiak mérték-telenül isznak. Egy ilyen éjjeli ivás alkalmával, vitatkozás közben a 24 éves kapitány *sértő* megjegyzéstől felingerelve, *bortól* hevült állapotban az egyik nőre olyan megjegyzést tesz, amely holtig gyötri őt.

A magyar történelem nagy alakjai közül (kivéve II. Rákóczi Ferencet) senki sincs, akinek lelki fejlődéséről olyan *tárgyi* bizonyítékok maradtak volna fenn, mint Széchenyi *Naplói*.

Ezeket avégből kezdte, hogy olvasmányairól feljegyzéseket készítsen és néhány adomát, élcet, sekélyes dolgokat megtartson későbbi időkre. Utóbb azonban a *Naplók* jellegteljesen megváltozik.

A legtöbb emlékirat és napló szerzője — legalább az eddig közlteké — *önmagának* kedvez. Az unalomig megszoktuk ezekből, ép úgy mint az önéletrajzok- és emlékiratokból, hogy valami tökéletes férfi, illetőleg női kép áll előttünk; valaki, aki nem követ el tévedést, aki mindent jobban tud mint más, nemes gondolkodású, mindent előre lát, mindent megjósol és a legjobb tanácsokat adja.

Ezzel szemben Széchenyi a *Napló* későbbi kötetében határozottan nemcsak túlszigorú, hanem egyenesen *igazságtalan önmagával szemben*. Megalapítja az Akadémiát azzal, hogy 1825 november 3-án több évi jövedelmét, az ő vagyoni viszonyaihoz képest óriási összeget, 60,000 pengőt tudományos célra áldoz. Ezen a napon azt írja naplójába: «összeveszttem honfitársaimmal». Még a tárgyat, az okot sem említi meg, egyszerűen az lebeg szemei előtt, hogy egyes mágnástársai — úgy látszik — vitatkoztak vele, miért pocsékolja ilyen célra: a magyar nyelv művelésére, vagyónát.

Máskor szemrehányást tesz magának hirtelen ideges felindulásában elkövetett igazságtalanságért, olyan kicsiségért, ami millió ember életében előfordul, s amire később az illető sohasem gondol vissza. Sokszor, nagyon sokszor olyan önvallomásokat tesz, amelyekkel hibáit bevallja, vezekel értük, sőt — erre később rátérek — túlzott lelki gyötrődésekben szinte tobzódik az önvádtól.

A *Naplókat* Széchenyi *nem* szánta közzétételre. Egyes

feljegyzései határozottan megmondják: meg akarta azokat semmisíteni. Mikor később titkára, Tasner Antal rábírt, hogy őrizze meg ezeket az «emberi dokumentumokat», betegsége miatt már nem nézhette át azokat. Tasnerre bízta: mit töröljön ki belőlük. Csak sajnálni lehet, hogy a derék Tasner a törlésben sokszor túlságos kiméletes volt, különösen, hogy meghagyott *tulajdonneveket*, amelyeket törölni kellett volna, mert a Naplók velük kapcsolatban olyan részleteket tartalmaznak, amelyek leszármazóikra, vagy családjukra kellemtlenek.

A *Napló* első kötetében a könnyelmű gondolkodású, üres és léha környezetben élő fiatal kapitány áll az olvasó előtt, akiből fokozatosan lesz nagy «nemzetnevelő», a munka fanatikusa, később mély önismerettel rendelkező, komoly, bölcs férfi, aki borzasztóan megvezekel minden fiatalos könnyelműségéért vagy hibáért.

E fokozottan kifejlődött lelkiismeretességén felül figyelembe kell azonban venni azt, hogy — amint a *Naplóban* önmagáról önnönmaga írja: «*lénye túlságosan bonyolódott*», hogy ez a lánglélek milyen túlérzékeny és hogy testi betegség, politikai heves küzdelmek, álmatlanság stb. idején (pl., 1842-ben, 1845-ben) újabb vívódásai és gyötrődései jelentkeznek.

H. L. az egész könyvben sok költői szabadsággal használja fel és dolgozza át a való adatokat és a megtörtént tényeket. Ez ellen nem teszünk kifogást, hiszen a kötet *részben* szépirodalmi termék is, és a költőnek vagy regényírónak jogában áll még a nagy férfiakra vonatkozó történelmi anyagot is megfelelően átdolgozni.

Ennek a feldolgozásnak egyik *példája* a következő.

A kötetben a szerző azt az óriási lelki átalakulást, amely *évek során és folytatólagosan* ment végbe Széchenyi lelkében, az 1818. évi utazás közben az Aetna vulkánjára tett kirándulásával hozza kapcsolatba, illetőleg adja elő (100—105. l.). Az ismertetés írójának viszont jogában van legalább *vázlatban* kimutatni, hogy ez a lelkifejlődés *valóban miként* ment végbe.

Már 1814. november 21-ről, sokkal korábban mint a szicíliai út, ezeket olvassuk naplójában (N. I. kötet 45. l.):

«Okvetlenül a legtisztább ,hun‘ (így) vérből kell származnom, mert Svájc legszebb havasain és a legtermékenyebb olasz völgyekben sohasem éreztem olyan *melegen*, mint hazám pusztaságain.» Máskor a magyar *dal* hangja könnyekre indítja, ha csak egy dudából áradt is ki.

1815 januárjában Nápolyban, amikor egy angol archeológust meglátogat, kifakad : «Eddigi életemben célokat egészen elhibáztam. Ezentúl *csak a tudás szenvedélyének* akarom magam átengedni.»

1818 július 17-én (N. I. k. 191—192. l.) Triesztben így ír : «Talán vannak olyan boldog emberek, akiknek semmi hajlamuk nincs a rosszra. Én nem ilyen voltam . . . de ez megfontolás nélkül jött.»

Ugyancsak N. I. k. 294. l. : «Ha életemnek egyes pillanataira visszagondolok, sohasem hihetem, hogy épeszű vagy cselekedeteimnek ura voltam. Mi szegény emberek alá vagyunk vetve *a sorsnak* és életünk útja elő van írva számunkra!»

Másutt : «Elborzadok, mire nem vitt rá könnyelműségem».

1819. áprilisban Palermóban (N. I. k. 593—594. l.) : «Nem voltam gonosz, de a sok hiba felett, amelyben éltem, egészen elaludtam. Felébredtem álmomból, amikor lelkembe egy pillantást mertem vetni. Két hónapon át öngyilkos akartam lenni ; végre *végtelen kifárasztások* és az emberi lét feletti gondolkodás lassanként visszaadta nyugalmamát.»

És 1819-ben már elhatározza (N. I. k. 655.), hogy minden nap közelebb fog jutni a *tökéletesbüléshez*. *A Tiszavölgy rendezéséről* szóló munkájában később kifejezést ad annak a meggyőződésének : «amint hiszek az Úristenben, úgy hiszek az emberi *tökéletesbülésben*.» Ez a szó, ez a gondolat egyik kedvenc szólásmódja lesz.

H. L. tehát költői szabadsággal egybefoglalja és *egy napra összpontosítja* ezeket a lelki élményeket és ezt a *fokozatos* fejlődést ; nagyon jellemzően, a vulkán kráterének mélységét párhuzamba hozva az emberi lélek mélységével és rejtelmivel. Jóformán szószerint (H. L. könyve 103—105. l.) veszi át Széchenyi Naplójából annak különböző helyeken, különböző természeti benyomások alatt *éveken keresztül* átélt gyöt-

rődéseit, meggondolásait, elhatározásait és így csak abban tér el a valóságtól, hogy hirtelen átalakulásnak tünteti fel azt, ami *lassú* fejlődés.

A lényeg az, hogy Széchenyi keleti utazása közben kezdte vizsgálni a saját lelki életét, és egyes állomásokon, néha egyik-másik kikötőben, máskor az út pihenőnapjain valóságos elmefuttatásokat, fejtegetéseket vet papírra.

Minderre az átalakulásra *önmagában* és a szülei háztól hozott benyomásokban meg volt az *erkölcsi alap*, s azután temérdek önvád, különböző elmélkedések röppentek át ezen a csodálatos agyvelőn és tükröződnek vissza az időszakos feljegyzések lapjairól.

Kitűnik a Naplókából két olyan esemény hatása is, amelyek a hívő ember nem tekinthet egészen véletlennek.

Franciaországi egyik útján 1822. áprilisban báró Wesselényi Miklóssal együtt meglátogatott egy szigorú szabályokkal ellátott zárdát (*La Trappe*, N. II. k. 269—279. l.) s ott *egy óráig gyónt* egy francia papnak. A zárda és lakói mély benyomást tettek rá. A Naplóban felveti a kérdést, vajjon *ő nem így*, visszavonulva fogja-e életét bevégezni? Utolsó 12 esztendejét Döblingben csakugyan a világtól elzárkózva töltötte el.

Másik útján Montpellier-ben 1825. augusztus 3-án (N. II. k. 573. l.) egy könyvkereskedés *kirakatában* meglátva, megveszi Franklin életrajzát, amelyet egy francia ügyvéd írt. A könyv egyúttal kivonatokat közöl a nagy amerikai dolgozataiból. Ennek a kötetnek az *erényre* való törekvését tárgyaló részei úgy hatottak rá, hogy azóta Franklin mintájára «erénytáblázatot» vezetett hibáiról és a tökéletesbülés felé törekvéséről.

Széchenyi lelki fejlődése, amelyben az atyjától is örökölt *erős vallásos érzése* természetesen igen nagy szerepet játszott, csúcspontját érte el életének utolsó éveiben.

A társadalomtudományok művelői tudják, hogy a lelk átalakulásnak helyes megítéléséhez különböző *tényezők* vizsgálata szükséges. Széchenyinél is vizsgálni kell az *öröklött* tulajdonságokat, testi és különösen *idegalkatát*, a *környezet* hatását és azokat az esetleges körülményeket, amelyeknek

sajnos — ezt sok ember a saját életében felismerheti, — olyan nagy befolyása lehet életünk alakulására.

Széchenyinél a felmenőktől örökölt nagyszerű tulajdonságok ellensúlyozásául jelentkezik a környezetnek, a világváros társadalmi életének és szokásainak rontó hatása. A «milieu» jelentőségét *Taine*, majd később *Tarde* tudományos elméletükben fejtegették. Ezt a hatást Széchenyi később vasakaratóval ellensúlyozta, de még sok küzdelme volt különleges idegéletével.

Széchenyi ideg-, illetőleg elmebetegségéről szakférfiúnak külön kötetet kell majd írnia. Bizonyos, hogy egészen botor és alaptalan *Lombroso* feltevése, aki a *Lángész (genie) és elmebetegség* című könyvében Széchenyit — egyéniségének kellő ismerete nélkül — egyik példának említi; valamint Grünwald Bélának az a feltevése is, hogy Széchenyi már fiatal korától elmebeteg volt. *Felháborodással* kell visszautasítani azt a másik feltevést, hogy Széchenyi azért vonult vissza Döblingbe, mert szabadulni akart attól a felelősségtől, amely mint a Batthyány-kormány tagját, őt is terhelte volna.

Nagy tévedés az is, hogy a fiatal Széchenyi idegbeteg vagy degenerált lett volna. A háborúban napokon át, békés szolgálatban egyfolytában 3—4 órán keresztül lovagol; keleti utazásaiban vannak rossz órái, de máskor kitörő jókedvének sok jelét adja, felmászik minden magas hegyre, 20 tengeri mérföldet úszik, öt óra hosszat folyton görög édes szőlőt eszik, stb. Ezek nem betegség jelei; ellenkezőleg fiatalabb korában nagyszerű testi szervezete volt.

Valóság azonban az, hogy Széchenyi kitünő atyjától, aki életének utolsó éveiben *melancholiában* betegeskedett és órákat töltött elmerülve házi oltára előtt (fiának feltevése szerint azért, mert hazájának elmaradt állapotát és szomorú sorsát gyászolta), idegbetegségre hajlamosságot örökölt. Ez a betegség mutatkozik néha férfi korában is, alkalmi okokból, különösen pedig lelki életének vizsgálata alkalmával. Hazájának válságos korszaka, amely 1848. szeptemberében bekövetkezett, természetesen nagyon megrázkódtatta Széchenyit is, aki prófétai előrelátással biztosan tudta a szabadságharc vésszes hónapjainak lefolyását s a rákövetkező szomorú éveket.

Egyik korábbi betegsége alatt csak gyötrődött (1831. júl. 26-án Galacban) s ekkor azt írja: «Világosan jelent meg előttem egész multam; minden bűnöm, vétkem, ostobaságom. A hibákról keveset, majdnem semmit sem tehetek; szinte öntudatlanul cselekedtem.» 1848-ban azonban hazájának katasztrófája idegbetegségét is a legmagasabbra fokozta.

És szörnyű az, hogy Széchenyi meg volt verve a leg súlyosabb átokkal: sohasem tudott inni a Léthe vizéből és ifjúkorának tévelygései, férfikorának néhány hibája, még olyan emberi gyarlóságok is, amelyeket a mai társadalom tagja már semmibe sem vesz, épen a döblingi évek elején olyan lelki vívódást és szenvedést okoztak neki, amelynek leírását nem olvashatjuk mély szánalom nélkül.

H. L. kötetében is a legfájdalmasabb, hátborzongató és vérfagyasztó, az ókori végzettragédiákra emlékeztető rész az, amely közli a döblingi Naplónak kétségbeejtő önvádjait és *betegesen túlzó, marcangoló* büntudatát. Hiszen az elkövetett hibák emlékének el kellett volna homályosodniok az évtizedeken át túlfeszítetten, önzetlenül, mindig a nemzetért, vagy másokért végzett nemes munkásság hatása alatt. Tudhatta, hogy ő volt a nemzet ébresztője, nevelője, reformátora. Ennek ellenére a kétségbeesés madara csak évek mulva szállt el a döblingi szobából, amelynek szomorú lakója (csakúgy mint ifjabb korában) «végnélküli kifárasztás»-sal (naponként 14 órát szaladt fel s alá a két szobában) és erős szellemi munkával tudott ezektől a kínos emlékektől végre szabadulni.

III. Hazafias érzés, becsvágy, vagy szerelem?

A Legnagyobb Magyarnek egyik kiváló életírója írta egyik «Bevezetés»-ben, hogy Széchenyi tevékenységének két indító oka volt: a becsvágy és a szerelem.

Ez a felfogás nagymértékben túlzott és téves.

Ha ezredév alatt valamelyik magyarnek, akkor Széchenyinek lett volna joga a legnagyobb becsvággal törni magas állásokra és mindent elérni akarni, amit *akkor* mint nádor, vagy később (a parlamenti kormányforma elfogadása után) a felelős kormányban elérhetett. Voltak mellette nagyok, de

senki sem multa felül tudásban, széles látkörben és a lángész nagyságára nézve. E helyett azt látjuk, hogy a «kapitány» 1814—1826-ig több-kevesebb türelemmel várta, hogy majd előléptetik és mivel őrnaggyá sem nevezték ki, végre 12 év után letette a tiszti ruhát, de akkor sem elkeseredésből, hanem — amint naplójában írja — mert «a tudományt végtelenül szomjuhozta» és hazájának azontúl nem mint valamelyik falusi helyőrségben állomásozó kapitány, hanem mint a közélet munkása akart szolgálni.¹

Kelet népe c. nagyszerű könyvében (akadémiai kiadás 20. l.) remek szavakkal írta le, hogy «kimondhatatlan és több napi belső küzdés» után esküdött meg magának, hogy hátralevő életét a hazának szenteli és «nem szenvedelemből, hanem kötelesség utáni elszántságbul» lépett a nyilvános élet, «tövis-mezejére». Kezdetben (atyja és rokonsága révén összekötése volt az osztrák kormánnyal) Metternich-hez fordult és királyhűsége, dinasztikus érzése nem engedték, hogy kirobbanjon belőle a (H. L. megállapítása szerint benne rejlő) «ősforradalmár». Az osztrák kormány balgasága, Metternich önimádása és hiúsága sokáig, 1845-ig (54 éves koráig) meggátolták, hogy tehetségének, tudásának és világlátottságának megfelelő munkakörhöz jusson.

Senki sem fogja tagadni, hogy a «szerelem» is nagy hatással volt Széchenyi életére. Ifjúkorában ez az érzése állandó volt, de — mint egyik szellemes nőismerőse mondta, — «az érzés tárgya» gyakran változott. Így hiúsulnak meg az 1818—1824. években házassági tervei, amelyekkel szemben H. L. a pletyka és a női ármány hatását is nagyon részletesen kimutatja.

1824-ben látja meg először Széchenyi gróf Zichy Károly-nét, gróf Seilern Crescence-t, aki akkor férje első házasságából született leányainak kísérője és már több gyermek anyja volt. Erről a kiváló asszonyról csak nagy elismeréssel kell

¹ Évek mulva, mikor a nádor kérdezteti tőle: akar-e koronőr lenni, határozottan tagadólag válaszol. 1845-ben tiszai útján valamelyik nem bölcs tisztelője közebéden felköszönti mint jövődő nádort. Erre faképnél hagyja az egész társaságot, szobájába megy és ott kitör féktelen haragja.

szólni. Nemcsak bájos arcával, hanem szellemével is leköt-hette Széchenyi-t. Különösen érdekesek első férjének halála után írt levelei. Kiolvasható belőlük, hogy vonzódott Széchenyihez (aki akkor már 43 éves volt, s aki már *tíz éven* át rajongott érte), de nőies tartózkodása, óvatossága, okossága (sürgetés ellenére bevárta a gyászév leteltét) teljes tiszteletre méltók. Senki sem fogja tagadni, hogy Crescence magatartása *nagy hatással* volt Széchenyi átalakulására és megerősítette őt abban, hogy «az erény útján» maradjon és a közélet terén «véglihegéséig» hazájáért dolgozzék. De éppen olyan egyoldalú és túlzott az az állítás, hogy *minden* ennek a kiváló asszony-nak köszönhető.

Széchenyi egész közpályájára és élete munkájára *haza-fius* érzése és *magyarsága* volt a legnagyobb hatással. Ha igaz az a tétel, hogy «a nemzetek sorsát a *Gondviselés* intézi», akkor a hívő ember a Legnagyobb Magyart a *Gondviselés küldöttének* tekinti, aki — mint Arany énekelte — «megszerette pusztuló fáját», és aki hivatva volt, hogy ezt a pusztulásnak induló nemzetet megtartsa az emberiség számára.

A fennebbi naplóidézetekkel kimutattam, hogy Széchenyi már 1814-ben, tehát 10 évvel korábban, mielőtt Crescence-t látta volna, fáradhatatlanul akart *tanulni* és dolgozni. 1822-ben a trappista zárda szigorú szabályai megrázták, 1825-től «erénytablázat»-ot vezet magáról. Különösen ami önképzését illeti, technikai és törvénytudományi, közgazdasági könyveket, a magyar alkotmányt, közlekedésügyet és *minden* mást, amire közéleti pályájában szüksége lehetett, — éjjel, nappal, szinte ijesztő mohósággal olvasott. Még a hosszú kocsitakat is tanulmányozásra fordította. — 1828-tól kezdve tudományos munkák írásával is foglalkozott. Az Akadémia Széchenyi-múzeumában kegyelettel őrizzük bámulatos tömegét Széchenyi magyar- és németnyelvű kéziratainak, ezenfelül van a Naplók számos kötete és a magánegyénekhez sajátkezűleg írt levelek megszámlálhatatlan ezrei. Egyes levelek innen-onnan, évről-évre még mindig előkerülnek. Ezekhez jön a sok szóbeli tárgyalás, s az ülések tömege, a hosszú utazások stb. *Ennyi* munkát emberi szervezet nem bírhatott ki megbetegedés nélkül.

A legnemesebb értelemben vett *hazaszeretet* és az az elhatározás, hogy «*éjjel-nappal dolgozva*» nemzetének haladásáért fáradozzék, ez a *legfőbb* magyarázata annak, hogy a könnyűgondolkodású kapitányból a komoly, rendszeres és szakadatlan *munkának igazi fanatikusa* lett, aki az újabbkori államférfinak közül a legkülönbözőbb munkatereken a *legtöbbet* dolgozott nemzetéért és ezáltal *betetőzte* a maga lelki átalakulását is.

Ezekhez a fejtegetésekhez még egy személyi és egy tárgyi bizonyítékot is csatolok.

Nem szívesen, de (a rövidség okából párbeszéd alakjában) közlök egy *személyi élményt*, amelynek minden szavára jól emlékszem.

1916. decemberben volt, a koronázás napján. Mint akkori igazságügyminiszternek a minisztertanács határozatából kötelességem volt bizonyos közjogi jellegű intézkedéseket tenni és ezért ültem e napon a koronázó-templomban, az egyik akkori koronaőr : a Legnagyobb Magyar *fia mellett*.

A koronázás *után* együtt jöttünk végig a templom hajóján és együtt álltunk meg a templom előtt. Eközben *gróf Széchenyi Béla*, a tiszteletreméltó agg zászlósúr, a M. Tud. Akadémiának igazgató és tiszteleti tagja, aki épen a döblingi években hazájának nagy szolgálatot tett, mert ő csempészte ki halhatatlan atyja dolgozószobájából Londonba a «Blick» kéziratát, a következő szavakkal mutatta nekem kalpagját :

«Nézd meg ezt a kalpagot. Ünnepeyes alkalommal atyám ezt viselte. Találd ki, mit jelent rajta ez az *L* betű?»

Balogh : «Nagyon köszönöm kitüntető figyelmedet. Évtizedek óta ismerem a Legnagyobb Magyar írásait és Naplóját. Tudom, hogy azoknak a nőknek a neve, akik életében fontos szerepet játszottak, *nem* ezzel a betűvel kezdődik s így ennek a betűnek más, *általánosabb* jelentőségének kell lenni. Nem akarok találgatásokba bocsátkozni.»

Gróf Széchenyi Béla : «Ha nem találd ki, megmondom :
Elle seule, La patrie.»

Gróf Széchenyi Béla a Legnagyobb Magyar utolsó éveiben is gyakran érintkezett atyjával. Ismerte szokásait, ő a *leghitelesebb* tanú arra, hogy halhatatlan atya még ezzel a külsőséggel is kifejezésre akarta juttatni — pedig sohasem pályázott a hangos hazafiak tapsaira, — hogy közéleti pályáján jelmondata :

«Egyedül a haza»

volt. Senki sem tagadja, hogy sok tetténél más indokok is vezethették, de *nem* ezek (becsvágy, szerelem) voltak közéleti pályáján a döntők.

Másik *tárgyi* bizonyítékom : Széchenyinek egész *munkássága*.

1831. febr. 10-én ezt írja a Naplóba : «Elhagytak barátaim, *elhagyott Crescence is*. Meg kell próbálkoznom, hogy *egyedül* álljak. Erőm nagy ; *egész ember* vagyok, Isten segítsen engem. *Tiszta a szándékom.*» Ez az *igazi* Széchenyi, nem az a naplóíró, aki pisztolyt emleget, mert hol egyik, hol a másik nő nem hallgatta meg.

1836. februárban Széchenyi 12 évi várakozás után oltárhoz vezeti özv. gr. Zichy Károlyné Seilern Crescence grófnőt. De 1836—1860 közt sem «*egyedül* ő érte» él, hanem — kivéve betegsége idejét — új munkatereken, első sorban *a hazáért és a nemzetért* küzd, fárad, mértéktelenül dolgozik vagy *jogos* aggodalomban emészti magát.

Crescence grófnő nyughatatlan, ideges férje mellett mérseklő, gondos feleség, betegség idején pedig «a legkitünőbb betegápoló», élte fogytáig nemes, hűséges élettárs volt ; ha egyedül Ő» az, akiért férje él, Széchenyi visszavonulhat a közélettől és megelégedett lehet családi körében.

Aki azt vitatja, hogy Széchenyi akkor egyedül valamely — bármilyen kiváló — földi nőért élt, annak meg kell magyaráznia a következő tényeket : a Napló-ban már 1836. május 11-én ez a bejegyzés olvasható : «Néha egészen *megunom az életemet*, mert az nem nagyon rózsás.» 1836. aug. 8-án : «Nekem végem. Egészen oda vagyok.» 1837-től lassanként eltűnik a kiváló nő neve és csak 1846-ban (halálsejtelem mellett) fordul újból elő.

Ellenben ugyanezekben az években a nemzet javára végzett közéleti munkák egész sora (több utazás az Al-Dunára, a Vaskapu szabályozása, a «játékszín» ügye, Hengermalom, Lovaregylet, Pest szépítése, a birtokminimum, a Tisza szabályozása stb.) foglalja le Széchenyi-t, aki ugyanekkor több *terjedelmes* művet is ír.

Életének utolsó éveit is, amikor családjára akarta őt bírni arra, hogy *térjen vissza* Cenkre — Széchenyi, nem kitünő felesége és két fia környezetében, hanem csaknem egész szerzetesi visszavonultságban a döblingi gyógyintézet falai közt töltötte. Még pedig *nem* tétlenül, hanem komoly és — amint a következmények mutatták — *halálraszánt nyugalommal* (mihelyt egészsége javult), mindig hazájáért dolgozva.

A *Blick* c. könyvében természetesen névtelenül — mert különben nem folytathatta volna tovább munkáját — maró gúnnyal és a leghevesebben támadta Bach minisztert és annak rendszerét. Azután a nagy *Döblingi szatirában*, ebben a félelmes, a világirodalomban is egészen egyedülálló írásműben — nem kímélve a rossz tanácsadóktól félrevezetett fiatal «császárt» sem, — elkövette az akkori osztrák uralom ellen a felségsértésnek és a lázításnak tömeges «bűnhalmazatát».

Amikor kéziratait a házkutatással az osztrák rendőrség *megtalálta*, azt írja a Naplóba: «*Nem menthetem meg magamat*» és . . . kezébe veszi a pisztolyt.

IV. Történeti adatok. Széchenyi jóslata.

H. L. külön füzetben, amelyet a Magyar Történelmi Társulat adott ki,¹ pontosan beszámol azokról a forrásokról, amelyeket kötetének megírásánál felhasznált. Kitűnik ebből, hogy nem került el figyelmét a bőséges irodalomnak egyik figyelemreméltó terméke sem.

A *feldolgozásban* az események nem történelmi sorrendjükben, hanem úgy következnek, ahogy azokat a szerző legcélszerűbbnek tartotta csoportosítani avégből, hogy folyton ébren tartsa az olvasó figyelmét.

¹ A főmunka 327, a «bizonyítékok»-at tartalmazó füzet 31 lap.

Az adatok felhasználása is szabadon történik. A következtetések jellemzésére íme egyik példa :

Ismeretesek Széchenyi híres jóslatai, amelyek egyrésze bámulatosan beteljesedett.

1819-ben egy kisebb tengeri baleset révén megismerkedik Széchenyi három fiatal amerikai kisasszonnyal. Ezekkel kapcsolatban 1819. április 9-én (100. l.) megjósolja Naplójában, hogy «az Egyesült Államokban hatalmas, eddig ismeretlen méretek fognak kifejlődni. Önök óriások lesznek».

A napoleoni háborúban heteken keresztül éjjel-nappal parancsóri szolgálatot teljesítve, a fiatal Széchenyinek vas-egészsége is felmondja a szolgálatot és parancsnoka kórházba küldi. Itt összekerül néhány porosz tiszttel és ezeknek 1813-ban megjósolja : «Ausztria 100 esztendő mulva szét fog hullni.» Csak öt évet téved a lángeszű fiatal kapitány!

1819. április 7-én Sziciliában Magyarország jövőjéről elmélkedve ezt jegyzi Naplójába : «Magyarországon ne lenne egy nagy ember se? . . . Jön egy ügyvéd, s belőle fejlődik ki ily véletlen tehetség. Jön egy kiválasztott, ki most fel nem ismerve, ott él a birtokán és az államkormány az ő kezében lesz.» (106. l.)

H. L. így következtet : az egyik az akkor csak 17 éves Kossuth, a másik az akkor 16 éves Deák Ferenc. Széchenyi már látja, hogy ők az eljövendők, mert «ő mindent előre lát és mindent másképp lát, mint mi többiek».

Az ilyen következtetésben lehet túlzás, de miért vitatkozzam a szerzővel, mikor olyan megragadó az, hogy a Legnagyobb Magyarnak annyi más mondása, sajnós, legszomorúbb, tragikus jóslásai is oly bámulatós módon beteljesedtek.

V.

A könyvet bírálni fogják, hogy ismétlések vagy túlzások — egy-két elírás is — akadnak benne, de meg vagyok győződve : nagy sikere lesz és évtizedek mulva, más nemzedék is örömmel, élvezettel fogja olvasni.

A szerző érdeme kettős.

Keresi az igazságot és sikerrel törekedett elénk tüntetni

a *lángészt* és *lánglelket*, óriási méretű, szédítő iramban végzett munkájával ; az államférfit, a nemzetnevelőt, az ország újjáalkotóját. De egyúttal — ahhoz az olvasóhoz, aki ezt eddig nem tudta vagy nem értette át, — közelebb hozta — az *embert*, bonyolult lényével, rendkívüli túlérzékenységgel és egyes *emberi* gyarlóságaival, aki gyötrődéseiben is nagy ; többirányú tragédiájában pedig megrázó és magával ragadó.

A másik nagy érdem, hogy H. L. nem fanyar érzéssel, nem gúnyos cynizmussal, hanem azzal a *kegyelettel* fogott évek hosszán át folytatott tanulmányaihoz és e munka megírásához, amelyet az a Legnagyobb *megérdemel*.

Meg vagyok győződve, hogy a legtöbb olvasó azzal a gondolattal teszi le a könyvet, amit annak zárószavai kifejeznek :

Széchenyiért, «Ő érte magáért érdemes elszenvetni a Magyar Szenvedést.

Hódolat !»

BALOGH JENŐ.

EGY KISAJÁTÍTOTT MAGYAR TUDÓS.

— Kitaibel Pál magyar-ága. —

A külföldnek Magyarországról alkotott téves vagy hamis ismereteinek forrását legelső sorban a tankönyvekben foglalt tanításoknak kell betudnunk, mint amely úton a legszélesebb körben terjedtek és terjednek el a való tényekkel homlok-egyenest ellenkező hiedelmek és állítások. Épen ezért a magyarság helyes megismertetésének legfontosabb és legsürgősebb egyik feladata a külföldi tankönyvek, almanachok és lexikonok téves, hamis és célzatos tanításainak kiküszöbölése és a valóságnak megfelelő adatokkal való kiegészítése. A magyar ügy harcosainak nem lehet szebb feladata, mint a közel egy teljes évszázad óta a külföldön rólunk elterjesztett valótlan állításoknak, tanításoknak megcáfolása, a jóhiszeműeknek meggyőzése, a rosszhiszeműeknek leleplezése.

Ha végig tekintünk a művelt államok tankönyvein — nem térve ki az utódállamoknak gyűlölettől és valótlanságoktól hemzsegő tankönyveire — azt a sajnálatos tényt kell megállapítanunk, hogy pár jóindulatú országot nem tekintve, amelyek különösen ügyelnek az igazságos ténymegállapításokra, a tankönyvek magyar vonatkozásai között mindenütt nagy számmal találunk téves és valótlan adatokra. Sajnálatosan így van ez volt szövetségeseinknek, az osztrákoknak és németeknek tankönyveiben is,¹ amelyek közül nem egyben találunk a német kiválóságok között oly egyéniségeket felsorolva, akiknek a magyarsághoz való tartozását egész életük tanu-

¹ Dr. Olay Ferenc: *Osztrák áfium. Az elszakított Nyugatmagyarország tankönyvei rólunk.* Nagymagyarország, 1930 jun., jul. és aug. *A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken.* 1918—1928. (Budapest, 1930.) 197—199. lap. — *Külföldi tankönyvek magyarellenes irányzata.* (Magyar Külpolitika, 1931. jun. 1.)

ságtétele, sőt egyenes magyar hitvallásuknak ellenére is elhallgatják s teljesen maguknak sajátítják ki. Például a doborjáni Liszt Ferenc,¹ a nagymártoni Kitaibel Pál, a budai Semmelweis Ignác is mint *kizárólag* német tudósok és művész szerepelnek, s így a tanuló nem is juthat arra a gondolatra, hogy ezeknek valami közük is lett volna a magyarsághoz.²

Ez alkalommal Kitaibel Pál magyarságának kérdését kívánjuk tárgyalás alá venni s beigazolni, hogy e világhírű botanikusunk magyar volt és egész élete a magyarság jegyében folyt le.

Kitaibel Pál, legnagyobb magyar botanikusunk, a pesti tudomány-egyetemen a növénytan nyilvános rendes tanára és az egész művelt világon nagyhírű tudósunk német voltának főindokául azt hozzák fel, hogy Nagymártonban (Mattersdorf), vagyis Magyarországnak német lakosságú vidékén, német szülőktől született s német volt anyanyelve. Az első érv oly gyenge, hogy azzal nem is szükséges birokrakelni, mert ez alapon azon a területen született fajmagyarokat is németeknek lehetne minősíteni. Komolyabban veendő már a német nemzetiségére, német szüleire és német anyanyelvére való hivatkozás. Ezeket azonban senki sem tagadja. Bizonyítani pedig csak azt kívánjuk, hogy a *magyar* tudománynak élt, a *magyar* föld ismertetése volt egyedüli és főcélja, *magyarul* beszélt, *magyar* volt felesége s a

¹ Liszt Ferenc magyarságát számos eletrajzírója bizonyítja közvetlen nyilatkozataival, írásaival, stb. Pl. ifj. Somssich Andor: *Liszt Ferenc élete*. Budapest, 1925. Napkelet Könyvtára. — Bertha Sándor: *Liszt magyarsága*. Budapesti Hirlap, 1911. X. 6. — Fabó Bertalan dr.: *Liszt Ferenc visszamagyarosodása*. Népművelés, 1911. X. — G. Gy. dr.: *Liszt és a magyar zene*. Pesti Napló, 1859. IX. 5. — Simonffy Kálmán: *Liszt és a magyar zene*. Pesti Napló, 1859. IX. 3. — Miss Pardoe: *The City of the Magyars*. London, 1843. — *Liszt és a magyar nyelv*. Fővárosi Lapok, 1886. VIII. 6. — *Liszt és a magyar nyelv*. Pesti Napló, 1886. VIII. 7. — *Liszt magyar levele*. Pesti Napló, 1886. VIII. 27. stb.

² Dr. E. Bender: *Lehrer-Beiheft*. (Agb. B. Karlsruhe, 1923.) «Franz Liszt stammt aus den schwäbischen Oberungarn.» — *Deutsches Lesebuch für die Volksschulen des Burgenlandes*. 5. bis 8. Schuljahr. Wien, 1924. 131—134. lap, 525—527. lap. — *Lesebuch für die burgenländischen Volksschulen*. III. Teil. Wien, 1929. 154—157 lap, stb.

politikai németséggel semmiféle lelki közössége nem volt vagyis röviden német származású, német anyanyelvű *magyar* volt.

Kitaibel Pál 1757-ben Nagymártonban, Moson várme-gyében született, kiscgazda szülőktől. Iskoláit Sopronban és Győrben végezte. Pap akart lenni, de betegsége miatt 1780-ban a budai egyetem jogi karára iratkozott be, majd innen is átment az orvosi karra, ahol 1785 augusztus 24-én kapta meg doktori oklevelét.¹ Az első magyarországi növényteni professzornak, az idegen származású Winterl Jakab József-nek (1739—1809) asszisztense, majd ennek halála után 1809-ben utóda lett. Nyugdíjba 1816-ban vonult és már a következő évben, 1817. évi december hó 13-án meghalt.

Nevét következetesen németesen *Kietaibl*-nek szokták írni, holott ő maga *mindig* magyarosan *Kitaibel*-nek írta, ami már egymagában is egyik bizonyítéka magyar gondolkozásának.²

Felesége *magyar* nő volt : Sarlay Erzsébet, akivel 1798-ban lépett házasságra.

E messze kimagasló és nagytehetségű tudósnek nagy-számú munkáiból és nagyterjedelmű tevékenységéből itt csak azokra az adatokra hivatkozunk, amelyek *magyar* tudós mivoltának bizonyítékai.

Kitaibel írta meg 1803-ban Magyarország első természeti földrajzát *Topographische Beschreibung von Ungarn* címen. Megalapította a tudományos földrengéstant az 1810. évi január hó 14.-i móri földrengésről írt *Dissertatio de terrae motu in genere, ac in specie Morensi* (1814) című monografiájá-val. Az egész világ első ásványvíz monografiáját, amelynek nálunk azóta sincs párja, *Hydrographica Hungariae* címen írta meg s ezt tanzékén utóda, Schuszter János, egyetemi tanár adta ki.³

¹ A budapesti kir. magy. Pázmány Péter tudományegyetem irattárának megőrzésében. D. 51. szám.

² Julius Schultes : *Einige Blumen auf das Grab Paul Kitaibel's*. Flora, oder allgemeine botanische Zeitung. XIV. évfolyam. 151. lap. Regensburg, 1831.

³ Dr. Incze György : *Kitaibel érdemei ásványvizeink megismerésében*. (Természettudományi Közlöny. 1927 január—március. 14—24. l.)

Három kötetes fő- és világhírű munkája, az *Icones et descriptiones plantarum, rariorum Hungariae* (1802—1812) volt Magyarország flórájának első rendszeres feldolgozása. E munkának célja 1. a magyarhoni ritka vagy új növények leírása, 2. a külföld részére Magyarország növényföldrajzi viszonyainak ismertetése.

A munka Kitaibel barátjának és mecénásának : Waldstein-Wartenberg¹ grófnak anyagi és tudományos támogatásával jelent meg, mely alkalommal a regensburgi botanikai társaság Kitaibel mellett Waldsteint is tagjai közé választotta. 1802-ben külső tag, 1817-ben tiszteleti taggá választották. Első ízben történt megválasztását 1802. évi június hó 9-én kelt levelében köszönte meg Kitaibel. (A levél eredetije a «Kgl. bayer. botanische Gesellschaft zu Regensburg» irattárában található.) Ekkor Waldstein Kitaibelt kérte meg, hogy ő írja meg székfoglaló értekezését részére s azt az óhaját is kifejezte, hogy az a magyar tengerpart növényeiről szóljon. Nem túlozunk, ha ebből az óhajból — amellet, hogy a főmunka a magyar növényekről szól — szintén Kitaibel magyar voltára következtetünk, hisz a magyar vonatkozások mindenütt kitűnnek. A *Plantae Rariores* előfizetési felhívásában, amelyet 1799. évi március hó 17-én írt alá Bécsben Kitaibel és Waldstein gróf, többek közt azt mondják, amikor a gyűjtésről van szó, hogy «sondern wir suchten auch mit dem sachkundigen Männern Österreichs und Deutschlands in Verbindung zu treten.»² Vagyis Kitaibel a magyar tudós még osztrák és német szakemberekkel is érintkezésbe lépett.

Kitaibel első méltatója és tudományos ismertetője Kánitz Ágost³ e munkáról ezeket mondja : «...Egyáltalában talán egy munkát sem gátolt egy bizonyos bécsi párt annyira,

¹ Waldstein-Wartenberg Ferenc Ádám gróf (1759—1823) osztrák katonatiszt, földbirtokos, közigazda, a természettudományok kedvelője, ki maga is tudományosan foglalkozott a botanikával.

² Dr. Gombocz Endre : *A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története*. 1770—1866. Budapest, 1914. 138. lap.

³ Kánitz Ágost (1843—1896) botanikus, természettudományi író, kolozsvári egyetemi tanár.

mint ezt.»¹ Nyugodtan következtethetjük, hogy szigorúan tudományos munkájának meggátlása a szerző magyar voltában leli magyarozatát. De Kanitznál még mást is találunk: «Még sok ideig fog tartani, míg Magyarhon egy Kitaibelt mutathat ismét fel, ki a hazai tudomány becsületét e tekintetben visszaszerzi.» Miután ez az ismertetés az elnyomatás ideje alatt és viszonylag nem sok időre Kitaibel halála után kelt, amikor még éltek azok, akik ismerték s így legkönnyebben cáfolhatták egy téves állítás adatait — ami nem történt meg — fentiek újabb nyomós bizonyítékok Kitaibel magyar voltára.

Schultes *Geschichte der Botanik* című munkájában, mikor a Plantae Rariores-ről ír, ezt mondja: «Endlich erschien des Grafen Waldstein und Professors Kitaibel herrliche Flora dieses noch herrlicheren Landes . . .»²

Egy magyar tudományos társaság megalapításának is egyik tervezője. Tervezetét 1802-ben *Plan zu einer ungrischen Gesellschaft* címen adta közre, amely munkának német nyelvezete nagyrészt abban is leli magyarozatát, hogy akiktől a társaság létesülésének anyagi feltételei várhatók voltak, — a magyar főnemesség — az akkori viszonyok hatása alatt bizony legtöbbször ezt a nyelvet beszélték szívesebben, a nélkül, hogy magyarságukat feladták volna és németeknek volnának nevezhetők. Ha pedig ezek nem németek, amint nem is voltak azok, akkor még kevésbbé volt Kitaibel az.

Kitaibel hihetetlen kitartással és szorgalommal kutatta Magyarországon a földet, vizet, növényt és állatot. 1795-ben a Tátrában, 1796-ban Máramarosban, 1797-ben a Mátrában, 1798-ban Biharban, 1800-ban a Bánátban, 1802-ben Horvátországban, 1803-ban Heves, Nógrád, Borsod, Gömör és Zemplén vármegyékben, 1804-ben Nógrád, Hont, Zólyom, Árva, Turóc, Trencsén, Nyitra és Bars vármegyékben, 1806-ban

¹ A. Kánitz: *Reliquiae Kitaibelianae manuscriptis Musei Nationalis hungarici partim nunc primum publicatae ab A. Kanitz.* (Vindobonae apud G. Braumüller. 1862) *Kitaibel és hátrahagyott munkái.* (Budapesti Szemle. 1863. 18. kötet. 145—153. lap.)

² Gombocz i. m. 63. lap.

Esztergom, Komárom, Győr és Sopron vármegyékben, 1807-ben Parád, Ránk és Bártfafürdön, 1808-ban Szlavóniában, 1809-ben a Mátrában, 1813-ban Bártfán és 1815-ben Mármarosban folytatta nagyrészt állami támogatással búvárkodását.

Volt tanítványa, Kováts Mihály (1768—1851), a neves orvosdoktor és a Magyar Tudományos Akadémia tagja, mind-ezekre nézve igen találóan jellemzi Kitaibelt, amidőn *Chemia, vagy természet titka* (Buda, 1807) címen megjelent könyvében ezeket írja róla: «... ezen tudós férjfi. Hazánk szülötte, a' hazai nyelvet tudja s nagy hazafiúságát azzal mutatta meg, hogy széles és mély tudományát egyenesen a' Haza hasznára fordította; ...» majd ezt mondja: «... Ezen derék hazafinak valaha sok nyájas oktatásával éltem...» Előzetesen pedig ugyanez a szerző Kitaibel elődjéről, Winterl tanárról megjegyzi, hogy «hazai nyelven nem beszél».¹

A magyar helytartótanács 8553/1802. számú iratában így nyilatkozott Kitaibelről: «Kitaibel gehört schon *itzt* in die Zahl der um die *Vaterländische* Gelehrsamkeit wahrhaft verdienten Männer. Gerade das Fach, worin er arbeitet, ist eines der unbehautesten und doch zugleich einer der auch selbst in ökonomischen Rücksicht wichtigsten Fächer in Ungarn.»²

Az egyetemi katedrán Kitaibel utódja, Schuszter János, életrajzában azt mondja, hogy «magyon különbözött némely német természetvizsgálóktól...»: a bevezetésben pedig így jellemzi: «Ama férfiak között, akik Magyarországnak dicsőséget szereztek, Kitaibel kettős dísszel tűnik ki. Ő ugyanis kiváló tudományával egyrészt magának érdemelt ki maradandó hírt, másrészt magyar hazájának korunk szellemének megfelelő ismertetését adta a kortársaknak...»³

A már említett Kánitz Ákos egyetemi tanár *Versuch einer Geschichte der ungarischen Botanik* (1865) című munkájá-

¹ Tuzson János: *Kitaibel Pál emlékezete*. (Budapest, 1918. Magyar Tud. Akadémia 19. lap.)

² Dr. Gombocz E.: i. m. 58. lap.

³ Dr. Tuzson János: i. m. 10. lap.

ban ezeket mondja : «Kitaibel az összes magyar természet-tudósok közt a legtöbbet tett hazájáért.»¹

Kitaibelnek Diószegi Sámuelhez ² írt latin levelében — amelyben ennek botanikai műve megküldéséért köszönetet mond — egyebek közt a következők foglaltatnak : «Ez nekem latinul megírandó művem. a *Flora Hungariae* számára biztos vezérül fog szolgálni, mert a népies magyar nevek gyűjtésében magam is fáradoztam . . .»³ Vajjon a nem-magyar fáradozik-e inkább ily irányban? Itt jegyezzük meg, hogy Kitaibel munkáiban minden magyar helység- és népies növénynevet kifogástalan és helyes magyarsággal ír le. Így például 1797-ben Csáktornyáról a helytartótanácsához intézett jelentésében ezeket írja : «*Rhus Cotinus . . . qui hungaris Szemerceze, vel Szömörce dicitur . . . frutex in omnibus collibus et montibus calcareis, qui inde Buda per comitatus usque ad initium Balatonis circa Keszthely procurrunnt copiose crescat.*»⁴

Vagy ugyanezen útvjáról tett és Pesten 1799. évi október hó 26-án kelt részletes jelentésében, ahol a «büdös» és «édes» hársfáról ír?⁵ Vajjon egy idegen nem az Ofen és Plattensee szavakat használná-e ma is. akkor is? És a magyar helységnevek leírása nem magyarrá vall? A hársfa jelzőit a német nem írná németül?

A németiséggel való két kapcsolatáról tudunk. Az első volt, amikor Magyarországot egyetlen alkalommal elhagyta és Németországba utazott 1798-ban Waldstein gróffal együtt s Berlinben meglátogatta Willdenowot,⁶ Európa első botanikusát. Másik kapcsolata már sokkal érdekesebb. Kitaibel volt az, aki a hazai ásványok elemzése közben a *tellur* nevű új elemet felfedezte. Felfedezését közlő kéziratát Kitaibel

¹ Dr. Tuzson J. : i. m. 10. lap.

² Diószegi Sámuel (1761—1813) ref. lelkész, botanikus.

³ Dr. Rapaics Raymund : *Kitaibel és Diószegi*. (Természet-tudományi Közöny, 1928. február 1.)

⁴ Országos Levéltár. Helytartótanácsi irattár. 1799. év. Litt. Pol. No. 21. pag. 21.

⁵ Ugyanaz. Pag. 23.

⁶ Willdenow Károly Lajos (1765—1812) orvos-botanikus, berlini professzor.

Bécsbe küldötte, ahol a híres Klaproth¹ német kémikus részletesebben kezdett foglalkozni a tellurral s azt Berlinben saját neve alatt oly sikeresen ismertette, hogy a vegytan történelme még ma is mellőzi az igazi felfedező nevét!² A tellur felfedezésének kérdése dr. Incze György által feldolgozva régen készen áll s csak sajnálattal vehetjük tudomásul, hogy a magyar tudományosság egyik szép eredményének biztosítása és közhírrététele ismeretlen okból késik.

Kitaibel szoros kapcsolatot tartott fenn korának nemcsak tudományos egyesületeivel, hanem az egyes tudósokkal is. Igen sok tudományos egyesület tagjává választotta, miáltal nemcsak személyét, hanem a magyar hazát is megtisztelték.³ Szoros baráti viszonyt tartott fenn Schultes bajor egyetemi tanárral,⁴ ki nemcsak Kitaibelnek, hanem Magyarországnak is igen lelkes barátja volt. Schultes 1816. évi március hó 26-án ezt írta Kitaibelnek: «... jeder Blick auf Ihr Vaterland kann Sie trösten; überall haben Sie sich verewigt, von den undankbaren Bergen Arva bis zu dem

¹ Klaproth Martin Heinrich (1743—1817) kémikus és természet-tudós, egyetemi tanár.

² *Magyarország Vereckétől napjainkig.* (Budapest, 1930. Franklin-Társulat.) 108. lap. — Dr. Gombocz Endre: *A tellur történetéhez.* (Természettudományi Közlöny. 1913. május 15.) — Dr. Incze György: *Ki a tellur igazi felfedezője?* (Szabad Egyetem, 1926. január 1. III. évfolyam.)

³ Tíz külföldi tudományos egyesületi tagságának okiratai a budapesti kir. magy. tud. egyetemi könyvtárban őriztetnek. (Ezek: Jenai mineralogiai (1800) és physikai (1804), — regensburgi botanikai (1801), — göttingeni növénytan (1801) és kir. tudományos (1804), — berlini természetbarátok (1803), — moszkvai physico-medicaei (1805), — szentpétervári medica-chirurgicaei (1813), — müncheni tud. akadémiai (1814) — és végül a lundsi physiographiai társaságok.) Az 1931. évben e munka szerzője a felsorolt társaságokat felkérte, hogy Kitaibel ajánlására, megválasztására vonatkozó irataik tartalmát közöljék, mert ezen adatokból is remélte, hogy K. magyarságára nézve bizonyítékokat kaphat, de a kutatás a beérkezett válaszok tanúsága szerint eredménytelen maradt.

⁴ Schultes József Ágost (1773—1831) innsbrucki, majd landshuti bajor egyetemi tanár, a landshuti orvosi iskola és kórház igazgatója. Tirolnak az osztrákok által történt elfoglalása után Pécsett volt internálva. Magyarország nagy barátja volt s több ízben járt itten.

lieblichen Syrmien und vom Bistritz bis zur Adria.»¹ Mikor pedig a svéd Wahlenberg² *Flora carpatorum principalium* (Göttingen, 1814) című munkájának bevezetésében Magyarországról nemcsak földrajzi és természettudományi szempontból sok helytelen megállapítást tett, Schultes 1815. évi május hó 20-án német levélben kérte fel épen Kitaibelt, hogy Wahlenberghez latin nyelven intézett rendkívül maróhangú cáfoló válaszát valamely lapban tegye közzé. A kísérő levélben többek között ezeket írja : « . . . Ich kenne lieber Freund das arme Europa vom Dniester bis an die Pyrennaeen und gestehe Ihnen und jedem der es von mir verlangt, dass ich keine mir ehrwürdigere Nation gefunden habe als die ungarische. Wäre diese Nation in glücklichere Verhältnisse gekommen, sie würde vielleicht da stehen als die erste. Wo finden Sie ein Volk, das seit Jahrhunderten unterjocht, noch so sehr seine Nationalität erhalten hat, wie das Ihrige ? . . . Ewig Ihr Verehrer und Freund J. A. Schultes.»³

Egyébként Schultes Tirolnak a bajorok által történt elvétele miatt az osztrákoknak oly gyűlöletteljes ellensége lett, hogy ha Kitaibel magát osztráknak tekintette vagy mondta volna, ez a barátság egyenesen kizárt lenne.

Schultes fia⁴ megható ragaszkodásról tanuskodó megemlékezésében szintén hangsúlyozza Kitaibel magyar voltát : «Es ist eine süsse Pflicht — írja — das Andenken an Männer, die sich um ihre Wissenschaft und um ihr Vaterland hohes

¹ Lásd dr. Olay Ferenc : *Egy bajor barátunk emlékére*. (Nemzeti Ujság, 1931 április 1.) — *Bajor polgári tisztviselők pécsi internálása 1809-ben*. (Dunántúl, 1931 május 3.) — Dr. Franz von Olay : *Gedenkbblatt für einen unserer bayrischen Freunde*. (Pester Lloyd, Abendblatt, 16 April 1931.) — *Josef August Schultes*. (Landshuter Zeitung, 21 April 1931.) — *Josef August Schultes*. (Bayerische Staatszeitung, 16 Mai 1931.) — *Bajorok internálása Magyarországon*. (Nemzeti Ujság, 1931. augusztus 4.)

² Wahlenberg György (1781—1851) svéd botanikus, uppsalai egyetemi tanár és növénykerti igazgató.

³ Dr. Olay Ferenc : *Bajor tudós magyarvédő irata száz év előtt*. (Magyar Szemle, 1931 május 1.)

⁴ Schultes Julius Hermann müncheni botanikus és gyakorló-orvos (1804—1840.)

Verdienst erwarben, auch dann noch zu feiern, wann länst ihre Freunde, ihre Amtsgenossen, die Edleren ihres Vaterlandes selbst ihnen die letzte Ehre erwiesen haben . . . *Kitaibel War der erste Unger*, der, nachdem . . . zum Doctor creirt wurde . . . »¹

A *Tudományos Gyűjtemény* Kitaibel haláláról való megemlékezésében ezeket írja : «született ő *Hazánk'* dicsőségére...» «egyéb idejét a' Magyarföld természeti vizsgálattyára fordította.» «*Eme Természet'* bűvárának. titkainak biztossának különös szerencséje lön, hogy mély elméje, jeles ízlése. s' messze terjedt tudománya által nevének hírével a' K. Universitásnak, s' *Magyar* Országának is becsületet szerezne a' külföldön : . . . »² A *Hasznos Multságok* egyebek közt így emlékeztek meg Kitaibelről : «De él az ő neve . . . az ő sok jeles írásaiban, mellyekkel a' Magyar Hazának ditsőségét jelesen előmozdította . . . egyéb Kéz-iratait most szedik rendbe az Universitástól erre kirendelt személyek, s' reményelhetni, hogy ezekből *Hazánk*knak természeti leírása nem kevéssé fog nevedni, s' öregbíti a' Magyar Tudósoknak jó híröket, mellyet a' szeléd nyájasságú, s' tsendes munkásságú *Kietaibel* már éltében a' Külföldön is annyira ditsőített.»³ A *Magyar Kurir* pedig közölte a *Kitaibel* emlékére állított emlékmű feliratát, mely szintén bizonyító erővel említi magyarságát : «Cs. k. Kamarás és Fő-strázsameter Mélt. Nagy-Ajtai Csercy Farkas ő Nga, ama megboldogult *Kitaibel*nek melékezetére' Erdélyben, a' maga *Krasznai* kertében, épen azon a' helyen, a' hol egy szőlőlevelű *Kitaibel*-füve (*Kietaibelia Vitifolia*) van, *Kitaibel'* nagy érdemeinek megtisztelése végett egy emlékezetkövet állíttat fel, e' következő fellyül írással :

«*Memoriae* — *Pauli Kitaibel* — *sacrum* — *qui* — *Botanico studium non modo* — *coluit assidue* — *sed* — *Promovit etiam indefesse* — *ad* — *exemplumque* — *Quodaliae, praestiterunt gentes* — *in Pannonia* — *Opes huius naturae regni* —

¹ J. S. (Julius-Hermann Schultes): *Einige Blumen auf das Grab Paul Kitaibel's.* (Flora, oder allgemeine botanische Zeitung. XIV. Jahrgang. I. Band. 149—159. lap. Regensburg, 1831.)

² Írta: Y. (Tudományos Gyűjtemény. Pest, 1818. I. kötet.)

³ *Hasznos Multságok.* 9/1818. szám. 65—9. I. félév. Pest.

Detexit vulgavitque — Erudite et nitide — Huic nomen et memoriam eius — Ipsa vegetatio — Aere perennius reddit.»¹

Ha még végezetül rámutatunk arra, hogy gróf Waldstein és Schultes mily rajongó barátai lettek Magyarországnak, ami csak a *magyar* Kitaibel érdeme lehet — ha arra gondolunk, hogy a bécsi udvari kancellária kicsinyeskedései és garasoskodásai szintén nem arra vallanak, hogy nagy hazánkfíát németnek tartották volna² --- ha tudjuk, hogy hagyatékából létesítették a Magyar Nemzeti Múzeum természettudományi osztályait s kéziratait is odahagyományozta, amit német volta esetén valószínűleg más helyre irányított volna — s végül, ha figyelembe vesszük, hogy működése idején, a századfordulón a pesti egyetem nyelve a latin és részben a német volt s a magyar nemzeti élet tudományos megnyilvánulásai csak kezdetleges stádiumban voltak ép úgy mint más nemzeteknél, akkor az előadottak után nem marad sok vitakozni való a felett, vajjon Kitaibel magyarnak tartotta-e magát, magyar tudós volt-e, még kevésbbé azon, hogy a tudományos világ és társadalom annak tartotta-e s vajjon megáll-e az az álláspont, amely Kitaibel magyarságát és szoros kapcsolatait magyar hazájához következetesen elhallgatja s őt kizárólagosan a németiség részére sajátítja ki, mikor még sírkövén is erre a hazára történik hivatkozás: «... Super tumulo excipe facta viri — Florae Hungaricae rariora promulgavit — Soli patrii naturam docuit...»³

A magyarság ezt az erőszakolt megállapítást a leghatározottabban tagadásba veszi s a Schuster professzor⁴ által szövegezett és sírkövére vésett epitaphiummal kiáltja ellenégei felé: *Gaude Hungaria quae talem tulisti*. Örülj Magyarország, kinek ilyen fiad volt!

OLAY FERENC.

¹ *Magyar Kurir*. Bécs, 1818. február 3. (9. szám) 75. lap.

² Dr. Schiller Zsigmond: *Kitaibel Pál*. (Magyar Figyelő. 1917. évfolyam, IV. kötet. 24. szám. 400—405. lap.)

³ Dr. Gombocz E.: i. m. 86. lap.

⁴ Schuster János Konstantin (1777—1839) pécsi születésű orvos-doktor, a pesti egyetemen a kémia tanára, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

KÖLTEMÉNYEK.

A magyar nyelv.

Köszönöm, édes anyanyelvem,
Te gyönyörű, egyetlenegy,
Hogy nekem adtad hangjaid zenéjét
S megengedted, hogy szívem dobogását
Magyarul muzsikáljam ;
Hogy hangszer lettél szent érzéseimben :
Áhítatomban bűgó orgona,
Búbánatomban síró hegedű,
S hogy könnyebb kedvem halk fuvalmait
A te tilinkód zendítette dalba.
Köszönöm, édes anyanyelvem,
Hogy fészket raktál hallgatag szivemben :
Sasfészket büszke álmainnak
Szent magyarságom sziklaormán,
Turbékos hangú gerlefészket
Szerelmes lelkem lombos ágán
S hogy örömeim pipacsos mezőit
Pacsírtaszóval zengetted teli . . .

Ó, boldogító sokszavúság,
Te lélekbüvölő varázs :
Te gordonkázó szomorúság,
Vagy füttyös kedvű vigadás :
Te ezerszínű hangszivárvány
Egy kicsi kerek ég alatt :
Tanultalak egy élet árán
És kincsemmé tanultalak!
Te vagy az áhítat zenéje,
Szerelmes szív ha csillagokba néz

S megcsordulsz, szívből ajkra érve,
 Mint édes tiszta méz ;
 Te vagy a zengő őserő,
 Ha keservekből törsz elő,
 Mint bús igazság, szent harag
 S e búsan bűgő szent kesergőt
 Úgy zúgatják itt vizek, erdők,
 Hogy magyarul visszhangzanak!

Ó, jártam én is messzi templomot ;
 Az Isten lelke ott is ott lobog,
 De más, de szebb a hangja itt :
 Ez árvaságos szűk határon
 Jobban megértem és csodálom
 A nagy mindenség titkait ;
 Itt hozzám minden magyarul beszél,
 A földi hant, az égi csillag,
 Az erdőn átzúgó vihar,
 Fűszálra lengő röpke szél . . .
 E hangok édes dallamán,
 Még hallom, mit mond boldogult anyám,
 S hiszem, mit kiskoromba' hittem :
 Ha ünnephangon szól az Isten,
 Az ő ajkán is magyar szó lebeg, —
 Te zengsz a messzi égvilágon,
 Hamupipőkés árvaságom,
 Én féltett kincsem, anyanyelvem,
 Te gyönyörű, egyetlenegy!

Zirci ének.

Fogy, fogy az erdő ősi szép Bakonyban,
 A sok nagy irtást sírva számolom ;
 Búvót keresve megritkult vadonban, —
 A zirci papkert az én Bakonyom.
 Itt százéves fák nyujtózkodnak égre,
 Az ősi körkép megtarolt vidéke

E kertre féltőn s büszkélkedve néz ;
 A lélek zsong, mint halk hullámverés
 És elmerül az édes ámulatban . . .
 Fák, gyönyörű fák, ég felé sudárzók,
 Tölgyszálak, hársak, karsú szálfenyők!
 Turbékos, füttyös, pittyenő madárszót
 Hol rejtegettek annyi zengetőt?
 Fák, gyönyörű fák, selymes pázsitok!
 Hány szépség vagytok? hány csodás titok?
 Bujósdijáték árnyas utamon :
 Ki itt a bűvó, — fény vagy fuvalom?
 Ki csiklandozgat lombot, levelet :
 Sugáranyszál? égi lehelet?
 A kéklő mennybolt álom-permetegje
 Szítálva hull a szépség-rengetegre
 És szívet-lelket csendbe andalít ;
 Napfényverőn és sejtelmes homályon
 Itt egybeolvad a való s az álom
 És ránteríti lengő szárnyait . . .
 A csenden olykor, messze-messze bongva,
 Harangszó leng át galambszárnyakon :
 Mélázva pillant két sugártoronyra
 A nyár ölében szendergő Bakony ;
 A tájon olykor, multat költögetve,
 Tűnt századévek képe suhan át :
 Keresztet ír a fákra és kövekre
 Egy mézajkú és lángszavú apát ;
 Az árnyas lombok sűrűjén keresztül,
 Úgy sejtem olykor lelkek Lelke jár :
 Tán Krisztus jár ott, szállván a keresztrül, —
 Azért oly boldog békés most e nyár . . .
 Ó, ez a kert a Szépség és a Béke,
 Megfáradottak édes menedéke,
 Itt nyár végén is ifjú még a május, —
 E kert az égre viruló
Te deum laudamus! . . .

A nagy kert szélén száraz tófenék ;
 Kemény iszapja kérges és repedt ;

Feketevérű lomha szörnyeteg ;
 A medre mély, a part magas, —
 Sár, sár, — de súlyos, mint a vas :
 Ezt ássa, vájja, hordja, nyár hevéen,
 Alföldi ötven kubikos-legény, —
 Öregje-ifja : mind legény a gáton,
 — A szomszédházból hangszóró beszél :
Los-Angeles-ben, nagy olimpiászon,
 Most versenyeznek lázas bajviváson
 Futók és ugrók s öklöbajnokok ;
 Nevük harsogja százezer torok,
 Világgá hírli, naggyá harsonázza ; —
 A kubikosok bús olimpiásza
 Oly dicstelen, oly hír nélkül való . . .
 Ó, a kenyérgond zordabb sarkaló!
 Talicska gördül, ürül és telik
 Reggeltől délig, déltől estelig ;
 A jelszó : hallgass és előre! —
 A nagy tehernek nekidőlve
 Feszül a váll, a mell, a láb,
 És egy-erővel szobrossá feszíti
 A barna combok izmos oszlopát.
 Itt nincs hiúság, érdek nem vitáz,
 Itt munka pezsdül, semmi más,
 Eget kenyérért itt így ostromol
 Ütemre mozgó ötven bronzszobor, —
 Nincs ennél szentebb, szebb olimpiász!
 Ki itten küzdelemre kél,
 Az én szívemnek *egy* ily kubikos
 Száz öklözőnél többet ér!
 — Az ég ormára most hágott a nap :
 Találkozott a nyár, a dél, a csend ;
 Harangszó kondul, Isten hangja zeng
 S most már a szó is ajkra rebben :
 Mormolja ötven kubikos :
 Miatyánk, ki vagy a mennyekben . . .
 A vérben még a munka láza lüktet
 S mormolja ötven kubikos :

... mindennapi kenyerünket ...
És kenyeret szel déli pihenőn.
— Szivemet lassan átítatja
A Szépség s Munka áhítatja
S mint kéklő ég a báránfyelleget,
Ringatja szárnyán csendesen
E halkan zengő zirci éneket ...

SAJÓ SÁNDOR.

SZEMLE.

GRÓF APPONYI ALBERT

— Elnöki megemlékezés az Akadémiában 1933 februárius 20-án. —

Tekintetes Akadémia!

Midőn ezelőtt két évvel, 1931 június 22-én tartott összes ülésünkben az egész ország ünneplése sorában mi is megemlékeztünk a gróf Apponyi Albertnek kevéssel előbb megült nyolcvanötödik születésnapjáról, nem sejtettük, hogy nemsokára az ő emlékének megünneplésére fogunk összegyűlni.

Magábanvéve egy majdnem nyolcvanhét évre terjedt emberi élet lezárulása nem rendkívüli és nem természetellenes; hogy ez esetben hazánk nagy fiának Genfben, fontos küldetése helyén e hó 7-én bekövetkezett halála egész nemzetünkben a feljajdulás s az egész művelt világon a megdöbbenés hangját váltotta ki, annak okát az elhúnyt egyéniségének rendkívüliségében, munkásságának ránk nézve egyenesen pótolhatatlan voltában s különösen élete és pályája utolsó szakának szinte példátlanul harmónikus alakulásában kell keresnünk.

Úgy látszott, mintha Apponyi élete végéiben közéleti hatásának folytonos fokozódása mellett levetett volna magáról mindent, ami őt a vélemények harcában ellentmondásnak tehetné ki, megszabadult volna mindentől, ami az emberi gyarlóságra emlékeztetett, mint örök és megdönthetetlen igazságok hirdetője, a legnemesebb nemzeti és emberi ideálok apostola, megszűnt volna a hullámozó és változó politikai élet bajnoka lenni s már életében fogalommá,

eszményképpé változott volna. Ezért nem tudtunk e semmi gyarlóságtól nem terhelt sugárzó alak mulandóságában hinni, ezért adtuk magunkat oda annak a boldog hitnek, hogy ez a szép élet, ez a minden jobb, nemes szív és elme egyetértésére támaszkodó tevékenység, mely mindenütt elismerve mégis a mienk volt, megszakítás nélkül fog folytatódni, s ezért sujtott le ránk villámként a hír, hogy ennek a dicső életnek immár vége szakadt!

A nemzet gyásza, úgy, amint az az elmúlt napokban megható kifejezésre jutott s világszerte visszhangot keltett, méltó volt megpróbáltatásaiban is emelkedett lelkét megőrzött nemzetünkhöz, méltó nagy halottunkhoz s méltó az óriási veszteséghez, melyet szenvedtünk. Belőle siettünk mi is kivenni részünket, amennyiben az Akadémia elnöksége nyomban táviratilag fejezte ki mély részvétét a bánatos özvegynek és családjának, koszorút helyezett a ravatalra s a gyászszertartáson elnökségünk számos tagtársunkkal együtt megjelent.

Tartoztunk még a megemlékezésnek azzal az ünnepélyes tényével, melyet mai összes ülésünk fejez ki, és tartozunk egy, az elhúnythoz méltó akadémiai emlékbeszéddel, melyről való gondoskodásra ezennel fölkérjük illetékes II. osztályunkat.

Apponyi harmincöt éve volt tudós Társaságunknak tiszteleti és huszonöt éve igazgató-tagja. Nagy közéleti elfoglaltsága mellett nem is várhattuk, hogy az Akadémia körében élénkebb tevékenységet fejtsen ki, de elismeréssel kell megemlékeznünk arról, hogy emlékezetesebb üléseinken megjelent, egy nagyhatású emlékbeszéddel s egy Szent István király atyai intelmeiről szóló, különösen becses ünnepi beszédjével nyilvános működésünkben is résztvett s egész élete és tevékenysége páratlan díszében hozzánk tartozása révén Akadémiánk is részesedhetett.

Megemlékezni tartozunk arról a készségéről is, mellyel egy megbízásunk teljesítésére vállalkozott, amelynek megvalósulását halála akadályozta meg. Az Akadémiánk körében a genfi központ megkeresésére alakított, a nemzetek szellemi együttműködésének szolgálatára hivatott bizottság

megkereste a boldogultat, mint Akadémiánk kiváló tagját, hogy a lefegyverzési értekezlet azon bizottságában, mely az erkölcsi lefegyverzés ügyével foglalkozik, szerezne érvényt annak a régi keletű, de mindeddig kellő eredménnyel nem járt igyekezetünknek, hogy a hazánkat észak, kelet és dél felől környező államok vessenek véget valahára annak a tilalomnak, mellyel a magyarországi tudományos- és szépirodalom termékeinek határaikon való bevitelét s az elszakított területek magyarsága körébe való eljutását akadályozzák.

Apponyi a leglelkesebb készséggel vállalkozott e feladatra, s néhány nappal Genfben való elutazása előtt kívánságára az ő részvételével bizalmas értekezletet tartottunk, melyben őt az e tárgyhoz tartozó adatokkal és felvilágosításokkal láttuk el. Azok birtokában indult útnak; biztos reményünket, hogy ezt az ügyet ő valahára diadalra fogja vinni, a kéréletlen halál hiúsította meg.

Apponyinak a szónoklat, különösen a parlamenti szónoklat utóéletlen művészete, nagyhatású, széles látkörű és formailag is fényes publicisztikai tevékenysége, ritka tárgyilagosságról s a pártharcokon való fölülemelkedésről tanuskodó emlékiratai, melyeknek folytatását remélhetőleg hátrahagyta, irodalmunkban is rendkívül előkelő helyet biztosítanak. De e mellett őt, ami tevékeny politikusoknál és publicistáknál ritkaság, joggal nevezhetjük tudósnak is, mert a magyar közjog és a nemzetközi jog körében mélyreható tanulmányai alapján szónoki és publicistikai megnyilatkozásaiban valóban maradandó értékeket halmozott össze.

Jellemének kimagasló vonása volt a lelkiismeretesség, melyet a politikai élet legszenvedélyesebb harcaiban is megőrzött. Ez a lelkiismeretesség óvta őt meg attól, hogy pillanatnyi sikerek és hatások kedvéért bármikor elhagyja az igazság szilárd talaját, és ez a lelkiismeretesség indította őt arra, hogy a vitakérdések mélyére hatolva tudományos alapon is helytálló érveléssel igyekezzék a maga felfogása igazságát érvényre emelni. Nemzetünk rendkívül sokat köszönhet neki e téren a nemzetközi fórumok előtt ügyünk érdekében vívott, az erkölcsi diadalt mindig nekünk biztosító harcaiért.

Amíg mi, kik őt ismertük, öregek és ifjabbak, élünk, nemes, szinte ideális egyéniségének, szelleme és lelke minden érintkezésben megnyilvánult gazdagságának közvetlen emléke is meg lesz őrizve. De alakja, életének most már lezárult teljes képével azok közé tartozik, amelyek fényökből semmit sem veszítenek, sőt még talán nyernek, ha az eleven emlékezet homályosuló mécsvilágát átveszi a történelem megtisztult fénye. Ő csak nőni fog a váltakozó nemzedékek képzeletében, emléke élni fog itt, a tudomány e csarnokában, mint minden magyar házban és magyar kunyhóban, sőt élni fog hazáján kívül is mindenütt, ahol a nemes és eszményi emberi törekvéseket s a valódi emberi nagyságot tiszteletben tartják.

E nagy emlék előtt leborulni gyűltünk ma össze, e nagy emlék megörökítését jegyzőkönyvünkben határozatunkként mondva ki, zárom be az ülést.

Berzeviczy Albert.

Sajó Sándor.

(1868—1933)

Hirtelen, váratlanul úgy tört derékba élete, ahogyan ketté roppan a hegyélen álló hatalmas fenyő a télnek reá súlyosodó terhétől. Baráti körétől jó hangulatban köszönt el, nyugodtan indult haza s pár perc múlva halott volt. Jajszó nélkül roskadt össze, magányosan az utca forgatagában és zajában; magányosan, — ahogyan egyik költeményében előre megérezte — csak Isten angyala hajolt irgalmas részvétellel a kimerült szív fölé s karolta át gyöngéden a haláltusa kínjai nélkül elszálló lelket.

Keserves teher nehezedett Sajó Sándor lelkére, immár több mint egy évtizede. Vigasztalan bánat gyötörte, vont a sír felé, mióta balvégzetünk elszakította tőlünk annyi drága kincsel együtt az ő ipolyparti szép szülővárosát, diákkorának felejthetetlen Selmecbányáját s tanári szolgálatának első állomásait: Nyitrát és Újverbászt. «Sebem halálos — némán hordozom», írja magáról. Azóta Sajó Sándor nem tudott megbékélni a sorssal, perben állott Istennel, hadakozott minden belenyugvás, minden kishitőség ellen s mint magyar, vigasztalanul szállt sírjába.

Nemzetünk katasztrófája súlyos megpróbáltatás volt szívének, de elmélyítette költészetét. Már a boldog békeidőkben is a tragikus

magyar fátum, a feketeszárnyú honszeretet énekese volt s ez az érzése dús kivirágzásra jutott szívében, mikor a nemzet sorsán tépelődő határozatlan sejtelmek gyötrelmes valóra váltak. Valami tragikus fajszeretet és szenvedélyes nemzetféltség izzott lelkében s ez adja meg uralkodó hangját és nyugtalanítóan kiütköző színét költészetének. Fakadhatott ez az érzés tisztára a költőnek sejtelmes érzékenységből is, de erősíthették életkörülményei is.

Ipolyságon született, ahol már mintegy érezhető volt az egyre beljebb szivárgó nemzetiségi veszedelem hideg lehellete. Nemzetiségi vidéken tanult s kezdett tanítani, ahol már nemcsak szíve sejtette, hanem szeme is láthatta a fenyegető árnyakat. Majd Jászberényben tanárkodik, Apponyi ígérete s a függetlenségi vágyak és törekvések varázslata alatt. Ezeknek s a valóságnak összhangtalansága felzaklatta és türelmetlenné, tragikus látomásokban vívódóvá hevítette képzeletét. Mikor végül a fővárosba kerül, ez a szenvedélyes nemzeti érzés meghökkenve s aggódó sejtelmektől nyugtalanítva áll a főváros idegenebb világában. Így búgnak fel lantján egyre mélyebb hangszínnel a tragikus magyar sorsnak a sírámai. Csordultig megtelik lelke ezer év gyászos végzetének keserűségével, fel-felsír ajkán, hogy mily szomorú végzet magyarnak születni; de ez a vallomás a sorsvállaló hűségnek és büszkeségnek forró vallomásaival árad ki. Az árva magyar sorsnak, társtalan nemzetünk nagyratörő, de a megvalósulás feleútján mindig összeomló ábrándjainak, a nemzet fölött szétterülő viharfelhőnek ezek az énekei visszhang nélkül szakadnak ki lelkéből. Ez még gyötrelmesebbé teszi honfiai aggodalmait:

Én vagyok az idők jósa,
Magyar sorsnak síró jajja, —
S jaj nekem, hogy sikoltásom
Én nemzetem meg se hallja!

S mikor szörnyű valóra vált mindaz, ami addig csak homályos sejtelenként nyugtalanította, költői termése meglepően meggazdagodott. A bekövetkezett eseményekben hazafiúi aggodalma bőséges igazolást s tömördek új nyugtalanító és lángralobbantó ösztönzést nyert. Ezekben a szomorú években a viharos tenger sirályának nyugtalanításával kísérte lelke a nemzetnek zátonyok közt hánykódó hajóját és sűrűn hallatta a szerető és féltő, korholó és biztató aggodalom hangjait. Az események változatos hullámlása szerint megszólaltatta a lázadó, de tehetetlen érzést lekötözött voltunk miatt, a bosszú fáklóját fennlobogtató szilaj dacot, a fegyverre szólító, de visszhangtalan elszántságot, a sebzett szívvel magányba roskadó

szégyenérzetet a megalkuvó kishitűség miatt, a lemondó kétségbeesést ; de megszólaltatta a kétség rémein diadalmaskodó reményt is a jobb jövőben. Vissza-visszatérő sírása, hogy a magyar gyászban nincs semmi fenség, fel-felszakad szívéből a szörnyű sejtelem, hogy száz év múlva nem lesz Magyarország ; de utolsó kötetének utolsó költeménye mégis ezt a címet viseli : *És mégis, mégis — hinni kell!*...

Ó, hinni kell, hogy eljutunk
Az ősi szent határokig.

Költészetének ezt a vezérszólamát gazdag, összhangosan zengő kíséret egészíti ki. Nem tartozott ugyan a termékenyebb költők sorába s érzéseit inkább szerette férfiasan rejtegetni, mint világ elé tárni, mégis az életnek sok jelenségét élte át a költő fogékonyságával s dalra váltó hevületével. Szerette családját s meleg közvetlenséggel szólaltatta meg családi érzését feleségéhez s két leányáról írt dalaiban. Áhitatos szerelemmel csüggött a mindenség szépségein s boldogan tárta ki szívét a természet andalító csendje, az alkonyak álmodozásba ringató hangulatai előtt ; szerette az erdő méla nyugalomát s hallgatag magányában boldogan andalodott el sok nagy kicsiségen : kéklő messzeségen, szállodogáló felhőkön, sugár játékán, lengő falevélen. Holtáig ott élt lelkében, egyre fájóbb nostalgiaival, ipolyparti szülőföldje, minden szépségével s gyermekkori drága emlékeivel ; szívére ölelte a balatoni ég mély kékségét, a tátrai tájak komor fenségét, Eger festői szépségét. Az idilli viszonyok közé sóvárgó vágya általában mindig ott muzsikált halkán és lefojtva költeményeinek erőteljes vagy borongós hangjai mellézköngéjeként. Őszinte hódolat élt lelkében a magyarságnak s korának nagyságai, főként szellemi kiválóságai iránt s ezt a hódolatát az emelkedett ódáknak egész sora tolmácsolja.

Erős fogékonysága volt a természet zordon jelenségei s az élet bánatos képei iránt. Jellemzően ismétlődő képe volt a büszke magánosságban borongó bércorom s szívesen hangoztatta a nagy lelkek szomorúságát :

Közönséges szív gyönyöröknek élhet,
De a nagy lélek mindig szomorú.

Gyakran emlegette magát a bánat költőjeként, szerette «a bánat muzsikáját», a mélyhangú zenét, a nagy érzések komoly ütemét s a méla fátylat jókedve derűjén. Szerette azt, ami szép és szomorú, mint a magyar sors ; mindig magányosnak, mindig szomorúnak érezte magát.

S mégis szerette az életet, szerette forrón és összhangos érzéssel. Az utóbbi időkben már gyakran került szembe az elmúlás fájó kérdésével s egyre csüggedtebben tört ki lelkéből a panasz, hogy még nem is élt s máris közelg a vég. Egyik költeményében túrhetetlenül fájó gondolatnak mondja, hogy az ő elmúltával nem omlik össze a világ, a természetnek minden bája s az életnek minden öröme kínálkodik továbbra is az emberiségnek s ő nem részesülhet belőlük. Egy másik költeményében is kitör az élethez ragaszkodó keserűsége: «Szép volna az élet, csak rövid ne volna.» De van egy költeménye, mely életéről való felfogásának mintegy összegezéseül megnyugodott s megnyugtató harmóniával tesz vallomást az élet szépségéről s köszöni meg Istennek mindazt, ami széppé tette életét:

Köszönöm, Isten, ezt a szép világot
 S hogy megcsodáltam mindent, ami szép volt
 S mitől szívemnek elbűcsúzni fáj, —
 És minden szépség legyen százszor áldott:
 A zöld erdő, a csillagos nagy égbolt,
 Az Ipoly völgye és az egri táj,
 Fonyódi várhegy, kéklő Balaton, —
 S az én öröknagy magyar bánatom...

Néma elmerengéssel tünődő, fojtottan égő tekintete meglátta s gyönyörűséggel itta a szomorúságban a szépséget is, fájó és fellobogó szeretettel ölelte magához az egész gyönyörű mindenséget, melyből neki oly kevés jutott, és ezt a szegény, szenvedő hazát, melytől neki szentelt életéért csak csendes nyugodalmat kért csendes temetőben.

Költészetének kétségtelenül kevesebb elismerésben volt része, mint amennyit megérdemelt volna. Nem a dicsőségért, hanem a nemzet lelkiismeretének fölriasztására a villám tüzes fényével szerette volna beleégetni millió meg millió magyar szívbe a maga fájdalmát, lázadozását, igazságát s azt kellett éreznie, hogy csak gyertyaláng, keveseknek világít. Akik ismerték, a költő emlékével összhangban kegyelettel őrzik a szeretetreméltó, kötelességű és puritán jellemű embernek s a hű és önzetlen barátnek emlékét. A magyar középiskolai tanárság pedig erkölcsi és anyagi emelkedéseért vívott küzdelmeinek egyik leglelkesebb harcosaként örökíti meg nevét évkönyveiben.

Ne vessük föl frissen hantolt sírja mellett a kérdést, melyre ő maga olyan rezignált feleletet adott: mi éli túl költészetéből? Hiszszük, hogy ha több nem is, de hazafias költeményeinek komoran bűgő kórusából még nemzedékeken keresztül hangzani fog három

nagy éneke : *Magyarnak lenni . . . , Vagyunk még magyarok . . .* s a *Magyar ének 1919-ben*. Adja Isten, hogy a mienknél boldogabb nemzedékek fülébe hangozzanak s csak úgy éljenek közöttük, mint egy mult bánatnak megragadó költői kiadásai.

Kéký Lajos.

Montaigne.

— Születésének 400. fordulójára. —

I.

Volt egyszer egy philosophus, aki alig volt tisztában azzal, mi a philosophia. Egy életen át írt elmélkedéseket, fejezeteket, könyveket, a gondolkodásnak új irányát jelölte meg, de mi sem volt távolabb tőle, mint gondolatainak valamelyes rendszerbe szedése. Medici Katalin, IX. Károly és a III. Henrik korában élt; még a fülekbe zúgtak a szent Bertalan-éj borzalmai; vagy nyolc vallásháborúnak volt kortársa az a gascogni gazdag úr, akinek szép kastélya a perigordi zöld dombok egyikén állt. A kastélynak volt ősi neve : *Montaigne*. Az ő igazi neve *Michel Eyquem*, s a gondolkodó kapcsolta e névhez azt : *de Montaigne*.

1533. február 28-án született és tanulmányait hihetetlen gyorsasággal végezte el. Apja rendeletére hat éves koráig más nyelven nem is szóltak hozzá, mint latinul. El is végezte 13 éves korára a bordeaux-i kollegiumot, jogra ment és 1556-ban, 23 éves korában már a bordeaux-i parlament tanácsosa. Utálta az üzleti életet, — bár nagyapja halkereskedéssel szerezte meg vagyonukat — római és görög philosophusok tanulmányozásába merült és 1569-ben egy theologiai munkát fordított franciára. Atyja ugyanez évben elhúnyt és ekkor Montaigne lemond állásáról, visszavonul kastélyába s megírja hírneves művének első két kötetét : *Les essais de messire Michel, seigneur de Montaigne* (2 kötet, Bordeaux, 1580). Nagy utazást tesz Európában 1580. június 22-től 1581. nov. 30-ig. Magával vitte Bertrand öccsét s még három, nálánál ifjabb francia urat. Voltak Svájcban, Délnémetországban, Olaszországban, Ferraraban meglátogatták az elmebeteg Tassót. 1581-ben polgármester (maire) lett Bordeaux-ban, s ez állását több éven át viselte. A végletekig egymással szemben álló pártok egyikéhez sem csatlakozott. Egyenes, tisztességes ember volt. Irtózott attól, hogy csaljon, de attól is, hogy megcsalják. Azokban a rémes időkben, midőn minden házat várrá alakítottak át, Montaigne tárva tartotta kapuit. Min-

den pártbeli bemehetett hozzá, mert minden párt ismerte tisztességét, becsületét. A szomszéd főurak és köznemesek megőrzés végett neki adták át ékszereiket és értékes írásaikat.

Élete legfontosabb részét kastélyának toronyszobájában tölti könyvei, kéziratai között. Essai-it írja, folytatja, átdolgozza, bővíti. A gyakorlati étellel mitsem törődik. Már húsz éve földbirtokos, amikor rájön arra, hogy a kenyérsütéshez kovász kell, s hogy mit jelent a bor erjesztése. Művén dolgozik, mely a világirodalom legrendszertelenebb, de leggazdagabb gondolati tartalmú munkája. Élmény, önelemzés, olvasmányok egymást váltják benne, anyagának kábító tarkaságán átüt az ókor szeretete és stílusának természetessége. Műve egy élet óriási naplója. Nem épület, csak kitűnő anyag az épülethez. A szerzője nem bölcsész, hanem bölcs. Igazi hit alig van benne, de távol van követőinek hitetlenségétől is. «Nem ismerek könyvet, — írja róla Emerson — amelyen ily kevéssé érzik az irodalom. Mesd meg ezeket a szavakat, s vérezni fognak: mert eleven véredényekből állanak». Így Montaigne elérte az utókor ítélete szerint is, amit akart. Hiszen ő mondotta: «Az egyszerű, mesterkéletlen írásmódot szeretem, mely olyan a papiroson, mint a szájban».

Csak az a baj, hogy alig, hogy végre megmond határozottan valamit, mindenre odacsapja mottóját, visszatérő refrain-jét: *«Que sais-je?»*

II.

Que sais-je? E kérdés az új európai skepticizmus első jelentkező formája. Régebben azonban már élt egyszer: a görögöknél. A görög Pyrrhon, Aristoteles kortársa, Arkesilaos (316—241) Karneades (214—129), a knössosi Ainesidemos és Sextus Empiricus a megismerés bizonyosságának tagadására sok gyakorlati eszmét hoztak össze. De ez eszmék, mint akár az ókori dráma alakjai és formái, ott rekedtek a kéziratot könyvek lapjain s a feltámadó renaissance új eszméket, új formákat teremt magának; a fejlődést csaknem előlről kezdi.

Montaigne idézi ugyan műve II. könyvének 12. fejezetében a skepticizmus egyik legfájóbb ókori példáját, Plato szavait Euripides szövegezésében: «Ki tudja, nem élet-e az, ami halál, s nem halál-e az, amit mi életnek nevezünk?» Az ő skepticizmusa azonban merőben eltér az ókorétól. Sokat tanult ugyan az ókortól. Munkája tele-szórva Horatius, Vergilius, Lucanus, Lucretius, Cicero, Seneca, Caesar, Tacitus gondolataival. Imádja Socratest. Ha róla beszél,

gondolatainak fickádozásai közül kicsap a szeretet lángja. Plutarchos a mintaképe, a szabad, az ötletes modor ókori klasszikusa. Ezekhez képest soká úgy fogja fel az életet, mint nagy épületet, melynek két alapja az ösztön és az akarat. Aztán epikureus lett: az élet lehető kiélvezésének tanait hirdette. Állítólag éjjelente gyakran felkelteti magát, hogy aztán annál nagyobb gyönyörűséggel alhaszon el.

Kora levegője telve volt a skepticizmus eszméivel. Mirandola, Cornelius Agrippa de Nettesheym, Sanchez egyetemi tanár művei voltak az olvasmányai.

Az ő skepticizmusa azonban annak a magatartása, aki tüzetes vizsgálat tárgyává teszi az élet azon körülményeit, melyeket a fennálló rend hívei imádnak: ő nem *imádja*, de még *tiszteli* őket. Az imádat kevés teret enged a vizsgálatra, a tisztelet már megengedi. Még templomba jár; de kint áll meg az előcsarnokban s áhitatába jókora kritikai anyag elegyül. Montaigne magának a görög szónak eredeti fogalmához vezet. Nem kételkedést, hanem vizsgálatot, megfigyelést jelent a skepticizmus műszó görög etymonja. Montaigne skepticizmusának alapja nem a hitetlenség, a tagadás, hanem a megfigyelés, a bírálathoz, az önfegyelméhez, s a tudálékosság lenézése.

Montaigne skeptikus, de nem cynikus, kinek véleménye szerint életünk olyan, mint a szamáré, amely előtt köteg szénát visznek s azzal csalogatják a vásárra; nem lát az a szegény szamár egyebet, mint a széna-köteget. Montaigne az élet szépségéből fel a csillagos egekig mindent lát, csak mély látásának legszebb örömeibe beleacsarkodik a kételkedés bohóc-sapkás félbölcse. *«Que sais-je?»* De nem könnyelműségből kételkedik, hanem kora hiú, alakos tudakossága ellen lázad. Lelke mélyén hívó volt. Műve első kiadásának címlapján jelmondata: *«Si deus pro nobis, quis contra nos?»*

Néha a hidegségig hintáztatja a lehetőségeket minden positívum hátrányára. Nagyon mélyen látott a dolgok belsejébe, azért nem tudott egykönnyen se lelkesedni, se gyűlölni. A hivatalnokseregre keserű szavai vannak. Nem csoda. *«Sokat látott taláros embert»*. Rendszertelen, de rendszeres-e az élet, melyet fest, összefüggéstelen, ellentétes eseményeivel? Ő maga is ingatag, megbízhatatlan, benyomásai szerint örökké változó lény. A lelkét tárja elénk, mint Szent Ágoston, de az ő lelke igen szoros kapcsolatban van testének tapasztalataival. Ő írja: *«A könyvek kellemesek, de ha velük való foglalkozás végül elviszi a jókedvünket és egészségünket, ami mindenkinek között a legfőbb jó, akkor tegyük őket félre»*. Ő idézi: *«Carpamus dulcia; nostrum est, quod vivis»*. Vagy: *«Ha egészségem van s*

egy derült szép nap rám mosolyog, akkor igen derék férfiú vagyok ; ha tyúkszemem szorít, akkor mogorva, veszekedő és barátság-talan vagyok».

Őszinte ember. Meg van győződve róla, hogy ő királyának hű alattvalója s egyházának hű fia. Nem sejtette, hogy utána Rousseau fog következni és — 1789. Mereskovskij találoán mondja róla : «Puskaporos pincében játszott a tűzzel».

III.

Hatását az utókorra főleg életbölcselemi fejtegetéseinek köszönheti. Ez a hatás a világirodalom legerősebb s legmélyebb hatásaira emlékeztet. Már Justus Lipsius belga humanista a hét görög bölcse fölé helyezte. Molière, La Fontaine, Mme de Sevigné, La Rochefoucauld becsülte, s Pascal, ki belőle indult ki, egész életén át nem bírt szabadulni hatása alól, pedig már egy világ van köztük. Pascal abszolút hívő lelkéből montaigne-i gondolat száll ki, midőn például azt mondja : «Az emberi lélek magas szárnyalása csak rövid ideig tart. Sokáig nem bírjuk ki ott fenn a magasban. Felrepülünk s ismét aláhullunk.»

Shakespeare nagyon szerette, sokat olvasgatta, van állítólag egy Montaigne-példány, melyben sajátkezű Shakespeare-bejegyzéseket találtak. Annyi bizonyos, hogy a *Vihar* II. felvonása 1. színének eszményi állama csaknem szószerint Montaigne-ből van kiírva (Essais I. könyv, 30. fejezet). Hamlet egyes kétkedő helyei is emlékeztetnek Montaigne-re. Nélküle alig dolgozott volna Swift is, a Gulliver szerzője. Lord Byron számára Montaigne volt az egyetlen régi író, akit kielégüléssel olvasott. Locke telve közvetett úton hozzákerült Montaigne-reminiscentiákkal. Goethe a *Dichtung und Wahrheit*-ban barátjai közt említi, azok közt, kiket csodált. Emerson az emberi szellem reprezentánsai közt Plato, Shakespeare, Napoleon és Goethe társaságában beszél róla, s róla írta legragyogóbb esszéinek egyikét. Ő beszéli, hogy látott 1833-ban Párizsban a Père la Chaise temetőben egy sírfeliratot, melyben azt olvasta, hogy az alatta pihenő Auguste Collignon «az igaz életnek szentelte magát és erényét Montaigne essai-in formálta». Nietzsche a becsületesség szempontjából csak még egyetlen Montaigne-hez hasonló íróat ismer : Schopenhauert. Elragadtatva mondja róla : «Dass ein solcher Mensch geschrieben hat, dadurch ist wahrlich die Lust auf dieser Erde zu leben, vermehrt worden».

E hatást, mint már említettük, szeszélyesen pompás, szellemes

közlési formájának köszöni. Nálunk ő e műfaj, az *essai* megalkotója. Ő vezeti kézen irodalmunkba a tudomány és művészet szerencsés házasságának e mosolyos gyermekét. És munkája tárháza azon eszméknek, melyek az ő kora óta a legnépszerűbbek, a legtöbbször visszatérnek.

«Az ember — írja — a legtörekenyebb, legnyomorúságosabb teremtmény, de egyszersmind a leggőgösebb is». S mégis: «nem járunk, tolnak bennünket». Az élet célja a boldogság volna és boldogok az állatok, mert erős ösztönük nem engedi meg nekik, hogy letérjenek a boldogság természetes útjáról. Hol az erény? Nem a megközelíthetetlen meredek rideg hegy csúcsán, hanem lent a völgyben, ahol tarka virágok közt tréfás cikk-cakkban futkos a kis bogár. A kultúra legvégső kifejlődése az erkölcsi romlást jelenti — mondja pár száz évvel Spengler előtt. «A természet mindig jobb törvényeket alkot, mint aminőket mi kieszelünk». «Csodálkozás minden philosophia alapja, kutatás a haladása, tudatlanság a vége». Kora tudományát lenézi: «Többe kerül a magyarázatot kimagyarázni, mint magát a dolgot, s több könyv van a könyvekről, mint amennyi a dolgok száma».¹

A világ első neurastheniás gondolkodója volt. A házasság tekintetében Thalest ünnepli, aki fiatal korában anyjának, aki megházasodását sürgette, azt felelte, hogy *még* nincs itt az ideje. Midőn pedig megfelelő korba jutott, akkor azt mondotta, hogy *már* nincs itt az ideje. Sokrates válasza ez, a házasodni akaró ifjú érdek-lődésére: «Akár megházasodik, akár nem: így is, úgy is meg fogja bálni». Az önmagába merülés hirdetője: «In solis sis tibi turba locis». Hányan utána dadogták az évszázadok folyamán: Szeretem

¹ «Bölcsen élt és bölcsen halt meg» mondja egy magyar életírója. (Lásd alább.) A magyar Montaigne egyébként több mint száz esztendő. Először Nagy Tóth József szólaltatja meg magyarul: *Montaigne Mihály válogatott gondolatjai és vélekedései*. Pozsony, 1803. Elavult munka, valószínűleg német fordítás után készült. De van egy jeles új magyar könyv róla. Kornis Gyula *Pedagógiai Könyvtárának* II. köteteként jelent meg e szerény címmel: *Montaigne pedagógiai tanulmányai*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Birkás Géza. Kiadja a Kath. Középiszkolai Tanáregyesület 1913. 139 l. Kitűnő és kimerítő a Montaigne-életrajza, igen jó személyekkel, melyek túl a pedagógiai szemponton egyetemes érdekű személyvényeket is nyújtanak. Montaigne nevelési elveiről, melyek a *ma* szempontjából is sok értékeset adnak, l. Fináczy Ernő szép fejtegetéseit: *A renaissance-kori nevelés története*, 1919, 132—142. l.

a jó társaságot, azért vagyok gyakran egyedül. Montaigne azonban ezt nemcsak spleenes téli délutánokra értette, hanem egy egész életre.

Kapard meg egy kicsit a szkeptikust : alatta hamar megérzed a meleg szív dobogását. Ő mondta : «Minden bűnök között legkegyetlenebbül a kegyetlenséget gyűlölöm...» «Szemembe a könnyek könnyet csálnak». Műve III. könyvének 9. fejezetében olvassuk : «Ha a sors arra rendelt volna, hogy az emberek közt valami magasabb állást töltsék be, nem igen lett volna az a vágyam, hogy féljenek és csodáljanak, hanem az, hogy szeressenek».

Nagyon sokat gondolkodott a halálról, sokat is beszél róla. Elemzi formáit, lehetőségeit. A legpajkosabb ifjúság napjaiban, udvarlás és játék közben is : egyik szeme pajzánul nevet, de a másik a nagy kaszásra mered riadtan. Addig irt, beszélt róla, míg elérte. Hatvan éves volt, midőn érezte, hogy ami következik, abban már alig lehet — kételkedni. Egyháza hű fiaként papot hívatott. Kint csicseregtek a gascogni madárkák. A cselédség riadtan nézett össze. A halott pedig sárga arccal, az örök megnyugvás dermedt mosolyával feküdt ágyának csipkés párnáin. Eszméi, gondolatai nagy rajban szálltak a magasságok felé, csak egy maradt lenn szárnyaszegett madárként s nyomorúságos riadással kérdezte :

Que sais-je?

Rubinyi Mózes.

IRODALOM.

Gróf Klebelsberg posthumus könyve.

Gróf Klebelsberg Kunó: *Utolsó akkordok*. Athenaeum kiadása, Budapest, 1933.

E könyv előszavában gróf Bethlen István azt írja: «Egy eszmékben gazdag, nagy magyar elme gondolat-szimfoniájának utolsó akkordjai csendülnek meg e cikkeken. Bennük is ugyanaz a vezérmotívum, mint élete egész művében: a magyar kultúra, a magyar művelődés szeretete és szolgálata.» Gr. Klebelsberg utolsó könyvét valóban nem lehet jobban jellemezni, mint barátja s tíz éven át munkatársa tette. A könyv a *Pesti Napló*ban megjelent cikkeinek gyűjteménye, melyek egyik csoportja külpolitikai kérdésekkel foglalkozik, másik része a magyar alföld problémáit s azok megoldási terveit tárja elénk.

A külpolitikai cikkek mindegyike alapos tanulmány eredménye. Ezek tárgyai az egész világra kiterjednek: a német és porosz alkotmány válsága, a német-lengyel ellentét, az olasz-francia viszony, Jugoszlávia, Japán és Kína, az Egyesült-Államok s még sok más téma foglalkoztatja. Hogy ilyen publicistikai tevékenységre milyen szükség van nálunk, azt Bethlen István a következőképp indokolja: «Előtte nem maradhatott titok közéletünk szűk látkörű, gyakran egyenesen naív külpolitikai horizontja, a történelmi perspektíva hiánya. Ezt tágítani, kimélyíteni, közkinccsé tenni a kultúrpolitikus előkelő feladata.» E feladatra Klebelsberg valóban hivatott volt. Mint közoktatásügyi miniszter a külföldi kapcsolatokat gondosan ápolta, Bécsben, Rómában, Berlinben, Stockholmban, Finn- és Észtországban előadásokat tartott s a külföldi tudós világgal állandó érintkezésben volt. E mellett a külföldi államok magyarországi követeivel sűrűn találkozott. Nagy történelmi jártassága, széleskörű ismeretei a nagy külföldi problémák helyes megítélését tették lehetővé. Ismereteit, gazdag tapasztalatait arra használta, hogy a közvélemény látkörét tágítsa. Nagyon jól tudta, hogy nyelvi izoláltságunk

mellett nagy szükségünk van arra, hogy szellemi munkásságunkat a nagy nyugati nemzetekével összemérhessük. Ez csak nemzeti kultúránk erősödésére vezethet. Épen ezért tudományos folyóirataink támogatását ahhoz a feltételhez kötötte, hogy azok idegennyelvű összefoglalásokat is tartalmazzanak. Ő valójában egy személyben Magyarországnak az összes kultúrnemzeteknél akkreditált nagykövete volt. Évszázados mulasztásokat gyors tempóban kellett pótolnia; négyszáz év alatt megszoktuk, hogy külpolitikai kérdésekben a vezetés Bécsben volt s Ausztria régi tudományos és zenei kultúrájának fénye mellett a magyar nemzeti művelődés világossága nem érvényesülhetett. Tisza Istvántól megtanulta, hogy e kedvezőtlen helyzetet csak nagy szellemi teljesítményekkel lehet ellensúlyozni. Az állami függetlenség visszanyerése az érvényesülésre ugyan megadta a lehetőséget, de a politikai akadályokat gazdasági torlaszok váltották fel. Klebelsberg a meggyőződés erejével, a tervszerűség fegyvereivel küzdött s csakhamar el is ismerték, hogy kis ország nagy államférfia. Nemrég elhunyt porosz kollegája, Becker, Magyarország legnagyobb szellemei közé sorozta. Klebelsbergnek köszönhetjük, ha a külföld bámulattal elismeri, hogy a kis Magyarország milyen szellemi erőket szolgáltat az egyetemes művelődésnek.

A cikkek másik csoportja az alföld helyzetével, elmaradottságával, szükségleteivel és rekonstrukciójával foglalkozik. A minisztersege után rendelkezésére álló időt arra használta, hogy a problémákat alaposan tanulmányozza, azok megoldásának útjait is egyengesse. Fanatikus erővel hirdette, hogy az országnak erőteljes vidéki központokra van szüksége.

A könyv a felső oktatásügyi egyesület közgyűlésén tartott beszédét is tartalmazza. E beszédében azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy a nemzet nagyságának kritériuma nem a lélekszám, hanem az, hogy kebelében önálló kutatás folyik. Szabatosan jellemzi a szakfőiskolákat, az egyetemeket s a kutató intézeteket s rávilágít azon koncepciójára, mellyel a múzeumokat és könyvtárakat gyűjtemény-egyetemmé egyesítette s a konzerváláson kívül a kutatást is feladatukká tette. Előadásának végén Vilmos császárnak a millenium alkalmából a királyi várban tartott beszédjét idézi, melyben azt mondotta, hogy Magyarország mint egyenjogú nép illeszkedett be a nagy kultúrnépek sorába. Ezt az örökséget igyekezett Klebelsberg megtartani és gyarapítani s azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy «ezt az örökséget meg fogjuk menteni, mert előrs nemzet

akarunk maradni, nagy nemzet akarunk maradni és nem akarunk visszaszűlyedni a kis nemzetek sorába».

Klebelsberg ma már nem őrizheti, védelmezheti a kiegyezési korszak e nagy örökségét, a válság hullámai hevesen csapkodják a kultúra várának bástyáit. Ha valamikor, akkor most kell résen lennünk, hogy a vár sértetlenségét megőrizzük.

Grósz Emil.

Kelet közlekedésügye.

Ifj. Fellner Frigyes dr. : *Távolkelet közlekedésügye*, Gergely R. könyvkereskedése Budapest, 1932. 256 lap.

Ifj. Fellner Frigyes munkája oly világot tár föl, helyesebben mondva : állít tárgyilagos megvilágításba, amelyről különösen itthon, hazai társadalmunk könyvfogyasztó, irodalmilag tájékozott rétegeinek is romantikusan egyoldalú képzetei voltak.

Távolkelet! Az első képet az ifjúsági útleírásoknak érdekesítő, tudatosan vad regényessége alkotta és örökítette meg lelkünkben, melynek élénk, rikító színei azután a középiskola padjaiban nyert adathalmaz hívős hatása alatt polgáriasodnak. Az európai kultúrembert valóban csak később, egy Farrère, egy Puccini, egy Gauguin vezetik be művészetük aranyhidján kelet világába. Utánuk — esetleg — még az újabb életformabölcselet mesterei, Spengler, Datzel stb. következnek, akik a vallásos, nemzeti, művelődési eszmék, élet- és gondolkodás-formák gyökereit kutatva tervszerűen állítják szembe a nyugati műveltség *homo faber*ével a racionális értékelés szerint primitív embert, a *homo divinanst*, és a két embertípus eltérő fajtságából kívánják levezetni a két fajta természetes ellentétét és az annak nyilvánulásaként gyakorlati együttélésük során támadó, gyakran drámai összeütközéseket. Mindezek mögött azonban, túl a cseresznyefavirág békés költészetén, a «pillangókisasszony» ősi ritusú művészetén ott van az élő, dolgozó Távolkelet, Japán, Korea, Kína, Mandzsúria, a maguk természeti kincseikkel, feltárt és lappangó energiáikkal, embermillióik dinamikus munkaképességével, politikai, gazdasági, társadalmi berendezésükkel, az egész világot behálózó érdek-kapcsolataikkal. Ennek az óriási területnek politikai és gazdasági szerkezte, belső adottságai és fejlődési lehetőségei, világgazdasági helyzete, iránykeresése és célkitűzései a *ma* és még inkább a *holnap* nagy, megoldásra váró kérdései. Ezek a kérdések azonban nagyrészt az ismeretlenség vagy a sejtés homályában maradnak, mert a lényeg-

hez, a tényekből összerótt, élő valósághoz való hozzászólás már tudományos készültséget, különleges érdeklődési irányt és gazdag nyelvismereteket kíván. És örömmel állapítjuk meg, hogy Fellner könyve nemcsak e három feltételnek teljes birtokát igazolja, hanem érzik rajta a helyszíni átélés, személyes, közvetlen tapasztalat frissége, ötletszerűsége is. Ezeket a benyomásokat számos külföldi és főleg a világkörüli útján, Kanadában, Kínában, Japánban, a Straits Settlements-ben, Ceylonban stb. való tartózkodása alatt gyűjtötte össze a szerző, akinek *Távolkelet közlekedésügye* című könyve így tudományosan szakszerű és irodalmilag is érdekes olvasmányt nyújt.

A munka három főrésze tagolva tárgyalja a hatalmas anyagot, amely a Távolkeletnek tudományosan is elfogadott és a közhasználatba is átment fogalmán értendő országok, tehát Japán és érdekerületei, valamint Kína természeti adottságait, belső gazdasági szerkezetét, nemzetközi kapcsolatait egyaránt felöleli. A könyv címe nem jelenti tehát annak tartalmi körülhatároltságát, mivel az egyes országok közlekedési szervezetét közgazdaságuk szerves kapcsolatába beillesztve tárgyalja a szerző, és ténymegállapításai csak úgy, mint az azokból vont érdekes következtetések sok esetben a közlekedési politikának szorosan vett határain túlmenő gazdasági vagy politikai jelentőségűek.

Távolkeletnek földrajzi leírásában, illetőleg gazdaságföldrajzi ismertetésében igen sikerült és az alig hozzáférhető, értékes statisztikai adatokban meglepően gazdag az első, általános rész, mely a tárgyalt országok természeti és gazdasági viszonyait és ez adottságok alapján a világ gazdasági és politikai életében játszott szerepét ismerteti. A mai Japánnak és Kínának gazdasági és politikai berendezései, belső átalakulása, fejlődési irányai és az ezekkel kapcsolatban jelentkező nagyhorderejű kérdései nyernek a tények óriási tömege ellenére is tömör, könnyen áttekinthető feldolgozást. Különös érdeme azonban a könyvnek, ahogy az e részben tárgyalt belső vonatkozású kérdéseket a maguk helyileg, földrajzilag kötött voltukból kiemeli és az egész kérdéscsoportot egyik legérdekesebb világproblémává fejleszti. Az újabb — főleg a háború utáni — politikai és gazdaságpolitikai irodalom lázas érdeklődéssel fordult a világgazdaság felépítésében az utolsó évtizedekben bekövetkezett mélyreható változások, szerkezeti eltolódások felé, mely tény alapvető fontosságú az egyes világrészek viszonylagos jelentősége, hatalmi állása tekintetében. A világ gazdasági és politikai súlypontjának Európából az Atlanti-óceán túlsó oldalára

való fokozatos áttolódása kétségtelenül a legtöbbet vitatott, vonatkozásaiban és hatásaiban legösszettebb kérdések egyike, melyre kiváló fényt vet a szerző a világforgalom áramlásának irányváltozásaira vonatkozó adataival. Közülök a következőket ragadjuk ki:

Az Amerikai Egyesült-Államok külkereskedelmi forgalma 1000 dollárban:

	Európával		Ázsiával	
	Behozatal	Kivitel	Behozatal	Kivitel
1906/07	747,291	1.298,452	212,475	92,704
1928/29	1.302,453	2.396,784	1.223,047	685,475

Még szemléltetőbbé válik a kép, ha Kelet vezető nagyhatalmának, Japánnak külkereskedelmi kapcsolatait vizsgáljuk, amikor is kitűnik, hogy míg az Angliával való külkereskedelmi forgalma (behozatal és kivitel együtt) 1890-től 1928-ig csak 6·6-szeresen, addig ugyanezen idő alatt az Amerikai Egyesült-Államokkal lebonyolított forgalom értéke 52-szeresen, az Ausztráliával való pedig 160-szorosan növekedett meg. Mindezek a számok világosan mutatják, hogy a nemzetközi forgalom intenzitása Távolkeletről Amerika és Ausztrália felé sokkal nagyobb arányban nő, mint európai viszonylatban, ami közlekedéspolitikai szempontból a Csendes-óceáni, ú. n. transzpacifikus forgalom rohamos emelkedését jelenti a suezai útvonal rovására; a világpolitikai és gazdasági egyensúlyt illetőleg pedig az erőknek és érdekeknek új, körvonalaiban lassan kibontakozó csoportosulásával állunk szemben, amely eseménnyel kapcsolatban senki sem helyezkedhetik a közömbösség, érdektelenség kényelmes álláspontjára.

A második részt a távolkeleti országok belső közlekedési be rendezéseinek szenteli a szerző, ismertetvén Japán, Korea, Kína, Mandzsuria, Sziám vasútügyét, belvizi és tengeri hajózását, közúti viszonyait és ezzel kapcsolatban az automobilizmus ügyét Távolkeleten, a légi közlekedést, úgyszintén a hírszállítás egyes eszközeit: a postát, távirót, szikratávirót és távbeszélőt, nem feledkezvén meg a városi közlekedésnek külön, — sőt a városképződés és fejlődés keleti sajátosságait tekintve, különleges problémáiról, önálló kérdés-csoportjáról sem. A forgalmi viszonyok, a közlekedési eszközök bonyolult hálózatának felépítésével mintegy Távolkeletnek véredényrendszerét tapintja ki és tárja fel a szerző, melyen keresztül az egész területcsoport gazdasági, politikai és kulturális élete lüktet. Történeti visszapillantás, a különféle közlekedési eszközök fejlődé-

sének gazdasági szempontból kiemelkedő eseményeire való utalás, rámutatás után érkezünk el azok jelenlegi állapotához, ami alatt egészen az 1931. év végéig terjedő és nem egyszer az 1932-be is átnyúló viszonyok értendők. Ez külön értéket kölcsönöz a könyvnek. Ez az érték fokozódik azon körülmény folytán, hogy ifj. Fellner első-sorban a tények írója, megállapításaival és következtetéseivel is a gyakorlati élet, a politikai és gazdasági aktualitás határai között mozog, kellemesen hat tehát, ha ténymegállapításai a legújabb események friss benyomását is magukon viselik. Különösen ebben a részben meglepő a tények, adatok, forrástanulmányok és statisztikai kutatások gazdagsága, melyeket a személyes, helyszíni tapasztalat, a közlekedésügyi szaktudás és gazdaságpolitikai felkészültség hármas ellenőrzése alá helyez, majd biztos módszertani érzékkel csoportosít, rendez el.

Ugyanez áll a mű harmadik részére is, melyben Távolkeletnek a többi világrésszel való közlekedési kapcsolatait tárja fel a szerző. Az Amerikával, Ausztráliával, Európával és Ázsiával való hajóösszeköttetés, a transzsibiriai és a Pacific-vasutak, mint a Távolkeletre vezető szárazföldi útvonalak részletes és széleslátókörű ismertetésén kívül érdekes adatok egész tömegét találjuk az említett útvonalak forgalmi intenzitásának változásaira vonatkozólag. Külön kell megemlítenünk a suezí csatornát tárgyaló fejezet-részt, mely mind a szorosán vett probléma közlekedéspolitikai boncolgatása, üzemgazdasági feldolgozása, mind az egész, politikummal olyannyira átszótt kérdéscsoport világpolitikai és gazdasági beállítása szempontjából a könyv egyik legsikerültebb része és mint önálló tanulmány egymagában is megállná a helyét.

A fentiekben mintegy eltallóztunk a könyv hasábjain. Amit innen-onnan összeszedgettünk, édes-kevés annak tartalmi gazdagságához képest, de elég annak megállapításához, hogy ifj. Fellner Frigyes irodalmi szempontból, tudományos mértékkel mérve is alapos, becsületos munkát végzett. A *Távolkelet közlekedésügye* hazai, siralmasan sívár közlekedésügyi irodalmunknak értékes gyarapodása, a keleti kérdéssel komolyan foglalkozni kívánóknak, az iránt érdeklődőknek pedig nélkülözhetetlen forrásmunkája lesz, melynek használatát a nagy gonddal összeállított név- és tárgy-mutató igen megkönnyíti.

Weber Andor.

Állampolgári nevelés.

Állampolgári nevelés. Írta Malcomes Gyula báró. M. K. Egyetemenyomda. Budapest, 1932.

A füzet írója egyike azoknak a *literary gentleman*eknek, akiket nem kötnek le teljesen a napiéletnek ma különösen súlyos gondjai, a mezei gazdálkodásnak ezernyi emésztő föladata. Székesfehérvár nagy püspökének, Prohászka Ottokárnak emlékiratai szerint báró Malcomes volt szerzője annak a tervezetnek, melyet Prohászka a Magyar Gazdaszövetségnek 1916. évben tartott közgyűlésén előadott. A nagy feltűnést keltett javaslat szerint a háború hőseinek örökbérletek, illetőleg járadékbirtok útján kellett volna lehetővé tenni a megélést. E gondolat nem veszett el a későbbi idők reformtörekvései között sem, de a mellett az általános nyomás mellett, mely a földbirtokot érte, mentőhorgonnyá ez sem lehetett.¹

Az állampolgári nevelés mindig nagy és fontos feladat, de különösen az a demokrácia korában. Montesquieu ismert kijelentése szerint a demokráciák alapja és támasza a *vertu*, az állam polgárainak készsége a jót és helyeset akarni érvényesíteni még akkor is, ha az áldozattal jár. Nem könnyű feladat, amellyel hiába birkózik a XX. században is sok, magát demokratának valló állam. A tudásnak és erkölcsi emelkedettségnek olyan foka kell hozzá, amelyhez máig is kevés állam jutott el. Vajjon eljutottunk-e mi? Bizony alig. Szeretjük ugyan magunkat politikus nemzetnek nevezni, de igaza van szerzőnek: csak politizálni szerető nemzet vagyunk. Szereztünk foglalkozni a köz ügyeivel, de ritkán jutunk odáig, hogy az általánosságokból leszűrjük és kövessük is a helyes erkölcsi parancsokat. A választójog kiterjesztése politikai életünket, ép úgy, mint máshol, sem kifogástalanabbá, sem vonzóbbá nem tette. De szaporította azok számát, akik a politikát *úri huncutságnak* tartják s mégis abból akarnak megélni. Parlamentárizmusunk évtizedeken át a közjogi vitákkal volt elfoglalva és könnyen vette, vagy elhanyagolta az erkölcsi és gazdasági kérdéseket. Most, amikor szinte minden ezeken fordul meg, a legtöbb esetben készületlenül áll velük szemben.

Politikus nemzet a szó mélyebb értelmében csak az lehet, amelyiknek polgársága tisztában van az állami feladatokkal, és azoknak helyesen történő megoldásához önként, kényszerítés nélkül is haj-

¹ V. ö. Prohászka: *Soliloquia*. I k. 301. old.

landó hozzájárulni. Ennek a tudásnak megszerzése, ennek az akaratnak megteremtése az, amihez báró Malcomes az állampolgári nevelés révén hozzá akar bennünket juttatni. Nagy és hosszú időt lekötő feladat, de nem olyan reménytelen, amilyennek tán első pillanatra feltűnik.

Nemzetünk az utolsó 50—60 évben nagy átalakulást élt meg. Régi, megalkuvásra nem hajló, dacos individualitásából sokat engedett, sőt ha önkéntesen szervezkedni s így munkálni még nem is igen tud, kész meghajolni a hatalom szava, sőt a tekintély előtt is. Amit az opportunitás révén veszít, azt megnyerheti, ha önként indul a tekintélyek után, akik azért azok, mert az élet útjain előbbre vannak, mint mi. Szerintem első sorban ilyenekre van szükség, akiket a nép önként követ, ha bizalmát megszerezni sikerült. Ne riasszon vissza az, hogy messzi vagyunk az ideáltól. Nagynak mondott nemzetek sem érték még el azt. Nem tanulták meg az élni-tudás művészetét, ami főleg demokratikus országokban igen nagy baj. Aulard a francia forradalomról írt ragyogó művének összefoglaló tanulsága szerint a nagy forradalom munkája azért nem sikerült, mert a francia nép nem tudott élni kellően a szabadsággal. Rauchberg 1913-ban ugyanezt mondja a németekről és utal arra, hogy az általános választójog milyen csalódáshoz vezetett. A svájci polgár értékes tapasztalása szól Pestalozzinak szerzőnk által idézett kijelentéséből, amely szerint a nép politikai belátás és nevelés nélkül olyan, mint a tűzzel játszó gyermek, mert minden pillanatban magára gyújthatja a házat. Sohasem volt talán több bizonyíték szemeink előtt erre nézve, mint ma, amikor Európa a politikai szomorúan végződő kísérleteknek szinte csodálatosan tarka képét mutatja.

A polgár a kezébe letett hatalommal okosan élni csak akkor tud, ha van benne nemcsak kellő tájékozottság, hanem ha tetteinek a felelősségérzet ad irányt, ha jól választja azokat, akik után indul. Ha nem a látszat ragadja el, hanem a realitás, ha nem a szó és ígéretek rabja, hanem a cselekvés okossága köti le.

A felelősség érzetének, az önmérsékletnek, a szabadság korlátozásának fejlesztése, a tekintélyek tiszteletének beoltása a cél, amelyhez csatlakozni kell az állami feladatokat megvalósító szervek támogatásának.

Az erre nevelésnek a családban kell kezdődni, mi a legjobb iskolája lehet az irányító érzések- és törekvéseknek. Folytatódni kell az iskolában, hol eddig — még a németeknél is — inkább az oktatásra, mint a nevelésre vetették a fősúlyt. Pedig amaz csak feltárja a köve-

tendő utakat, emennek feladata odaemelni bennünket, hogy a jó és helyes megvalósításának szükségét érezzük. Ez utóbbi nélkül mit ér amaz? Nálunk nehézség az is, hogy az állami érdek és nemzeti törekvések sok ideig ellentétesek voltak.

Szerzőnk ajánlja az iskolai önkormányzat meghonosítását. Ez abban áll, hogy a tanulók által választottaknak feladatává teszik a fegyelem, a rend, a tisztaság fenntartását. Érezték ennek szükségét nálunk már régen s legalább a protestáns felsőbb iskolákban az ú. n. *kisvármegyék* révén igyekeztek belénevelni az ifjakba nemcsak a szónoklás művészetét, hanem azokat az elveket is, melyeknek a közéletet irányítaniok kell. Az igazságérzetet, a méltányosságot, a szabadság korlátozásának szükségét, a lovagiasságot stb. Méltatja szerzőnk az ének és zene felkarolásának nagy fontosságát is. Az önzésűk köréből kiemelt polgárt harmónikus jellemű, a nemzeti feladatok szolgálatában álló egyéniséggé akarja átnevelni. Kell-e mondanunk, hogy e cél szép és méltó a szívós munkára?

De sokoldalú és szívós törekvés kell hozzá. Az iskola egymagában nem elég még azért sem, mert a tanítóknak maguknak is példát kell mutatni. Mikor jutunk el ide? Az iskola munkáját tönkre teheti a családi és a közélet fogyatékos volta, ha ellentétes az iskola tanításaival. Pedig a legtöbb esetben az. E hézagok kitöltésének együtt kell haladnia az iskolai oktatással, ami a köz- és magánéletnek reformját jelenti.

Nagy feladat, de nem lehet, nem szabad tőle visszarettenünk. Érzi és említi is ezt a nagy képzettséget és odaadást tanusító, kellemesen írt füzet szerzője is. Ettől függ a demokratikus kormányzat jövője, mert a demokráciának a legnemesebb ideálokat kell szolgálni. Ha nem, akkor a csőcselék uralmává aljasul.

A gonddal és nagy körültekintéssel írt tanulmány egyes állításai ellen ugyan lehetne szólni és nem hisszük, hogy Concha Győző, politikai irodalmunk nesztora, nagy örömet találna abban, ha báró Malcomes a világot mint az államok társadalmát akarja felfogni. Igazi hatása a tanulmánynak csak akkor lesz, ha sikerül a gondolat megvalósítása végett országos, szívós és komoly mozgalmat indítani. A magvetés az első, de hozzá kell csatolódni annak a munkának, amely megóvja a magot az elpusztulástól, sőt gondoskodik arról, hogy a sarjadó növény szárba is szökkenjen. E nélkül nem fogja gyümölcs jutalmazni a magvetők fáradozását.

Bernát István.

Új magyar eposz.

Csaba királyfi. Hún rege tizenkét énekben. Irta: Szabó László. Bevezetést írt hozzá Mitrovics Gyula. Nagykőrös, Arany János társaság, 1932. XXI, 134 l.

Arany és az utókor c. tanulmányában azt írja Császár Elemér, hogy irodalmunkban az eposz fejlődése Aranynyal lezárult: «*más-ként* írni, mint ő, lehetetlen, *úgy* írni pedig, mint ő, nem tud senki». Vajjon nem elhamarkodott ítélet ez — ez az aggodalom támadt bennem olvastakor. S valóban egy-két nap múlva egy nagyszabású epikus alkotás került kezembe, eleven cáfolatául Császár tanításának, egy 12 énekes eposz, *Csaba királyfi*, Arany tervezett hún trilógiájának *befejező részéül* szánva: íme a megtagadott új eposz — sőt szerzője, egy minden tiszteletünkre méltó amerikai hazánkfia, éppen azt a költői feladatot valósította meg, amelybe Arany is belefáradt! Mohó érdeklődéssel nyúltam a könyv után, s várakozásomat még felcsigázta a magas szempontú, kitűnő tollal írt bevezetés, amely megállapítja, hogy Szabó László «költői stílus-művészete, megjelenítő drámai ereje, képzeletének kifejező színgazdagsága, meseszövéiben kiapadhatatlan leleménye, konstrukciójának ereje és nagyvonalúsága, érzésének a mélysége, változatos-sága és kifejező formákba való átömlése: hatalmas teremtő költői erőnek revelációi». Milyen merész perspektíva: hiszen ha mindez megáll, akkor nem is új *eposszal*, hanem új *Aranynyal* gazdagodott irodalmunk!

Az első lapok megdöbbenetek. A hún fők elrendelik, hogy a nép válassza meg királyát. Igen, *királyválasztás* lesz, amelyben az *alrendé* a döntő szó, s a választás *közvetve, király-electorok* útján történik: minden falu (hún falu az V. században!) küld két követet, s a választást korteskedés előzi meg, amelybe az asszonyok is beleszólnak. Összeül a királyválasztó tanács, az ősz Torda megnyitja az ülést: «Tiszteletes vének, hún atyák és rendek . . .» — ugyanevvel az erővel azt is mondhatta volna: «Tekintetes karok és rendek», vagy akár: «Patres conscripti». A megválasztott királyt, Aladárt, aztán megkoronázzák, valóságos koronával... Clio restelkedve elfödözi fejét. Később is, mikor azt hallja, hogy Etele Odin és Thor papjain kívül rómaiakat is hozatott udvarába — tudományokra oktatni a királyi sarjat, s hogy a húnok aranytőrrel rúnákat rónak nyírfa-levellé selymére, és azt látja, hogy a királyné palotájában ragyogó

termek, oszlopok és tornyok vannak,¹ meg «vízsugaras fürdők márványmedencékkel», Csaba meg, mint gyermek, a legifjabb Norna emlőjéből szívja a tejet. Milyen hazug korkép ez, mennyire meghamisítja a kor szellemét s a hűség pszichéjét!

Igaz, azt senki sem ígérte, hogy a *Csaba királyfi* híven rekonstruálja a népvándorlás korának szellemvilágát és történeti színezetét. De vajjon, a *Buda halálát* folytatva, Arany tervvázlata alapján dolgozva, Arany elgondolása szerint alkotta-e meg a trilógia befejező részét? Fölismerne-e Arany a *Csaba királyfi*ban és hőseiben a maga szellemének munkáját? Éppen nem! Mivé lettek az új feldolgozásban a hún eposz nagy művészettel megalkotott emberei! Mikolt, Attila menyasszony felesége, aki a szörnyű nászéjszaka után egyidőre az érdeklődés előterébe került, Szabó eposzában egy hún embernek neje, s leányuk, a szóke Délibáb, Csaba szerelmese; Ildikó, a királygyilkos hitves, itt büszke Attila «dicső szellemére» és a hún nemzeti gondolat (!) fanatikusa; Detre, a csavaros eszű, de céljára tudatosan törő gót fejedelem, itt sunyi, esetlen intrikus. S mennyire elfajzottak mintaképeiktől a nagy katasztrófa új hősei, a két királyfiú: Aladár, az idősebb, tivornyázó, részeges, szeretkező legény, s ami még rosszabb, «mulya»; Csaba epedő szerelmes, egy vérszegény leányért «alfafavirágba boruló tavasszal felveri az erdőt zokogó panasszal». A többi ember lelki élet híján pusztá papiros-figura, a sorsintéző isteni lények még azok sem. A hatalmas Hadur eltűnt, csak emlegetik, s vele légbe foszlott az eposz csodálatos eleme, Ármány pedig, Aranynál is kissé ködös megszemélyesítője a rossz princípiumának, itt groteszkké torzult, mikor Norna és Csaba csókjának «epelevét harcok ajkára rázza karmaival»: óhatatlan, hogy az a cselekvény, amelynek ilyen hordozói vannak, messze ne essék Arany gondolatától.

Valóban azon az egy mozzanaton kívül, hogy Hadúr a világ

¹ Nyilván a *Nibelungen-Lied* bátorította erre az anakronizmusra a költőt. Ott a 24. kaland utolsó versszakában, valóban azt olvassuk:

Man sah Pallas und Thürme, Gemächer ohne Zahl
In einer weiter Veste und einen herrlichen Saal.

(1755/a versszak, Simrock fordítása.)

Csakhogy a *Nibelungen-Liedet* ma már nem szabad Attila korára vonatkozólag forrásul használni, a műveltség rajzában meg éppen nem. (Az idézett versszakot egyébként is csak a C. kódex tartotta fenn!)

fájáról letörli a hún nevet s helyébe a magyart írja, nincs semmi a mesében, amin megéreznök Arany «szellemujját». Amiben Arany olyan nagy volt, a forrásaiban talált adatok kiegészítésében és életre keltésében, a képzeletnek ettől a két irányú értékes tevékenységétől Szabó László meg van fosztva. A mesevázat készen kapta Aranytól, de nem tudott életet lehelni bele, s amit maga költött hozzá, az művészi szempontból értéktelen: lazán egymáshoz illesztett mese-elemek, s azok igazi kompozíció híján nem forranak szerves egységbe. Leleménye, bár a cselekvény mozgalmas, valójában szegényes, mert csak eseményeket tud költeni, belsőleg megmotiválni azonban nincs ereje; szerencsétlenül «teremt» is: a nagy fordulatokat könnyedén, egy-két versszakban «elintézi», mellékéseket hosszadalmasan beszél el. Réka siratása, Délibáb holdkóros rajongása, Csaba kézfogója lapokat töltenek meg, festegető, lirizáló részletekkel állítva meg a cselekvényt, viszont Csaba első csatavesztése 12 sorban, seregének fölvonulása Etelköztől Kelenföldig, előbb vad, barbár népeken, majd az ellenséges Ildikó területén át, nyolc sorban pörög le. Az eposz tetőpontja, Krimhilda csatája, a szemnek nagyon is véres, de valójában igen vértelen és zavaros csatakép, s különös, a katasztrófában nincs része Detre ármányának, viszont Csaba, a harcok közepett, egy rövid, de retorikus «allocutió»-val békíti össze az egymást kaszaboló húnokat! Az meg éppen megdöbbenítő, hogy miután a 10. énekben így bemutatatta a nagy csatát, a következő énekben újra elbeszéli egy hún énekessel — igaz, hogy világosabban és szemléletesebben, de a szerkesztésnek ezt a balfogását mégsem lehet menteni.

Arany hún trilógiája és a XX. századi *Csaba királyfi* — nem tettek jó szolgálatot a messze idegenben élő magyar költőnek, akik művét Arany remekével állították egy színvonalra. Méltatóit megtevéstette az új eposz külső formája. Ebben a tekintetben valóban meglátszik a *Csaba királyfi*n a buzgó Arany-studium: verselése, rímei kitűnőek, sorai, az Arany példájára használt choriambusok által, de meg a mondathangsúly és a vershangsúly összeesése által is, tisztán csengenek, dallamosak, akár a *Buda halála* sorai. Dikciójában is sok emlékeztet Aranyra: az összetartozó szavak merész szétválasztása s a hangsúlyos szavak hátravetése, a színes jelzők és elevenítő személyesítések. A költői ékesítés módját tehát eltanulta Szabó Aranytól — de csak azt, s azt sem mindig jól, sőt nagyon sokszor rosszul. A szép képek mellett igen nagy számmal vannak ízléstelenek, rikító, keresettek, bosszantók, a színes, kifejező szólamok mellett zavarosak, értelmetlenek; néha egész versszakokon

keresztül csupa «tővel-heggyel összehányt», töredékes mondat, közöttük tévelyegve imbolyog az emberi értelem, s nem tudja kihüvelyezni a jelentést.

Az eposz egyik méltatója tiltakozik az ellen, hogy Szabó Lászlóban Arany epigonját keressük — pedig ezt a jelzót is csak a legnagyobb jóakarattal lehet reá alkalmazni!

a-i.